GÖK-TÜRKLER

I

AHMET TAŞAĞIL

TÜRK TARİH KURUMU

"Babam merhum Mehmet Taşağıl'ın aziz hatırasına..."

GÖK-TÜRKLER
I

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VII. Dizi – Sayı 160[1]

GÖK-TÜRKLER

I

AHMET TAŞAĞIL

2. Baskı

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ – ANKARA
2003

o-4

Taşağıl, Ahmet
Gök-Türkler / Ahmet Taşağıl.—2. bsk.--Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2003.
ix, 197, [23] s. ; 24 cm.— (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; VII. Dizi-Sa. 160[1])

Bibliyografya ve indeks var.
ISBN 975 - 16 - 0688 – 8
ISBN 975 – 16 – 1113 – X (tk.)

1. Göktürkler _ Tarih. I. E.a. II. Dizi.

950.13

ISBN 975-16-1113-X Tk.
ISBN 975-16-0688-8

Raportörler: Prof. Dr. Ayşe ONAT
Prof. Dr. Özkan İZGİ

o-Δ

İÇİNDEKİLER

o-4

o-V

ÖNSÖZ

İki yüz yıl süren Gök-Türk tarihini aydınlatan kaynakların en önemlisi hiç şüphesiz onların kendi dilleriyle yazdıkları abideleridir. Ancak, bu abidelerdeki bilgilerin aşağı yukarı tamamı II. Gök-Türk dönemine ait denebilir; çünkü I. Gök-Türk dönemi (542-630) hakkında bilgiler bir iki cümleden ibarettir. Bu sebebten dolayı Orta Asya Türk tarihini eski çağlardan modern zamanlara kadar aydınlatmakta en geniş malumata sahip olan Çince kaynaklar, I. Gök-Türk devri için de ön plana çıkmaktadır.

Türk adını resmî devlet adı şekliyle ilk defa kullanarak tarih sahnesinde zuhur eden Gök-Türkler (T'u-chüe) hakkında Çince vesikalara dayalı araştırmalar, batıda yaklaşık 235 sene önce başlamıştı. Bu tarihten sonra müteaddit defa yine batılı araştırıcılar, Gök-Türklerle ilgili Çince vesikalar üzerinde çalıştılar. Ülkemizde Çin kaynaklarına bağlı ilk araştırma, batıda yapılandan iki yüz sene sonra yapıldı. 1957 yılında merhum Prof. Dr. B.Ögel, bu husustaki kaynaklara bir başlangıç yapmıştı. Merhum hoca 1967 yılında yönettiği bir doktora tezinde de o zamana kadar tercüme edilmemiş vesikaları bir Çinli öğrencisine çalıştırtmıştı.

Aslında batı ilim aleminde şarkiyatçılar ve Türkologlar arasında Orta Asya üzerine araştırmalar, her devirde ilgi çekmiştir. Bununla birlikte geçen asrın sonlarında Orhun Abidelerinin okunması, Gök-Türk tarihine karşı olan merakı çok daha fazla artırdı. Bu hadiseden sonra kitabeler hakkındaki incelemeler Gök-Türk tarihi için ön plana çıkmıştır. Fakat, bu bilgilerin yetersiz olması yine de araştırıcıları Çince vesikalara yöneltiyordu. Çince vesikalardan faydalanmak için mutlaka iyi Çince bilmek gerekiyordu ki; bu da o zamanın şartlarında oldukça zordu. Bu sebeple Türkologlar, kitabelerdeki bilgileri, Çin kaynakları ile karşılaştırırken, daha önce yapılmış tercümelerden faydalandılar (J.De Guignes, Yakinef, St. Julien ve Chavannes'ın eserleri). Fakat, bu tercümelerde yapılmış hatalar, Türkologlar tarafından da tekrar ediliyordu. 1958 yılında Wiesbaden'de Liu Mao-tsai'ın, Almanca yaptığı Gök-Türklerle ilgili metinleri tercümesi en iyi kabul edilmiş ve bu tarihten sonra Liu'nun eseri kullanılmaya başlanmıştır. Batı Gök-Türkleri için de 1903'ten beri Chavannes'ın eseri kullanılıyordu.

Gök-Türklerle ilgili Çince metinler üzerinde çalışmaya başladığımızda önce, kaynak değerlerini aşağıda belirttiğimiz, henüz tercüme edilmemiş bir çok vesika gördük. Bu vesikalar 545-630 yılları arasına tekabül ediyordu. Bunun yanında günümüze kadar yapılan bütün çalışmalar tercüme mahiyetinde idi. Sinologlar, kendi uğraştıkları vesikaları Fransızca, Rusça, Almanca gibi dillere tercüme etmişlerdi. Aslında her Sinolog kendi uğraştığı vesikaları incelemişti. Neticede ortaya çeşitli kaynakların tercümeleri çıkmıştı. Diğer taraftan bütün vesikaların bir araya toplanıp değerlendirilmesi yapılmamıştı.

Bütün bunları göz önüne alarak önce kaynaklar arasında bu zamana kadar tercüme edilmemiş vesikaları taradık. Sonra elde ettiğimiz orijinal metinleri tercüme ettik. Bu eserimizin ikinci kısmını oluşturdu. Diğer taraftan bu zamana kadar bütün Çince vesikaların incelenerek, I.Gök-Türk dönemiyle ilgili bir monografinin yapılmamış olması sebebiyle, bu devirle ilgili bütün vesikaları toplayarak değerlendirdik. Ortaya çıkan bu sentez araştırmamızın birinci kısmını teşkil etti.

Eserimin hazırlanması sırasında bu konu üzerine beni sevk eden ve yardımlarda bulunan danışman hocam Prof.Dr.Gülçin Çandarlıoğlu'na teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Ayrıca teşvik ve tavsiyelerinden dolayı hocam Prof.Dr.Abdülkadir Donuk'a da şükranlarımı sunarım.

Ahmet Taşağıl

KISALTMALAR

ATİM	: Alttürkische İnschriften Der Mongolei (Petersburg)
Bkz	: Bakınız
BSOAS	: Bulletin of the School of Oriental And African Studies (London)
CAJ	: Central Asiatic Journal (The Hague)
Chavannes	: Documents Sur Les Tou-kioue Occidentaux, Petersburg, 1903 (2. baskı Paris 1941)
CS	: Chou Shu (Chou hanedanı kitabı)
CTS	: Chiu T'ang Shu (Eski T'ang Hanedanı kitabı)
DTCF	: Ankara Üniversitesi, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi
HTS	: Hsin T'ang Shu (Yeni T'ang Hanedanı kitabı)
JA	: Journal Asiatique (Paris)
Liu	: Liu Mao-tsai, Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost- Türken, I-II, Wiesbaden, 1958
MSFou	: Memoire de la Societeé Finno-ogrienne (Helsinki)
Pien-cheng	: Kuo-li Cheng-chih Ta-hsüeh Pien-cheng Yen-chiu Suo nien-pao (Taipei)
PCS	: Pei Ch'i Shu (Kuzey Ch'i Hanedanı kitabı)
PS	: Pei Shih (Kuzey tarihi, kuzey hanedanları tarihi)
SS	: Sui Shu (Sui Hanedanı kitabı)
TC	: T'ung Chih
TCTC	: Tsu-chih T'ung-chien
TED	: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi
TFYK	: Ts'e-fu Yüan-kui
TM	: Türkiyat Mecmuası
TP	: T'oung Pao
TT	: T'ung Tien
UAJhb	: Ural-Altaische Jahrbücher (Wiesbaden)
WHTK	: Wen-hsien T'ung-k'ao

GİRİŞ

Türk adını tarihte resmî devlet adı şekliyle ilk defa kullanarak, bu millete isim verme şerefini kazanan Gök-Türkler hakkında araştırmalar, batı ilim aleminde iki yüz sene önce başlamıştır. Bununla birlikte ülkemizde ise ancak yaklaşık elli yıl önce bu konuda incelemelere teşebbüs edilmiştir.

Ülkemizde Gök-Türk (Kök-Türk) diye isimlendirilerek diğer Türk topluluklarından ayrılan bu devletin asıl ismi, Türk veya Türük idi. Bu isim Çin kaynaklarında iki heceli olarak T'u-chüe şekliyle kaydedilmişti. Gök-Türklerin kendi dilleriyle yazdıkları tarihî vesikaları Orhun Abidelerinde (Kül Tegin, doğu cephesi, satır 3 ve Bilge Kagan, doğu cephesi, satır 3) bir yerde Gök-Türk (Kök-Türk) olarak zikredilmiştir. Buna istinaden W.Bang tarafından 1896 yılında Kök-Türk şekliyle tanıtılmasından beri (Zu den Köktürkischen inschriften, TP, VII, 1896), Gök-Türk (Kök-Türk) adıyla zikredilmektedir. Bu tabir "Gök'e mensup, ilahî Türk manasına gelmektedir. (bkz.İ.Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, İstanbul 1987, s.89).

552 yılında istiklâlini ilân ederek resmen kurulmasıyla birlikte Gök-Türk devleti kısa zamanda büyüdü. En büyük düşmanları gördükleri Moğol Juan-juan'ları tamamen imha edinceye kadar takip ettiler ve sonunda tarihten sildiler. Aynı zamanda Kuzey Çin'deki iki devlete siyasî alanda büyük üstünlük sağladıkları gibi yıllık vergiye dahi bağladılar. Güney batıda Akhun (Eftalit) devletini ortadan kaldırarak, o zamanın dünyasının doğusuyla batısının kominikasyonunu sağlayan ipek yolunu ele geçirip dünya ticaretinde söz sahibi oldular. Arkasından Sasanî imparatorluğunu baskı altına alıp zayıflattılar. Sonra İslâm orduları kuvvetten düşen Sasanî'leri kolayca yendiler ve İslâmiyet İran topraklarında hızla yayıldı. Bizans dahi uzakta olmasına rağmen Gök-Türk baskısından kurtulamamıştı. Gök-Türk orduları, Bizans'a ait kaleleri feth ettiği gibi (Kırım'da Kerç), Azerbaycan ve Kafkaslarda da istilâ hareketlerinde bulundu. 582 yılında Çin entrikaları neticesinde ikiye ayrılan Gök-Türk devleti 630 yılına kadar Batı ve Doğu Gök-Türk devletleri olmak üzere iki kısımda devam etti. Doğu Gök-Türk devleti çok kuvvetli olduğu dönemler geçirdiği gibi 615 yılında Çin imparatorunu Yen-men kalesinde kuşatmayı başardı. Bu devlet 627 yılına kadar gücünün zirvesinde devam etmesine rağmen, şiddetli kışlar neticesinde çıkan kıtlık, kanunların bozulması ve benzeri sebeplerle kısa zamanda zayıfladı ve 630 yılında yıkıldı. Batı Gök-Türk devleti de komşuları üzerinde derin izler bırakarak varlığını 630 yılına kadar sürdürdü. Bu tarihten sonra hanedan ailesinden gelen beyler küçük devletçikler halinde varlıklarını 658 yılına kadar devam ettirdiler.

682 yılında kurulan ikinci Gök-Türk devleti kısa zamanda toparlandı.Eski gücüne kavuştuktan sonra devrinin en kuvvetli devletlerinden biri haline geldi. 727 yılı civarında Tonyukuk ve 732, 735'te Türk kültür tarihinin en önemli abideleri olan Orhun Yazıtları dikildi. Ancak, bundan sonra II.Gök-Türk devleti fazla yaşayamadı ve 742-744 yıllarında yıkıldı.

542-630 yılları arası Gök-Türk tarihini ele almaya çalıştığımız eserimiz iki kısımdan müteşekkildir. Birinci kısımda bütün kaynakların ışığında yukarıdaki tarihler arasında Gök-Türk tarihini değerlendirdik. İkinci kısımda ise bu zamana kadar, bir başka dile tercümesi yapılmamış olan T'ung Tien, Ts'e-fu Yüan-kui ve Tsu-chih T'ung-chien adlı üç mühim kaynağın Gök-Türklerle ilgili bölümlerinin tercümelerini verdik.

542-630 yılları arasını esas almamızın birinci sebebi Orhun Abidelerinin, II. Gök-Türk devleti (682-744) hakkında nisbeten fazla bilgi vermiş olmasıdır. Diğer taraftan bu döneme ait kitabelerdeki bilgilerin siyasi tarihi açısından değerlendirilmesi R. Giraud tarafından yapılmıştır. Chang Jen-t'ang ise Tsu-chih T'ung-chien ve Ts'e-fu Yüan-kui'deki 618-744 yılları arasına tekabül eden yerlerini tercüme etmiştir. Liu ise başından sonuna kadar sadece yıllıklardaki bilgilerin tercümesini vermişti. Dolayısıyla 545-618 arasında Tsu-chih T'ung-chien ve Ts'e-fu Yüan-kui'in Gök-Türklerle ilgili kısımlarına dokunulmadığı görülmektedir. Chavannes da yıllıklardaki Batı Gök-Türk bölümlerini ve Batı ülkeleri denilen Türkistan'ın küçük şehir devletçiklerinin tercümelerini yapmıştı. T'ung Tien gibi bir eserin tercümesi ise hiç yapılmamıştı.

Bundan dolayı biz, T'ung Tien'de ve de 545-630 yılları arasına tekabül eden metinleri, Tsu-chih T'ung-chien'de ise 545-618 yılları arasındaki vesikaları esas alarak tercümeler yaptık. Bu tercümeler eserimizin ikinci kısmını oluşturdu.

Bu zamana kadar teşebbüs edilmemiş bir başka konu ise bütün vesikaların ışığında 542-630 yılları arasında Gök-Türk tarihinin değerlendirilmesinin yapılmamış olması idi. Bu sebepten adı geçen tarihler arasındaki bütün Çince vesikaları tarayarak, Gök-Türk tarihinin monografisini yapmaya çalıştık. Konu bütünlüğü açısından eksiklik olmaması için Gök-Türkler hakkında batı alemindeki kaynaklardan istifade etmiş eserlerden de faydalanarak, Gök-Türklerin batıda Bizans, Sasanî vs. münasebetleri faaliyetlerini de inceledik.

1– KAYNAKLAR

Chou Shu:

629 yılında Ling-hu Te-feng tarafından yazılan bu eser elli ciltten oluşmaktadır. Bu yıllık Gök-Türkler hakkında bilgi veren ilk kaynak olması sebebiyle de ayrı bir öneme sahiptir. 557-580 yılları arasında hüküm süren Chou hanedanının yıllığıdır. Ancak, Gök-Türklerin 557 öncesi hakkında da epey malumat vardır. Ellinci ciltte müstakil Gök-Türk bölümü mevcuttur. Burada yabancılar cildinin ilk bölümünü Gök-Türkler teşkil etmiştir. Efsanevî bilgilerle karışık olarak başlayan Gök-Türk bölümü Bumın'ın kagan oluşuyla ve Çinle ilk siyasî münasebet kurulmasıyla birlikte tarihî vesikaları vermeye başlamaktadır.

Bu yıllığın ilk sekiz cildini teşkil eden imparatorlar bölümlerinde de Gök-Türkler hakkında malumata tesadüf edilmektedir. Dokuzuncu ciltte prenses A-shih-na'nın biyografisinden başlayarak, Gök-Türk ülkesiyle ilgili bütün Çinli devlet adamlarının biyografilerinde çok kıymetli bilgi bulunmaktadır. Özellikle ellinci ciltteki Gök-Türk bölümünde kayıtlı kısa bazı vesikaların daha genişi söz konusu biyografilerde mevcuttur. Bu çalışmamızda Chou Shu'nun Ting-wen Shu-chü yayınevi, T'aipei 1987 baskısını kullandık.

Pei Ch'i Shu:

Li Te-lin tarafından yazılmaya başlanan bu eseri, onun ölümünden sonra oğlu Li Po-yüe, 636 yılında tamamlamıştır. Müstakil Gök-Türk bölümü olmayan Pei Ch'i Shu da elli ciltten oluşmuştur. İmparatorlar bölümlerinde ve şahıs biyografilerinde kısa da olsa Gök-Türklerle ilgili vesikalar vardır.

Pei Ch'i hanedanı 550-576 yıları arasında hüküm sürmüştür. Kitabımızda Pei Ch'i Shu'nun Ting-wen Shu-chü yayınevi T'ai-pei 1987 baskısından faydalandık.

Sui Shu:

Seksen beş ciltten oluşan Sui hanedanı yıllığı Sui Shu 636 yılında zamanın ünlü devlet adamı Wei Cheng tarafından tertip edilerek tamamlanmıştır.

Seksen dördüncü ciltte müstakil Gök-Türk ve Batı Gök-Türk bölümleri kayıtlıdır. Chou Shu 50'den daha çok vesika vardır. İmparatorlar bölümlerinde de Chou Shu'ya göre daha fazla bilgi kayıtlıdır. Şahıs biyografileri ise diğer yıllıklarda olduğu gibi vesika bakımından daha zengindir. Burada Ting-wen Shu-chü yayınevi T'ai-pei 1987 baskısından faydalandık.

Pei-shih:

659 yılında Li Yen-shou tarafından yazılan Pei-shih (Kuzey tarihi) yüz ciltten müteşekkildir.

Kuzey-güney hanedanları (Nan-pei Ch'ao) döneminde 386-618 yıllarına tekabül eden kuzey hanedanları; Kuzey Wei, Kuzey Ch'i, Chou ve Sui hanedanları dönemlerini anlatmaktadır. Doksan dokuzuncu ciltteki Gök-Türk bölümü Chou Shu 50 ve Sui Shu 84'ün muhteva bakımından aynısıdır. Ancak cümlelerde bazen farklılıklar göze çarpmaktadır. İmparatorlar ve diğer şahıs biyografilerinde farklı bilgi yoktur. Burada Pei-shih'nın Ting-wen Shu-chü yayınevi T'ai-pei 1987 baskısını kullandık.

T'ung Tien:

Gök-Türk kültür tarihi açısından en zengin malzemeyi bulabildiğimiz T'ung Tien, 801 yılında Tu Yu tarafından yazılmış bir tarihi ansiklopedidir. 197, 198 ve 199. ciltlerde müstakil Gök-Türk bölümleri bulunmaktadır. Unvan bakımından en zengin Gök-Türk bölümü buradadır. Kendisinden sonra yazılacak olan TFYK ve WHTK gibi ansiklopedilere kaynak oluşturmuştur.

Gök-Türk tarihi ile ilgili bilgiler kuruluşlarıyla beraber başlamakla birlikte 618 yılından sonraki malzeme daha bol ve teferruatlıdır. Chou Shu, Pei Ch'i Shu ve Sui Shu'da mevcut olmayan bilgilerden bahis vardır. Chiu T'ang Shu, Hsin T'ang Shu gibi T'ang hanedanının en önemli kaynaklarından önce yazılmış olması, ona ayrı, bir değer katmaktadır. Batılı araştırıcıların bazıları T'ung Tien'deki bilgilere değinmişlerse de hiç kimse tam olarak tercüme etmemiştir. Bu sebeple T'ung Tien 197'deki Gök-Türk, 199'daki Batı Gök-Türk bölümlerinin tercümesi tezimizin ikinci kısmında verilmiştir. 198. cilt 630 sonrası fetret devrine ve II. Gök-Türk devletine aittir. Bu yüzden söz konusu cildin tercümeleri koyulmamıştır. T'ung Tien'in 1935 yılı Shang-wu yayınevi, Shang-hai baskısı kullanılmıştır.

Chiu T'ang Shu:

Eski T'ang kitabı adını taşıyan bu yıllık, Beş hanedan (Wu-tai) döneminde 945 yılında Liu Hsü tarafından yazılmıştır. 200 ciltten müteşekkil bu eserin 194. cildi-

nin birinci kısmı Doğu ve II. Gök-Türklerine ayrılmıştır. Batı Gök-Türklerinin devamında diğer küçük Türk boyları hakkında da bilgi vardır. İmparatorlar bölümleri ve diğer şahıs ve diğer şahıs biyografileri çok zengindir. Aslında Gök-Türklerin menşeyinden bahsetmeyen tek yıllık budur. Ancak, 617 yılı öncesinin Sui hanedanı yıllığında olduğu belirtilmiştir. 617-907 yılları arasını ihtiva eden bu yıllıkta, 821'den sonra olaylar daha teferruatlıdır. Konumuz açısından ilgili olan sadece ilk on üç yıl (617-630) incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Bu eserin Ting-wen Shu-chü yayınevi 1985 yılı T'ai-pei baskısından faydalanılmıştır.

Ts'e-fu Yuan-kui:

1005-1013 yılları arasında yazılmış 31 asıl ve 1102 ufak bölümden oluşmuştur.

İmparatorun emri ile Wang Ch'in-Jo ve Yang İ başkanlığında bir heyet tarafından meydana getirilmiştir. Bin yıllık olaylar, çeşitli sülalelere ait vesikalar konulara göre ayrılarak ansiklopedi şeklinde bir araya getirilmiştir. Vesika ve hacim bakımından en geniş eserdir. Bu eserdeki 545-630 yılları arasına tekabül eden bilgileri aradık ve tercüme ettik. Neticede ortaya çıkan Gök-Türklerle ilgili zengin belgeleri araştırmamızın tercüme kısmına koyduk. Bu eserin 1981 yılı, T'ai-wan Chung-hua Shu-chü yayınevi, T'ai-pei baskısı kullanılmıştır.

Hsin T'ang Shu:

Wo Yang-hsiu ve Sung Chi tarafından on altı yıllık bir çalışma sonucunda yazılan bu eser 1060 yılında tamamlanmış, 225 ciltten meydana gelmiştir.

215. cildin birinci kısmında Gök-Türkler, ikinci kısmında Batı Gök-Türkleri anlatılmıştır. Bu bilgilerin önemli miktarının T'ung Tien 197'deki Gök-Türk bölümünden iktibas edildiği anlaşılmaktadır. Chiu T'ang Shu'dan ayırd edilmesi için daha sonraları Hsin (yeni) yeni ismiyle birlikte zikredilmiştir. Bu yıllıkta da konumuzla ilgili olan (617-630) yılları arasındaki bilgileri değerlendirdik.

Hsin T'ang Shu, Chiu T'ang Shu'da olmayan bazı bilgileri ihtiva ederken, onda olan bazı bilgilerden ve de biyografilerden bahsetmemetedir. Bu eserin 1985 yılı Ting-wen Shu-chü yayınevi, T'ai-pei baskısından faydalanılmıştır.

Tsu-chih T'ung-chien:

Çin tarihinin en önemli kronolojik kaynağı olan bu eser 294 cilt halinde Ssu Ma-kuang tarafından 1085 yılında bitirilmiştir. M. Ö. 403-m. s.959 yılları arasını ihtiva eden çok zengin bilgilerden meydan gelmiştir. Müellif on dokuz yıllık çalışma sırasında 320'den fazla kitaptan faydalanarak, hadiseleri kronolojik sıraya göre dizmiş ve güzel bir uslupla anlatmıştır. Özellikle kaybolan bir çok vesikayı burada bulmamız eserin değerini çok daha artırmaktadır.

545-630 arasına tekabül eden devrede yıllıklarda bulamadığımız bir çok vesikaya burada tesadüf ettiğimiz için bu devre ait kayıtların tercümesini ikinci kısımda verdik. Bu eserin 1935-1987 yılı, Hua-shih yayınevi, T'ai-pei baskısı kullanılmıştır.

T'ung Chih:

Cheng Ch'iao tarafından 1150 yılında yazılmıştır. Gök-Türklere ait çok kısa bir soy kütüğü kısmı vardır. Bu eserin de T'ung Tien'den etkilendiği anlaşılmaktadır. Eserimizde 1935 yılı Shang-wu yayınevi, Shang-hai baskısı kullanılmıştır.

Wen-hsien T'ung-k'ao:

Ma Tuan-lin tarafından 1254 yılında yazılmış; ancak 1319'da yayınlanabilmiştir. 348 ayrı cilde sahip olan bu eserin 343. cildi Gök-Türklerle ilgilidir. T'ung Tien'i kendisine misal alan eserlerdendir. 1935, Shang-wu yayınevi, Shang-hai baskısından faydalanılmıştır.

2- KAYNAKLAR ÜZERİNDE ÇALIŞMALAR

Batı ilim aleminde her zaman ilgiyle takip edilen şarkiyat araştırmaları, coğrafi keşiflerin yapılması, ilim ve teknikte ilerleme neticesinde XVIII. yüzyıldan itibaren büyük bir hız kazanmıştır. Yeni bulunan yerler, Uzak Doğu, Hindistan ve Orta Doğu milletleri üzerine araştırmalar sürerken dikkatler Orta Asya Türk tarihine çekilmeye başlamıştır. Çin yıllıklarındaki bilgiler bu hususta başı çekerken, eski Grek ve Latin kaynakları, daha sonra Arapça ve Farsça eserler bunları takip ediyordu. Şarkiyatçılar (Orientalist) büyük bir hızla bunları incelemeye koyulmuşlardı.

Gök-Türk tarihi ile ilgili Çin kaynaklarına dayalı ilk araştırma 1756-58 yıllarında, J.De Guignes tarafından Fransa'da yapıldı (Histoire Generale des Huns, des Turcs, des Mongol et des Autres Tartares Occidentaux, Paris, 1756-58, 5 cild; Türkçe terc. Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul 1325h). Zamanının şartlarında oldukça iyi sayılan bu eser çok geçmeden ilmî değerini yitirmiştir. Sinoloji alanındaki gelişmeler ve diğer araştırmalar, De Guignes'in vardığı neticelerin hatalı olduğunu, Çince isimlerin yanlış okunduğunu göstermiştir.

Gök-Türk tarihi üzerine batıda yapılan ikinci büyük çalışma, N.Yakinef Biçurin'in "Sobreniye Svediy o Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevneye Vremena" (Sanktpeterburg, 1851; 2. baskı 1950 Moskova-Leningrad) adlı eseridir. Daha çok yıllık ve ansiklopedilerdeki Gök-Türk bölümlerine dayalı olarak yapılan 12. yüzyıla kadar Orta Asya ile ilgili çalışmada Çince okuma hatalarının yanında Batı Gök-Türk kaganı Tardu'yu 480'li yıllarda yaşamış göstermek gibi bir çok hatalara düşülmüştür.

Ansiklopedik eserlere dayalı çalışmalara bir misâl de St.Julien'in eseri (Documents sur les Tou-kioue, JA, 1874 ve de kitap olarak Paris 1877)'dir. Yakinef ile istişare halinde, 1726 yılında meydana getirilmiş olan Pien-i-tien adlı ansiklopediye bağlı olarak, yıllıklardan iktibaslarla Gök-Türklerle ilgili bilgileri tercüme ederek yayınlamıştır. Bu eserde de bir çok tercüme, filolojik ve tarihle ilgili hatalara rastlanmaktadır.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Orta Asya'ya karşı şarkiyatçılar ve diğer ilim adamları arasındaki ilginin arttığı görülmektedir. Bu sıralarda Orta Asya'nın iç kesimlerine gezi kazı ve benzeri araştırma gezileri tertip edilirken, ilim dünyası bir büyük keşfe daha sahne oldu. 1728 yılında İsveçli subay Strahlanberg tarafından ilim alemine ihbar edilen Orhun Abidelerinin okunması 1893 yılında vuku bulmuştur (W.Thomsen, L'İnscriptions de l'Orkhon dechifrée, MSFOu, V, 1896) Gök-Türk ve Türk tarihinin en önemli yazıtları olan bu kitabelerin okunması Gök-Türk araştırmalarında yeni bir çığır açmıştır. Yazıtlardaki özel isimlerin okunup, açığa çıkmasıyla, bir çok Çince ismin, unvanın Türkçe karşılığını tesbit etmek mümkün olmuştur. Ayrıca II. Gök-Türk devleti dönemiyle ilgili teferruatlı malumat elde

edilmiştir. Bundan birkaç yıl sonra Gök-Türk deyimi ilk defa kullanılmıştır. (W. Bang, Über die Köktürkische İnscrift auf der Süd Seite des Kül Tegin Denkmals, Leipzig 1896). Aslında kitabelerin okunması gibi önemli bir gelişme Türkologların çoğunu Gök-Türkler üzerine araştırma yapmaya sevketmiştir. Bu zamana kadar sadece sinologlar tarafından yapılan araştırmalar ön planda iken artık Gök-Türklerin kendi dilleriyle yazdıkları kitabeler önem kazanmıştır.

Ancak kitabeler taşıdıkları bütün bu kıymetlerine rağmen yine de Gök-Türk tarihi için yetersiz kalmaktadır. Özellikle 542-630 arasındaki devreye ait kayıtlar son derece azdır. Bunu kitabelerin okunmasının ardından yazılan E.Chavannes, "Documents sur les Tou-kioue Occidentaux, Petersburg 1903 (2. baskı Paris 1941)" adlı eserden anlamak mümkündür. Chavannes, Batı Gök-Türkleri hakkında vesikalar adlı bu eserinde ağırlığını 627 yılından sonraya vermek üzere yıllıklardaki Batı Gök-Türklerine ve Türkistan'ın küçük şehir devletlerine ait metinlerin tercümesini vermiştir. Chavannes'ın eseri her bakımdan De Guignes, Yakinef ve Julien'in araştırmalarından daha doğru ve sağlam temellere oturmuştur. Diğer taraftan Grek kaynaklarındaki Gök-Türkler hakkındaki bilgilerle mukayese etmiş olması esere ayrı bir değer katmaktadır.

Fakat, Batı Gök-Türkleriyle ilgili vesikalar muhtevalı bu eserde 618 yılı öncesine ait eksik vesikalar vardır. Özellikle Batı Gök-Türk ülkesine gitmiş veya alakalı şahsiyetlerin biyografilerinin tercüme edilmemesi eksikliktir (P'ei Chü, Ts'ui P'eng, Wei Chie ve benzeri). Bunun yanında kendisinin esas kabul ettiği Chiu T'ang Shu ve Hsin T'ang Shu'dan çok önce yazılmış olan T'ung Tien gibi çok önemli bir eseri tercüme etmemiştir. Kronolojik vesika bakımından en zengin eser Tsu-chih T'ung-chien'deki bilgileri de tercüme etmemiştir. Ancak, Chavannes'ın kendisi de yıllıklardaki vesikaların eksik olduklarını görmüş ve daha sonra Ts'e-fu Yüan-kui'e dayalı olarak "Notes Additionelles sur les Tou-kioue Occidentaux, Petersburg 1903" adlı eseriyle telafi etmeye çalışmıştır. Burada da 618 yılı öncesi eksiktir. Bu tarihten önceki vesikalar tercüme edilmemiştir. Bununla birlikte bazı isimlerin hatalı okunmuş olmasına rağmen yukarıda söylediğimiz gibi Gök-Türk tarihi hakkında o zamana kadar yapılmış en iyi çalışmadır.

1915 yılında yine Fransız P.Pelliot, Türk ismi hakkında üç sayfalık bir makale yayınlamıştır (L'Origine de Tou-kioue, Nom Chinois de Turc, TP, XVI, 1915). Gök-Türk tarihi hakkında fazla bir şey getirmeyen bu makale, daha çok Türk isminin Çincesi ve fonetiği üzerinedir.

Gök-Türk tarihi hakkında Çin kaynaklarına bağlı olarak yapılan en hacimli araştırma Liu Mao-tsai'ın eseridir (Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe), 2 cild, Wiesbaden, 1958). Yıllıklardaki Gök-Türklerle ilgili bütün metinlerin tercümesi esas alınmış ve Almanca'ya çevrilmiştir. Bu konuda yazılanların en mükemmeli olarak kabul edilen bu eserde vesika eksiklikleri göze çarpmaktadır. Her şeyden önce Sui Shu'da kayıtlı bir çok biyografi tercüme edilmemiştir. Fakat, bu biyografilerin bazı hadiseleri aydınlatmakta anahtar vazifesi gördüğünü müşahede etmekteyiz. Dolayısıyla bu biyografilerdeki vesikalar başka hiç bir yerde yoktur ve çok önemlidir. Bundan başka Tsu-chih T'ung-chien'de yıllıklarda olmayan bir çok vesika vardır. T'ung Tien özellikle unvan bakımından çok zengindir. Büyük bir ansiklopedi olan Ts'e-fu Yüan-kui de yıllıklardan daha zengin malzemeye sahiptir. Bu metinlerin tercümesi yapılmamıştır.

Bunu takiben 1960 yılında R. Giraud, Orhun Abidelerine dayalı olarak II. Gök-Türk devletini siyasî ve teşkilat yönünden incelemiştir (L'Empire de Turc Celéstes, Paris 1960).

1968 yılında Macaristan'da H. Ecsedy, "Trade and War Relations Between the Turks and China in the Second half of the VIth Century" (Acta Orientalia, XXI, Budapest, 1968) adlı makalesiyle 545-589 yılları arasındaki Gök-Türk - Çin ticarî ilişkilerini tetkik etmiştir. Sadece yıllıklardaki Gök-Türk bölümleri ve Tsu-chih T'ung-chien'deki bilgiler esas alındığı, biyografiler kullanılmadığı için yetersiz olduğu noktalar bulunmaktadır. Gök-Türk dönemi hanedan yıllıkları olan Chou Shu, Sui Shu, Hsin T'ang Shu'daki bilgiler, Liu İ-t'ang tarafından Pien-cheng Yen-chio Suo dergisinin (Taipei, 1981) 12. sayısında açıklanmaya çalışılmıştır. Bu müellif Sui ve Hsin T'ang Shu'daki Batı Gök-Türk bölümlerinin açıklamalarını aynı derginin 14. sayısında yapmıştır(1983). Uygurca ve Moğolca isimlerle Gök-Türk isimlerinin Çincelerini mukayese ederek neticeye varmak istemiş ise de başarılı olduğu kabul edilemez çünkü, Uygurca'da kullanılan (Beşir, Hasan gibi) Arapça isimlerle karşılaştırma yaparken, fonetik benzerliklerden çözüm yolları ararken pek çok hataya düşmüştür.

Taiwan'da yapılan bir diğer araştırma Lin En-hsien'in T'u-chüe Yen-chio, Taipei, 1987 adlı eseridir. Liu Mao-tsai'ın eserinden sonra en hacimli eser sayılabilir. Ancak, yazar bölümlere ayırdığı konu başlıklarında sık sık aynı bilgi ve konuları tekrar etmektedir. Bunun yanında yıllıklardaki Gök-Türk bölümlerine bağlı kalmış ve biyografilere, imparatorlar bölümlerine oldukça az müracaat etmiştir. Ayrıca yaptığı soy kütüğü listesinde eksikler vardır.

Gök-Türklerle ilgili Çin kaynaklarına dayalı son araştırma Japon T. Hayashi tarafından yayınlanmıştır ("Development of a Nomadic Empire", Bulletin Ancient and Orient Museum, XI, Tokyo, 1990). 618 yılı sonrasını incelemeyi hedefleyen bu makalede, aslında Gök-Türk - Çin ticaret ilişkileri ele alınmaya çalışılmıştır. Ancak, Çin kaynaklarının Sui imparatorluğunun sonunda isyanlar çıkması (616-617) ve bazı asi Çinli devlet adamlarının Gök-Türklere bağlanmasını Gök-Türklerin kuvvetlenmesinde asıl sebep olarak göstermektedir. Halbuki Çin yıllıkları dahi bu sırada kuzeye çıkan Çinli asi devlet adamlarına kaganın bizzat asker verdiği, Gök-Türklere teslim olan halkın ise dağların vadilerin arasında yaşadığı ve hiç bir askerî faaliyet göstermediklerini anlatmaktadır.

Ülkemizde Gök-Türkler hakkında ilk ilmî çalışma A.M.V.Gabain tarafından yayınlanmıştır (Köktürklerin tarihine kısa bir bakış, DTCF, II/5 1944 ve de VIII/3,1950). Daha ziyade kitabelere bağlı olarak II.Gök-Türk devletinin ele alınmaya çalışıldığı bu makalede I. Gök-Türk devleti dönemine ait çok kısa malumat vardır. Buna rağmen Gök-Türklerin Çinle ilk siyasî temas kurmasını 556 yılına koymak gibi büyük karışıklıklar yapılmıştır.

Rus Yakinef ve Fransız Julien'in eserlerine ve arkeolojik kazılara dayalı çalışmalardan faydalanmak suretiyle A.N.Kurat, bir makale yayınlamıştır (Göktürk Kağanlığı, DTCF, X, 1-2, 1952). Bizzat Çince metinlerden faydalanmadığı anlaşılan Kurat, eserlerini kullandığı Julien ve Yakinef'in hatalarını tekrar etmiştir. Mesela 545 yılı, 535 olarak gösterilmiş; Tardu 480'li yıllarda yaşamış gibi bariz karışıklıklar tekrar edilmiştir. Ayrıca I. Gök-Türk devleti 552-588 yılları arasında varlığını sürdürmüş olduğu; sonra Doğu Gök-Türkleri anlatılırken Tou-lan Kagan ile Ch'i-min Kagan

aynı şahıs olarak belirtilmiştir. Kao-ch'ang'lılar da yine Yakinef'ten iktibaslı ve hatalı olarak Uygurlar olarak izah edilmiştir. Bunlar gibi bir çok yanlış tarihlere ve isimlerin karıştırılmasına tesadüf edilmektedir.

Ülkemizde Çince metinlere dayalı ilk Gök-Türk tarihi çalışması B.Ögel tarafından (Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar Notlar, Belleten, 81, 1957) yayınlanmıştır. Chou Shu ve Sui Shu'daki Gök-Türk bölümlerinin menşeyle ilgili kısımlarındaki efsanevî rivayetler Bumın zamanına kadar tercüme edilerek açıklanmıştır. Çok iyi izahatların yapıldığı bu makalede diğer Türk boyları, Moğol kabileleri ve Hun'larla olan ortak noktalar mukayese edilerek tesbit edilmiştir. Ögel'in meseleye vakıf olduğu kolayca anlaşılmaktadır. Ancak Chou Shu' 50'deki ilk satırda A-shih-na kabilesini ilk yenen devletin adı belirtilmeyerek komşu devlet (Lin-kuo) ifadesi kullanılmıştır. Ögel, burada komşu anlamına gelen Lin karakterini devlet adı olarak düşünmüş sonra yerini aramış ve bulamadığını belirtmiştir.

Liu Mao-tsai'ın bu geniş tercümesinin eksiklerini farkeden Ögel, doktora öğrencisi Chang Jen-t'ang'a, Tsu-chih T'ung-chien ve Ts'e-fu Yüan-kui'deki bilgilerin tercümesini yaptırtmıştır (Doğu Göktürkleri, doktora tezi, özel baskı Taipei, 1968). Chang Jen-t'ang, 618-742 yılları arasına tekabül eden devrede ağırlığı Tsu-chih T'ung-chien olmak üzere bazen Ts'e-fu Yüan-kui'deki belgeleri kullanmak suretiyle Türkçeye tercüme etmiştir. Burada 542-618 yılları arasına dokunulmamıştır. T'ang hanedanı resmen 618 yılında kurulmuştur; Fakat, bunun isyan hareketi bir-iki yıl önce başlamıştı. Bu yüzden, 616 yılından itibaren tercümelere başlamış olması konu bütünlüğü açısından iyi olacaktı. Çünkü bu devrede Gök-Türklerin Çin'e yardımları vardır. T'ang hanedanı, daha kurulduğu sırada yok olmaktan bir Gök-Türk tegini Ta-nai sayesinde kurtulmuştur. Bunlara ait malumat bulunmamaktadır. Diğer taraftan 618 sonrasına ait Ts'e-fu Yüan-kui'deki belgelerin hepsinin tercümesi verilmemiştir. Üstelik Gök-Türklerin askeri ve siyasî alanda üstün oldukları döneme ait vesikaların verilmemesi de dikkat çekicidir.

I. KISIM

I – GÖK-TÜRKLERİN MENŞEİ MES'ELESİ

1 – Çıktıkları Yer Mes'elesi ve Asıl Yurtları

Gök-Türklerin menşeini anlatan kaynakların hepsi efsanelerle karışık bilgilerle başlamaktadır[1]. Bu durum araştırıcıların işini daima zorlaştığı gibi daha farklı görüşlerin ortaya atılmasına da sebep olmuştur. Genellikle araştırıcılar kendilerinin üzerinde çalıştıkları vesikalara göre neticelere varmışlardır. Aslında Gök-Türklerin menşei ile ilgili bütün kaynak metinleri gözönüne alınsa bile kesin neticeye ulaşmak çok zordur. Metinlerdeki bilgilerin tam olarak değerlendirilmesi, yer isimlerinin tesbiti tarihlemelerinin yapılabilmesi neticesinde kesin bir fikre ulaşmak yine de mümkün değildir. Gök-Türklerin menşei konusunda ortaya çıkan en belirgin ve isabetli sonuç[2] 542 yılına kadar Altay dağlarının güney eteklerinde yaşıyor olmaları, bütün Çin kaynaklarının ittifakla bildirdiği üzere Hun'lardan gelmeleri ve onların kuzeyinde bulunmuş olmalarıdır.

Her ne kadar rivayetler ve efsaneler bir takım bilgileri naklediyorlarsa da menşeyle ilgili bütün vesikaların iyice tetkik edilmesi gerekmektedir. Bundan dolayı bütün metinlerin tercümesi yapılarak bilgilerin belirli bir şekilde tasnif edilmesi daha uygun düşmektedir.

Gök-Türklerin menşei hakkındaki kaynaklara topluca baktığımızda göze çarpan ilk büyük özellik Hunların soyundan geldiklerine dair ifadelerdir[3]. Dolayısıyla Gök-Türklerin Hunlardan inmeleri hakkında hiçbir şüphe yoktur.Hunlara bağlanma konusunda iki ayrı kayıt bulunmaktadır. Bunlardan birincisi "Hun'ların başka bir soyu (kolu, kabilesi)"[4] ifadesidir. Bundan daha çok Gök-Türklerin Hun'lara bağlı oldukları sonucu ortaya çıkmaktadır. İkinci kayıt üç ayrı ifade: "Hunların kuzey boyu, Hunların kuzey bölgesinde oturma, Suo ülkesi ki, bu bölge Hun'ların kuzeyinde bulunuyordu" şeklinde bildirilmektedir[5].

Batı Denizinin[6] sağında, yani batısında veya yukarısında kuzeyinde otururlardı[7]. "Batı Denizinin kuzeyi, batı tarafları ile Altay Dağlarının güneyinde yaşar-

[1] Menşeyle ilgili bütün metinlerden sadece CTS 194 Gök. Böl. , s. 5153, efsaneyle başlamamaktadır; ancak, Gök-Türklerin daha öncesinin SS 84'te kayıtlı Gök-Türk böl. de mevcut olduğuna işaret edilmiştir.

[2] CS 19 Yü Wen-tse bio., s. 454; Bu bilgi sadece burada bulunmaktadır.

[3] CS 50 Gök. böl., s.. 909; PS 99 Gök.böl. s. 3285; TT 197, 1067 c; TFYK 958, 23a; TC 636, 1c; WHTK 343, 2687a; HTS 215a Gök. böl., s. 6028.

[4] Bu ifadenin bulunduğu yerler: CS aynı yer; PS aynı yer; TT 197 aynı yer; TFYK 958 23a, 967 8a, b; WHTK aynı yer.

[5] HTS 215A Gök. Böl. s. 6028; TFYK 956, 31a; TT 197, 1067c.

[6] Burada Batı Denizi (Hsi-hai) tabiri Turfan yakınındaki Etsin Göl bataklıkları için kullanılmıştır, bkz. S. G. Klyaştorny-V. A. Livsic, "The Sogdian İnscription of Bugut", Acta Orientalia, 1972, s. 71.

[7] SS 84 Gök. böl., TT 197, TFYK 956 ve WHTK 343'de Batı Denizi (Hsi-hai)'nin kuzeyi gösterilir ken, sadece PS 99'de sağ yani batı tarafına işaret edilmiştir. Altay Dağlarının güney etekleri tabiriyle uyuşması bakımından PS'nın haricindeki kayıtları daha doğru buluyoruz.

lardı" şeklinde kaynakların hemen hepsinin büyük bir önemle işaret ederek verdikleri bölge genel olarak bakıldığında merkezi oluşturmaktadır. Daha sonraları bahsedilecek olan Ötüken'in beş yüz li (267 km) batısındaki yer ruhlarına kurban sunulan yer[8] ile de tamamen uyuşmaktadır. Diğer taraftan arkeolojik araştırmalarda ele geçen malzemeler Altay Dağlarının güney eteklerinin M.S. 450'li yıllardan itibaren Gök-Türklere yurt vazifesini yaptığını teyid etmektedir[9].

Netice olarak kaynaklardan açık bir şekilde anlaşıldığı üzere Gök-Türkler, Hunların bir kolu idi. Önce kuzeyde bulunuyorlardı ise de, sonradan Altay Dağlarının güney eteklerine yerleştiler. Onların yerleştiği bu bölgeyi Turfan'ın kuzeyi ve Etsin Göl bataklıklarının batısı ile sınırlayabiliriz. Gök-Türklerin menşeyi meselesinde Altay dağlarının güney eteklerini merkez olarak kabul ettikten sonra efsanevi bilgilere geçmeden önce Suo ülkesi tâbirini biraz açarsak; CS'dan itibaren PS, SS, TT, TFYK ve WHTK gibi kaynakların ifadesine göre Suo ülkesi Hunların kuzeyinde idi. Bu kayıttan sonraki bilgiler efsanevîdir. Suo ülkesini B. Ögel, Tabgaç'ların ataları olan So-t'ou kabilesiyle ilgisi olduğunu söylerken[10]. Liu Mao-tsai, Moğol Hsien-pi kabilesiyle bağlantısı olduğunu ileri sürmüştür[11]. Bize göre tamamen Hunların kuzeyi olarak gösterilen bölgenin Altay dağlarının kuzeyi, Yenisey nehrinin kaynaklarının bulunduğu geniş havzanın olması gerekmektedir. Bu konu ile ilgili efsanede belirtildiği gibi fazla soğuk olması, Abakan, Tuva, Yenisey gibi nehirlerden bahsedilmesi fikrimizi kuvvetlendirmektedir. Hunların oldukça doğusunda bulunan Moğol Hsien-pi'ler ve Çin'deki Tabgaç'larla bağlantısı olamayacağı açıktır. Zaten kelimelerin çince yazılışı tamamen farklıdır.

2 – Menşeyle İlgili Efsanevî Rivayetler

Kaynak metinlerimizde karşımıza Gök-Türklerin menşeyi hakkında iki efsane çıkmaktadır[12]. Birincisi kurttan türeme, ikincisi yukarıda bahsettiğimiz Suo ülkesinden neşet etme hadisesidir. Her ne kadar gerçek dışı olaylarla bezenmiş iseler de, bilgilerin tetkiki için efsanelere göz atmak durumundayız. Çünkü bunlarda geçen yer isimlerinden ve tarihi şahsiyetlerden bazı ip uçları yakalama imkanı vardır. Ayrıca daha sonra Orta Asya'nın ve zamanın dünyasının en büyük devleti haline gelen Gök-Türk devletinde efsanelerde geçen kurt (Böri ve A-shih-na) isimlerini taşıyan şahsiyetler olacaktır. Böri ismini taşıyan teginler ve küçük kaganlar vardır. A-shih-na isimli prenses bulunmaktadır. Diğer taraftan kaganların muhafız kıtasında bulunanlar, sadece A-shih-na ailesinden geliyordu ve bunlar kendilerine "börü (Çince Fu-li, bazen Pu-li)" diyorlardı. A-shih-na, bilindiği gibi aynı zamanda Gök-Türk hanedanının kabile adıdır. Efsaneye göre A-shih-na kabilesi Etsin Göl bataklıklarının kuzey tarafında bulunuyor iken komşu bir devletin[13] saldırısına

[8] Bu konu hakkındaki en açık bilgi TFYK 961, 21b'de kaydedilmiştir.

[9] Bu konuda bkz. S. V. Kiselev, Drevnjaja İstoriya Sibiri, 1951 ve de A. Bernştam, Socialno-ekonomiçeskiy stroy Orhono-Eniseyskih tyurok VI, VII, Moskova-Leningrad, 1946'dan naklen A. N. Kurat, Gök-Türk Kağanlığı, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, X, 1-2, s. 6.

[10] B. Ögel, Doğu Göktürkleri, s. 99.

[11] Liu, II, s. 489 not 8.

[12] Efsanelerin kayıtlı olduğu metinler: CS 50 Gök. böl., PS 87 Gök. böl., SS 84 Gök. böl.; TT 197 ve TFYK 956, 961'dir. Diğer taraftan Orta Asya tarihinde Wu-sun, Kao-ch'e ve Hsien-pi gibi kavimlerde de kurtla ilgili efsanevî rivayetler mevcuttur, bu konuda tafsilen bkz. B. Ögel, Türk Mitolojisi, Ankara, 1987, s. 13, 14, 18, 22-23.

[13] "Komşu ülke" tabiri kaynaklarda çince olarak "Lin-kuo" şeklinde kaydedilmiştir. Ayrıca bkz. Liu, I, s. 5. Lin komşu, sınır, kuo ise ülke devlet gibi anlamlara gelmektedir, bkz. Liang Shih-ch'iou, Chinese

uğradı. Mağlup olan kabile tamamen yıkılıp yok oldu. Sadece on yaşında bir erkek çocuk haricinde insanların hepsi öldürüldü. Erkek çocuk küçük olduğu için askerler öldürmeye kıyamadılar, ama kollarını ayaklarını kesip bir bataklığın içine attılar. Bu esnada bir dişi kurt ortaya çıktı. Çocuğu etle besleyip ölmesini önledi. Hayatta kalan çocukla kurt münasebet kurdular, kurt hamile kaldı. Bu sırada o komşu ülkenin hükümdarı, çocuğun hayatta olduğunu duyunca, yeniden adam göndererek öldürtmek istedi. Tam o vakitte Kurt ruhlar tarafından haberdar edildi. Gönderilen kişi çocuğun yanında kurdun olduğunu da görünce ikisini beraber öldürmek istedi. Fakat kurt ruhlar tarafından haberdar edildiği için harekete geçerek, Turfan (Kao-ch'ang) ülkesinin kuzey batısındaki[14] dağa kaçtı. Dağın yukarısında bir mağara vardı. Mağaranın içine vardığında düz geniş ve bol otlu bir yer ile karşılaştı. Dört tarafı dağlarla çevrili idi. Kurt burada saklanarak on erkek çocuk doğurdu. On erkek çocuk büyüyünce dışarıdan evlendiler. Bundan sonra her birinin soyadı oldu. İşte A-shih-na bunlardan biridir. Oğul torun çok sayıda artarak birkaç yüz aileye ulaştılar. Bir kaç nesil geçtikten sonra beraberce mağaradan çıkıp, Juan-juan'lara vassal olarak, Altay Dağlarının güney eteklerinde demir işleriyle uğraştılar. Bu sırada başlarında A-hsien Şad bulunuyordu[15]. Altay Dağlarının şekli miğfere benzediği için miğfere de onların dilinde T'u-chüe denildiğinden onların unvanı bundan sonra T'u-chüe oldu.

Diğer efsane ise yukarıda da bahsettiğimiz Suo ülkesiyle başlamaktadır: Gök-Türkler önce Hunların kuzeyindeki Suo ülkesinden çıktılar. O boyun büyük insanlarına A-p'ang-pu denir; büyük-küçük on yedi kardeş idiler. Onlardan birine İ-chih-ni-shih-tou derler ki; kurttan doğmadır. A-p'ang-pu ve diğerlerinin karakterleri aptalca olduğundan onların ülkesi yıkıldı. Ni-shih-tou'nun çok başka bir havası vardı. Öyleki rüzgar ve yağmuru devlet hizmetine çağırabilirdi. Yaz ruhunun ve kış ruhunun kızları olduğu söylenen iki kızla evlendi. Bu kadınlardan birisi hamile kaldı ve dört erkek çocuk doğurdu. Çocuklardan biri değişip beyaz ördek oldu[16]. Onun ülkesi A-fu[17] suyu ile Chien[18] suyu arasında bulunuyordu ve unvanları Ch'i-ku (Kırgız) idi. Onlardan başka birinin ülkesi Ch'u-che (Yenisey) Suyu kenarında idi. Yine onlardan birisi Chien-ssu-ch'u-che-shih Dağında (Batı Sayan)[19] oturuyordu. Bu büyük oğlunun adı idi. Dağın yukarılarında A-p'ang-pu neslinden olanlar yaşıyordu. Burada çok kış olduğunda büyük oğul ateş çıkararak onları besledi ve bu şekilde hepsine yardım etti. Bu yardımından dolayı büyük oğula reislik sundular.

English Dictionary, Taipei 1986, s, 1129; Ögel, bunu Lin ülkesi olarak düşünüp yerini aramış ise de, tesbit edemediğini belirtmiştir, bkz. aynı makale, s. 103, 104.

[14] Kurdun Etsin Göl bataklıklarından kaçtığı yön konusunda sadece CS 50 Gök. böl., s. 907'de kuzeyi belirtilirken, SS 84 Gök. Böl., TFYK 956, 31b, TT 197-1067c, PS 87, WHTK 343'daki metinlerde kuzey-batı olarak geçmektedir. Coğrafî açıdan bakıldığında ve CS haricindeki kaynakların sarihliği göz önüne alındığında kuzey batı ifadesinin daha doğru olacağı anlaşılmaktadır. Aslında Turfan civarı Orta Asya Türk tarihi boyunca her devirde önemli bir yere sahip olmuştur. Tarihî gelişimi için tafsilen bkz. P. Pelliot, "Kao-tch'ang, Qoço, Hou-tchou et Qara-Khodja, JA, 1912, s. 579-603 ve de M. Özerdim, "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ının Şehirleri", DTCF, X, 1-2, 1952, s. 161-162.

[15] A-hsien Şad'la ilgili bilgi sadece SS 84 Gök. böl., s. 1864 ve PS 99 Gök. Böl. s. 3285'de bulunmaktadır.

[16] Bkz. yuk. not 3.

[17] A-fu Suyu'nun Abakan nehri ile ilgisi konusunda bkz. F. Hirth, Nachworte Zur İnsschrift des Tonjukuk, 42f; Liu İ-t'ang, "T'u-chüe Chüan K'ao-chu", Pien-cheng, 12, 1981, s. 42. Ubssa Göl'ü ile aynılığı konusunda bkz. Liu, II, s. 489; Ögel yerini tesbit edemediğini belirtiyor, s. 103.

[18] Kem Nehri'nin karşılığı, ayrıca bkz. Ögel, aynı yer; Liu, aynı yer.

[19] Bkz. Liu, II, s. 490.

Unvanı da Na-tou-liu(lu) Şad idi. Na-tou-liu'nun on karısı vardı. Doğan çocukların hepsi kendi annelerinin kabile isimlerini aldılar. A-shih-na, onun en küçük karısının oğludur. Na-tou-liu öldüğü zaman on ana oğulları arasından birini reis seçmek istediler. Bunun için büyük ağaçların bulunduğu bir yerde toplanıp, ağaçlar tarafından en yükseğe zıplayacak olanın reis olarak seçilmesine karar verdiler. İsmi A-shih-na olan kadının oğlu gençti ve en yükseğe o atladı (zıpladı). Neticede reislik ona verildi. Unvanı A-hsien Şad olmuştu. Ona T'u-men dediler. Boyu kalabalıklaştı[20].

3 – P'ing-liang Hun'ları ve Gök-Türklerle Bağlantıları

SS[21], TT[22], TFYK[23] ve WHTK[24] gibi kaynaklarda kayıtlı Gök-Türk bölümlerinin başlangıcını teşkil eden hadise de Gök-Türklerin menşeyini Kansu bölgesindeki P'ing-liang ile irtibatlandırmaktadır. Pek çok araştırıcı bu kaydı kesin doğru kabul etmiş ve Gök-Türklerin, P'ing-liang'lı[25] Chü-ch'ü Meng-hsün'ün ailesinden geldiklerini ileri sürmüştür[26].

Bu konuyla ilgili vesikalara göre "Gök-Türkler, önce Kansu'daki P'ing-liang'ın çeşitli Hu'larındandır (bu devirde Hu adı Hsiung-nu'lar, yani Hunlar için kullanılmaktadır). Soyadları A-shih-na'dır. Tabgaç (T'o-pa, sonra Wei) hükümdarı T'ai-wu, 439 yılında[27] Chü-ch'ü[28] ailesinden Mu-chien'i yenilgiye uğrattığı zaman[29], liderleri A-shih-na beş yüz aile ile Juan-juan'lara sığındı. Bu boyun hepsi Altay Dağlarında ikâmet etti. Altay dağlarının şekli miğfere benzediği için onların dilinde miğfer de T'u-chüe olduğundan bu onların unvanı oldu".

Burada belirtmemiz gereken dikkat çekici bir nokta WHTK'da Chü-ch'ü'leri Tabgaç devleti yerine Moğol kökenli Hsien-pi'lerin devleti Chin'in yıktığının kay-

[20] Bu bilgi CS 50 Gök. böl., s. 908; PS 99 Gök. böl., s. 3286; TFYK 956, 30b, 31a, WHTK 343, 1a; TT 197, 1067, 1068'de kayıtlıdır. SS, TC, HTS gibi efsanelerden bahseden metinlerde bulunmaktadır. W. Eberhard, menşeyle ilgili metinlerden çok kısa ve karışık olarak bahsetmektedir. O daha çok hadiseleri özet olarak ele almış, ansiklopedilerden faydalanmıştır (bkz. Çin'in Şimal Komşuları, Ankara, 1942, s. 86-88).

Çin kaynakları, Türk adının anlamını miğfer olarak bildiriyorlar ise de Uygurca yazmalar güç-kuvvet manasına geldiğini açığa çıkarmaktadır (bk. F. W. K. Müller, Uigurica, II, APAW, 1911, s. 10, 97 ve de R. Rahmeti Arat, Eski Türk Şiiri, Ankara, 1987, s. 388).

Türk adının anlamı ve tarihî gelişimi için ayrıca bkz. Gy. Nemeth, "Der Volksname "Türk"", KCsA, II, 4, 1927, s. 275-282; L. Bazin, "Notes sur les Mots Oguz et Türk", Oriens, VI, 2, 1953, s. 315-322; İ. Kafesoğlu, "Tarihte Türk Adı", R. R. Arat için, Ankara, 1966, s. 306-319; Ayn. Mlf. Türk Millî Kültürü, s. 42-44.

[21] 84 Gök. böl., s. 1863.

[22] 197 1067, 1c.

[23] 956, 30, a.

[24] 343, 1a.

[25] P'ing-liang, bugün Kansu'da P'ing-liang kasabasının yakınında bulunmaktadır.

[26] Bkz. De Guignes, L'Histoire Des Huns..., II, s. 253-265; O. Franke, Geschihte, II, s. 115 vd. 190-194, III, 264, 296; ayn. mlf., Das Datum der Chinesischen Tempelin-schriften von Turfan, TP, 1909, s. 16 vd.; Ögel, Doğu Göktürkleri s. 90-95; E. Esin, "Gök-Türklerin ecdadından Tsü-k'ü Meng-hsün (m. 367-433) Devrinde Sanat", Türk Kültürü, sayı 100, yıl IX, s. 66 vd.; ayn. mlf. Antecedents and development of Budist and Manichean art in Eastern Turkestan and Kansu, İstanbul 1967; Liu bu konuda hiç bir yoruma katılmadan sadece isimleri açıklamaya çalışmıştır, bkz. I, s. 40, II, s. 519.

[27] Söz konusu olayın tarihi bu bilgiyi teferruatıyla veren SS, TT, TFYK ve WHTK'da verilmemiştir. Diğer taraftan Wei Shu 4A, s. 89, 4B, s. 93, TCTC 123, s. 3874.

[28] Chü-ch'ü Türkçe asıllı bir kelimenin Çince yazılışıdır. Hun soylularının büyüklerine bu unvan verilirdi, bkz. Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi Tarihi, Ankara, 1981, II, s. 481.

[29] Eberhard, Das Toba reich, s. 7; Ögel, s. 93.

dedilmiş olmasıdır[30]. Bu hadiselerden bahseden diğer kaynakların T'ai-wu'nun adını açıkça vermiş olmasından, kesin tarihini açıklamasından dolayı WHTK daki ifade doğru bulunmamaktadır. Zaten sadece Chin ülkesinin adı ara yazıda geçmektedir ve açıklayıcı bilgi mevcut değildir. Ancak P'ing-liang bölgesinde vuku bulan hadiselerde Chin devletinin de mücadele ettiği bilinmektedir[31].

Büyük Hun İmparatorluğunun zayıflayıp, yıkılışından sonra bazı Hun kütleleri Çin'e gidip, orada varlıklarını devam ettirdiler. Chao (329-351), Hsia (407-431) ve Kuzey Liang (401-439) Çin'de Türk kültürünü devam ettiren devletlerdir. Lou-lan devletçiği de Turfan civarında tesis edilen bir başka Hun soyundan gelen devlettir[32]. Kaynaklarımızın ifadesi işte bu Kuzey Liang devletini Gök Türklerinin menşeyi ile irtibatlandırmaktadır. PS 93'de kayıtlı bulunan Chü-ch'ü Meng-hsün biyografisinde kayıtlı bulunan bilgilerde Chü-ch'ü Meng-hsün ve oğullarının faaliyetleri anlatılmaktadır. Zamanla uğranılan başarısızlık neticesinde, bu ailenin bir kısmının Juan-juan'larla birleştiği kayıtlıdır. Ancak çölü geçerken halkın çoğu susuzluktan ölmüş, arta kalanlar Shan-shan'da yerleşmişlerdir. Bir kısmı Turfan'da kalmış, bir kısmı da T'u-yü-hun'lara sığınmıştır. Yani Altay dağlarının ismi metinde geçmediği gibi, bu taraflara gittiklerine dair hiç bir kayıt yoktur. Bu sebeple Juan-juan'lara sığınmak üzere yola çıkan Chü-ch'ü ailesinin çölü geçtiği söylenemez. Zaten onların çölü geçip Juan-juan'larla birleştiklerini ileri süren Ögel, bu hadiseye tamamen kendi yorumunu kattığını açıkça belirtmiştir[33]. Arkasından bir kaç yıl sonra söz konusu gurubun reisi Wu-hui, Turfan bölgesinde gelişen olaylarda görülmekte, Shan-shan'a ulaştığı açıkça bildirilmektedir[34].

Netice olarak diyebiliriz ki; P'ing-liang'lı Chü-ch'ü ailesinin Gök-Türklerle ilgisi sadece bir rivayettir. Öteki rivayetlerden öne geçen fazla kesinlik bir tarafı bulunmamaktadır. Altay Dağları diğer rivayetlerde de Gök-Türklerin asıl ortaya çıktığı yer olarak belirmektedir. Zaten Wu-hui öldükten sonra yerine geçen kardeşi An-chou, 460'da Moğol Juan-Juan'larla birleşmiştir. Diğer Chü-ch'ü ailesinin kesin olarak nereden geldiği ve akıbeti bilinememektedir. Ancak, kuzey Çin'de Hunların kurduğu diğer devletler gibi P'ing-liang bölgesindeki Kuzey Liang devleti ve Turfan civarı tamamen Türk kültürü özelliklerini taşıyordu. Gök-Türklerin, Hunlardan geldiği bütün kaynaklar tarafından açıkça belirtildiği ve aynı kavim oldukları için diğer efsanelerin yanında P'ing-liang'daki Hunların, Gök-Türklere bağlanması son derece tabiidir. İlk önemli kaynak olan CS'daki Gök-Türk bölümünde ve diğer kaynaklar PS, CTS, PCS'da zikredilmemiş olması bunun da bir rivayet olduğu konusundaki fikrimizi desteklemektedir.

Menşeyleri konusunda yukarıda açıkladıklarımızı toparladığımızda, Altay Dağlarını, Gök-Türklerin çıktıkları ilk kesin bölge olarak söylemek doğru olacaktır. Hun'larla bağlantıları tamamen açıktır. Orta Asya sahasında diğer kavim ve boylarda (Wu-sun, Kao-ch'e ve Moğol'larda) görülen kurtla ilgili efsanenin Gök-Türklerde de daha geniş olarak görülmesi ve enteresan motiflerin bulunması dikkat çekici bir noktadır.

30 WHTK 343, aynı yer.

31 Bu konuda bkz. Franke, II, s. 192-193; W. M. McGovern, The Early Empires of Central Asia, Chapel Hill-North Carolina, 1939, s. 315-355; Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, İstanbul, 1987, 66-67.

32 Eberhard, Çin Tarihi, Ankara, 1987, s. 123-153, 164-182; McGovern, aynı yer.

33 Ögel, aynı makale, s. 94.

34 PS 93 Chü-ch'ü Meng-hsün bio., s. 3082-3086; ayrıca Wei Shu 4A, s. 89, 4B, s. 93 ve TCTC 123, s. 3874 vd.

Na-tou-liu[35] efsanelerde Gök-Türk, hanedanının ilk atası olarak tebarüz ederken, sonra A-hsien Şad[36], arkasından Tu-wu[37] Yabgu gelmektedir. Onun iki oğlu Bumın (T'u-men) ve İstemi (She-tie-mi, Se-ti-mi) tarihi vesikalarla kesinleşen iki şahsiyettir.

PS 99 ve SS 84, A-hsien Şad'ı mağaradan çıktıkları ve Juan-juan'lara vassal oldukları sırada lider olarak göstermekte iken, CS, TT, WHTK ve TFYK gibi kaynaklar, onu ormanlık yerde seçimin yapıldığı mekanda bildirmekte, hatta Bumın ile aynı kişi olduğunu söylemektedirler. SS 84 ve PS 99'un Büyük Yabgu (Ta Yehu)'dan bahsetmeleri de enteresandır. Büyük yabgu ile T'u-wu Yabgu aynı şahsiyet olarak görülmektedir. Her iki kaynağın ifadesine göre Büyük Yabgu zamanında Gök-Türklerin sayısı çok artarak kuvvetlenmişlerdi.

II – DEVLETİN KURULUŞUNDAN ÖNCE GÖK-TÜRKLER

1 – Gök-Türklerin Tarih Sahnesine Çıktığı Sırada Orta Asya'nın Durumu

IV. asrın sonlarına doğru Moğolistan'ın doğusunda bir güç olarak ortaya çıkan Juan-juan'lar, bazı Hun bakiyesi kütleleri ve Hsien-pi kabilelerini kendilerine bağladılar. Yine Türk asıllı olup kuzey Çin'de hakim olan Tabgaç devletinin en büyük rakibi idiler. 551 yılına kadar Orta Asya'nın en büyük devleti olma özelliğini taşıdılar. Juan-juan'ların, Gök-Türkler tarafından imha edilişinden XIII. yüzyılda Cengiz Han'ın ortaya çıkışına kadar Moğollar, bu bölgede devlet kuramamışlardır. Juan-juan'ların yıkılışı, tamamen Gök-Türk devletin kuruluşuyla bağlantılıdır.

386 yılında Türk asıllı boylar tarafından Çin'de tesis edilen Tabgaç(To-pa) devleti V. asrın ikinci yarısında Budizm etkisiyle Türk bozkır kültürü hususiyetlerini kaybetti ve çinlileşerek Wei adını aldı. 534 yılında da doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrıldı. Doğu kısmı Gök-Türk devleti kurulmadan iki yıl önce 550'de yıkıldı. Yerine Kuzey Ch'i devleti tesis edildi. Batı Wei devleti ise 557 yılında Chou hanedanı olarak değişip ortadan kalktı.

350'li yıllarda Juan-Juan'lardan ayrılarak, Maveraünnehir ve Semerkand havalisinde devlet kuran Akhun'lar, başta bu bölge olmak üzere, İran ve Afganistan'da, hatta Anadolu'ya uzanan önemli tarihî akınlarda bulundular. Gök-Türk devleti kurulduğu sırada, onların güney-batı komşusu oluyorlardı. Gök-Türk devleti batıya yayılırken, ilk önce onlara çarptı. Gök-Türk-Sasanî ortak hareketi neticesinde 557 yılında yıkıldılar[38].

2 – Gök-Türklerin Tarih Sahnesine Çıkışı

Gök-Türklerin henüz Juan-juan'ları bozguna uğratıp istiklâllerini kazanmalarından önceki durumlarını çok fazla olmamakla birlikte kaynaklardan öğrenmek

[35] Na-tou-lu'nun bulunduğu metinler, CS 50, s. 908; TT 197, 1068a; TFYK 956, 31, b; WHTK 343, 2687a.

[36] A-hsien Şad'ın geçtiği metinler; CS 50, s. 908; SS 84 Gök. böl., s. 1864; PS 99 Gök.böl., s 3285; TT 197, 1068a; TFYK 956, 31b; WHTK 343, 2687a.

[37] Tu-wu Yabgu'nun bulunduğu yerler, SS 84 Gök. böl. aynı yer; PS 99 Gök. böl., aynı yer ve de HTS 215A Gök. böl. Ayrıca bkz. Lin En-hsien, T'u-chüe Yen-chüe Yen-chiu, T'ai-pei, 1987, s. 38-44.

[38] Akhun'lar hakkında tafsilen bkz. Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, s. 80-84; R. Grousset, Bozkır İmparatorluğu, (Terc. Reşat Uzmen) İstanbul, 1981, s. 81-85.

mümkündür. Tarihte Gök-Türklerin kesin olarak zuhur etmeleri 542 yılındadır. Kaynaklardaki hiç bir Gök-Türk bölümünün bahsetmediği bu bilgiyi sadece CS 27[39]'de kayıtlı bulunan Yü Wen-tse'nın biyografisinden öğrenebiliyoruz. Buradaki kayda göre, "Gök-Türkler, her yıl nehrin buzlarla kaplanmasından istifade ederek, kolayca güneye geçip yağmalar yapıyorlardı. Bu akınlar durdurulamadığı için buralarda yaşayan halk, kalelere sığınıyor ve bu şekilde hayatını koruyabiliyordu. Sui eyaletine Yü Wen-tse adlı devlet adamı tayin edildiğinde, bu şahıs eskisi, yani Gök-Türklerden önceki gibi bölgeyi yeniden emniyete almak istedi. Önemli yollar üzerindeki bir kaç yüz noktaya kuru odun yığdırtırken, uzak noktalara da gözcüler gönderildi. Bu suretle onların hareketleri takip edilebilecekti. Bu yılın 12. ayında Gök-Türkler, Lien vadisinden(ku) işgale giriştiler, bir kaç on li ilerledikten sonra, Yü Wen-tse yığılmış olan odunları ateşe verdirtti. Bu durum karşısında Gök-Türkler büyük bir ordunun geldiğini zannederek, korkup geri çekilmeye başladılar. Panik içerisinde olduklarından birbirlerini eziyorlardı. Sürü hayvanlarını ve önemli ağırlıklarını bıraktılar. Yü Wen-tse, onların bıraktıklarını kendi halkına dağıttı. Bundan sonra bir daha gelmeye cesaret edemediler[40].

Yukarıda da söylediğimiz gibi bu olay Gök-Türklerin tarihte kesin olarak ilk görünüşleridir. Dolayısıyla Türk adı (T'u-chüe) ilk defa burada kullanılmaktadır. Metindeki ifadelerden 542 yılından önce dahi bu bölgenin Gök-Türk akınlarına maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Gök-Türklere karşı askerî kuvvet çıkarılmayıp, hile yoluna gidilmesi, onların epey fazla olduğu kanaatını uyandırmaktadır. Nihayet Gök-Türk akınları ancak bir hileyle durdurulabilmiştir. Diğer taraftan büyük ordu geliyor diye geri çekilmeleri de aslında fazla sayıda olmadıklarını göstermektedir. Bu akınlar sırasında reislerinin kim olduğu kaydedilmediği için diğer bilgilerle mukayese imkanı ortadan kalkmaktadır. Ancak, bu sırada reislerinin Bumın (T'u-men) olduğu kuvvetle muhtemeldir. Neticede 542 yılı ve onun öncesinde, Gök-Türkler, Çin'in Sui eyaletine kış aylarında akınlarda bulunmakta idi. Gök-Türklerin bu ilk zuhur edişlerinden sonra 545 yılını takiben birden bire ortaya büyük bir güç olarak çıktığı müşâhede edilmektedir. 545 yılı bir bakıma Gök-Türk tarihinin dönüm noktasıdır. Bu tarihten sonra her şey aydınlanmaya başlayacaktır. Kaynakların açıkça bildirdiği bu sırada Gök-Türklerin reisi Bumın (T'u-men)'dır. Sadece TCTC 159'da bulabildiğimiz bir bilgiye göre Bumın kuvvetlendikten sonra sık sık Batı Wei'in batı sınırlarına saldırırdı[41]. Bu malumat ile 542 yılı hadiselerini bağlamak mümkündür. Dolayısıyla 542 yılı hadiselerinin başında Bumın'ın olduğu rahatça söylenebilir.

542 yılında kaynaklarda Gök-Türklerle ilgili olarak başlayan bilgiler, birden bire kesilir, 545'de tekrar başlar. Bu tarihten öncesine dair ifadelere göre önce Bumın'ın boyu kuvvetlenmiş, sonra Çin'in dışındaki pazarlarda ipek alışverişine başlamıştı ki, bu sadece ipek satın almak şeklinde yorumlanabilir. Çin'in nazarında

[39] CS 27 Yü Wen-tse bio., s. 454.

Dolasıyla Türk adı T'u-chüe olarak 542 yılında kullanılmaktadır. Bu ismin filolojik açıklamaları için bkz. P. Pelliot, "L'Origine de Tou-kiue, Nom Chinois des Turc", TP, XVI, 1915, s. 121-125.

[40] Aynı yer.

[41] TCTC 159, s. 4926. Bumın (T'u-men)'ın adı kitabelerde iki yerde geçmektedir (Kül Tegin, Doğu 1; Bilge Kagan, Doğu 2). Thomsen, bunun Mukan adıyla T'umen adının karışması sonucu meydana geldiği kanaatindedir, bkz. Turcia Etudes Concernant İnterpretation des İnscriptions Turques de la Mongolie et de la Siberiei (MSFOU XXXVII Helsingfors, 1916, s. 19. T. Tekin de bu fikre katılmaktadır, bkz. Orhon Yazıtları, Ankara, 1988, s. 70.

ipek alışverişi yapmak Orta Asya kavimleri hakkında kuvvetlenme emaresi olmalıdır. Çünkü ipek ticareti ile kuvvetlenme ve kalabalıklaşma birlikte zikredilmiştir[42].

Devamında ise Bumın'ın Çin ile ilişki kurmak istediğini görmekteyiz. Aslında onun bu isteği Orta Asya'da yeni bir siyasî güç olma niyetinde olduğunu göstermektedir. Batı Wei devletinin bu teklifi müsbet karşıladığı gelişen olaylardan anlaşılacaktır. Önce Chiu-ch'üan'li bir Soğd olan An-nuo-p'an-t'o, elçi olarak Gök-Türk ülkesine gönderilmiştir[43] . Burada dikkat çekici bir nokta daha vardır; o da söz konusu elçiyi gönderenin imparator değil o zaman başbakan olan ve daha sonra Chou hanedanını kuracak Yü Wen-t'ai'ın olmasıdır[44]. Aynı sıralarda Batı Wei'in rakibi Doğu Wei'in Juan-juan'larla yakın ilişki içinde bulunması, Batı Wei başbakanını yeni büyüyen taze kuvvet Gök-Türklerle temasa geçmesini sağlayan en önemli sebeptir. Kısacası Gök-Türklerle münasebet kurmak, Batı Wei devletinin de menfaatlerine uygun idi. Gök-Türkler bu elçiyi sevinçle karşılamışlardı. Çünkü ilk defa başka bir devletle siyasî temasa geçiyorlar, resmen bir siyasî güç olarak başka devlet tarafından tanınıyorlardı. Zaten arkasından gelişecek olaylar da bunu tasdik etmektedir.

Ertesi yıl (546) Bumın mukabil elçi göndererek, Batı Wei'e kendi ülke mallarından hediye sundu[45]. Artık, Bumın milletler arası münasebetlerde önemli adımlar atmıştı. Bütün bu faaliyetler sırasında Gök-Türkler Juan-juan'lara vassal idi. Efsanevi metinlerde geçen Şad ve Yabgu gibi unvanlar bir bakıma bağımsızlıklarını ilân etmeden önce Juan-juan'lara federatif bir şekilde bağlı olduklarını göstermektedir. Bumın'ın elçisi Batı Wei'e kendi ülkesi mallarından hediye olarak götürdüklerine göre sadece demir istihsal etmiyorlar.Bozkırın gerektirdiği bütün işlerle uğraşıyorlardı. Gök-Türklerin bir devlet olmak yolunda attıkları en büyük adım hiç şüphesiz Töles boylarının elli bin ailesinin kendilerine bağlanmasıdır[46]. O zaman Orta Asya'nın en büyük devleti olan Juan-juan'lara karşı saldırı hazırlığı içindeki Tölesler, büyük bir baskınla Bumın tarafından yenildiler. Elli bin aile Gök-Türklere teslim oldu. Böylece insan sayılarının birden bire çoğalması Gök-Türklerin gücünün birden çok fazla artmasına sebep oldu.

III – GÖK-TÜRK DEVLETİNİN KURULUŞU VE GELİŞMESİ

1 – Bumın Kagan Devri (542-552)

Gök-Türkler, yukarıda belirttiğimiz gibi 542 yılından itibaren derece derece kuvvetlenmeye başlamışlardır. Batı Wei devleti sınırlarını sık sık akınlar yoluyla ziyaret eden Bumın, neticede Çin seddinin kuzey taraflarında ipek ticaretinde bulunuyordu. Arkasından 545 yılında An-nuo-p'an-t'o adlı Soğd'lunun gönderilmesi ile

[42] Bumın (T'u-men)'ın Çin sınırları (Çin Seddi)'nin dışındaki pazarlarda ipek ticaretine başlaması kaydı sadece CS 50, s. 908'de bulunmaktadır.

[43] CS aynı yer; TCTC 159, s. 4926. Ayrıca bkz. H. Ecsedy, "Trade and War Relations Between Turks and China", Acta Orientalia, XXI, 1968, s. 151-152. An-nuo-p'an-t'o isminin Soğdça karşılığının, Nanebandak ve eski İranca Anahita banda olduğu konusunda bkz. J. Harmatta, "İrano-Turcica", Acta Orientalia, XXV, 1972, s. 273.

[44] TCTC aynı yer.

[45] Bu bilgi sadece CS 50 Gök. böl., s. 908'de mevcuttur.

[46] CS 50, aynı yer. Ayrıca bkz. Ecsedy, Trade., s. 133 ve de Ö. İzgi, XI. Yüzyıla kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çinle Yaptığı Ticarî Münasebetler, TED, IX-1978, s. 98-99.

Gök-Türklerle Batı Wei arasında ilk resmî münasebet tesis edilmiş oluyordu. Bumın da buna ertesi yıl hemen bir elçiyle cevap vermişti. Bu şekilde resmen tanınmış olmasına rağmen Bumın kendini tam bağımsız hissetmemiş olmalıdır ki; federatif bir surette bağlı olduğu Juan-juan'lara saldırma niyeti taşıyan Tölesleri ani bir baskınla yenip, kendisine bağlamıştır. Töles galibiyeti büyümekte olan Gök-Türk askerî gücü için çok önemli bir dönüm noktasıdır. Çünkü bu olay hakkında bilgi veren bütün kaynakların ifadesine göre bu zaferinden sonra Bumın'ın gücü çoktan artmış ve kendisine güvenmeye başlamıştır. Ancak bu sırada Gök-Türklere bağlanan Töles nüfusunun mikdarı konusunda kaynaklar ittifak halinde değildir. Aslında verilen elli bin rakamı hepsinde ortaktır; fakat, bazısında boy[47], bazısında aile[48] ve bazısında da halk[49] olarak belirtilen insan kütlesinin Gök-Türklere bağlandığı bildirilmiştir. Boy sayısının o kadar çok olması imkânsızdır. Dolayısıyla CS 50'deki kayıt mübalağalıdır. Bunun yanında elli bin aile ifadesi gerçeğe daha uygun düşmektedir. Lakin, Töles boyları bu devirde Moğolistan'ın doğusundaki Kerulen nehrinden Hazar Denizine kadar çok geniş bir sahaya yayılmışlardı[50]. Gök-Türklere en yakın bölge olarak Tola nehri civarı ve Baykal Gölü'nün güneyinde yaşayan Töles boylarını gözönüne almak gerekmektedir. Bunların da en kuvvetli zamanlarında yirmi bin kadar[51] mükemmel asker çıkarabildiklerini göz önüne aldığımızda TFYK 978'de verilen elli bin kişilik mikdarın daha doğru olacağı ortaya çıkmaktadır.

Artık, gücünün iyice arttığına inanan Bumın, kendini Juan-juan'lar seviyesinde görmeye başladı. Bunu da elçi gönderip, Juan-juan reisinin kızını istemekle gösterdi. Kendini halâ Orta Asya'nın en büyük devleti olarak gören Juan-juan reisi A-na-kui, Bumın'ın teklifini çok sert bir tepkiyle karşıladı. Üstelik elçi göndererek, Bumın'a "Sen benim demir işlerimde çalışan bir kölemsin, nasıl bana söz söylemeye cesaret edersin?" diyerek hakarette bulundu. Bu suretle Bumın'ı siyasî güç olarak tanımadığını bildirmiş oluyordu. Buna Bumın'ın reaksiyonu da çok sert oldu, A-na-kui'in elçisini öldürerek, bütün ilişkisini kesti[52].

Bu hadisenin arkasından hemen Batı Wei'e bir prensesle evlenmek için teklifte bulunan Bumın'ın müttefik arayışı içinde olduğu anlaşılmaktadır. 550 yılında Ch'i adını alan Doğu Wei hanedanı[53], öteden beri Batı Wei'e karşı Juan-Juan'larla ittifak halinde idi. Kendisine karşı kurulan bu ittifakın yarattığı tehlikeden dolayı Batı Wei, Gök-Türklere yakınlaşmayı menfaatlerine uygun buluyordu. Bu yüzden teklif acele kabul edilip 551 yılının (ta-t'ung saltanat devresi 17. yıl 6. ay) Ch'ang-lo prenses gelin olarak, Gök-Türklere gönderildi. Aynı yılın sonunda Wei imparatoru öldü. Yakın dostluk münasebeti tesis edilmiş olduğu için Bumın, bir elçi yollayıp, imparatorun ölümünden dolayı taziyetlerini sundu ve de iki yüz baş at sundu[54].

[47] CS 50, aynı yer. Ayrıca bkz. Liu İ-t'ang, "T'u-chüe K'o-han Hsi-k'ao", Pien-cheng, 7, 1976, s. 31.

[48] SS 84 aynı yer.

[49] TFYK 978, 16a.

[50] Töles boylarının coğrafî dağılımı hakkında SS 84 Töles. böl., s. 1879-1880; PS 99 Töles böl., s. 3303-3304; ayrıca TT 199, 1080a, b; WHTK 344-2698a, b; TFYK 956, 34a.

[51] Töles boylarının askerî güçleri hakkında SS 99 aynı yer; PS 99 aynı yer.

[52] Diğer kaynakların bahsetmediği bu olayın teferruatı yalnız CS 50 Gök. böl., s. 908 ve TFYK 978, 16a'da kaydedilmiştir. Ayrıca bkz. Liu İ-t'ang, "Chou Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", s. 45.

[53] Bu konuda tafsilen bkz. Eberhard, Çin Tarihi, s. 173, Cordier, Histoire de la Chine, s. 379.

[54] Bu bilgi sadece CS 50 Gök. böl., s. 908'de kayıtlıdır.

552 yılının baharında Bumın beklenmedik bir şekilde Juan-juan'lara saldırdı. Huai-huang'ın kuzeyinde[55] büyük bir bozguna uğrayan Juan-juan'ların reisi A-na-kui savaş meydanında kendini öldürdü[56]. Arta kalan Juan-juan'ların büyük bir kısmı, A-na-kui'in oğlu An-lo-ch'en, kardeşi Teng-chu ve Teng-chu'nun oğlu K'u-t'i diğer küçük şefler kendilerine bağlı boylarla birlikte Kuzey Ch'i devletine sığındılar. Onlarla birlikte gitmeyenler ise Teng-chu'nun ikinci oğlu T'ie-fa'yı reis yaptılar[57].

Kazandığı bu büyük zaferden sonra Bumın, İl Kagan unvanını aldı. Böylece 552 yılında Gök-Türk devleti bağımsızlığına tam olarak kavuşmuştu. Bir başka ifade ile resmen kurulmuş oluyordu. Dört yüzlü yılların başında Juan-juan hükümdarı Shê-lun, kagan unvanını kullanmaya başladığı için[58], Bumın da Juan-juan'ların yerini aldığından, "kagan"[59] unvanını almıştır. Ancak, o, Miladdan evvel Büyük Hun İmparatorluğundan beri kullanılan Türkçe "İl (devlet)" (belki illig) kelimesiyle beraber kullanmıştı. Böylece "İl'in kaganı" yani devletin hükümdarı mertebesine yükselmiş olduğunu göstermektedir. Eşinin unvanı da Hatun (K'o-ho-tun) oldu. Kaynaklarımız bu hadiseyle ilgili çok enteresan noktaya temas etmektedir; Bumın'ın İl Kagan unvanını alışı, Büyük Hun İmparatorluğuna bağlanmakta kagan unvanı, Hunların hükümdarlık unvanı Ch'an-yü ile aynileştirilmektedir. Gök-Türklerin, yerlerini aldıkları Moğol Juan-juan'lar yerine, Hunlara bağlanmaları her ikisinin de Türk olmasından kaynaklanmaktadır.

Bumın hakkında, Juan-juan'ları yendikten ve İl Kagan unvanını aldıktan sonra her hangi bir malumata tesadüf edilmemektedir. Bütün kaynaklar bu konuda yetersiz kalmakta ve devletin kuruluşundan hemen sonra öldüğü neticesine varılmaktadır.

2 – Kara Kagan Devri (552-553)

Bumın'ın ölümünden sonra yerine oğlu Kara (K'o-lo) geçti[60]. Ancak, SS 84 ve PS 99'da Bumın'dan sonra yerine kardeşi A-i veya İ geçti şeklindeki bir başka kayıt daha vardır. A-i (İ) olarak gösterilen şahıs arasında icraatları bakımından hiç bir fark yoktur. Diğer taraftan 587 yılındaki Ch'u-lo-hou'nun tahta geçecek iken ağabeyi Işbara Kagan'ın oğlu Yung-yü-lü'ye söylediği sözlerden[61] Kara'nın, Bumın'ın oğlu olduğu anlaşılmaktadır. Neticede A-i veya İ şeklinde kaydedilen kaydın bir karışıklık sonucu olduğu anlaşılmaktadır[62].

Kara, kagan olduktan sonra İ-hsi-chi (ilci) unvanını almıştı. Daha önce mağlup edilmiş olan, Juan-juan'lardan A-na-kui'in amcasının oğlu Teng-shu-tse'yı, Wo-ye'-nin[63] kuzeyinde Mu-lai dağında bozguna uğrattı. Mağlup olanlar Batı Wei devletine

[55] Savaşın yapıldığı yerin adını sadece TT 197, 1068a ve WHTK 343, 2687a bildirmektedir.

[56] CS 50 Gök. böl., s. 909; TCTC 164, s. 5077; TFYK 995, 9b.

[57] TFYK 995, 10a; TCTC aynı yer; PS 98 Juan-juan böl., s. 3266.

[58] TT 197, 1068a.

[59] Kagan unvanının anlamı ve tarihî gelişimi ve diğer Türk devletleri hakkında bkz. A. Donuk, Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler, İstanbul, 1987, s. 22-26.

[60] CS 50 Gök. böl., s. 909; TCTC 165, aynı yer.

[61] TCTC 176, s. 5489, 5490.

[62] Bu konuda ayrıca bkz. Liu İ-t'ang, "Sui Shu T'u-chüe-chüan K'ao-chu", Pien-cheng Yen-chiu suo nien-pao, Taipei, sayı 12, 1981, s. 78-79. Ecsedy, Trade., s. 155-156 not 19.

[63] Wo-ye, bugünkü Jehol eyaletinin Ordos sınırı tarafındadır.

sığındılar. 553 yılının mayısında Batı Wei devletine elçi gönderip, elli bin baş atı hediye olarak imparatora sundu[64]. Kaganlığı çok kısa süren Kara diğer adıyla İ-hsi-chi Kagan, aynı yıl içerisinde öldü.

IV – GÖK-TÜRK DEVLETİNİN YÜKSELİŞ DEVRİ

1 – Mukan Kagan Devri (553-572)

Kara Kagan'ın hastalıktan ölmesi üzerine boşalan Gök-Türk tahtına kardeşi Mukan geçti. Aslında Kara Kagan ölmeden önce kendi oğlu She-t'u'nun yerine, kardeşi Mukan'ın kagan olmasını vasiyet etmişti[65]. 553 yılında vuku bulan söz konusu taht değişikliği çok hızlı büyümekte olan Gök-Türk devletine aksi tesir yapmadı. Bilakis daha yararlı oldu. Mukan'ın şahsiyeti hakkında bütün Çin kaynaklarının müştereken verdiği zeki, bilgili, taktikçi oluşu, askerini iyi kumanda edişi, olağanüstü cesurluğu tahtta kaldığı yirmi yıl içinde kendini gösterecektir.

Mukan'ın, kagan olduktan sonra yaptığı ilk iş babası ve ağabeyinin hedefi olan Juan-juan'ları ezmek politikasına devam etmek oldu. Daha tahta çıktığının ilk yılında (553 sonları)[66] son Juan-juan reisi A-na-kui'in arta kalan şeflerine hücum etti. Üçüncü defa ağır bozguna uğrayan Juan-juan'lardan kurtulanlar kaçarak Kuzey Ch'i devletine sığındılar[67]. Kuzey Ch'i imparatoru Wen Hsüan, mağlup Juan-juan'ları kabul ettiği gibi, Chin-yang'ın kuzeyinde onları takib eden Gök-Türk kuvvetlerini durdurdu. Fakat, Kuzey Ch'i imparatoru, bu sefer kendisine sığınan Juan-juan'ları yeniden teşkilatlandırdı. Hali hazırda reis olan K'u-t'i'yi bir kenara atıp, onun yerine A-na-kui'in oğlu An-lo-ch'en'ı yeni reis yaptı. Ayrıca bunları Ma-i Ch'u-an'da yerleştirip, yaşamaları için gerekli yiyecek ve benzeri şeylerden verdi. Diğer taraftan geri dönen Gök-Türkleri, Shuo eyaletine kadar takip etti. Bu esnada Gök-Türklerle Kuzey Ch'i devleti arasında barış yapıldı. Buna göre her iki ülke kendi topraklarında yetişen mallardan yıllık hediye gönderecekti[68]. Gök-Türkler, düşmanları Juan-juan'ların Çin'de yaşamasına razı olurlarken, karşılığında kendileri için iyi sayılabilecek bir ticaret anlaşması yapmışlardı.

Bu şekilde ilk defa başlayan Gök-Türk - Kuzey Ch'i yakınlaşmasından Batı Wei devleti hayli rahatsız oldu. Ancak, Batı Wei devletinin bu endişesi fazla uzun sürmedi. Kuzey Ch'i'ler ile Gök-Türklerin dostluğunun gelişmesini engellemek için K'u Ti-ch'i isimli bir elçi 554 yılında Mukan Kagan'a gönderildi[69]. Gök-Türk merkezine ulaşan Çin elçisi kaganla yaptığı görüşmelerde epey etkili oldu. Mukan, bu

[64] CS 50, aynı yer; TCTC 165, aynı yer. Gök-Türk devletinin kuruluşunda Pien-i Tien'deki bilgiler için bkz. St. Julien, Documents Historiques Sur les Tou-kioue, Paris 1877, s. 2-10.

[65] TCTC 165, s. 5097; PS 99 Gök. böl., s. 3287; SS 84 Gök. böl., s. 1864. Ayrıca bkz. Lin En-hsien, s. 83. Mukan'ın adı kaynaklarda Mukan, Mu-han gibi iki şekilde yazılmıştır. Bunun Türkçesinin Bukan olduğu tahmin edilmektedir: bkz. Klyaştorny-Livsic. s. 74; T. Tekin, s. 70; Ecsedy, Trade, s. 156.

[66] Olayın meydana geldiği ay konusunda TCTC 165, s. 5097 11. ay ve PCS 4 imp. böl., s. 58, TFYK 984, 12a, 12. ay olarak farklı şekilde bahsetmektedirler.

[67] Juan-juan'ların Mukan tarafından üçüncü defa mağlup edilmesi CS 50 Gök. böl., s. 909; SS 84 Gök. böl., s. 1864; TCTC aynı yer; TT 197, 1068a; TFYK aynı yer.

[68] Bu olayın en iyi tafsilatı PCS 4 imp. böl., s. 58 ve TFYK 984, 12a'da kayıtlıdır.

[69] CS 33 K'u Ti-ch'i bio., s. 370. Diğer kaynakların hiç biri bu olaydan bahsetmiyor. Ayrıca bkz. Liu I, 20, 21; Adı geçen biografiye Ecsedy de bakmadığı için, bu elçilik hakkında bilgi vermemektedir, ayrıca hatalı olarak, bu sırada Batı Wei'nin Gök-Türklere yardım ettiğini ileri sürmektedir, bkz. aynı makale s. 134.

elçiyle görüştükten sonra, Kuzey Ch'i elçisini tutukladı. Elçi K'u Ti-ch'i'nin kaganı nasıl ikna ettiği açık değildir. Ortaya çıkan sonuç ise Mukan'ın devletinin eski dostu Batı Wei'i doğudaki Ch'ilere karşı tercih etmesidir. Batı Wei devleti Bu gelişmeden çok memnun olmuş, elçilikteki başarısından dolayı dönüşünde K'u Ti-ch'i-'ye orgenerallik rütbesi tevcih edilmişti. Adı geçen elçinin biyografisinde Ch'i elçisinin tutuklandığı belirtilmiş ise de, Mukan Kagan'ın, bu devletle ilişkisini hemen kestiği söylenemez. Çünkü aynı yılın sekizinci ayında (ekim) Mukan Kagan, Kuzey Ch'i'lere elçi gönderip hediye sunmuştu[70].

K'u T'i-ch'i'nin Gök-Türklere kesin gidiş ayı söz konusu metinde belirtilmemiştir. Mukan'ın Ch'i'lere hediye göndermesinin K'u Ti-chi'nin Gök-Türklere gitmesinden önce olması da mümkündür.

Mukan Kagan güneyindeki komşuları olan her iki Çin devletiyle siyasi münasebetlerini geliştirirken, Juan-juan'ların peşini de bırakmıyordu. Onlara dördüncü Gök-Türk darbesini indirdi. Mağlup olan son hükümdar A-na-kui'in küçük kardeşi Teng-shu-tse ve yanındakiler, bu defa Batı Wei devletine sığındılar(555)[71]. Onların peşinde ısrarlı bir takipçi olmasından bu sefer Mukan'ın Juan-juan'ları kesin bir şekilde ortadan kaldırmaya niyetli olduğu anlaşılıyor. Çünkü hiç vakit kaybetmeden derhal elçi gönderip, imparator Kung'dan kaçak Juan-juan'ları istedi. Reisleri Teng-shu-tse ile beraberindeki üç bin Juan-juan, Mukan'ın elçisine teslim edilerek Ch'ing-men adlı kapının dışında öldürüldüler. İlk defa bozguna uğradıkları sırada kendisine bağlı kalanlara reis olan T'ie-fa, doğudaki Ch'i-tan'(Kıtan)lar tarafından ortadan kaldırılmıştı. Kuzey Ch'i devleti himayesinde reis olan An-lo-ch'en, daha sonra bu devlete isyan etti. Fakat, İmparator Wen Hsüan tarafından yakalandı. Ona bağlı Juan-juan kütleleri dağıtılarak, çeşitli bölgelerde Kuzey Ch'i devletine bağlandı[72].

Bu yılın yaz mevsiminde Mukan, yine Kuzey Ch'i imparatoruna hediye göndermişti. Ancak, hızla büyüyen Gök-Türk tehlikesine karşı Ch'i imparatoru Çin seddini tamir işine koyuldu. Sonbahara doğru bir milyon sekiz yüz bin kişi You eyaletinin kuzeyindeki Hsia-k'ou'dan Heng eyaletine kadar olan kısımdaki dokuz yüz li (510 km.)'lik bir mesafede bulunan seddi tamir ve yenilerini inşa için toplattırıldı[73].

555 yılı Mukan Kagan ve Gök-Türk devleti için bir fetih yılı olmuştu. Ch'i-tan'(Kıtan)lar üzerine[74] sefer düzenleyip onları, kendine bağlayan Mukan'a Baykal Gölü'nün kuzeyindeki Kırgızlar (Ch'i-ku) da itaat etti. Bu arada batıda Ye-ta' (Akhun, Eftalit)lar da mağlup edildi[75]. Bu sefer büyük ihtimalle İstemi Yabgu ile

[70] PCS 4 imp. böl., s. 59; TFYK 984, 14b. Çin kaynakları yabancı ülkelerden kendilerine gelen hediyeleri daima vergi olarak göstermektedir. Bu sebepten her vergi gönderme kaydı gerçek vergi olarak kabul edilemez. Çoğu zaman vergi gönderilmesi için hiç bir sebep olmadığı hatta, Gök-Türk ordularının Çin'in ortalarına kadar ilerlediği anlarda bile, Gök-Türk kaganlarının gönderdiği hediyeler vergi şeklinde yazılmıştır.

[71] CS 50 Gök. böl., s. 910; TCTC 166, s. 5140.

[72] Bu olayın en iyi teferruatı PS 98 Juan-juan böl., s. 3266-3267 de kaydedilmiştir. Ayrıca bkz. W. Samolin, East Turkistan to the 12th Century, The Hague, 1964, s. 55-56.

[73] PCS 4 imp. böl., s. 60.

[74] PS 94 Ch'i-tan böl., s. 3128.

[75] TCTC 166, s. 5140.

birlikte gerçekleştirildi. Doğuda Ch'i-tan'ların batısında yaşayan K'u-mo-hsi[76], Shih-wei[77] kabileleri de Gök-Türklere bağlandılar.

Bu yılın içinde vuku bulan bir diğer hadise de Gök-Türklerin defalarca Batı Wei topraklarına akınlar yapmalarıdır. Buna karşılık Wei imparatoru da evlenme yoluyla Gök-Türkler ile müttefik olmak istiyordu. Neticede Yüan Hui yüz bin top ipekli hediye ile Mukan Kagan'a götürüldü. Gök-Türk merkezlerinde çok iyi konuştuğu görülen Yüan Hui, aşırı hürmette de bulunmuştu. Bu konuda SS 46 da bulunan Yüan Hui'in biyografisi tek kaynaktır[78]. Başarılı geçen elçiliği nihayetinde üç makam birden terfi eden Yüan Hui ayrıca Batı Wei-Gök-Türk dostluğunun yeniden gelişmesini sağlamıştı. Onun elçiliğindeki başarısından dolayı üç makam birden terfi ettirilmesi Batı Wei imparatorunun Gök-Türklerle olan münasebetlerine ne kadar çok önem verdiğini göstermektedir.

Kısa zamanda Orta Asya'nın en büyük gücü haline gelen Gök-Türk devleti, Mukan Kagan liderliğinde başarıdan başarıya koşmakta idi. Çin'de hüküm süren iki devletten Batı Wei yüz bin top ipek verme karşılığında barış yapabilmiş, onların hücumlarını bu şekilde durdurabilmişti[79]. Doğudaki Kuzey Ch'i devleti ise bir dizi savunma tedbirleri almaya devam ediyordu. 556 yılı içerisinde Çin seddinde Hsi-ho'dan başlayarak doğuda denize kadar üç bin li (yaklaşık 1700 km.)lik mesafedeki surlar tamir edildi. Bunun yanında yirmi tane yeni garnizon kuruldu[80]. Fakat, Mukan'ın yeni hedefi Çin değil Tibet'in kuzey ve kuzey doğusundaki T'u-yü-hun'lar idi.

Mukan'ın T'u-yü-hun'lar üzerine gidebilmesi için Batı Wei devletinin Liang eyaletinden geçmesi gerekiyordu. Ancak, bu şekilde sürpriz bir saldırı yapma imkanı vardı[81]. Sadece izin vermekle kalmayan Batı Wei imparatoru'nun nedimi (T'ai-shih) T'ai, Liang eyaletinin askerî valisi Shih Ning'i süvarilerle, Gök-Türk ordusuna kattı[82]. Gök-Türk ve yardımcı Batı Wei ordusu F'an-ho denilen yere vardıklarında, T'u-yü-hun'lar bunu anladılar, hemen Nan-shan'a (güney dağı) kaçtılar. Derhal onları takip etmek isteyen Mukan, askerlerini çeşitli kollara ayırdı ve Ch'ing-hai(Kuku-nor)da buluşmalarını emretti. Bu arada Çinli kumandan Shih Ning, Mukan'a T'u-yü-hun'ların "perili mağaraları" gibi telakki ettikleri Shu-tun ve Ho-chen adlı iki kale şehirlerine saldırmayı teklif etti. Böylece onların asıl köklerinin söküleceğini, diğer T'u-yü-hun halkının ise kendiliğinden dağılacağını söyledi. Aslında T'u-yü-hun'ların kaganı Ho-chen'da idi. Shu-tun'da ise onun dükü Cheng-nan Wang bir kaç bin kişi ile savunmak için bulunuyordu. Çinli kumandan Shu-tun'a hücum edip, burayı müdafaaya çalışan Cheng-nan Wang'ı yakaladı[83]. Diğer taraftan Mukan Kagan, Ho-chen'a hücum edip, reisleri Kua-lü'nün karısı ve oğlunu ele geçirdi. T'u-yü-hun'ların bütün değerli hazineleri Gök-Türklerin eline geçti. İki galip ordu Ch'ing-hai(Kukunor)'da buluştular. Mukan tavsiyesinin faydalı oluşundan ve kazandığı başarıdan dolayı Shih Ning'e on bin koyun, beş yüz baş at ve yüz kadın hizmetçi sundu. Çinli kumandanın başarısına ve fikirlerine hayran olan Mu-

[76] PS 94 K'u-mo-hsi böl., s. 3127.
[77] PS 94 Shih-wei böl., s. 3129.
[78] SS 46 Yüan Hui bio., s. 1256.
[79] Aynı yer.
[80] PCS 4 İmp. böl., s. 63.
[81] CS 28 Shih Ning bio., s. 468.
[82] TCTC 166, s. 5152.
[83] CS 50 T'u-yü-hun böl., s. 913.

kan, Çinli kumandana ayrıca en iyi cins atlardan da sunduğu gibi cesaretini övmüş, elini sıkmıştı[84].

558 yılında meydana gelen bu hadiselerden sonra bir-iki yıl Çin'in kuzeyindeki devletlerle Gök-Türkler arasında daha az münasebet kurulduğu müşahade edilmektedir. Bu durum dolayısıyla kaynaklara yansımış ve Gök-Türklerle ilgili bilgiler azalmıştır. Bunda Batı Wei'in 557 yılında yerini Chou hanedanına bırakması, Juan-juan'ların tamamen bertaraf edilmesi, bütün Çin kaynaklarının ortak ifadesiyle Çin sınırlarının dışında hiç bir kuvvetin Mukan'a karşı duracak halinin kalmamasının rolünün olduğu söylenebilir. Bu arada kuzey Çin'in iki devleti tek hakim olabilmek maksadıyla birbirleriyle kıyasıya mücadeleye girişmişlerdi. Yine de Gök-Türk elçilerinin, Çin devletleri merkezlerini ziyaret ettiği görülmektedir.

Kuzey Ch'i devleti 557 yılında Çin seddi üzerinde K'u-lo-pa'dan Wu-ho-shu'ya kadar dört yüz li(yaklaşık 226 km.)'lik tamirler yaparken[85], Mukan Kagan, 558 yılı sonunda Chou devletine hediye gönderdi[86]. Bu bir çeşit yeni kurulan devleti tanıma anlamına geliyordu. Bundan sonra 560 yılının üçüncü ayında Çin sarayında Chung-yang-k'o pavyonu tamamlandığı zaman Chou imparatoru Ming, bütün devlet adamlarını, generallerini ve Gök-Türk elçisini Fang-lin-yüan denen yerde topladı. Hepsine rütbelerine göre değişen miktarlarda ipek ve bakır para sundu[87]. Gök-Türk elçisinin de söz konusu merasim sırasında çinli devlet adamlarının arasında yer almış olması, Gök-Türk devletinin Chou'lar nezdindeki yerini göstermesi açısından enteresandır. Ertesi sene(561) Mukan Kagan, Chou devletine üç ayrı elçilik heyeti gönderdi. Birinci, ikinci ve beşinci ayda giden Chou sarayına giden Gök-Türk heyetlerinin hepsi Gök-Türk ülkesi mallarından onlara sunmuşlardı. Gök-Türkler, Çin kaynaklarının taraflı olarak vergi diye kaydettiği hediyelerle aslında ticarî maksad güdüyorlardı[88].

Batı Wei imparatoru Kung zamanında Mukan'ın kızının prenses olarak, Chou'ların kurucusu Wen'a gelin olarak gelmesine Gök-Türkler rıza göstermişlerdi[89]. Ancak evlilik işi daha gerçekleşmeden imparator ölmüş, bu sebepten tamamlanamamıştı. 563 yılına doğru Chou'larla Ch'i'ler arasındaki mücadele kızıştığı zaman her iki Çin devleti de Gök-Türklerden yardım alma yarışına giriştiler. Chou devleti sarayında yapılan müzakereler sırasında eskiden Gök-Türklerle yapılan anlaşma hatırlatıldı[90]. Yeniden teşebbüse geçmek için karar vermişlerdi. Ancak bu sefer Ch'i'ler, Chou'ların niyetini duymuşlar ve daha önce harekete geçmişlerdi. Çok fazla hediyelerle bir elçiyi Mukan'a gönderip, evlilik teklifinde bulundular. Zengin hediyeleri gören Mukan, bunu ülkesi için ekonomik çıkar sağlama işine çevirdi. Chou'lara, onlardan daha fazla hediye istediğini, aksi takdirde Ch'i'lerin teklifini kabul edeceğini bildirdi. Chou sarayında ortaya çıkan bu yeni durum tartışılırken, eskiden Juan-juan'lar zamanında, onlarla kurulan evlilik ittifakı sayesinde Juan-juan-Ch'i ilişkilerinin kesildiği hatırlatıldı. Eğer bu sefer zamanında önlem alın-

[84] CS 28 Shih Ning bio., s. 468.

[85] PCS 4 İmp. böl., s. 64.

[86] CS 4 imp. böl., s. 56; TFYK 961, 15a, b.

[87] CS 4 imp. böl., s. 59.

[88] Ayrıca bkz. Ecsedy aynı yer; İzgi, aynı yer.

[89] CS 50 Gök. böl., s. 911; PS 99 Gök. böl., s. 3289.

[90] CS 33 Wang Ch'ing bio., s. 575; CS 30 To İ bio., s. 522.

mazsa durumun tersine dönüşebileceği düşünüldü. Neticede daha fazla hediye gönderilmesine karar verildi[91]. Liang eyaleti askerî valisi Yang Chien heyet başkanı, Sol muhafızları generali Wang Ch'ing yardımcı tayin edilerek oluşturulan, bir elçilik kafilesi Mukan'a gönderildi[92].

563 yılının dokuzuncu ayında yola çıkan heyet Gök-Türk topraklarına girdiğinde, ülkenin doğu taraflarını idare eden Mukan'ın kardeşi A-shih-na Kutlug Ti-t'ou Kagan ile karşılaştı[93]. Hükümdar ağabeyinin aksine Ch'i'lerle daha yakın ilişki kurmuş olan Ti-t'ou Kagan, Çinli elçilere soğuk davranarak, "ağabeyinin Ch'i devleti ile anlaşma yaptığını ve elçileri Ch'i'lere teslim edeceğini" söyledi. Bunları duyan heyet başkanı Yang Chien yine de yoluna devam etti. Mukan'ın huzuruna çıktığında yolda duyduklarını anlattı ve göz yaşlarını akıtarak, kaganı etkilemeye çalıştı. Mukan Kagan, onun tesirinde kalmış olmalıdır ki; korkmamasını doğudaki Ch'i devletiyle, batıdaki Chou devletinin Gök-Türkler nazarında aynı olduğunu söyledi[94]. Yang Chien'in Mukan'a bahsettiği bir başka konu da yıllıkların hiç birinde olmayıp, sadece TCTC 169'da kaydedilmiş olan[95], Batı Wei'e sığınan Gök-Türk düşmanı Juan-juan'ların, kaganın teklifi üzerine çok çabuk geri gönderilmesi hadisesidir[96]. Neticede Ch'i elçisini reddeden Mukan, kızının Chou'lara gelin olarak gönderilmesine razı oldu ve nişan yapıldı. Diğer taraftan bu elçilik heyetinin yaptığı en önemli iş daha sonra Çin'in tarihinde önemli gelişmelere sebep olacak bir teklifi Mukan'a kabul ettirmesidir. Yang Chien, kagandan Ch'i'lerin üzerine sefer açmasını istemiş, o da buna olumlu cevap vermişti. Chou devleti için çok mühim olan bu hadise sonrasında geri dönen Yang Chien durumu İmparatoru Wu'ya bir raporla bildirmiş, gelişmelerden memnun kalan imparator da Yang Chien'i büyük generalliğe terfi ettirmişti[97]. Ertesi yıl tekrar Gök-Türk ülkesine giden söz konusu elçi bu sefer kagana çeyiz sundu.

Mukan Kagan'ın, Chou'larla müttefik olup, Ch'i'lere ortak saldırı düzenlenmesine destek vereceğini söylemesi üzerine, aynı yılın sonunda sefer hazırlıklarına başlandı. Büyük kagan Mukan ve kardeşleri küçük kaganlar Börü (Pu-li), Ti-t'ou ile yüz bin kişilik orduya kumanda ederek, üç koldan harekete geçti. Ordusunu üçe ayırarak diğer ikisinin kumandalarını kardeşlerine verirken, kendisi de birinin başına geçmişti. Aslında Gök-Türk ordusu Çin topraklarına girdikten sonra Heng eyaletinde üçe ayrılmıştı[98]. Çok hızlı hareket eden üç Gök-Türk ordusu hiç bir kuvvetle karşılaşmadan Chin-yang'a kadar ilerledi. Ch'i imparatoru bu sırada adı geçen şehirde idi. Chou sınırına yakın yerde önemli bir stratejik mevkiye sahip bu kale-şehir, Gök-Türk ve Chou orduları için ilk hedef idi. Zor durumda kalan Ch'i'ler ise Gök-Türk kuvvetlerine karşı koyacak olan ordunun başına Hu Lü-hsien'i tayin etmişlerdi. Bu sırada Gök-Türk yardımı almış olmalarına rağmen Chou'ların devlet adamları hala Ch'i'lerden çekiniyorlardı. Sadece Sui eyaleti dükü Yang

91 CS 33 Wang Ch'ing bio. s. 576.

92 TCTC 169, s. 5236; PS 99 Gök. böl., aynı yer; CS 50 aynı yer; Liu, Wang Ch'ing ile Yang Chien'i ayrı ayrı gittiler diye yaptığı tabloda gösteriyorsa da (bkz. I, s. 402) Wang Ch'ing'in bio. de Yang Chien'e yardımcı tayin edildiği ve beraber gittikleri belirtilmiştir.

93 Bu bilgi sadece Yang Chien'in bio. de CS 33 s. 571 kaydedilmiştir.

94 CS 33 Yang Chien bio., aynı yer.

95 TCTC 169, aynı yer.

96 TCTC 169, aynı yer.

97 CS 33 Yang Chien bio., s. 571.

98 PCS 7 imp. böl., s. 92.

Chung onlara karşı çıkabilmişti[99]. Bunun üzerine kendi emrine on kumandan verilen Yang Chung baş kumandan olmuştu. Baş kumandan Yang Chung, önce Ta Hsi-wu'yu piyade ve süvarî kuvvetlerden oluşan otuz bin kişilik bir birlikle güney yoldan Chin-yang üzerine gönderdi. Kendisi de Ch'i'lere ait Hsing-ling kalesini ele geçirdikten sonra Chin-yang'a ulaştı. Her iki ordu bu şehrin surlarının dışında buluştular[100]. Ch'i'ler, Tai ve Hsin eyaletlerindeki sürüleri ve atları Wu-t'ai dağının kuzeyindeki Pai-ku'ya, Po Chien idaresinde saklattırdılar[101].

564 yılının ilk ayında kuşatma başladığı sırada bir kaç on gün süren kar yağışı oldu. Saldırıdan önce yapılan plana göre önce Chou ordusu az kuvvetle hücuma geçecek, arkasından da Gök-Türkler hareket edecekti. Ancak kar yağışı sebebiyle bin li (567 km)lik alan bir metre yüksekliğinde karla kaplanmıştı[102]. Chou ordusu kalenin iki li(1134 m.) yakınına sokulduğunda, Ch'i'ler aniden kaleden çıkarak, onları bozguna uğratmışlardı. Bu arada Gök-Türk ordusu ise Hsi-shan (Batı Dağı)'a çekildi, savaşmak istemediler. Mağlup olan Chou kumandanları geriye doğru kaçtılar[103]. Bundan sonra Mukan, Gök-Türk ordusuna büyük bir yağma yaptırttı. Geri dönülürken yapılan yağmalarda yedi yüz li'lik (400 km.) bir alanda insan ve hayvan sürüsü kalmamıştı[104]. Onları sıkıştırmaya cesaret edememişti[105]. Çin sınırlarını tamamen terkedip, geri dönen Gök-Türk ordusunun başındaki Mukan Kagan, yaptığı yağmayla asıl hedefine ulaşmıştı. Geri dönerken Hsin-ling'e vardıklarında her taraf buz tuttuğundan Sarı Irmak'tan geçmek için, kaymayı önlemek maksadıyla buzların üzerine keçe kilimler yaydılar[106]. Böylece çok zor şartlara rağmen rahat bir şekilde, üstelik yağmadan dolayı kazançlı bir şekilde ülkelerine dönmüşlerdi. Ancak sadece TCTC 169'da olan kayda göre[107], Gök-Türklerin atları zayıflamış, hepsinin dizlerinin altındaki kılları dökülmüştü. Bu sebeple guruplara ayrılarak, mızraklarıyla piyade yürümek zorunda kalmışlardı. Diğer taraftan Ch'i kumandanlarından Hu Lü-kuang kuzeyde Gök-Türklerden binden fazla at ele geçirdi[108]. Bunun yanında ağır mağlubiyete uğrayan Chou ordusu büyük kayıp vermişti. PCS[109]'ya göre bir kaç km'lik bir alanda cesetler birbirinin üzerine yığılmış adeta birbirlerini yastık yapıyorlardı.

Bu olaydan sonra 5. ayda (temmuz) Gök-Türkler, Chou'lara elçi gönderip, kendi ülke mallarından sundu[110]. Yaz mevsiminde Gök-Türklerin yardımını almadan Chin-yang üzerine yürümek isteyen Chou ordusu kumandanı Yang Chung, yiyeceğin azlığı sebebiyle bütün generallerin savaşmaması bahanesiyle hücum etmedi. Hemen Gök-Türklere haber göndererek, yüz binden fazla askerle Ping eya-

[99] CS 19 Yang Chung bio., s. 318; PCS 17 Hu Lü-hsien bio., s. 227.

[100] TCTC 169, s. 5237.

[101] PCS 40 Po Chien bio. s. 532.

[102] PCS 7 imp. böl., s. 92; TCTC 169, s. 5238.

[103] TCTC 169, aynı yer; PCS 7 imp. böl., s. 92; her ne kadar yenildiğinden bahsediyorsa da CS 19, s. 318 ve 50 ayrıca TCTC Gök-Türklerin geri çekildiğini bildirmektedir.

[104] Bu bilgi sadece TCTC 169, aynı yer'de mevcuttur.

[105] CS 33 Yang Chung bio., aynı yer; TCTC 169, s. 5238.

[106] Bu bilgi sadece TCTC 169'da kaydedilmiştir, bkz. aynı yer.

[107] TCTC aynı yer.

[108] PCS 17 Hu Lü-kuang bio., s. 223.

[109] PCS 7 imp. böl., aynı yer.

[110] CS 5 imp. böl., s. 69; TFYK 961, 15b, Liu (bkz. I, s. 15) ilgili yeri tercüme etmemiştir.

letine gelmelerini ve Çin Seddinin alt tarafında (güneyinde) kalmalarını istedi[111]. Arkasından Gök-Türk ordusu Yang Chung ile Ch'i'lere karşı savaşmak için Wo-ye'de buluştular. Pei-ho'ya vardılar, her hangi bir çatışma yapmadan geri döndüler[112]. Mukan Kagan'ın geri dönmesinin sebebi, bu sefer Chou'ların Gök-Türklerle olan ittifaklarına ihanet etmeleridir[113]. Ch'i imparatoru, Chou'lara, daha evvel esir olarak ele geçirdiği Chin eyaleti dükü Hu'nun annesi ve babasının dördüncü kız kardeşini geri göndermek suretiyle Chou'larla barış yapmak istediğini bildirmişti[114]. Böylece iki Çin devleti arasında ittifak yapılırken Gök-Türkler devre dışı kalıyordu. Neticede ortaya çıkan duruma çok kızan Mukan Kagan, sadece ordusunu toplayıp geri dönmekle kalmadı. Bunun yanında daha önce kabul ettiği kızının gelin olarak gönderilmesi kararından vazgeçti[115].

Daha sonra dokuzuncu ayda Mukan ordusuyla Chou'lardan ayrılarak Ch'i'lerin You eyaletine girdi. Arkasından Çin seddini aşıp, girdikleri bölgelerde yağmalar yaparak geri döndüler. Bir ay sonra bir akın daha yaptılar[116]. Evlilik işinden vazgeçilmesi üzerine tedirgin olan Chou imparatoru hem durumu izah etmek, hem de Mukan'ı sakinleştirmek için Wang Ch'ing'i acele elçi olarak Gök-Türklere gönderdi (564 sonu). Elçinin kendisine yaptığı açıklamalardan memnun kalan Mukan, eski anlaşmayı, yani kızının gelin olarak gönderilmesini yeniden kabul etti. Bu gelişmelerden sonra 565 yılının 2. ayında Chou imparatoru dört eyaletin düklerini[117] ve imparatorluğa ait altı saraydan oluşturulan yüz yirmi kişilik heyeti, Mukan'ın kızının almak için Gök-Türk merkezine gönderdi[118]. Bu yılın beşinci ayında Gök-Türkler, Ch'i'lere de kendi mallarından sunmuşlar ve Gök-Türk-Ch'i münasebetleri tekrar başlamıştı[119]. 567 yılında Gök-Türkler, Chou'lara da elçi gönderip kendi ülke mallarından sundular[120]. Bir yıl önce kendi mallarından sundukları Ch'i'lere yine kendi ülkelerinde yetişen, üretilen mallardan verdiler[121].

565 yılında büyük bir elçilik heyeti gönderilmiş olmasına rağmen Mukan, hâlâ kızını göndermeye yanaşmıyordu. Chou elçilerinden Ch'un ve yanındakileri bir kaç sene alıkoydu. Geri dönenlerden Yü Wen-kui, Ch'ang-ye'de ölmüştü.

568 yılında (2. ay) Ch'i meselesini tekrar gündeme getiren Mukan, Chou'ları desteklemekten vazgeçmişti. Elçilerle müzakere sırasında hava birden bire değişip, rüzgar çıktı. Arkasından on gün süren bir kar fırtınası başladı. Orada bulunan çadırların hepsi yıkıldı. Bu felaketle Tanrı'nın kendinin cezalandırdığını zanneden Mukan kızının gelin olarak gönderilmesine razı oldu. Derhal hazırlıklara başlandı. Bunların tamamlanmasından sonra Chou elçilerine teslim edilen prenses A-shih-na'yı, Çin'e vardığında başkent Ch'ang-an'da imparator Wu bizzat karşıladı[122]. Gelin heyeti pensesi getirmek için yola çıktığında kafilede bulunan Gök-Türkler

[111] CS 19 Wang Ch'ing bio., s. 319.
[112] TCTC 169, s. 5242; CS 50 Gök. böl., s. 911; CS 5 imp. böl., s. 70.
[113] CS 19 Wang Ch'ing bio., s. 575.
[114] CS 11 Chin-yang Kung Hu bio., s. 169.
[115] CS 50 Gök. böl., aynı yer.
[116] PCS 7 imp. böl., s. 93; TCTC 169, s. 5243.
[117] Ch'en dükü Ch'un, Hsü dükü Kui, Sheng-wu dükü Tou İ, Nan-yang dükü Yang Chien.
[118] CS 50 Gök. böl., s. 911; CS 7 imp. böl., s. 71; TCTC 169, s. 5249.
[119] TCTC 169, s. 5252, sadece burada bulunmaktadır.
[120] CS 5 imp. böl., s. 74.
[121] PCS 8 imp. böl., s. 99-100; TFYK 961, 16a.
[122] CS 9 A-shih-na bio., s. 144 ve de not 120.

atların zayıflığını ileri sürerek yolculuğun yavaşlamasını istediler. Fakat Chao Wen-piao, onların vazgeçmelerinden korkarak, Gök-Türk elçisi Lo-mo-yüan'e "prensesin zaten yola çıktığını, diğer yabancıların tehdit ettiğini, üstelik kafilenin çölden geçeceğini, yavaşlarlarsa insan ve atların hastalanacağını, doğudan her zaman hücum gelebileceğini, T'u-yü-hun'ların bile aniden değişip, tehlike oluşturacağını, gelinin Kagan'ın sevgili kızı olduğunun göz önüne alınmasını" belirtti[123]. Çin'de çok iyi karşılanıp iyi muamele gören A-shih-na Prenses, bu ülkede imparatoriçelerin yükselebildiği bütün makamlara ulaştı. Nihayet 582 yılında hastalıktan öldü[124].

Prensesin gönderilmesinden bir yıl sonra, sonbaharda Mukan, Çin'e elçi gönderip, at sundu. Bundan sonra binden fazla Gök-Türk, Çin başkentinde oturmaya başladı. Bu gurup güzel elbiseler giyiyor ve etle besleniyordu. Bundan başka Chou hanedanı yıllık yüz bin top ipeği vergi olarak göndermeye başlamıştı[125]. Bu tarihten sonra 572 yılında ölümüne kadar Mukan Kagan hakkında her hangi bir malumata rastlayamıyoruz. Sadece PCS 8 de[126] Gök-Türklerin elçi gönderip hediye sunduğu kaydı vardır[127]. Ancak TCTC 171'de ölümü için gönderilen taziyet elçisinin bu yılın ikinci ayında gittiği bildirilmektedir. Bundan dolayı bu elçilik hadisesini Mukan'ın ölümünden sonra gittiği şeklinde kabul etmek doğru olacaktır.

Daha önceki başarılı elçilik faaliyetlerinden dolayı sürekli kuzey yabancıları elçisi olan Wang Ch'ing yine Ötüken'de idi. Gök-Türklerde cenaze törenlerinde ölenin yakınları ve diğer katılanlar yüzlerini çizerler, kan ve gözyaşı bir bire karışarak akardı. Tören esnasında Chou elçisinden de yüzünü çizmesini istediler. Gök-Türkler üstelik iki devletin evlilik yoluyla akraba olduğunu da söyledilerse de Çinli elçi direndi ve kesmedi[128].

a - Mukan'ın Şahsiyeti:

553-572 yılları arasında Gök-Türk tahtında kalan Mukan Kagan, şahsiyeti hakkında Çin kaynaklarında en çok bilgi verilen Türk hükümdarıdır. Bu bilgiler özellikle onun zeki bilgili ve sert tabiatlı olduğu üzerinde toplanmaktadır. Kırlangıç kalesi (Yen-tou) anlamına gelen bir ismi daha vardı. Yüzünün genişliği bir ayak (30 cm.) tan (ch'ih) fazla olan Mukan'ın gözleri donuk cam gibi idi. Askerî mücadele ve benzeri işlerde çok haşin idi. Yüzünün rengi çok kızıldı[129]. Olağanüstü cesurdu. Askerî taktikleri iyi bildiği gibi, ordusuna çok iyi kumanda ediyordu[130]. Neticede onun bu üstün vasıflarından komşu devletlerinin hepsi çok korkmuştu. Diğer bir ifade ile Çin'in dışındaki bütün ülkeler ona itaat etmişlerdi. Aslında yukarıda da görüldüğü üzere Mukan, Çin'deki iki devlete de üstünlüğünü kabul ettirmişti. Çinli devletlerin her ikisi de Gök-Türklerle dost olmak için birbirleriyle uzun süren bir yarışa girişmişti. Evlilik ittifakını kurabilmek şekliyle ortaya çıkan bu yarışı batıdaki Chou devleti kazandı. Bu sayede doğudaki Kuzey Ch'i devletine karşı büyük bir politik üstünlük sağladı. Chou'lar güçlenirken Ch'i'ler zayıfladı ve çok

[123] TCTC 170, s. 5273; CS 9 A-shih-na bio., s. 144.

[124] CS 9 A-shih-na bio., aynı yer.

[125] CS 50 Gök. böl., aynı yer; CS 5 imp. böl., s. 79; Ayrıca Ecsedy, Trade, s. 134, 160.

[126] s. 126.

[127] s. 5301.

[128] CS 33 Wang Ch'ing bio., s. 576.

[129] TT 197, 1068a; CS 50 Gök. böl., s. 909; WHTK 343, 1687b; TFYK 997, 2a.

[130] TCTC 165, s. 5097.

büyük bir politik üstünlük sağladı. Chou'lar güçlenirken Ch'i'ler zayıfladı ve çok geçmeden yıkıldılar(576). Chou devleti bütün kuzey Çin'e hakim olurken Mukan'ın uyguladığı politika sonucu Çin tarihinin seyri değişmiş oluyordu.

Mukan'ın idaresindeki fetihler sayesinde Orta Asya'yı tamamen kaplayan Gök-Türk devleti doğuda Kore'den batıda Karadenize kadar uzanıyordu. Güneyde Çin Seddinden kuzeyin ıssız yerlerine kadar ulaşan genişliğe sahip idi. Zamanın bütün diğer devletlerinin hepsinden daha büyük ve kuvvetli idi. İpek yolunun büyük bir kısmı Gök-Türklerin eline geçtiği gibi, artık Ön Asya ile Uzak Doğu arasındaki irtibat daha huzurlu yapılıyordu.

Moğolistan'ın doğusundaki Kerulen nehrinden Ural dağlarına kadar çok geniş bir sahada yayılmış olan Töles boylarının hepsi Mukan'ın idaresinde idi. Soğd'luların himaye edilmesi ülke çapında ticaretin gelişmesine sebep olmuştu.

2 – Taspar Kagan Devri (572-581)

Mukan ölmeden önce oğlu Ta-lo-pien'in yerine kardeşi Taspar'ın tahta geçmesini vasiyet etmişti. Bundan dolayı Ta-lo-pien'in yerine çince adıyla T'a-po, Soğdça yazılı Bugut kitabesindeki adıyla Taspar, kagan oldu[131]. Taspar hakkında Çin kaynaklarındaki ilk kayıt "Mukan kagan zamanından beri onun ülkesi çok kuvvetli olduğu için, Çin'i zora sokan, sıkıştıran" şeklindedir[132]. Gök-Türk devletinde bu taht değişikliğini yakından takip eden Çin'deki iki devlet hemen harekete geçip, yeni kaganla dostluk ilişkileri kurmaya çalıştılar. Chou devleti işlenmiş ve ham ipekli kumaşlardan yüz bin top ipek sundu. Ch'i devleti de onların saldırısından korktuğu için acele çok miktarda hediyeyi bir elçi ile kagana ulaştırdı[133]. Her iki devlet tarafından iyi münasebet ataklarına maruz kalan Taspar Kagan, ağabeyi Mukan gibi bu hakim durumdan gayet iyi faydalandı. Zaten daha önce Chou'ların başkenti Ch'ang-an'da binden fazla Türk kalmaya başlamıştı. Bunlar Chou merkezinde çok rahat vaziyette oturuyorlar, Çinlilerden farklı olarak etle besleniyorlardı[134]. Ayrıca iyi hürmet görüyorlar ve güzel elbiseler giyiyorlardı[135].

Taspar Kagan artık iki Çin devletini de tamamen hakimiyeti altına aldığını düşünüyordu. Bu sebeple etrafındakilere "benim güneydeki iki vefakar oğlum sebepsiz yere niye kavga ediyorlar" diyordu[136]. Kuzey Çin devletleriyle arasında bu gelişmeler sürerken Taspar Kagan, çok büyüyen ve genişleyen Gök-Türk devletinde yeni bir idarî teşkilatlanmaya gitti. Ağabeyi ve devletin ikinci kaganı Kara'nın oğlu She-t'u'yu Er-fu Kagan olarak doğu tarafına, kardeşi Ju-tan'in oğlu Börü (Pu-li)'yi batı tarafına kagan tayin etti[137]. Bunların hepsinin unvanı "küçük kagan" idi ve Taspar Kagan'a bağlıydılar[138].

[131] Bu konuda tafsilen bkz. Klyastorny-livsic, aynı makale, s. 74.

[132] CS 50. Gök, böl., s. 911.

[133] TCTC 171, s. 5314; CS 50 aynı yer; TT 197, 1068b-c;WHTK 343, 2687c.

[134] CS 50 Gök, böl., aynı yer; TCTC 171 aynı yer; TT 197, 1068c.

[135] TT 197, 1068c; WHTK 343, 2687c.

[136] CS 50 aynı yer; TCTC 171 aynı yer; TT 197 aynı yer; WHTK 343, 2687.

[137] TT 197, 1068b.

Soğdça yazılı Bugut kitabesindeki Er-fu Kagan, Nivar Kagan adıyla zikredilmektedir, bkz. Klyastorny-Livsic, s. 73-75. Mukan Kagan'ın kardeşi olarak görünen bir başka şahsiyet Mahan Tegin vardır. Çin kaynaklarında karşılığını bulamadığımız bu kişinin faaliyeti konusunda fazla bir şey bilemiyoruz. Börü kelimesinin çince karşılığının Fu-li ve Pu-li olduğu konusunda ayrıca bkz. T'ang Ch'i, "A Preliminary Interpretation of Terms Froms Toba (Tabgaç) Language Recorded in the Nan Ch'i Shu", Pien-cheng, 4, 1973, s. 106.

[138] TT 197 aynı yer; WHTK 343, 2687c.

Bu suretle kaganlar kaganı seviyesine yükselmiş olan Taspar, çok geniş sahaya yayılmış devleti daha iyi idare edebilmek için böyle bir yolu seçmişti. Bir kaç yüz bin yay çeken süvarilerden müteşekkil büyük bir Gök-Türk ordusuna sahip idi. Amcası İstemi Yabgu, 552 yılından beri Tanrı Dağlarının kuzeyindeki Ak-Tağ'da oturarak, devletin batı kısmını idare ediyordu.

Bu sırada güneyde yani kuzey Çin'de Chou-Ch'i mücadelesi olanca hızıyla sürüyordu. Yukarıda bahsettiğimiz gibi her iki devlet de Gök-Türklerle dost olabilmek için yarışıyorlardı. WHTK'nun ifadesi[139] ile Çin devletleri ondan çok korktukları için hazinelerini boşaltmışlar ve fakirleşmişlerdi.

Taspar Kagan, ağabeyi Mukan gibi her iki devlete de kendi milletinin menfaatleri doğrultusunda politika uygularken, daha sonra ağabeyinin aksine doğudaki Ch'i'lere meyletti. Aslında bu bir bakıma daha evvel Gök-Türklerden aldığı yardımla güçlenen Chou'lara karşı Ch'i'leri tutma teşebbüsü devletin menfaatleri açısından gayet olumlu idi. Ancak, Taspar bundan yeterince faydalanamadığı gibi ülkeye Budizm tesirini sokmak gibi bir hata yaptı.

Ch'i'lerle yakınlaşma siyaseti çerçevesinde Taspar, 572 yılının sonunda onlara elçi göndererek at sundu. Ertesi yılın 12. ayında yine Ch'i'lere elçi göndererek bir prensesleriyle evlenmek teklifinde bulundu[140]. Bu arada Taspar'ın Chou'lara kesin olarak sırtını döndüğünü söyleyemeyiz. Çünkü, aynı sıralarda (574 1. ay) onlara da elçi gönderip at sundu[141]. Böylece daha önce yapılmış evlilik ittifakına bağlı olduğunu gösteriyordu. Taspar'ın Ch'i'lere karşı izlediği politika yavaş yavaş bir hayranlığa dönüştü. Bunda bir yağma sırasında ele geçirilip, Ötüken'e götürülen Budist rahip (sha-men) Hui Lin'in büyük rolü vardı. Bu rahip, kagana Ch'i ülkesinin çok zengin olmasındaki asıl sebebin Budizm prensiplerinin ülkede uygulanmasından ve de herkesin bu dine inanmasından kaynaklandığını söyledi. Taspar da bunlara inandı. Sonra Budistlerin kutsal kitaplarından Nie-p'an, Hua-yen, Ching-min ve Shih-t'ung-lü istedi. Ayrıca bir Budist pagodası (chia-lan) inşa ettirdi. Tamamlandıktan sonra etrafında dolaşarak, Ch'i ülkesinde doğmadığı için pişman olduğunu belirtti[142]. Böylece Taspar'ın Budizm tesirine girdiği görülmektedir. Bu arada Ch'i'lerden Liu Shih-ch'ing vardı ki; bu şahıs Çin'in bütün yabancı komşularının dilinde anlaşabiliyordu. Ch'i imparatoru ona Türk dilinde Nie-p'an-ching (nirvana) yazmasını emretti ve Türkçe yazılan bu kitap, hemen Gök-Türk kaganına gönderildi. Nirvana'nın bu Türkçe nüshası Lo Te-lin adlı elçi tarafından Taspar Kagan'a tanıtıldı (575 sonu)[143]. Diğer taraftan 574-584 yılları arasında Hintli bir budist rahib Gök-Türkler arasında kalarak Budizmi yaymaya çalıştı. Ancak onun öğretmeyi hedeflediği başka bir Budist kitabı (Sutra) idi[144].

Her ne kadar Gök-Türklerle iyi münasebet tesis edilmiş ise de Ch'i'ler yine zor durumda kaldılar. Çünkü, Chou'lar onlara karşı büyük bir hücuma geçmişlerdi.

[139] Bkz.n. 138.

[140] PCS 8 imp. böl., s. 106-107. Evlilik teklifi için ayrıca TCTC 171, s. 5332.

[141] CS 5 imp. böl., s. 85; TFYK 969, 16a.

[142] SS 84 Gök. böl., s. 1865; PS 99 Gök. böl., s. 3290; WHTK 343, 2687c. Ecsedy, rahip Hui Lin'in faaliyeti ile Liu Shih-ching'in yaptıklarını karıştırmakta ve hatalı olarak 572 yılına koymaktadır, bkz. Trade, s. 135, 160 not 39.

[143] TFYK 996, 5a; PCS 20 Liu Shih-ch'ing bio., s. 267.

[144] A. Von. Gabain, "Buddhistche Türkenmission, Asiatica, Leipzig, 1956, s. 196 vd.; Klyastorny-Livsic, s. 78.

Mağlup olan Ch'i'li kumandanlar imparatorlarına Gök-Türklere sığınmayı tavsiye ettilerse de o kabul etmedi. Bir ara kendisi Gök-Türklere sığınmak istediyse de fırsatını bulamadı. Neticede Ch'i devleti yıkılırken, toprakları Chou'ların eline geçti[145].

Diğer taraftan Chou ordularına mağlup olan Fang-yang prensi Kao Chao-i, Pei-shuo eyaletini korumak için o tarafa yöneldi ise de Chou kumandanlarından Shen-chü, Ma-i'de onu sıkıştırdı. Burada yapılan savaşta tekrar mağlup olan Kao Chao-i bu sefer daha kuzeye kaçıp Gök-Türklere sığındı. Yanında ancak üç bin kadar insan kalmıştı[146]. Taspar Kagan, Kao Chao-i'nin babası eski imparator Wen-hsüan'ın kahraman birisi olduğunu bu yüzden bütün Ch'i'lerin kuzeyde hamisi olduğunu Kao Chao-i'yi desteklediğini söyledi[147].

Bu esnada Chin-yang da Chou kumandanları tarafından fethedildi. Ch'i'ler acele yardım istemek için Ho-hsi Yung-an'ı Gök-Türklere gönderdi[148]. Fakat, elçi daha yolda iken Ch'i devleti yıkıldı. Bundan dolayı elçi Taspar'ın yanına vardığı zaman artık diplomatik pozisyonu değiştirilmiş ve o sırada orada kalan T'u-yü-hun elçisinin alt tarafına oturtulmuştu. Görüşme sırasında Ch'i elçisi, Taspar Kagan'a ülkesi yıkıldığı için üzüntüsünden kendisini öldürmek istediğini, ancak utandığını bu sebepten eline kılıç alıp, savaşmak istediğini söyledi. Onun bu cesur halinden memnun kalan Taspar, kendisine yetmiş baş at sunarak, Chou'lara karşı savaşması için ülkesine geri gönderdi[149]. Kao Chao-i'nin Gök-Türklere sığınmasından sonra Ch'i'lerin Ying eyaleti kumandanı Kao Pao-ning, ona kendisini Ch'i imparatoru ilân etmesini tavsiye etti. Neticede Kao Chao-i kendini imparator ilân ederken, Kao Pao-ning de başbakan (baş vezir) oldu. Onları başından beri destekleyen Taspar Kagan, Kao Chao-i'nin yanına yardım ordusu katarak, Çin'e geri gönderdi.

Gök-Türk ordusu 578 yazında (4. ay) Chou'ların You eyaletine saldırdı. Ele geçirdikleri memur ve halkı yağma edip öldürdüler. Chou'ların kumandanlarından Liu Hsiung askerlerine kumanda ederek, onların karşısına çıktı ise de Gök-Türk ordusuna mağlup oldu. Kendisi savaş meydanında öldürüldü[150]. Bu esnada Chou'lar, Çin seddinde özellikle Ch'ing-k'ou'da tamir ve benzeri önlemler aldılarsa da ilerleyen Gök-Türk akınlarını durduramadılar. Altı büyük Çin ordusu Gök-Türklere karşı hazırlanmıştı. 5. ayda Chou imparatoru ordusuna bizzat kumanda ederek Gök-Türklere karşı koymaya çalıştı. Bu arada Chou'larda taht değişikliği olması sebebiyle Gök-Türklerden gelmiş olan imparatoriçe, imparatorun saygı değer annesi oldu. 572 yılında Türk asıllı prenses gözden düşmüştü. Zor durumda kalan Chou hanedanı bu sayede Gök-Türk baskısını azaltmaya çalışmış, prensesin Türk asıllı olmasından faydalanmak istemişti.

Chou imparatoru Wu'nun ölümü Ch'i devletini yeniden canlandırmak isteyen Kao Chao-i'yi sevindirdi. Bu şekilde Tanrı'nın yardımını kazandığını düşünüyordu. Arkasından ona destek veren çinli kumandanlarından Lu Ch'ang-ch'i, Fang-yang'ı

[145] Bu konuda tafsilen bkz. W. Eberhard, Çin Tarihi, s. 175.

[146] TCTC 173, s. 5375; PCS 12 Kao Chao-i bio., s. 157.

[147] PCS 12 Kao Chao- i bio., s. 157.

[148] PCS 41 Fu Fu bio., s. 547.

[149] TCTC 173, s.5376; PCS 41 Fu Fu bio. aynı yer.

[150] CS 6 imp. böl.; Liu burada eksik tercüme yapmıştır (bkz. I, s. 16) Ayrıca TCTC 173, s. 5387; CS 50 Gök. böl., s. 912.

istilâ etti. Gök-Türk askerlerinden takviyeli Kao Chao-i onun yanına gitti. Karşılık olarak Chou'lar Shen-chü'yü, onu durdurmak için gönderdiler. Kao Chao-i, You eyaleti askerî valisinin kuvvetleriyle dışarıya çıktığını görünce bu müsait durumdan faydalanmak istedi. Shen-chü'ye büyük bir saldırı yaptı. Yardıma gelen Chou'ların büyük generali Yü Wen-en kumandasındaki ordunun yarısı Gök-Türkler ve Kao Chao-i tarafından öldürüldü. Fakat, Ch'i devletini yeniden canlandırmak için yapılan bu teşebbüs tamamlanamadı. Chou kumandanı Shen Chü, Fang-yang'ı kuşatıp yeniden ele geçirdi. Ch'i kumandanı Lu Ch'ang-ch'i'yi öldürdü. Bunu duyan Kao Chao-i beyaz yas elbisesi giyerek Gök-Türk ülkesine geri döndü. Kao Pao-ning ise onun öldüğünü duyunca o da geri döndü ve Ho-lung'u işgal etti[151]. Yine de Chou devletine itaat etmedi[152].

Bir taraftan Ch'i devleti bakiyelerinin umutsuz mücadeleleri sürerken, diğer taraftan Gök-Türk akınları sürüyordu. 578 yılının 11. ayında başlayan hücumda Chiu-ch'üan kuşatıldı. Büyük yağma yapıldıktan sonra istediklerini elde eden Taspar Kagan geri döndü[153]. 579 yılında (2. ay) Taspar Kagan, Chou'lara elçi göndererek evlilik yoluyla barış yapmayı teklif etti. Bunun sebebi hiç şüphesiz Taspar'ın artık Kao Chao-i ve beraberindekilerin Ch'i devletini yeniden kurmakta başarısız olduklarını görmesidir. Chou'lar, Taspar'ın teklifini hemen kabul ettiler. Ancak, Prens Kao Chao-i'nin gönderilmesini şart koşuyorlardı[154]. Taspar buna yanaşmadı. Üç ay sonra Gök-Türk taarruzları Chou topraklarına doğru yeniden başladı. Taspar'ın orduları, Ping eyaletine yeniden girince, telaşa kapılan Chou imparatoru, Shan-tung'un bütün ahalisini Çin Seddinin tamirine davet etti[155].

580 yılının 2. ayında Chou'lara hediye gönderen Gök-Türkler, Ch'ien-chin prensesi gelin olarak kabul ettiklerini bildirdiler[156]. Chou imparatoru Gök-Türklerin bu hareketinden tatmin olmamış, beş eyaletinin prenslerini görüşmek üzere saraya çağırmıştı (5. ay)[157]. Bir ay sonra Ch'ien-chin prenses Shen-ch'ing ve Ch'ang Sun-sheng tarafından Gök-Türklere götürüldü[158]. Ayrıca Ho Jo-i adlı bir elçi özel olarak Taspar Kagan'a gönderildi. Ch'i devletinin prensi Kao Chao-i istendi. Bunun üzerine Taspar Kagan, Çin sınırlarına yakın bir yerde bir av düzenledi. Ava Kao Chao-i'yi de çıkarmıştı. Ma-i[159] yakınlarına gelindiğinde Kao Chao-i, Ho Jo-i tarafından yakalanıp, başkent Ch'ang-an'a getirildi[160]. Gök-Türklerin desteği ile kuzeyde Ch'i imparatoru ilân edilen Kao Chao-i, bir süre Chou'lar için büyük tehlike oluşturmuştu. Ancak, yaptığı yardımlara rağmen onun başarısız olacağını anlayan Taspar Kagan politikasında değişiklik yaparak, Chou'larla evlilik ittifakı kurdu.

[151] TCTC 173, aynı yer.

[152] Bu bilgi sadece PCS 41, s. 548'de kayıtlıdır.

[153] CS 7 imp. böl., s. 117; TCTC 173, s. 5391; CS 50 Gök. böl., s. 912.

[154] CS 7 imp. böl., s. 118; TCTC 173, s. 5398.

[155] Ch'i devleti yıkıldıktan sonra Taspar'ın desteğiyle başlayan bu devleti yeniden canlandırma çabalarının en iyi tafsilatı TCTC 173, s. 5389; PCS 12 Kao Chao-i bio., s. 156-157; PCS 41 Kao Pao-ning bio., s. 547, 548'de bulunmaktadır.

[156] CS 50 Gök. böl., s. 912; TCTC 174, s. 5404.

[157] Chao, Ch'en, Yüe, Tai ve T'eng eyaletlerinin prensleri, TCTC 174, s. 5409.

[158] TCTC 174, s. 5414; SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio., s. 1329.

[159] Kao Chao-i'nin yakalandığı bölge sadece SS 39'da kayıtlı Ho Jo-i'nin bio. de mevcuttur (s. 1159).

[160] CS 50 Gök. böl., s. 912; TCTC 174, 5410, 5416; PS 99 Gök. böl., s. 3290 WHTK 343, 2687c; SS 39 Ho Jo-i bio., s. 1159-1160.

Kao Chao-i'yi de resmen değilse bile planlanan bir tuzak neticesinde Chou'lara yakalattı. Taspar, bu durumdan ülkesi için gerekli faydaları sağlarken, Chou'lar da kendileri için büyük bir tehlikeyi ortadan kaldırmış oluyorlardı. 581 yazında Taspar Kagan hastalandı, bir süre sonra öldü[161].

3 – I. Gök-Türk Devleti Döneminde Ülkenin Batı Tarafı ve İstemi Yabgu (552-576)

552 yılında Juan-juan'ları ortadan kaldırmak suretiyle Gök-Türk devletini tesis eden Bumın Kagan, ülkenin batı kısımlarının idaresini kardeşi İstemi'ye vermişti[162]. İstemi de yabgu unvanıyla 552-576 yılları arasında devletin batı kanadını doğudaki Büyük Kagan'a bağlı olarak idare etti. Bundan dolayı İstemi Yabgu ve oğlu Tardu'nun 582 yılında resmen ikiye ayrılana kadar olan faaliyetlerini I. Gök-Türk devleti içinde mütalaa etmek gerekmektedir. Kaynakların ifadesine göre bugünkü Doğu Türkistan'ın doğu ucunda bulunan Hami şehrinden, Karadeniz'e kadar uzanan geniş saha İstemi Yabgu'nun idaresinde idi. Onun yazlık ve kışlık olmak üzere iki merkezi vardı. Güney merkezi şimdiki Karaşar (Yen-ch'i) şehrinden kuzeye yedi günlük mesafede idi[163]. Görüldüğü gibi çok geniş bir sahaya hakim olan İstemi Yabgu, ağabeyi Bumın ve onun oğullarının doğuda devletin sınırlarını genişlettiği sırada, batı bölgelerinde büyük çapta fütühat hareketine girişmişti. İlk önce Altay Dağlarının batısından başlayarak Hazar Denizine kadar uzanan sahada dağınık vaziyette yaşayan[164] Töles ve On Ogur boylarını itaati altına aldı. Soğd'lularla meskun olduğu bilinen Batı Türkistan şehirlerinin çoğunun İstemi Yabgu'nun eline geçmesiyle Çin'den Akdeniz'e ulaşan ipek yoluna Gök-Türkler hakim oldular. Ancak bu sırada Türk asıllı bir başka devletle de komşu haline gelinmişti. Kaynaklarda Akhun ve Eftalit (Çince Ye-ta) adıyla zikredilen söz konusu devlet m.s. 350 yılından beri Kuzey Afganistan ve Maverâünnehir havalisinde hüküm sürüyor, ipek yolu ticaretini elinde bulunduruyordu[165]. Gök-Türklerin kısa zamanda rakip olarak ortaya çıkması her iki Türk devletini hakimiyet konusunda birbirleriyle mücadeleye sürükledi. 556 yılında İstemi kumandasındaki Gök-Türk ordularının baskılarına maruz kaldı. Gök-Türk ordularının baskılarına uğrayan Akhun'lar, daha önce 545 yılında münasebet tesis ettikleri Çin'deki Batı Wei imparatoruna 555 ve 558 yıllarında da elçilik heyeti göndermişlerdi[166]. Çin'e giden son iki elçilik heyetinin İstemi'nin baskısına karşı zor durumda kalan Akhunlar'ın yardım istediklerini, müttefik arayışı içinde olduklarını söylemek mümkündür. Ancak, çok geçmeden Mukan'ın idaresindeki kuvvetler tarafından mağlup edilen Akhun devleti 557

[161] SS 84 Gök. böl. s. 1868; PS 99 Gök. böl., s. 3290.

[162] İstemi'nin adı Çin kaynaklarında Shih-tien-mi ve Se-ti-mi olmak üzere sadece HTS215B Batı Gök. böl., s. 6055'de kaydedilmiştir. Orhun Kitabelerinde ise kagan unvanıyla beraber iki yerde zikredilmiştir; "Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insan oğlu kılınmış, insan oğlunun üzerine ecdadım Bumın Kagan, İstemi Kagan oturmuş, oturarak Türk milletinin ili töresini tutuvermiş, düzenleyivermiş", bkz. Kül Tegin doğu cephesi, satır 1; Bilge Kagan, doğu cephesi, satır 3 (haz. M. Ergin, Orhun Abideleri, İstanbul, 1980, s. 20, 33). Bizans kaynaklarında ise Stembis Kagan (Th. Simokattes), Sizabulos, Dizabulos; İslam kaynaklarında ise Sincibu gibi isimlerle kaydedilmiştir, bkz. Gy. Moravcsik, Byzantino-Turcica, II, s. 254; Chavannes, s. 38; Kafesoğlu, s. 98 not 290.

[163] TT 199, 1077a; HTS 215B Batı Gök. böl., s. 6055.

[164] SS 84 Töles böl., s. 1879, 1880 ve PS 99 Töles böl., s. 3303'den bu havzada 26'dan fazla Töles adı altında toplanan Türk boylarının yaşadığı anlaşılmaktadır.

[165] B. Ögel, "İlk Töles Boyları", Belleten 48, 1948, s. 826-829; W. Samolin, "Hsiung-nu, Hun, Turk", CAJ, III, 2, 1956, s. 48 vd.

[166] CS 50 Ye-ta böl., s. 918.

yılında yıkıldı. Çin kaynaklarının adını Mukan olarak verdiği Gök-Türk orduları kumandanının yanında İstemi'nin de olması, kuvvetle muhtemeldir[167]. Bundan önce siyasî platformda da faaliyetlere girişen İstemi, Sasanî şehinşahı Anuşirvan ile anlaşıp kızını İran hükümdarına verdi ve evlilik ittifakı kurdu. İstemi'nin kızının adı İslâm kaynaklarında (Taberî, Mesudî vb.) Fâkim olarak geçmektedir. Bu kız Sasanî imparatoriçesi olmuştu[168]. Gök-Türk orduları kuzey doğudan saldırırken, Sasanî kuvvetleri de batıdan hücuma geçerek, Akhun devletini kolayca yıktılar[169]. Yıkılan Akhun devletini toprakları Ceyhun nehri sınır olmak üzere, Gök-Türkler ve Sasanî'ler arasında paylaşıldı[170]. Neticede Maveraünnehir, Fergana'nın bir kısmı, Kaşgar, Hoten ve Batı Türkistan'ın önemli şehirleri GökTürk devletine bağlandı. Dolayısıyla meşhur ipek yolu ve bu yolda ticaret yapan Soğd'lular İstemi Yabgu'nun eline geçmişti.

Akhunların ortadan kalkmasıyla Gök-Türk devleti batıda tam anlamıyla Sasanî imparatorluğuyla sınır olurken, aynı zamanda siyasî olarak çağının dünyasının iki büyük devleti Bizans ve Sasanî'lerle temasa geçmiş, onlarla bir seviyeye yükselmişti. Bundan sonra Sasanî hükümdarı Anuşirvan, Batı Gök-Türklerine vergi vermeye başlamıştı[171]. Bununla birlikte yeni siyasî gelişmeler olmaya başladı. Sasanî imparatorluğu Maveraünnehir ticaret yolunu tamamen eline geçirmek istiyordu. Bu sebepten ülkesinden Akdeniz ve Bizans limanlarına yapılan ipek ticaretini durdurdu. Bu şekilde Gök-Türklere bağlanmış olan tüccar Soğd kavmini ekonomik zorluklara sokacak, hem de Gök-Türkleri ipek transit vergisinden mahrum edecekti. Ayrıca İstemi'nin gönderdiği elçileri hile ile öldürttü. Bu esnada batıda askerî harekata devam eden İstemi, sınırlarını Hazar Denizine kadar ulaştırdı[172]. Daha önce gönderilmiş iki elçilik heyetine de iyi davranmayan Anuşirvan, birinci heyetin getirdiği ipekleri hemen satın alıp, elçilerin gözü önünde yakmış, elçiler geri dönmüş, ikinci elçilik heyetini de gizlice zehirleterek öldürmüş; İran sıcağına dayanamadıkları için kendileri öldükleri yalanını yaymıştı. İstemi, bu yalana inanmamış olmasına rağmen yine de Sasanî'lerle münasebetlerini hemen kesmedi. Soğd'lu Maniakh'ın tavsiyesine uyarak, yeni bir müttefik arama yoluna gitti. 567 yılına adı geçen Soğd'lu başkanlığında bir heyeti Hazar Denizinin kuzeyi, Kafkasya üzerinden Bizans başkenti İstanbul'a gönderdi. Eskiden beri Sasanî'lerle Bizans'ın arasını iyi olmadığını Soğd'lular biliyorlardı. Kurulacak Bizans-Gök-Türk ittifakı neticesinde Sasanî'ler zor durumda kalabilirlerdi. Gök-Türk elçileri ellerinde bir Türkçe (İskitçe) mektupla vardıkları İstanbul'da çok iyi karşılandılar. Bizans'a ilk defa bilinmeyen bir ülkeden elçi geliyordu. Elçiler yanlarında çok kıymetli hediyeler de getirmişlerdi. İstemi'nin gönderdiği mektup, İmparator II. Justinos'a okundu. Tarihte Orta Asya-'dan Bizans'a gönderilen bu ilk elçilik heyetinin başarısı, İmparator Justinos'un hemen cevap verme ihtiyacı duymasından gayet iyi anlaşılmaktadır. 569 yılı Ağus-

[167] CS 50 Ye-ta böl., aynı yer; Gök. böl., s. 909.

[168] R. Şeşen, "Eski Araplara Göre Türkler", Türkiyat Mecmuası, XV, 1968, s. 11-12.

[169] Bu konuda bkz. Chavannes, s. 242-266; El-Mesudî Muruc'uz-Zeheb, Kahire, 1948, I, s. 265-270'ten naklen Kafesoğlu, s. 94; P. Aalto" Iranian Contacts of the Turks in Pre-İslamic Times", Studia Turcica, Budapest, 1971, s. 33.

[170] K. Czegledy, Nomad Nepek Vandorlasa Napklettöl Napnyugatig, Budapest, 1969, s. 114'ten Kafesoğlu, s. 94; L. Rasony, Tarihte Türklük, Ankara, 1988, s. 96; Grousset, s. 94-95.

[171] Kafesoğlu, aynı yer; Ligeti, bilinmeyen İç Asya (çev. Sadrettin Karatay) Ankara, 1986, s. 61. Sasanî'lerin vergi vermesi konusunda bkz. M. Grignaschi, "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", VII. Türk Tarih Kongresi Zabıtları, I, (Ankara, 25-29 Eylül) Ankara, 1972, s. 230.

[172] Chavannes, s. 234; Grousset, s. 96; Grignaschi, aynı makale, s. 235.

tos'u başında bir Bizans elçilik heyeti ittifak anlaşması yapmak üzere Gök-Türk ülkesine doğru yola çıktı[173]. Bizans elçilik heyetinin başında Zemerkos bulunuyordu. Türk elçileriyle beraber hareket eden Bizanslılar, Karadeniz, Kafkaslar, Hazar Denizi ve Aral Gölü arasından Talas nehri boyundan Tanrı dağları silsilesindeki Ak-dağ (Bizans Ek-tağ, Türkçe Altın Dağ ve Çince Pai-shan)[174]'da bulunan İstemi Yabgu ile Bizans, Sasanî'lere karşı sağlam bir ittifak anlaşması yaptılar. Hatta bu sırada İstemi'nin yanına gelen bir Sasanî elçisine yüz gösterilmemişti. Bizans elçisinin dönüşünde verdiği hatıraları Gök-Türk hayatı hakkında zengin bilgiler ihtiva etmektedir[175].

Başarıya ulaşan İstemi'nin politikası neticesinde Bizans-Sasanî savaşları 571 yılında başladı. Bu arada batıya doğru Gök-Türk ilerleyişi devam ediyordu; Kafkaslar'ın kuzeyindeki Kuban Irmağı havzası, sonra Azerbaycan, Gök-Türklerin eline geçti[176]. Ancak, Bizanslıların yaptıkları ittifaka uygun hareket etmemeleri üzerine ilerleme durdu. Bizanslıların anlaşmayı bozan bu davranışları 576 yılında İstemi'nin ölümü sıralarında imparator II. Tiberius tarafından gönderilen elçi Valentinos'u Aral Gölü havalisinde karşılayan Türk-Şad tarafından suçlanmasından anlıyoruz[177]. Aslında elçilik heyeti daha evvel yapılmış olan askerî ittifakın yenilenmesi için gönderilmişti. Bizans elçisi, Türk-Şad (Turksanthos)'a aşırı nezaket göstermiş; ancak, şad "Bizanslıların yalancılığını ve imparator ile aynı ip üzerinde oynadıklarını; on diliniz var ama, hileniz birdir" diyerek on parmağını ağzına soktu. Sonra kendilerinden kaçan Avar'ları (Varhonita'lar) kabul ettiklerini ve Pannonia'ya yerleştirdiklerini, şimdi nasıl olur da ittifaktan bahsettiğini, Avar'ların eninde sonunda atlarının altında çiğneneceklerini" belirtti. Türk-Şad, ayrıca Gök-Türk elçilerinin neden Kafkasya'nın güç ve tehlikeli yollarından götürüldüklerini, kendilerinin aslında Dnyeper, Tuna ve Meriç nehirlerinin nerelerden aktıklarını bildiklerini açıkladı. Alan ve Utigur (Otuz Ogur)'ların Gök-Türkler tarafından itaat altına alınışının Bizanslıların göz önüne getirmelerini ve doğudan batıya bütün kavimlerin efendilerinin Gök-Türkler olduğunu iyice bilmeleri gerektiğini söyledi.

Bundan başka Bizans elçileri, Gök-Türkleri en büyük yasları sırasında rahatsız etmişlerdi. Çünkü o sırada İstemi Yabgu ölmüştü ve matemi tutuluyordu. Üstelik yas törenine uymayıp yüzlerini bıçakla kesmemişlerdi. Türk-Şad'ın tepkisini daha fazla çekmemek için, elçiler bütün bu hakaretlere razı oldular. Aslında bu konuyla ilgili belgeler kaybolduğu için daha fazla bilgi sahibi olunumamaktadır[178].

Yas töreni bittikten sonra da Türk-Şad'ın Bizans elçilerine tehditleri devam etti. Kırım'da Kerç (Bosforos) kalesinin fethedileceğini söyledi. Türk-Şad'ı kızdıran bir başka olay da Azerbaycan'da Türk ilerleyişini durdurmak için Sabar Türkleri kütlelerinin Bizans tarafından ortadan kaldırılmasıdır. Bundan sonra Bizans elçi Ak-Dağ'da bulunan Tardu'nun yanına gitti. Dönerlerken, yine Türk-Şad'ın kuman-

[173] Chavannes, s. 234; Moravcsik, II, s. 237; Kafesoğlu, s. 95; Grignaschi, s. 236.

[174] R. Giraud, L'Empire des Turc Celestes, Paris, 1961; Grousset, s. 96.

[175] Chavannes, s. 233-238, 246 vd.

[176] Bizans tarihçileri Menandros ve Th. Simokattes'den naklen Ligeti, aynı yer; H. W. Haussig, "Theophlaktos Excurs Über die Skytischen Völker", Byzantion, XIII, 1954, s. 375 vd.; K. Czegledy, "A. Korai Kazar Törtenelem Forrasainak Kritikajahoz", Mgy. Tud. Akad. Közlemenyek, XV, 1-2, 1960, s. 125'ten Kafesoğlu, s. 96; Grignaschi, aynı yer.

[177] Ligeti, 70, 71.

[178] Ligeti, s. 73; Kafesoğlu, s. 96, 97; Grousset, s. 97; Chavannes, s. 226 vd.

danlarından Bukan (Bukhanus, Bohan), Kırım'daki Bizanslılara ait Kerç kalesini zapt etti. Bu Gök-Türklerin batıda ulaştığı en son noktadır[179].

İstemi'nin ölümünden sonra yerine oğlu Tardu geçti. Ancak onun hakkında sarih bilgileri ancak, 581 yılından sonra bulabiliyoruz.

4 - Taspar Kagan'ın Ölümü ve Taht Mücadelesi

Böylesine büyük bir devletin tahtına oturan ve kaganlar kaganı seviyesine yükselmiş Taspar, on sene bu durumunu sürdürdükten sonra 581 yılının sonunda hastalandı. Bir süre hastalığı iyileşmedi. Ölmeden önce hastalığı sırasında, oğlu An-lo'ya "eskiden ağabeyinin kendi oğlu yerine, onun tahta çıkmasını vasiyet ettiğini, dolayısıyla onun hareketine vefa göstermek için, öldükten sonra Mukan'ın oğlu Ta-lo-pien'in geçmesini" istediğini söyledi[180].

Kuvvetli bir devletin hükümdarı olmasına rağmen Taspar Kagan, Türk milletinin karakterine hiç de uymayan Budizm dinine meyl etmişti. Aslında devrinde Orta Asya'nın ve dünyanın en büyük devletinin Budizm sayesinde kazanabileceği hiç bir şey yoktu. Bilakis Gök-Türk devleti bu dinden zarar gördü. Diğer taraftan Ch'i devleti yıkılınca ülkesine kaçan prens Kao Chao-i'den de yeteri kadar faydalanıldığı söylenemez. Bu prens sayesinde Gök-Türk devleti lehine Chou'lardan çok daha fazla taviz koparılabilinir, Sui hanedanının kuvvetli bir şekilde ortaya çıkması önlenebilirdi. Üstelik Taspar, Gök-Türk devleti geleneğine uymayan ağabeyinin dahi veliaht olarak göstermediği, annesi Türk olmayan Ta-lo-pien'i tahta vasiyet etmekle devletin iç huzurunu bozmuştu.

Taspar'ın ölümü akabinde devlet adamları onun vasiyeti doğrultusunda Ta-lo-pien'i kagan olarak tahta geçirmek istediler. Ancak, millet annesinin Türk olmaması sebebiyle, onu kaganlığa kabul etmedi. An-lo ise tamamen Gök-Türk soyundan geliyordu[181]. Devlet meclisinde bu tartışmalardan bir netice çıkmayınca, Kara Kagan'nın oğlu She-t'u devlet meclisine gelerek, "eğer Taspar'ın oğlu An-lo'nun tahta geçmesi halinde, ona itaat edeceğini, Ta-lo-pien geçerse devleti korumak gerektiğini, uzun mızrağı keskin bıçağı ile sınırlarda bekleyeceğini" bildirdi. Bu şekilde Ta-lo-pien'in kaganlığa layık olmadığını bir kez daha ortaya koyuyordu. Ayrıca She-t'u'nun kuvvetli, cesur ve kahraman bir şahsiyet olması diğer devlet adamları üzerinde etkili oldu. Ona karşı gelmeye cesaret edemediler. Neticede An-lo'nun tahta çıkmasına karar verildi. Töreye uygun olarak tamamen Türk soyundan gelen Taspar'ın oğlu An-lo kagan seçildi. Tahta geçmeyen Ta-lo-pien, An-lo'nun kaganlığını bir türlü kabul etmiyordu. Devamlı elçi göndererek, An-lo'yu hakaretlerle rahatsız edip, korkutuyordu. Neticede An-lo ülkede tam kontrolü sağlayaması üzerine devlet meclisi yeniden toplandı. Yapılan müzakerelerde dört kagan oğlu[182] içinde en bilge en muktedirin She-t'u olduğuna karar verdiler ve ittifak halinde onda birleştiler. Arkasında hep beraber She-t'u'yu tahta davet ettiler.

Neticede She-t'u, kagan olarak Gök-Türk devleti tahtına oturdu. Bu duruma hiç itiraz etmeyen An-lo, ona bağlılığını bildirdi. Sonra Tola nehri kenarına gitti ve orada ikamet etmeye başladı. Arkasından kendini She-t'u'ya bağlı olarak İkinci Ka-

[179] Chavannes, s. 226 vd; Grousset, s. 97; Kafesoğlu, s. 98; Ligeti, s. 73; Grignaschi, s. 236, 237.

[180] SS 84 Gök. böl., s. 1865; PS 99 Gök. böl. s. 3290; TCTC 175, s. 5449; TFYK 967, 8a, b, 9a.

[181] TCTC 175, aynı yer; SS 84 Gök. böl., aynı yer; PS 99 Gök. böl. aynı yer. Julien, s. 37 vd.

[182] Dört Kagan oğlu An-lo, Ta-lo-pien, She-t'u ve Ch'u-lo-hou kasdedilmektedir.

gan ilân etti[183]. Hükümdar olduktan sonra She-t'u, İl küllüg şad Baga Işbara Kagan[184] unvanını aldı. Bir diğer unvanı Sha-po-lio(lüe) idi; Çin kaynaklarında kagan olduktan daha çok bu unvanıyla zikredilmiştir.

Kagan olamadığı için çok öfkeli olan Ta-lo-pien, kuzey taraflara çekildi. Kendi kendine A-po Kagan unvanını aldı. Işbara Kagan'ı da huzursuz etmek için yine ona elçi göndererek "kendisinin ve Işbara'nın her ikisinin de kagan oğlu olduğunu, sadece onun tahtsız kaldığı halde, Işbara'ın olağanüstü saygı değer bir makamda oturduğunu" söylüyor ve "neden böyle?" diye soruyordu Işbara, onun idare ettiği boylarıyla beraber kuzeye çekilmesinden endişelenmişti[185]. Bundan sonra artık kaynaklarda A-po ismiyle zikredilmeye başlayan Ta-lo-pien, hemen dış destek aramaya başlamış ve 582 yılının ekim ayında, Çin'e elçi göndererek, hediye sunmuştu[186].

Bu arada otuz yıldan beri devletin kaganından hiç bir konuda ayrılmayan Batı Gök-Türkleri, Tardu liderliğinde yeni bir yola girmişlerdi. Bunu artık Işbara Kagan ile aralarında ihtilaf başlamasından anlıyoruz[187].

Gök-Türk devletinde söz konusu hadiseler cereyan ederken, Çin hanedan değişikliğine sahne oldu. 581'de Chou devleti yerini 589 yılında üç yüz elli yıl sonra bütün Çin'i birleştirerek olan Sui hanedanına bıraktı. Bu devletin kurucusu Yang Chien birbiri arkasına kazandığı zaferlerle Çin'in tek hakimi olarak yükseldi[188]. Kısacası Gök-Türk devleti taht ve diğer iç mücadelelerle sarsılırken, Çin'de vaziyet aksine gelişiyor, tam birlik sağlanıyordu. Sui imparatoru tahta geçtiğinde, Gök-Türklerden tebrik heyeti beklemiş, ancak onlar aksine Chou'larla daha önceden müttefik olunduğu için kin duyduklarından kendilerine böyle bir heyet gönderilmemişti[189].

V – GÖK-TÜRK DEVLETİNİN İKİYE AYRILMASI VE DOĞU GÖK-TÜRK DEVLETİ

1 – Işbara Kagan Devri (582-587)

Işbara[190], bir sürü hadiseden sonra kagan seçilebilmiş, ancak adı gibi çok cesur ve bilge bir şahsiyete sahip olduğu için, devlete bağlı bütün boyların kalbini kazanmıştı[191]. Bununla birlikte Türk olmayan diğer doğu ve kuzey doğudaki Moğol kabileleri de ona itaat etti. Özellikle P'an-tie adlı bir tudun ile onları idare ediyordu. Shih-wei kabilesi ise üç tudun ile idare olunuyordu. Işbara, Çin ile ilişkilere de başlamıştı. 581 kasımında elçi göndererek, Sui hanedanına hediye sundu[192]. Bir ay önce Çin'e elçi gönderen A-po'ya karşı nazire olması için yollanmış

[183] TCTC 175, s. 5450; SS 84 Gök. böl., aynı yer; PS 99 Gök. böl., s. 3291; TT 197, 1068c. Ayrıca bkz. Ecsedy, "Tribe and Tribal Society", Acta Orientalia, XXV, 1972, s. 256 vd.

[184] Çincesi İ-li Chü-lü She Mo-ho Shih-po-lo K'o-han'dır.

[185] TCTC 175, aynı yer; SS 84 Gök. böl., aynı yer; TT 197, 1068c; WHTK 343, 2688a.

[186] Bu bilgi sadece SS 1, imp. böl., s. 15 ve de TFYK 970, 1a'da bulunmaktadır.

[187] Bu olay sadece TCTC 175, s. 5450'de mevcuttur.

[188] Tafsilen bkz. Eberhard, Çin Tarihi, s. 192; Cordier, Histoire de la Chine, s. 382.

[189] Sadece TCTC 175 aynı yer'de mevcuttur.

[190] Işbara, cesur ve yiğit anlamına gelmektedir, TT 199, 1068a.

[191] SS 84 Gök. böl., aynı yer; WHTK 343, 2688a.

[192] SS 1 imp. böl., s. 15; SS 84 Ch'i-tan böl., s. 1882; SS 84 Shih-wei böl., s. 1882.

olması muhtemeldir. Aslen Chou ailesinden gelen prenses Ch'ien-chin, Çin'de kendi hanedanının yıkılmasından derin üzüntü duyuyordu. Bu yüzden gece-gündüz ağlayarak Işbara'yı etkilemeye ailesinin intikamını vezirine (başbakan-en yüksek devlet adamı) kendisinin yıkılan Chou hanedanıyla akraba olduğunu, şimdi Sui devletinin onların yerini aldığını, bu durumda karısının yüzüne bakamadığını "söyleyerek, bir şeyler yapması gerektiğini" diyordu. Mukan Kagan zamanında prenses A-shih-na'nın gelin olarak gönderilişinden sonra Ch'ang-an'da kalan ve rahat bir şekilde yaşayan Gök-Türklerin geri gönderilmesi de Işbara'yı kızdıran bir başka sebep idi[193].

Bundan sonra Işbara eskiden Ch'i devletinin Ying eyaleti askerî valiliğini yapan, devlet yıkılınca Gök-Türklerle müttefik olup, Chou'lara karşı gelen Kao Pao-ning ile işbirliği yaptı[194]. Beraberce Lin-yü garnizonuna hücum edip, ele geçirdiler. Gök-Türk saldırısından korkmaya başlayan Sui imparatoru derhal Çin seddinin Shan-tung'daki kalelerinin tamirini ve de You ve Ping eyaletlerinde savunma hazırlıklarının yapılmasını emretti. Bu eyaletlerdeki bütün garnizon kumandanları hemen savunma faaliyetlerine giriştiler[195].

a - Çinli Casus Ch'ang Sun-sheng'in Gök-Türkleri Bölme Planı:

Ch'ang Sun-sheng, ilk defa 580 yılında Ch'ien-chin prensesin gelin olarak gönderilmesi sırasında elçi Yü-wen Sheng-ch'ing'e yardımcı tayin edilmişti. Onun bu heyete seçilmesinin asıl sebebi çinlilerin fevkâlâde nişancılığı sayesinde Gök-Türklerle daha iyi yakınlaşacağını ve casusluk faaliyetlerinde başarılı olacağını düşünmeleri idi. Bu prensesin Gök-Türklere gönderilmesi sırasında toplam ondan fazla heyet gurubu olduğu halde, Taspar Kagan[196], onların hiç birine iyi davranmamış sadece Ch'ang Sun-sheng'ı sevmişti. Bu sebepten Çin'e geri gönderilmeyen bu şahıs, yıl sonuna kadar Gök-Türk ülkesinde alıkonulmuştu. Bundan sonra onu, Işbara'nın yanında görmekteyiz. Her ava çıkışında Ch'ang Sun-sheng'ı da götüren Işbara, onun nişancılığını imtihan etmiştir. Et için birbirleriyle mücadele eden iki yırtıcı kuş görüldüğünde çinliye iki ok vermiş kuşları vurmasını söylemişti. Eğri yayı eline alan Ch'ang Sun-sheng bir ok atışında iki kuşu birden vurdu. Onun nişancılığını çok beğenen Işbara, bütün oğul ve kardeşlerine, ileri gelen devlet adamlarına onunla dostluk kurmalarını, bu vesileyle nişancılık tekniğini kazanmalarını istedi.

Gök-Türk devleti için en büyük tehlike işte bu çinli casus Ch'ang Sun-sheng'ın devlet adamlarıyla yakınlaşmasıyla başladı. Devletin ileri gelenleri ve hanedan üyelerini daha iyi tanımaya başlayan bu çinli onların zaaflarını, aralarındaki ihtilafları öğrenme fırsatını buldu. İlk öğrendiği şey Işbara'nın kardeşi Ch'u-lo-hou[197] arasındaki kıskançlık duygularının olduğu idi. Şad unvanlı bu şahıs milletin kalbini çok fazla kazandığı için Işbara tarafından kıskanılıyordu. Kardeşi hakkında bir takım gizli planlar yapan Işbara, Ch'ang Sun-sheng ile yemin ederek anlaştı. Bu sıralarda çıktıkları av seyahatlerinde çinli casus, Gök-Türk ülkesinin dağlarını, derelerini, boylarının sayısını, askerî kuvvetlilerini, zayıf olanlarını öğrenmiş, duymadığı bilmediği kuvvet kalmamıştı. 581 yılı başlarında ülkesine geri dönen Ch'ang Sun-sheng, derhal imparatoruna bir rapor hazırlayıp, öğrendiklerini bildirdi.

[193] TT 197, 1068c; WHTK 343, 2688a.
[194] SS Gök. böl., s. 1865; TCTC 175, s. 5450; PS 99 Gök. böl., s. 3291.
[195] SS 40 Yü Ch'ing-tse bio., s. 1174.
[196] Ch'ang Sun-sheng aslında Taspar'a gönderilen heyette idi. Fakat, onun Gök-Türk devletindeki icraatı Işbara'yla başlamaktadır. Taspar'la olan ilişkileri konusunda hiç bir malumat yoktur.
[197] Ch'u-lo-hou'nun asıl unvanı T'u-li Şad idi.

Gök-Türk devleti kaderini değiştirecek olan söz konusu bu rapor, çok büyük önem taşımaktadır. Kaynaklarımızdan sadece SS 51[198] ve TCTC 175[199]'de kaydedilmiştir. Bu casus elçi Ch'ang Sun-sheng, öncelikle Gök-Türklerin Çin için büyük bir tehlike olduğunu belirtiyordu. Diğer taraftan onların başlayan hücumlarına karşı Çin'de seferberlik ilân edilmiş olmasına rağmen şimdi savaşın gerekmediğini, silahlı çatışmanın bir kenara atılmasını tavsiye etti. Çünkü Gök-Türklerin içinde düzensizlik ve çekememezlik olduğundan, gizlice bir plan yapılabilirdi.

Işbara'nın ülkesi içinde ihtilaf olanlarla temasa geçilip, anlaşmazlıklar ortaya çıkarılmalıydı. Bu çekememezlik duyguları açığa çıktığında kendiliklerinden gidip, Işbara'yla savaşırlardı. Önce çinlilerin onun en büyük muhalifi gördükleri ve Tienchüe olarak adlandırdıkları Tardu ile temasa geçilmeliydi. Bunun yanında bir diğer muhalif kişi Ch'u-lo-hou vardı. Işbara'nın kardeşi idi, çok akıllı, kurnaz ve güçlüydü; bu özelliklerinden dolayı milletinin kalbini kazandığı gibi devlet adamları tarafından da seviliyordu. Onu kıskanan Işbara, şüphe ve korku içinde olmasına rağmen, dışarıya belli etmemeye çalışıyor, huzursuzlukları, anlaşmazlıkları örtmeye çalışıyordu.

Casus-elçinin aslında Işbara için gösterdiği en büyük tehlike A-po idi. Onu baş kemirgen şeklinde niteleyerek, devleti kemirdiğini belirtiyordu. Bununla birlikte A-po'nun Işbara'dan korktuğu için onun liderliğini kabul ettiğini, kendi gücüne güvenemediğini açıkça ifade etti.

Ch'ang Sun-sheng, Gök-Türk ülkesindeki vaziyeti bütün ayrıntılarıyla imparatoruna anlattıktan sonra Çin'in izlemesi gereken politika konusunda tavsiyelerde bulundu. Buna göre uzak ile dostluk münasebetleri tesis etmek, yakında olan düşmanlarla savaşmak Sui hanedanın menfaatlerine daha uygun idi. Gök-Türk devleti içinde kuvvetliyi yalnız bırakıp, zayıflarla dostluk kurmak lazım idi. Bu sebeple önce Tardu'ya elçi gönderilip, onunla iyi diplomatik ilişkiler kurulmalı idi. Ayrıca A-po'yla müttefik olup, ortak hareket etmek teklif edilmeliydi. Bu suretle Işbara, Çin'e saldırmak yerine batıya ve kuzeye yönelerek mücadele etmek zorunda kalacaktı. Bu sayede Işbara'nın askerî gücü bölünürdü. Eğer bu plan uygulanırsa on sene geçmeden Gök-Türk ülkesi bomboş kalacaktı.

Gök-Türk ordularının Çin topraklarına girdiği ve daha büyük saldırılara hazırlanıldığı sırada, kendisine böylesine faydalı bir rapor sunulan İmparator Wen, çok memnun oldu. Ch'ang Sun-sheng'ı özel olarak saraya çağırdı. Bu sefer ağzıyla durumu anlatan Ch'ang Sun-sheng, eliyle gördüğü dağların, derelerin resimlerini bile yazdı. Üstelik Işbara'nın bütün fiilî vaziyetini askerî gücünü belirtti. Bunların hepsini sanki avucunun içi gibi göstermişti. İmparator, buna çok hayran oldu ve planın hepsini kabul etti.

Ch'ang Sun-sheng'ın belirttiği gibi Gök-Türkleri bölme faaliyetine başlandı. Yüan Hui adlı bir elçi Hami yakınında bulunan Tardu'nun yanına gönderilip, ona kurt başlı sancak sunuldu[200]. Böylece bu sancakla onun müstakil bir devlet olduğu gösteriliyordu. Zaten Işbara'ya karşı muhalif duygular taşıdığı anlaşılan Tardu, istiklâlini ilan etti. Üstelik Çin'e elçi göndererek kendi siyasî faaliyetlerine başladı.

[198] s. 1330-1331.

[199] s. 5450-5451.

[200] Elçi Yüan Hui'in kendi biyografisi SS 46, s. 1256'da bu seyahati hakkında bilgi yoktur. En iyi malumat SS 51'deki Ch'ang Sun-sheng bio., s. 1331 ve de TCTC 175, s. 5451'de bulunmaktadır.

Tardu'nun elçisi, Sui başkentine vardığında, İmparator, onu Işbara'nın elçisinin üzerine oturttu. Bu şekilde Tardu'ya daha çok değer verildiği ve onun Işbara'dan üstün olduğu gösterilmek istenmişti[201].

Neticede devletin 552 yılında kuruluşundan itibaren hiç bir zaman doğudaki merkezden ayrılmayan batı kanadı, Tardu'nun kurt başlı sancağı alıp istiklâlini ilân etmesiyle merkezden kopuyordu. Bu tarihten sonra batı kısmın tarihi müstakil olarak gelişecektir. Artık devlet doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Uygulamaya konan çinli elçinin planı başarılı olmaya başladı. Aynı sıralarda Gök-Türk devletinin doğusunda yaşayan Moğol kabileleri Hsi, K'u-mo-hsi ve Ch'i-tan'(Kıtan)lara, Ch'ang Sun-sheng özel olarak Huang-lung yolundan gizlice gönderilerek, hediyeler sunuldu. Bu kabileler de Işbara'ya karşı isyana teşvik edildi. Diğer taraftan Ch'u-lo-hou'nun bulunduğu yere gizlice adam gönderilip, imparatorun, derin saygı ve selâmları sunulup, Çin'e bağlanması teklif edildi[202]. Bütün bu faaliyetler başlayıp, durum hızla değişince Işbara endişeye kapılmaya başlamıştı.

b - Işbara'nın Seferleri:

Hızlı ve başarılı bir şekilde başlayan Çin entrikalarına rağmen, Gök-Türk devleti, gücünü hemen kaybetmemişti. Devletin içindeki nuhalifler halâ dışarıya karşı anlaşmazlıklarını belli etmiyorlardı. Sui imparatorluğunun sınırlarına doğru büyük çapta başlayan askerî harekâtta, önce çinli generallerden ikisi ufak çapta yapılan muharebeler neticesinde Gök-Türk kuvvetleri mağlup edilmişti. Büyük general Han Seng-shou, dördüncü ayda Chi-t'ou dağında galibiyet elde ederken[203], diğer kumandan Li Ch'ung, Ho-pei dağında Gök-Türk hücumlarını durdurdu[204]. Fakat, asıl Gök-Türk ordusu arkadan geliyordu. Beşinci aydaki seferde Gök-Türk kuvvetleri Ping eyletine girdi[205]. Bu sefere eski Ch'i devletinden kalma Çinli devlet adamı Kao Pao-ning de iştirak etmişti.

Artık durmak bilmeyen Gök-Türk hücumları Çin sınırlarına doğru adeta boşaldı. Beş kagan idaresinde dört yüz bin süvariden müteşekkil Gök-Türk ordusu hızla Sui hanedanı topraklarına daldı. Devletin kaganı ve baş kumandan Işbara idaresindeki orduya Tardu, T'an-han, Ch'u-lo-hou ve A-po'nun kuvetleri de katılmıştı[206].

Gök-Türk ordusu hiç bir kuvvetle karşılaşmadan Çin seddini aştı. Altıncı ayda çinli kumandan Li Kuang, Ma-i'de Gök-Türkler tarafından mağlubiyete uğratıldı. Li Yen isimli kumandan Gök-Türk ordularına karşı koymak için yola çıktı ise de onlarla karşılaşmadan geri döndü[207]. İleri harekata devam eden Gök-Türkler Lan eyaletine girdi[208]. Bunun akabinde Liang eyaletinin askerî valisi Ho-lu Tsu-kan da bozgundan kurtulamadı[209].

201 SS 84 Gök. böl, aynı yer.

202 SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio., aynı yer; TCTC 175, aynı yer.

203 SS 1, imp. böl., aynı yer; SS Han Seng-shou bio., s. 1342; TCTC 175, s. 5456.

204 SS 1. imp. böl., aynı yer; TCTC 175, aynı yer.

205 S 54 Gök. böl., s. 1864.

206 Bu bilgi yani beş kaganın katılması kaydı sadece TCTC 175, s. 5456'da bulunmaktadır.

207 SS 1 imp. böl., s. 17'de Ma-i'de, Li Ch'ung'un, Gök-Türkleri bozguna uğrattığı kayıtlıdır. Diğer taraftan bkz. SS 54 Li Yen bio., s. 1362. Liu, bundan bahsetmemektedir.

208 SS 84 Gök. böl., s. 1866; PS Gök. böl., s. 3291; TCTC 175 aynı yer.

209 Bu bilgi SS 53 Ho-lu Tsu-kan bio., S. 1351; TCTC 175, s. 5456'da kaydedilmiştir.

Ülkesi her taraftan istilaya maruz kalan imparator Wen, aslında bir dizi savunma tedbirleri almıştı. Lan eyaletinin baş kumandanı Ch'i-li Ch'ang-ch'a'ya Lin-yü yolunun korunmasını emrederken Li Ch'ung'u da mevzilenmek üzere You eyaletine gönderdi[210]. Ta-hsi Chang-ju ise Chou-p'an'da savunma vaziyetini almıştı[211]. 582 yılının aralık ayında Sui hanedanı veliahdı Yung da Hsien-yang'a asker yığarak müdafaa hazırlıkları yaptı. Ancak, bu orduların hiç birisi Gök-Türk hücumlarını önleyemedi. Mu-hsia ve Shih-men gibi iki mevkiden ilerleyerek Wu-wei, T'ien-shui, An-ting, Chin-ch'eng, Shang-chün, Hun-hua ve Yen-an'ı istilâ edip, bütün evcil hayvanları ele geçirdi. Arkasından büyük yağma yaptı. Bu mağlubiyetler esnasında çok üzülen ve şaşkına dönen Sui imparatoru, savaştan dağılmış ve bezmiş ordusunun moralini düzeltmek için uzun bir ferman yayınladı[212] .

Chou-p'an'da Gök-Türkleri durdurmakla vazifeli Ta-hsi Chang-ju'nun ordusu, Işbara'nın yüz bin kişilik ordusunu görür görmez şaşkına dönmüş ve büyük bir korkuya kapılmıştı[213]. Ona yardım etmekle vazifeli dük Yü Ch'ing-tse, takviye kuvvet olarak onların yanına gitmeye çekindi[214]. Kaynağın ifadesine göre o sıralarda havanın çok soğuk olması da Çin ordusunu etkilemişti. Çinli kumandan Ta-hsi Chang-ju heyecanlı bir konuşma yaparak, dehşete düşmüş ordusunu harekete geçirmek istedi ise muvaffak olamadı. Yapılan Gök-Türk hücumu neticesinde Çin ordusu dağıldı. Ancak Gök-Türklerin asıl niyeti Lung ve Ch'in eyaletlerinde yağma yapmak olduğu için burada fazla durmadan gittiler[215].

Görüldüğü gibi Gök-Türkler Çin içlerindeki yedi büyük merkezi ele geçirmişlerdi. Karşılarında duracak bir kuvvet kalmadığı ve Işbara'nın daha da güneye ilerlemek istediği sırada Tardu ihanet etti. Birden bire savaşmak istememiş ve kendi askerlerini alarak geri dönmüştü. Bu arada Ch'ang Sun-sheng, Ch'u-lo-hou'nun oğlu Jan-kan (Ch'i-min Kagan'ın ilk ismi)'a sahte bir şekilde amcasına "Töles boylarının isyan ettiklerini ve onun otağına sürpriz bir baskın yapmak istediklerini" söyletti. Bunun üzerine büyük bir endişeye kapılan Işbara, ordusunu toplayıp, Çin sınırlarından çıktı, ülkesine geri döndü[216]. Fakat, 582 yılının beşinci ayında başlayıp, yıl sonuna kadar, hatta 583 yılının ikinci ayına kadar süren Işbara'nın bu seferine, geri dönülmüş olmasına rağmen, nisan ayında küçük çapta devam edildi[217]. Bununla birlikte, bu akınlarda sadece Sui imparatorluğunun kuzey sınırları tecavüze uğradı. Ancak daha güneye inilmedi.

c - Sui İmparatorluğunun Gök-Türkleri Bölmek İçin Hazırladığı Fermanın Etkileri:

582 yılının Temmuz ayından sonra Çin'e büyük saldırılar yapan Işbara Kagan'a karşı, Sui imparatorunun aldığı büyük tedbirler yukarıda görüldüğü gibi muvaffak

210 SS 37 Li Ch'ung bio., s. 1123.

211 SS 53 Ta-hsi Chang-Ju bio., s 1350.

212 Fermanın kayıtlı olduğu yerler: SS 84 Gök. böl., s. 1866, 1867; PS 99 Gök. böl., s. 3291-3292; TCTC 175, s. 5462; TT 197, 1068 c; WHTK 343, 2688a. ayrıca bkz. Liu I-t'ang, "Sui Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", Pien-cheng, 11, s. 87; Lin En-hsien, s. 157,159.

213 TCTC 175, s. 5458; Işbara'nın yanında ayrıca T'an-han Kagan olduğunu tahmin ettiğimiz, sadece SS 53 Ta-hsi Chang-ju bio. s. 1350'de zikredilen P'an-na Kagan vardır. Liu, bu konuda her hangi bir açıklama yapmamıştır (bkz. I, s. 94).

214 SS 40 Yü Ch'ing-tse bio., s. 1174.

215 SS 53 Ta-hsi Chang-ju bio., s. 1350.

216 TCTC 175, s. 5459; SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio., s. 1331.

217 SS 84 Gök böl. s. 1866-1867; TCTC 175.

olamadı. Neticede büyük bir moral bozukluğu içine giren Çin ordularını yeniden canlandırmak üzere bir ferman yayınladı. Gök-Türk tarihinin seyrini değiştiren bu çok önemli fermanın TCTC'deki metni araştırmamızın tercüme kısmında vardır. İmparator fermanında; Wei zamanında başarısızlıkların birbirini kovaladığı anlarda Chou ve Ch'i'lerin birbirleriyle kıyasıya mücadele ettiğini, dolayısıyla Çinli'lerin birbirleriyle kıyasıya mücadele ettiğini, neticede Çin'in bölünüp çok yara aldığını, bu sırada Gök-Türklerin her iki ülkeyle münasebet tesis ettiğini, Chou'ların Ch'i'lerden, Ch'i'lerin Chou'lardan Gök-Türklerle müttefik olup kendisine saldırmasından korktukları için, onların yani Gök-Türklerin etkisine girdiklerini, Gök-Türklerin isteklerine göre kendilerini emniyette veya tehlikede hissettiklerini, hazinenin zenginliğinin onlara akıtılarak, Çinlilerin büyük güçlükler içinde kaldıklarını, Gök-Türklerin hükmetmesinden ahalinin çok rahatsız olduğunu, yağma yapıp kaleleri ele geçirmedikleri ahaliyi öldürmedikleri yaz ayı olmadığını, nefret ve felaketlerin, birikip, dolarak o zamana gelindiğini belirtti. Daha sonra kendisi erken gelen talihi ile çok geniş alana yayılarak, tebasının gayretiyle, o zamana kadar olan bütün kötülükleri bertaraf edeceğini, bunun imparatorun, prensin değil göğün (tanrı) arzusu olduğunu söyledi. Daha sonra Gök-Türklerin törenlerine gönderilen hediyelerin boş harcama olmadığını, devletin vergilerden daha fazlasını elde edeceğini, bunun sayesinde savaşçıların çoğaltılarak sınırlara yığılabileceğini, neticede sınırlara yakın bölgelerdeki ahalinin erkeklerinin toprağını işleyebileceğini, kadınların dokuma yapabileceğini, böylelikle sınırların kontrol altına alınabileceğini ve zafere ulaşmak için önemli bir adım atılacağını izah etti.

Eskiden savaşan devletler (chan-kuo, m.ö. 480-222) zamanındaki gibi şimdiki felaketi atlatacaklarını, orduları dağıtarak mevzilerine yerleştireceğini, sonra Gök-Türklerin derinlere girmelerinin bekleneceğini, arkalarından sarılacağını, kuzeye kaçmalarının önlenip, yarısının ele geçirileceğini, kuvvetlerinin azaltılacağını söyledi.

Gök-Türklerin kendi içlerinde tam beş liderlerinin olduğunu küçük kardeşin büyük kardeşle kavga ettiğini, baba ve amcalardan şüphelendiğini, dışarıya karşı tek vücut gibi görünüyorlarsa da içeride karışık olduklarını, bunun yanında doğuda Türk olmayan kavimler ile T'u-yü-hun'ların, Ch'i-tan'ların kin duyarak Gök-Türklere saldırmak için ayakta hazır vaziyette beklediklerini, dişlerini gıcırdatarak konuştuklarını, bu yüzden Çin'in hesabına onlarla savaşacaklarını bildirdi.

Daha sonra Gök-Türklerin iç mücadelelerinden misâller veren imparator, onlardan ayrılacaklara kucağını açacağını, onların ülkesinde halkın sadece su ve çayırlara bağlı olarak yaşadığını, her kış gök gürültülerinin toprağa dokunduğunu ve ateş çıkardığını, geçen sene yağmur ve karın hiç yağmadığını, derelerin kuruduğunu çekirge sürülerinin istilâsına maruz kaldıklarını, bitkiler ve ağaçların tümünün kavrulduğunu, ikâmet ettikleri eski toprakların kızıllaştığını ve bu sebepten güneye hareket edip, kendi hayatiyetleri için yağma yaptıklarını anlattı. Arkasından Tanrı'nın onları cezalandırdığını iddia etti. Şimdi Çin ordusunun lojistik desteğinin arttırılmasının gerektiğini, seçme asker ve generallerin iş başına gelmelerini, öncelikle Gök-Türklerin seçme kumandan ve askerlerinin başını istediğini belirtti. Doğuda Mavi Denizden batıda Gobi çölüne kadar kazanılacak çok geniş arazinin ahaliye verileceğini, fakat, kuzeyin karanlık ve ıssız yerlerinin çok vahşi olduğunu ele geçirseler bile oralarda ikâmet edemeyeceklerini, yerleşik ortamın müsait ol-

madığını açıkladı. En sonunda bütün generallerini, baş kumandanlarını ve askerlerini Gök-Türklere karşı savaşa davet etti[218].

Bu fermandan sonra çinli kumandanlara büyük bir cesaret geldiği söylenebilir. 583 ilk baharında Gök-Türklere karşı büyük bir sefer düzenlendi. Wei bölgesi prensi Shuang baş kumandan oldu. Ho-chien prensi Hung-tou Lu-chi, Tou Jung-ting ve Yü Ch'ing-tse gibi diğer devlet adamları onun idaresine verildiler. Bu kumandanların her biri kollara ayrılarak, Gök-Türklerle savaşmak üzere Çin sınırlarına ilerlediler. Shuang'ın kendisi Li Ch'ung[219] ve dört generale kumanda ederek Shuo eyaletine çıktı (583 haziran)[220]. Pai-tao mıntıkasına ulaştıklarında karşılarında Işbara, A-p'o ve T'an-han kumandasındaki Gök-Türk ordusunu buldular[221].

Yaklaşık bir yıldan beri Çin ordularına karşı seri zaferler kazanan Işbara ve emrindekilerin, bu sefer tedbirsiz oldukları görülmektedir. Çinli general Li Ch'ung "Gök-Türklerin dört nala zaferden zafere koştuklarını, artık Çin ordularını dikkate almadıklarını, ayrıca hazırlıksız durumda olduklarını, sürpriz bir saldırı yapıldığında rahatça yenilebileceklerini" baş kumandanına bildirdi. Diğer generallerin çoğu bunu şüpheyle karşıladılar. Sadece Li Ch'e, onun fikrine destek verdi[222]. Baş kumandan Shuang'ın kabul etmesiyle, Li Ch'ung Gök-Türklere ani bir hücum yaptı. Hazırlıksız yakalanan Gök-Türkler mağlup oldular Işbara, bütün altın zırh (kalkan)larını eşyalarını bırakıp bozkırlara doğru uzaklaştı[223].

Işbara bundan sonra büyük bir kıtlıkla karşılaştı. Orduda yiyecek bulunamadığı için kemik tozu yemek zorunda kaldılar. Daha bu felaketten kurtulamadan Gök-Türk ordusunda salgın hastalık çıktı. Askerlerin büyük bir kısmı öldü[224]. Bu felaketler neticesinde Işbara'nın askerî gücü hızla düşerken çinliler boş durmuyorlardı. You eyaletinin askerî valisi Yin Shou, yüz bin kişi ile Lu-lung-sai'a çıkıp, aniden ülkesinin muhalifi (Sui hanedanı rakibi) Kao Pao-ning'e hücum etti. Zor durumda kalan Kao Pao-ning, Gök-Türklerden yardım istedi ise de zaten güç durumda olan Işbara yardım edemedi. Kao Pao-ning, Gobi çölünün kuzeyine kaçtı. Bunun üzerine onun elinde tuttuğu Huang-lung[225] bölgesi Sui hanedanının eline geçti. daha sonra doğudaki Moğol Ch'i-tan'lara sığınan Kao Pao-ning, orada kendi adamları tarafından öldürüldü[226]. Bu sırada Gök-Türkler Çin'e elçi gönderdiler[227]. Fakat barış teklifleri Sui imparatoru tarafından kabul edilmedi[228]. Çinliler galibiyetlerine birini daha Mo-na geçidinde eklediler. Burada General Li Huang, Gök-Türkleri mağlup etmişti[229]. Daha evvel Gök-Türkleri durdurmak için

[218] SS 84 Gök böl. s. 1866-1867; TCTC 175, aynı yer.

[219] SS 53 Li Ch'ung bio., s. 1358-1359. Liu, bu biografiyi tercüme etmemiştir, bkz. aynı eser, I, II.

[220] SS 44 Wei-shao Wang Shuang bio., s. 1224; TCTC 175, s. 5463.

[221] SS 84 Gök. böl., s. 1868; PS 99 Gök. böl., s. 3292.

[222] TCTC 175 aynı yer; SS 54, aynı yer.

[223] TCTC 175 aynı yer; SS 54, aynı yer.

[224] SS 84 Gök. böl., s. 1867; PS 99 Gök. böl., s. 3293 TCTC 175 aynı yer.

[225] TCTC'de Ho-lung olarak kaydedilmiştir.

[226] SS 39 Yin Shou bio. s. 1148; TCTC 175, s. 5463.

[227] SS 1 imp. böl., s. 19.

[228] TCTC 175, s. 5464.

[229] Bu bilgi sadece TCTC 175 aynı yer'de mevcuttur.

yola çıkan generallerden Ch'in eyaleti baş kumandanı Tou Jung-ting dokuz süvarî kumandanını idare ederek, otuz bin kişi ile Kao Yüe-yüan'de A-po Kagan'ın karşısına çıktı. Bir kaç defa yapılan ufak muharebelerde A-po başarısız oldu. Tam büyük bir karşılaşma olacak iken çinli kumandan Tou Jung-ting, Gök-Türklere gereksiz yere fazla askerin ölmemesi için her iki taraf da bir kuvvetli, cesur kişiyi ortaya çıkarıp, dövüştürsün, kazanan taraf zafer kazanmış sayılsın, mağlup geri çekilip gitsin diye teklifte bulundu. Teklifi kabul eden Gök-Türkler kendi adamları kaybetse bile saldırmayacaklarına dair söz verip, hemen bir süvariyi gönderdiler. Fakat, ortaya çıkan Çinli Wan Sui, Gök-Türk'ü yenip kafasını kesti ve geri döndü, Gök-Türkler sözlerinde durup savaşmadılar ve barış yemini edip gittiler[230].

Gök-Türk devletini bölme planını hazırlayarak, imparatoruna sunmuş olan casus-elçi Ch'ang Sun-sheng, bu sırada Tou Jung-ting'in ordusunda kanat ordusu generali olarak vazife yapıyordu. Daha sonra A-po'nun yanına elçi sıfatıyla giden bu şahıs, onu Işbara aleyhine kışkırttı. Önce Işbara'nın Çin'e karşı her sefer düzenleyişinde galip geldiğini, A-po'nun hücuma kalkıştığında ise yenildiğini, aslında bunun Gök-Türklerin utancı olduğunu söyledi. Bu şekilde Işbara'nın kasıtlı olarak A-po'ya yardım etmediğini imâ ediyordu. sonra A-po ile Işbara arasında da rekabet olduğunu belirtti. Zamanın zafer günü olduğunu, A-po'nun ise doğuştan yüz karası bulunduğu (annesi Türk asıllı değil) için Işbara gibi avantajlı olmadığını ileri sürerek, tahrik etmeye çalıştı. Arkasından Işbara'nın mutlaka kuzey tarafa yönelip, A-po'nun hakimiyetini yıkacağından bahsederek onu korkuttu ve Işbara'ya karşı kendinin korunmasını tavsiye etti.

Çinli elçinin sözlerinden etkilenen A-po hemen bir adamını Ch'ang Sun-sheng'ın bulunduğu yere gönderdi. Burada da A-po'nun Işbara'dan koparılma politikasına Ch'ang Sun-sheng vasıtasıyla devam edilerek: Tardu misâl gösterildi. Tardu'nun Sui imparatorluğu ile işbirliği içinde olduğu için, Işbara'nın ona hücuma cesaret edemediğini, A-po'nun da aynı yolu seçmesinin gerektiği söylendi. Eğer bu şekilde başarılı olursa doğuştan yüz karasının ortadan kalkacağı iddia edildi. En sonunda niye hemen harekete geçmiyorsunuz diye soruldu. Neticede A-po, Ch'ang Sun-sheng'ın sözlerinin hepsinin doğru olduğuna inandı ve bir elçiyi onunla beraber Çin sarayına gönderdi[231].

Ülkesi ihanetler ve tabiî felaketler sonucunda büyük karışıklıklara gark olan Işbara, A-po'nun da kaganlıktan kopmasına müsaade etmek istemiyordu. Derhal kuzeye onun bölgesine yöneldi. Büyük bir hücumla A-po'yu ağır yenilgiye uğratan Işbara, onun Tardu'nun yanına kaçmasına engel olamadı. Ancak yakaladığı annesini öldürdü ve onun boylarını kendine bağladı. Kaynakların ifadesine göre arkasına bakmadan batıya kaçan ve Tardu'nun yanına sığınan A-po, burada destek buldu. Tekrar eski topraklarını ele geçirmek için Tardu'nun verdiği askerlerle doğuya harekete geçen A-po'nun ordusunun sayısı yüz bin kişiyi buldu. Işbara ile savaşa tutuştular, defalarca çarpışma yapıldı. Işbara, yine onun ordusunu mağlup etmeyi başardı[232].

230 SS 39 Tou Jung-ting bio., s. 1151; SS 53 Shih Wan-sui bio., s. 1354; TCTC 175, s. 5464-5465. Ancak, Tou Jung-ting'in biyografisinde A-po yerine Işbara'dan bahsedilmektedir.

231 SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio., s. 1331; TCTC 175, s. 5465.

232 SS 51 Ch'ng Sun-sheng bio., s. 1331; SS 84 Gök. böl., s. 1868; PS 99 Gök. böl., s. 3293; TCTC 175, aynı yer; TFYK 995, 10b.

Işbara'nın idaresine muhalif olanların arasına T'an-han Kagan[233] da katıldı. Bunun üzerine T'an-han'ın bulunduğu yeri de ele geçiren Işbara, onun idare ettiği boyları kendisine bağladı. Mağlup olup yalnız kalan T'an-han, Tardu'nun yanına sığınmak zorunda kaldı. Işbara'nın kardeşi olan, bir başka boyu idare eden Ti-chin-ch'a'nın da Işbara ile arasında anlaşmazlık bulunuyordu. O da isyan ederek, kendisine bağlı olan boylarla A-po'ya itaat ettiği gibi Askerî gücünü onun ordusuyla birleştirdi.

Kendilerine Işbara'dan ayrıldıktan sonra Tardu'nun Çin ile münasebet kurmasını misâl alan A-po ve müttefikleri de bu hususta teşebbüse geçtiler. Elçi gönderdikleri Çin'den Işbara'ya karşı kendilerine yardım edilmesini ve siyasî münasebet kurulmasını istediler. Her ne kadar Işbara'nın kuvvetini kaybetmesi ülkesinde isyanlar çıkması Sui imparatorluğunun işine geliyordu ise de tamamen ortadan kalkması Çin'in menfaatlerine uygun değildi. Çünkü Işbara'nın mağlup olarak bertaraf edilmesi sonucunda kurulucak yeni bir siyasî güç Çin'e çok daha fazla zarar verebilirdi. Bunu göz önüne alan Sui imparatoru Wen, A-po'ya yardıma razı olmadı. Gök-Türk ülkesinde karışık durumun devamını tercih etti[234].

Gök-Türk ülkesinde bu iç mücadeleler sürüp giderken Çin'e saldırmak da ihmal edilmiyordu. 583 yılında (ağustos ayı) Çin'in You eyaleti Gök-Türkler tarafından işgal edildi. Bu eyaletin muhafazasıyla memur baş kumandan Li Sui karşılarında durmaya çalıştı ise de on gün devam eden savaş neticesinde yenildi. Savaş meydanında çinli subayların dahi çoğu ölmüştü[235]. Aslında daha önce Gök-Türkleri mağlup etmeyi başarmış ve Moğol kabileleri Ch'i-tan, Hsi ve K'u-mo-hsi'ler, ondan korkarak Çin'e itaat etmişlerdi[236]. Ağır bozguna uğrayan Li Sui, çareyi Sa-ch-'eng'(kale)a kazmakta buldu. Takip eden Gök-Türk kuvvetleri bu kaleyi kuşattılar. Sağlam olmayan kale duvarları sebebiyle kaledeki çinliler çarpışmak zorunda kaldı. Sabah gün ışımasından akşam karanlığına kadar muharebeler yapılıyordu. Çin ordusunda yiyecek sıkıntısı baş gösterdiğinde, bazı Çinliler geceleri gizlice gidip, Gök-Türklerden hayvan ve darı çaldılar, Gök-Türkler daha sonra bunun farkına vardılar ve hazırlıklar yaparak çinlileri öyle beklediler. Her halde çinliler bir daha gidemediler ki; orduları aç olarak savaşmak zorunda kaldı kaydı vardır[237]. Neticede Çin savaş arabaları perişan bir şekilde Gök-Türklerin eline geçti. Kumandan Li Sui ve yüzden fazla kişi tekrar kaleye döndü. Bunların da çoğu yaralı idi. Gök-Türkler, bu çinli kumandanı canlı yakalamak istiyorlardı. Bir elçi gönderip teslim olmasını istedilerse de çinli kumandan kabul etmedi. Askerlerine ateşli bir konuşma yaptıktan sonra ileri atılan Li Sui, Gök-Türkler tarafından oklanarak öldürüldü[238]. Kumandanın kimliği kaynaklarda belirtilmeyen Gök-Türk ordusu iç karışıklıkların olanca hızıyla devam ettiği bir zamanda dahi Çin'e ağır bir darbe vurmayı başarmış ve zaferle dönmüştü. Lideri kaynaklarda belirtilmeyen bu kuvvetin Işbara'ya bağlı olması muhtemeldir. Zaten diğerlerinin güçlerini sadece Işbara'ya yönelttikleri bilinmektedir.

233 Lin En-hsien yaptığı soy kütüğü listesinde T'an-han'dan bahsetmemektedir, bkz. T'u-chüe Yen-chiu, s. 14.

234 SS Gök. böl., s. 1868; PS 99 Gök. böl., s. 3293; TCTC 175, s. 5465.

235 TCTC 175, s. 5466.

236 SS 37 Li Sui bio., s. 1123.

237 TCTC aynı yer.

238 SS 37 Li Sui bio., aynı yer; TCTC 175 aynı yer.

Bu hücumlar üzerine çinli devlet adamlarından Kao Kung[239], Ning, Yü Ch'ing-tse[240], Yüan eyaletine, Gök-Türklere sürpriz saldırı için gönderildiler[241].

Gök-Türk ülkesindeki karışıklıklar bir türlü durmadığı için bazı Türk boyları kopma noktasına gelmişti. Devlete bağlı askerlerin sayısı azaldı. 584 yılının Nisan ayında Su-ni boyu kadın-erkek on binden fazla insanla Çin'e gidip, Sui imparatorluğuna bağlandı. Batı Gök-Türk kaganı Tardu, Çin ile Işbara'ya karşı ittifak yapmayı teklif etti[242]. Bu yılın haziran ayında Ta-hsing-tien(saray)'de Kore, T'u-yü-hun ve Gök-Türk(ihtimal Tardu), elçileri için eğlence tertip edildi[243].

d- Işbara'nın Çin'in Siyasî Üstünlüğünü Kabul Edişi:

552 yılında kurduğu tarihten itibaren her yönüyle Orta Asya'nın en büyük devlet olan Çin'e karşı daima üstünlük kuran Gök-Türk devleti başta Çin entrikaları, tabiî felaketler neticesinde gücünü kaybetmişti. Çin'e karşı çok büyük zaferler kazandığı ve kazanacağı bir sırada Tardu ihanet ederek, kendisine bağlı kuvvetlerle savaş meydanını terketmişti. İkinci ihanet yeğeninden geldi. (Jan-kan) Çinli casus Ch'ang Sun-sheng'ın tahrikiyle, Töles boylarının isyan ettiğini söyleyerek, kandırdığı amcasını Çin'den geri döndürttü. A-po, T'an-han ve kardeşi Ti-chin-ch'a da karşısına geçtiler. Neticede kanlı bir iç savaş başladı. Buna ilaveten kıtlık ve hastalık çıkınca devlet bir büyük darbe daha aldı. Otuz yıldan beri Gök-Türklere karşı hiç bir askerî başarısı bulunmayan Çin, casus Ch'ang Sun-sheng'ın hazırladığı entrika planı ve tahrik faaliyetleri sonucu birden bire avantajlı duruma geçti.

Tam bir karmaşa içine sürüklenen Büyük Gök-Türk devleti siyasî açıdan üçe bölünmüştü. Tardu, uzakta batıda müstakil olarak, hüküm sürdüğü için, Işbara'nın hücumlarına maruz kalmadı. Dolayısıyla askerî ve siyasî gücü gittikçe arttı. Çünkü bu esnada A-po, T'an-han ve Ti-chin-ch'a ittifakıyla uğraşmak mecburiyetinde kalan Işbara, sadece Çin'e akınlarda bulunabiliyordu. Fakat, Tardu'nun bulunduğu yer çok uzaktı. Oraya uzanma fırsatını bulamamıştı. Ancak, iç savaşın uzun sürmesi neticede Işbara'yı yıldırdı. Kendi hakimiyetinin devamı için dış destek aramaya başladı.

Gök-Türk geleneğine göre koca öldükten sonra dul kalan üvey anne ile ölenin oğlu veya kardeşi evlenirdi. 580 yılında Taspar Kagan'ın evlendiği Chou hanedanı prensesi Ch'ien-chin, onun ölümü üzerine dul kalmıştı. Işbara, kagan olunca törelere uygun olarak onunla evlendi. Hatta onun etkisinde kalıp, yeni kurulan Sui hanedanına savaş dahi açmıştı. Askerî ve siyasî gücü azalan Işbara, hatunun Çinli oluşundan faydalanmayı düşündü. Bu fikre prenses de katıldı ve kendisi Çin'e elçi göndererek soyadının değiştirilip, Sui ailesinin soyadı Yang-shih'yı almayı rica etti. (584 kasım)[244]. Prensesin bu mektubundan hayli memnun olduğu anlaşılan Sui imparatoru Wen, derhal Hsü P'ing-ho'yı elçi olarak gönderip, Ch'ien-chin prense-

239 SS 41 Kao Kung'un bio.'de bu konuda bilgi bulunmamaktadır.

240 SS 40 Yü Ch'ing-tse'nın bio.'de bu konuda bilgi yoktur.

241 TCTC 175, s. 5467.

242 TCTC 176, s. 5473; SS 1 imp. böl., s. 21.

243 SS 1 imp. böl., aynı yer.

244 SS 84 Gök. böl., s. 1868; PS 99 Gök. böl., s. 3293; TCTC 176, s. 5475.

sin adını Ta-i (Büyük Gönüllü) şeklinde değiştirdi[245]. Bu arada Sui imparatorluğunun Chin bölgesi prensi Kuang sınırlara mevzilenmişti ve Gök-Türklere hücum etmeyi düşünüyordu. Lakin, Gök-Türk hükümdarının hatununun söz konusu teşebbüsünden etkilenen imparator, Kuang'a saldırı izni vermedi. Çin ile dostça münasebetlerin başlamasını fırsat bilen Işbara bir elçiyle Sui imparatoruna bir mektup yolladı. Işbara bu mektupta "Bu yıl 9. ayın 10. günü Gökte doğmuş Büyük Gök-Türk'den, yeryüzünün bilge ve kutsal göğün oğluna; İl Küllüg Şad Baga Işbara Kagan, Büyük Sui imparatoruna mektup gönderir; Elçi K'ai-fu unvanlı Hsü P'ing-ho yanımıza ulaştı. Tenezzülde bulunarak sözle durumu bildirdi. Hepsi duyuldu. İmparator eşimin babası ise kayın pederim olur. Bundan dolayı kızın babası olduğu için oğul statüsünde olmalıyım. Her ne kadar sınırları farklı ise de duygular ve düşünceler aslında bir, şimdi eski akrabalığı yeniden kavuşturalım, oğul oğul, torun torun on bin nesil keslimesin, Tanrı şahit olsun ki; hiç bir zaman karşı gelinmeyecek, bu ülkenin sahip olduğu koyun ve atların hepsi imparatorun sürüsüdür. Oradaki bütün ipekli kumaşlar, buranın malıdır. Bu nasıl garip karşılanabilir?" dedi.

Bu mektupla iyice pekişen dostça ilişkilerin Sui imparatorluğu tarafından da devam ettirilmek istenildiği anlaşılıyor. Sui imparatoru da mukabil elçi göndererek Işbara'ya mektup sundu. Söz konusu mektupta da Çin imparatoru "Büyük Sui göğün oğlu İl Küllüg Şad Baga Işbara Kagan'a mektup gönderir; mektubunuzu aldık, büyük samimiyetinizi öğrendik. Mademki, Işbara'nın kayın pederiyim, bugün öteki oğullarımdan farklı görmüyorum. Madem ki, eski akrabalık ve hürmet fikrinde, genelin dışında şimdi özel olarak büyük vezir Yü Ch'ing-tse'yı, kızım ve Işbara'yı görmesi için gönderiyorum" dedi[246].

Mektuplarla başlayan ve gelişen Gök-Türk-Çin ilişkilerinde artık akrabalık kurulma dönemine girilmişti. Bu çerçevede gönderilen elçi büyük-vezir(başbakan) Yü Ch'ing-tse ve yardımcısı araba süvarileri generali Ch'ang Sun-sheng, Gök-Türk merkezine vardılar, Ötüken'de yapılacak törenle Işbara'ya hukuken Sui imparatorunun damadı rütbesi verilecekti. Bunun için hazırlıklar yapan Işbara, askerlerini hediyelerini ve diğer mallarını dizdi. Oturduğu halde çinli elçiyi karşıladı. Ayağı rahatsız olduğu kalkamayacağını, ayrıca baba ve amcalarından beri kimsenin insanların önünde eğilmediğini belirtti. Çinli elçi Yü Ch'ing-tse, onu azarlayarak kalkmasında ısrar ederken, devreye giren Işbara'nın hatunu Ch'ien-chin prenses" kaganın çok mücadeleler geçirdiğini, ayrıca kurt tabiatlı olduğunu söyledi. Neticede yardımcı elçi Ch'ang Sun-sheng da ısrarlara katıldı. Bu şahıs Gök-Türkler ve Sui'in ikisinin de büyük ülke olduğu için oğlu sayıldığını, oğulun da babaya saygı göstermesi gerektiğini açıkladı[247]. Daha fazla dayanamayan Işbara eğilerek, imparatorun mektubunu aldı. Sonra başına götürdü. Çok utanmıştı yanındaki devlet adamları büyük bir üzüntü içinde ağlamakta idiler. Bir kere taviz koparmayı başaran Çinli elçi Yü Ch'ing-tse, baskısına devam ederek, Işbara'nın vassal olduğunu ilân etmesini istedi. Buna şaşıran Işbara" nasıl vassal olurum?" diye bağırdı. Küstah tavrını sürdüren Yü Ch'ing-tse" Sui ülkesinin vassalı olduğunu ilan et, tıpkı bir köleliğin ilânı gibi" dedi. Arkasından Işbara "Sui imparatorunun vassalı ve kölesi olduğunu,

[245] TCTC 176, aynı yer; TFYK 978, 166.

[246] SS 84 Gök. böl. s. 1868; PS 99 Gök. böl., s. 3293. TCTC 176, s. 5476; TFYK 978, 17a-b. S.Jachid, "Trade, Peace and War Between The Nomadic Altaic and the Agricultural Chinese" Pien-cheng, 1, 1970, s. 75.

[247] SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio., s. 1332; TCTC 175, 5466.

elçi Yü Ch'ing-tse'ın gücünü kabul ettiğini" söyledi. Sonra Yü Ch'ing-tse'ya bin baş at sundu ve kız kardeşiyle evlendirdi[248].

Işbara'ya Çin imparatorunun damadı unvanının verdiği bu tören hadiseyle ilgili bütün kaynaklarda teferruatıyla anlatılmıştır. Çin'e karşı çok büyük darbeler indiren Gök-Türk devletinin siyasî platformda Sui hanedanından düşük seviyede yer alması Çinli tarihçiler tarafından oldukça önemli bir şekilde gösterilmiştir[249]. Gök-Türklerin kazandığı zaferleri çok kısa bir iki kelimeyle ifade eden Çinli tarih yazarları kendi başarılarını daima uzun uzun bütün detayıyla kaydetmektedirler.

Doğu Gök-Türk devletinin hükümdarı Işbara, Sui hanedanıyla yakın ilişkiler içerisine girerken, ülke içindeki muhalifleri gittikçe kuvvetleniyordu. T'an-han ve Ti-chin-ch'a'nın katılmasıyla A-po'nun gücü bir çığ gibi büyüdü. Kaynakların "sel gibi büyüdü" diye ifade ettiği[250] bu güç, devletin merkezi Ötüken'e kadar ulaşmıştı. Batıda da Altay dağları aşılmış Kuca, Hami ve Batı ülkelerinin bütün Soğd'ları[251] ve Töles boyları[252]ona bağlanmış ve Batı Gök-Türkleri diye adlandırılmaya başlanmıştı[253].

Onların hızlı bir şekilde büyümeleri Sui İmparatorluğunun dikkatini çekiyordu. Derhal iyi ilişkiler tesis etmek maksadıyla harekete geçildi. Yüan Ch'i adlı elçi A-po'nun yanına gönderildi. A-po'nun yanına varan elçi ona hediyeler sunmuş ve aziz kılmıştı[254]. Bu arada Gök-Türk devletine bağlı doğudaki Moğol kavimlerinden K'u-mo-hsi'ler, Işbara'nın Çin'e vassal olması üzerine, Çin'e elçi göndermişler ve siyasî ilişki kurmak istediklerini bildirmişlerdi. Ancak, çinliler bu tekliflere kesin olarak cevap vermeyip, oyalama yoluna gitmişlerdi[255].

e - Işbara'nın Çin'den Askerî Yardım Alması:

Askerî gücü zayıflayan ve siyasî yönden Sui imparatorluğunun tesirine giren Işbara, artık muhaliflerine karşı duramıyordu. 585 yılının eylül ayında Tardu'nun hücumlarına maruz kalarak sıkıştı. Doğudaki Moğol Ch'i-tan'lar da devletin karışık durumunu fırsat bilerek itaatten vazgeçmişler ve tehlike oluşturmaya başlamışlardı. Bu durumdan kurtulmak için Çin'e elçi göndererek, kendisine bağlı boylarla Gobi Çölü'nün güneyine geçip, Pai-tao mıntıkasında bir süre geçici yerleşmek istediğini bildirdi[256].

[248] SS 40'daki Yü Ch'ing-tse'nın bio., s. 1174'de kız kardeşiyle değil kızıyla evlendirildiği kaydedilmiştir. Ayrıca yine burada Işbara'nın kardeşi yabgunun (Ch'u-lo-hou)da eğilerek selâm verdiğinden bahsedilmektedir.

[249] Bu hadiselerin geniş bir şekilde kaydedildikleri yerler SS 84 Gök. böl., s. 1868; PS 99 Gök. böl., s.3293-3294; SS 40 Yü Ch'ingt-se bio., s.1174; SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio., s.1331; TFYK 978,17a, b.

[250] TCTC 176, s. 5482.

[251] İki yüz yıl süren Gök-Türk tarihi içinde mühim roller oynayan Soğd'luların vaziyeti hakkında bkz. E.G.Pulleyblank "A Sogdian Colony İnner Mongolia", TP, XXLI, 1952, s. 317-356; S.G. Klyastorny," Sur les Colonies Sogdiennes de la Haute Asie", UAJhb, XXXII, 1-2, 1961, s. 65-97.

[252] Bu boylar Ch'i-pi, P'u-lo-chih, İ-shih, Su-p'o, Na-ho, Wu-huan, Ho-ku (Uygur), Ye-shih ve Yü-nihuan, bkz. SS 84 Töles. böl., s. 1879.

[253] TCTC 176, aynı yer; SS 84 Batı Gök. böl. 1875; PS 99 Batı Gök. böl. s. 3299-3300.

[254] SS 1 imp. böl., s. 22; TCTC 176 aynı yer.

[255] TFYK 998, 6b.

[256] SS 84 Gök. böl., s. 1869; PS Gök. böl., s. 3294.

Sui imparatoru Wen, onun bu isteğini kabul ettiği gibi Chin bölgesi prensi Kuang'a askerleriyle Işbara'ya yardım etmesini emretti. Bu prens, Işbara'ya refakat edecek ve elbise, araba ve hizmetçi sunacaktı. Gerekli yardımları alan Işbara, batıya yöneldi. A-po'ya saldırıp onu bozguna uğrattıktan sonra karısını ele geçirdi[257]. Bu mağlubiyete uğrayan A-po'nun elinde tuttuğu kendi kendine A-po adını verdiği ülkesi boşaldı. Çinli subaylar da bu savaşta Işbara lehine katkılarda bulunmuşlardı. Neticede Işbara kaybettiği bütün yerlerin ve kuzeyin en ıssız bölgelerinin tekrar hakimi oldu[258].

Eski gücüne tekrar kavuşan Işbara, bir mektupla Çin'e elçi göndererek, yardımlarından dolayı teşekkür ettiğini, gökte iki güneş olmadığı gibi, yerde de iki hükümdar olmayacağını, Büyük Sui imparatorunun gerçek imparator olduğunu, kendisinin hiç bir zaman Çin'e karşı tehlike oluşturmayacağını, ona hayranlık ve saygı duyduğunu ilelebed bağlı kalacağını bildirdi[259]. Arkasından oğlu Ku-ho-chen Tegin'i[260] başkent Ch'ang-an'da ikâmet etmek üzere gönderdi. Ekim ayında bu tegin, Ch'ang-an'a vasıl oldu. Sui imparatoru tesis edilen bu kadar iyi ilişkiye rağmen Işbara'ya halâ şüphe ile bakıyordu. Bunu yayınladığı "Her ne kadar Işbara ile barış akdedilmişse de, şimdi vassal olarak kalması daha uygundur" ifadesini ihtiva eden bir fermanından anlıyoruz. Bundan dolayı Çin imparatorunun fermanı sunulmuş olmasına rağmen yine de diğer vassallara verilen özel unvandan tevcih edilmemiştir[261].

Işbara'nın oğlu K'u-ho-chen için iç-sarayda eğlence tertip edildi. Bu eğlence sırasında imparatoriçeye dahi takdim edilip, kendisine çok fazla hürmet edildi. Bu durumdan çok memnun olan Işbara, bundan sonra her yıl hediye göndermeyi hiç kesmedi[262].

Artık iyice Sui imparatorluğunun tesirine giren Işbara'ya Çinliler 586 yılının birinci ayında Gök-Türklere takvim(Çin saltanat devresi) sundular. Bu siyasî alanda Çin'e bağlanmanın bir başka işareti idi[263]. 586 yılında Ch'i-tan'lar ile Gök-Türkler arasında meydana gelen savaşları önlemek için Sui İmparatoru elçiler göndererek, her iki tarafı azarlayıp çatışmalarını önledi. 586 yılında muhteviyatı açık olmayan Gök-Türk akınlarının Çin sınırlarına uğradığı görülmektedir. Buna göre bu yıldaki söz konusu Gök-Türk akınları yüz elli bin süvariye kumanda eden çinli Wei-chao prensi Fan ve Tu Cheng tarafından önlenmiştir[264].

[257] PS 99 Gök. böl., s. 3294'de önce A-po'nun canlı olarak yakalandığı ifadesi sonra tekrar Ch'u-lo-hou (Baga Kagan) tarafından yakalandığı ifadesi vardır.

[258] Bkz. yukarıda not 254.

[259] TCTC 176, s. 5483; PS 99 aynı yer; söz konusu mektubun daha geniş şekli SS 84 Gök. Böl., s. 1869'da kayıtlıdır.

[260] K'u-ho-chen'ın ismi SS'da K'u-han-chen olarak zikredilmiştir.

[261] TFYK 970, 2b; TCTC 176, aynı yer.

[262] TT 197, 1068c; TCTC 176, aynı yer.

[263] SS 1 imp. böl., s. 23; TCTC 176, s. 5485. L. Bazin, bu hadiseyi hatalı olarak 12 hayvanlı Türk takviminin Çinlilerden Gök-Türklere geçmesi şeklinde yorumlamıştır, bkz. Les Calendriers Ancien Turks Et Mediewaux, Lille, 1974, s. 157. Bu Türk takvimi için ayrıca bkz. O. Turan, 12 Hayvanlı Türk Takvimi, İstanbul, 1941 ve de Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 329, 330.

[264] Sui imparatorunun elçi göndermesi sadece TFYK 996, 14a'da; Gök-Türk akınları ve bunların durdurulması SS 44 Wei-chao wang bio., s. 1224 ve de SS 54 Tu Cheng bio., s. 1366. Liu bunlardan bahsetmemektedir.

587 yılının mayıs ayında[265] oğlunu Çin'e elçi olarak gönderen Işbara, Heng ile Tai eyaletleri arasında kalan bölgede avlanmak için izin istedi. Bunu kabul eden Çin imparatoru elçiyle içki ve yiyecek yolladı. Işbara, Sui imparatorunun gönderdiklerini büyük bir saygıyla kabul ettikten sonra ava çıktı. Bir günde kendi eliyle on sekiz geyik öldürmüştü. Bunların bir kısmını İmparator Wen'a sundu[266]. Son bir kaç senedir, bu topraklara akın yapılmadığı, çinlilerin avcılığı sevmemeleri yüzünden buradaki av hayvanı sayısında artış olmuştur. Diğer taraftan Gök-Türklerin ve öteki Orta Asya'lı kavimlerin nişancılıkta mükemmellikleri zaten biliniyordu. Bundan dolayı bir günde on sekiz geyik öldürdü ifadesi mübalağalı kabul edilmemelidir.

Av bittikten sonra Tsu-ho garnizonuna varan Işbara, ateşlenerek hastalandı. Bir aydan fazla hasta yattıktan sonra öldü. Onun ölümünden dolayı üç gün yas ilân eden Çin imparatorunun çok üzüldüğü anlaşılıyor. Bu matem sebebiyle Çin sarayında bütün işler üç gün durdurulmuştu. T'ai-ch'ang unvanlı cenazeleri idare eden çinli de Gök-Türklere gönderilmiş, beş bin top ipek sunulmuş, onun defin merasiminde kurban kesilmiştir[267].

2 - Baga Kagan Devri (587-588)

Işbara Kagan ölmeden önce, kendinden evvel olageldiği üzere oğlu yerine yabguluk vazifesi ifa eden kardeşi Ch'u-lo-hou'yu Doğu Gök-Türk tahtına vasiyet etti. Bunu yaparken de oğlu Yung-yü-lü'nün zayıf ve çekingen olmasına sebep göstermişti[268]. Tahta geçemeyip kagan olamayan Yung-yü-lü bu duruma itiraz etmedi. Bilakis amcasına destek verdi. Aslında Yabgu Ch'u-lo-hou, kendisinin yeğeni tarafından tahta çağrılışında önce şüphelenmişti. Bu şüphelenmeden kaynaklanarak amca-yeğen arasında bir iki mektup teatisi oldu. Gök-Türk tarihi için çok önemli değere sahip bu mektupların tam tercümesini vererek durumu açıklamayı daha uygun buluyoruz: "Biz Gök-Türkler, Mukan Kagan'dan beri daima esas kadınlardan doğan çocuklardan büyük kardeşlerin yerine küçük kardeşler geçmiştir. Zorla taht gaspedilip, ataların usulleri bir kenara atılıp, saygı gösterilmiyor; sen tahta geçersen ben seni selâmlamaktan korkmam". Yung-yü-lü tekrar elçi gönderip Ch'u-lo-hou'ya dedi ki: "amcam ve babam ayrı vücud iseler de birleşmişlerdi. Ben onların çocuğuyum. Fakat, nasıl çocuktan isyan edeceği fikrine düşersiniz? Amcam gençlere mi tenezzül ediyor? Ayrıca babamın emri var. Onu mu çiğneyeceğiz? amcamın hiç şüphe etmemesi arzusundayım, bunu ortadan nasıl kaldırabiliriz?"[269]. Bu arada Yung-yü-lü küçük kardeşi Ju-tan Tegin'i, Hoten'in yeşim taşlarıyla Çin'e göndererek, bunları sundu[270].

Neticede kagan olarak tahta geçen Ch'u-lo-hou yabgu unvanını bıraktı ve yerine Baga (Mo-ho) Kagan unvanını aldı. Yeğeni Yung-yü-lü ise yabgu oldu[271]. Yeni kagan da siyasî olarak Çin'in üstünlüğünü kabul ediyordu. Bunu belirtmek için de

265 SS 1 imp. böl'de 3 ay; SS 84 Gök.böl.'de 1. ay; TCTC 175'de 2. ay olarak kaydedilmiştir.

266 SS 84 Gök. böl., s. 1870; PS Gök böl., s. 3295; TFYK 997, 7a.

267 SS 84 Gök. böl., aynı yer; PS 99 Gök. böl., aynı yer; TT 197 aynı yer.

268 TCTC 176, s. 5489; SS 84 Gök. böl., s. 1870; PS 99 Gök. böl., s. 3295.

269 Bu bilgilerin en iyi zaptedildiği yerler TCTC 176, s. 5490; SS 84 Gök. böl., s. 1870'dir.

270 Bu bilgi sadece TFYK 970, 1b'de kayıtlıdır.

271 Bkz. yukarıda not 267.

hemen elçi göndererek bağlılığını bildirdi. Sui imparatoru da karşılık olarak araba ve süvarî generali Ch'ang Sun-sheng'ı özel elçi sıfatıyla gönderip, Baga Kagan'ı selâmladı, ayrıca davul ve sancak sundu[272]. Çinli elçi Baga Kagan'ın yanına vardığında kagan 582 yılından beri devletin içini kemiren, yıllarca süren iç savaşlarla gücünü zayıflatan A-po'yu ortadan kaldırmak için destek istedi. A-po'nun daha önce Tanrı tarafından cezalandırıldığını 5-6 bin süvariyle dağların vadilerin arasında yaşadığını, onu yakalayıp, Çin'e sunmak arzusu taşıdığını belirtti[273]. Sui imparatorunun da uygun görmesiyle batıya A-po'nun bulunduğu yere hücum eden Baga Kagan, onu canlı yakaladı. Aslında A-po'nun askerlerinin çoğu gidip, Baga Kagan'a kendileri teslim olmuşlardı[274]. Canlı yakalanan A-po'nun öldürülmesine izin için tekrar Sui imparatoruna müracaat edildi. Bütün bu hadiseler sırasında Çin imparatoruna yapılan müracaat Doğu Gök-Türk devletinin Sui tesirine ne kadar çok girdiğini göstermekte idi. Bundan sonra A-po'nun akıbetinin ne olacağı konusu Çin sarayında müzakereye açıldı. Bazı Çinli devlet adamları canlı olarak Çin sarayına getirtilip halka gösterilmesini teklif ederlerken, bazıları da hemen öldürtülmesi tavsiyesinde bulundular. Ancak, Sui imparatoru bunların hiç birinden tatmin olmadı. Gök-Türklerin iç yüzünü en iyi tanıyan Ch'ang Sun-sheng'in fikrini almak istedi. Casus Ch'ang Sun-sheng "Eğer Gök-Türkler Çin'e saldıracak olduklarında, onlara karşı savaşmak gerekeceğini, şimdi kardeşlerin birbirlerini mahvetmek zorunda olduklarını; A-po'nun suçunun devleti kötü idare edememesi değil, çok kötü ekonomik sıkıntı içinde bulunmasından kaynaklandığını, dolayısıyla öyle bir tehlike anında A-po'nun varlığının onları uzaklara çekeceğini, ikisinin anlaşmalarının bir araya gelmelerinin ise hiç bir zaman mümkün olmayacağını" söyledi[275]. Devlet adamlarından dük Kao Kung da "efsanevî Çin impartoru Hsüan Yüan'den beri kuzey yabancılarının sınırları her zaman taciz ettiğini, o sırada ise Baykal Gölünün kenarında çok fakir ve Çin'e bağlı köle durumunda olduklarını, tarihte hiç bir zaman böyle bir vaziyetin gerçekleştiğinin duyulmadığını, dolayısıyla hayatta kalıp, siyasî olarak varlıklarını sürdürmelerini" tavsiye etti[276]. Sui imparatoru Ch'ang Sun-sheng ve Kao Kung'un fikirlerini Çin'in menfaatlerine daha uygun bularak kabul etti[277].

Baga Kagan, 589 yılında batı tarafına doğru adını öğrenemediğimiz bir ülke üzerine doğru sefere çıktı. Bu sefer esnasında yapılan bir savaşta alnından okla vurularak[278] öldü. Biz A-po tehlikesini ortadan kaldırdıktan sonra Baga Kagan'ın Tardu'yu da yenip devletin birliğini yeniden sağlayacağını düşünerek, bu komşu ülkenin Batı Gök-Türk devleti olması ihtimali bulunduğunu söylemenin lüzumlu olduğunu söylüyoruz. Ancak, kaynaklarımızda bu hususta maalesef yeterli bilgi yoktur.

272 SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio., s. 1332 ve de bkz. not 269.

273 Bu bilgi yani Baga Kagan'ın Çin'den destek istemesi kaydı sadece SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio., s. 1332'de vardır.

274 A-po'nun askerlerinin gidip, Baga'ya teslim olması sadece TCTC 176, s. 5490'da bulunmaktadır.

275 SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio., s. 1332; TCTC 176, s. 5490.

276 TCTC 176, s. 5490 ve de TT 197, 1068c'de ayrıca et ve kemik birbirini parçalıyor, güveyi kışkırtalım ifadesi vardır.

277 Bu müzakerelerin kaydedildiği yerler: SS 84 Gök. böl., s. 1871; PS 99 Gök. böl., s. 3295; TCTC 176, aynı yer; SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio., aynı yer; SS 41 Kao Kung bio., s. 1179-1184'de bu konuda bilgi bulunmamaktadır.

278 SS 84 Gök. böl., s. 1871; PS 99 Gök. böl., aynı yer; TCTC 176, s. 5498.

Kaynaklarda ifade edildiği üzere Baga (Ch'u-lo-hou)'nın görünüşü diğer Gök-Türk kaganlarından çok farklı idi. O uzun yanaklı, sırtı kambur ve açık renk yüzlü idi. Bunun yanında cesur ve akıllı olduğu da vurgulanmıştır[279].

3 - Tou-lan Kagan Devri (588-600)

Baga Kagan'ın beklenmedik ölümünden sonra devlet adamları yabguluk vazifesini ifa eden Işbara'nın oğlu Yung-yü-lü'yü tahta geçirdiler. Tahta çıktıktan sonra unvanı Hsie-chia-ch'i-to-na tou-lan Kagan oldu[280]. O da Çin ile münasebetlerini iyi derecede tutmak için saraylarına elçi gönderdi. Kendisine üç bin top mal sunuldu. Her yaz sonunda devamlı Çin'e elçi göndererek vergi sunuyordu. Gök-Türk devletinin kuruluşundan itibaren ilk defa böyle bir olay vuku bulmuştu. 552 yılından hemen sonra Çin'i baskı altına alan Gök-Türkler, 585'te Çin siyasî üstünlüğünü kabul etmişlerdi. Baga Kagan devrinde de durum aynen devam etmiş, nihayet Doğu Gök-Türk devleti Çin'e yıllık vergiye bağlanmıştı[281].

589 yılında Çin'de önemli bir hadise meydana geldi, Han hanedanının (m.ö. 206-m.s. 25-220) yıkılışından yaklaşık 360 yıl sonra Çin siyasî olarak birleştirildi. Bunu da Gök-Türklerin en büyük rakibi ve komşusu Sui hanedanı gerçekleştirdi. Güneydeki Ch'en devleti, bu hanedan tarafından ortadan kaldırıldı. Neticede bir birlik haline gelen bütün Çin ülkesine Sui hanedanı tamamen hakim oluyordu[282]. Bu savaşlar sırasında Sui hanedanının bazı devlet adamları Gök-Türk ordusundan faydalanmayı teklif etmişlerdi. Fakat, İmparator Wen, Gök-Türklerin Çin'in güneyindeki dağları dereleri bilmediğini ileri sürerek kabul etmedi[283]. Kendi devleti menfaatleri açısından çok faydalı olan bu teklife karşı çıkmasını, Gök-Türklerin yağma yapacağı endişesi taşımasına bağlıyoruz.

Çin tesirine girmiş olan Doğu Gök-Türk devleti hakkında 589 ve takip eden yıllarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Bu bir bakıma pasifize olmuş, Tou-lan Kagan'ın Çin'e karşı her hangi bir teşebbüse geçmediğinin göstermektedir. Sadece 591 yılının nisan ayında Çin'e elçi göndererek yedi adet kıymetli kâse sunmuş idi. Tou-lan iki ay sonra haziranda bir tegini elçi olarak Çin'e gönderdi[284]. Ertesi yıl bir elçi daha gönderdi[285].

Çin'de Ch'en hanedanının yıkılıp, hakimiyetin tamamen Sui'lere geçmesiyle birlikte, bazı muhalifler kaçıp Gök-Türklere giderek Ta-i prensesin yanına sığındılar[286]. Aslen Chou hanedanınından gelen ve nihayet Tou-lan Kagan'la da evlenmiş olan Ta-i, eski adıyla Ch'ien-chin prenses, kendisinin mensup olduğu Yü Wen ailesini araştırıp ve Sui hanedanı aleyhine gizli faaliyetlerde bulunuyordu. Ancak Sui imparatoru bunu duydu ve Gök-Türklere gönderdiği hediyelerin miktarını azalttı. Diğer taraftan Çin'den bazı bölgelerin dükleri de (P'eng dükü Liu Ch'ang vb.) Chou asıllı bu prensesi desteklemeye başladı. Başka bir muhalif Yang Ch'in de,

[279] TFYK 997, 2a; SS 84 Gök. böl., aynı yer; PS 99 Gök. böl., aynı yer.

[280] TCTC 176, s. 5498; TT 197, 1069a; WHTK 343, 2688b.

[281] SS 84 Gök. böl., s. 1871; PS 99 Gök. böl., s. 3295.

[282] Ayrıca bkz. Eberhard, Çin Tarihi, s. 191 vd.; Cordiere, s. 382-384.

[283] TCTC 177, s. 5517.

[284] SS 1 imp. böl., s. 36; bu bilgi başka yerde yoktur.

[285] SS 2 imp böl., s. 37; başka yerde bulunmamaktadır.

[286] İlk sığınan Ch'en Shu-pao'dur; sadece TCTC 178, s. 5542'de kaydedilmiştir.

Sui ordularına mağlup olarak, Gök-Türklere sığınmak zorunda kaldı. Bu şahıs özellikle Liu Ch'ang'ı tahrik ederek Sui hanedanına karşı harekete geçirmek istiyordu[287]. Neticede Doğu Gök-Türk devleti topraklarında Sui hanedanı aleyhine bir ittifak kuruldu. Bu muhaliflerin başında da Tou-lan'ın hatunu Ta-i prenses geçmişti.

Doğu Gök-Türk devleti tarihi açısından gelişen bu hadiselerin ayrı bir önemi vardır. Bu önem "Tou-lan'ın da onların fikrine katılması, neticede Çin'e yolladığı yıllık vergiyi kesmesi ve onun sınırlarına bir çok defa saldırıda bulunmasıdır"[288]. 585 yılında Çin'in üstünlüğünü tanıyan Doğu Gök-Türk devleti daha sonra iyice pasifize olmuş, yıllık vergiye dahi bağlanmıştı. Ancak, bu durumu fazla sürdürmeyen Tou-lan, bu olayı fırsat bilerek, önce vergiyi kestiği gibi Çin'e akınlara dahi başladı.

Gök-Türklerle olan ilişkilerinde vaziyetin Sui aleyhine dönmesi üzerine, imparator Wen, harekete geçerek Ch'ang Sun-sheng'ı casusluk yapmak üzere tekrar Gök-Türk ülkesine yolladı. Bu casus Ötüken'e vardığında eskiden gördüğü ilgiyi göremedi. Kagan'ın hatunu Ta-i prenses, ona kötü sözler söyleyip hakaret etti. Kendisine destek arama çalışmalarını devam ettiren prenses, o sırada Doğu Gök-Türk merkezinde bulunan Soğd'lu An-Sui-chia'yı Yang Ch'in ile işbirliğini geliştirmek için kullanıyordu. Bu şekilde ortak planlar yaparak Tou-lan'ı etkiliyorlardı. Bununla birlikte A-po'nun neslinden gelen Ni-li Tegin ile de irtibat kurmuş, onu da kendi tarafına çekmişti.

Durumu iyice tetkik eden casus Ch'ang Sun-sheng, Sui imparatorluğu merkezine geri dönerek, gördüklerini ve duyduklarını imparatora rapor etti. İmparator Wen, bu sefer Ch'ang Sun-sheng'ı elçi sıfatıyla Tou-lan Kagan'a gönderdi. Elçi durumu kagana açıklayacak ve de onu etkileyecek idi. Ancak, Tou-lan, Ch'ang Sun-sheng ile hiç ilgilenmeyerek, "biz misafirleri ülkemizde renklerine bakmadan değerlendiririz" dedi ve hiç yüzüne bakmayarak, muhatap olmadı.

Tou-lan Kagan'dan hiç yüz bulamayan, Çinli casus-elçi çareyi Gök-Türk devleti meclisi üyelerinden (Toygun,ta-kuan) birine rüşvet vermekte buldu. Rüşveti alan toygun gece toplantı halinde prenses ve müttefiklerini yakalayıp, Tou-lan'a gösterdi. Dolayısıyla prensesin çevirdiği bütün gizli işler açığa çıkınca, diğer devlet adamlarının hepsi, bu durumla alay ettiler. Çok utanan Tou-lan önce An-sui-chia ve adamlarını hapse attırdı. Bunu ortaya çıkardığı için Ch'ang Sun-sheng'a mükafatlar verdi. Bu sayede düştüğü zor durumdan kendini kurtarmak istiyordu. Yang Ch'in de tutuklanmıştı. Tou-lan, ayrıca imparator Wen'a balık tutkalı ve su kestanesi renginde bez gönderdi[289].

Elçi dönüşünde faaliyetinden çok memnun kalan imparator tarafından üç makam daha terfi ettirilmek suretiyle ödüllendirildi. Tekrar Tou-lan Kagan'a Ta-i prensesin unvanının kaldırıldığını bildirmek ve prensesin öldürülmesi için gönderildi. Tou-lan Kagan'ın kızmasını önlemek maksadıyla ise dört güzel cariye, dük-

[287] SS 84 Gök. böl., s. 1871; PS 99 Gök. böl., s. 3295-3295; Bu olayın en iyi teferruatı TCTC 178, s. 5542; SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio., s. 1332.

[288] TCTC 178 aynı yer; SS 67 P'ei Chü Bio., s. 1578. ayrıca SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio., aynı yer.

[289] SS 84 Gök. böl., aynı yer; PS 99 Gök. böl., aynı yer.

lerden Niu Hung ile yola çıkarılmıştı[290]. Bu arada saray içi bakanlarından P'ei Chü, söz konusu prensesin Tou-lan Kagan'a öldürtülmesini teklif etmişti[291].

Doğu Gök-Türk ülkesinde Sui hanedanı aleyhine gelişen bu tehlike ortadan kalktığı sıralarda, ülke içinde başka hadiseler de cereyan ediyordu. Tou-lan Kagan-'ın kardeşi olup gittikçe kuvvetlenen Ch'in-yü Şad, bir tehlike durumuna gelmişti. Onun aleyhine kuvvetlenmesinden endişelenen Tou-lan, üzerine yürüyüp, yaptığı savaşta kardeşini öldürdü. Aynı yıl annesinin kardeşi Ju-tan Tegin'i gönderip Hoten'in yeşim taşlı âsâlarından sundu. Çin'e geldikten sonra bu tegine K'ang-kuo düklüğü ve de Shang-chu-kuo unvanı verildi. Bunu takip eden yılda da Gök-Türklere mensup boyların büyük adamları beraberce elçi göndererek, Çin'e on bin baş at, yirmi bin koyun, beş yüz deve ve beş yüz baş sığır sundular. Bunu takiben bir elçi daha gönderen bu boylar, Çin sınırında pazar kurmayı ve de Çin ile ticaret yapmayı teklif ettiler. Sui imparatoru Wen, onların isteklerini kabul ettiğini bildiren bir ferman yayınladı[292]. Bu sayede Gök-Türk devletinin kuruluşundan beri A-shih-na soyuna mensup olmayan diğer boylar ilk defa Çin ile siyasî temas kuruyorlardı. Bu durum ileri de Çin'in çok işine yarayacak ve bu boyları kullanarak avantajlar elde edecektir. 593 yılında yukarıda belirtiğimiz hadiseler meydana gelirken, Doğu Gök-Türk devletini tekrar felakete sürükleyecek bir başka olay oluyordu. T'u-li Kagan unvanını almış olan Baga Kagan'ın oğlu Jan-kan kuzey taraflarda yani Baykal Gölü'nün civarında hüküm sürüyordu. Çin'e elçi göndermiş ve siyasî münasebet tesis etmek arzusu taşıdığının bildirmişti. Bu şekilde müstakil olduğunu ispat etmeye uğraşıyordu. Çin'den bir isteği daha vardı; o da evlilik yoluyla müttefik olmak idi[293].

Beklenmedik bir şekilde ortaya çıkan bu yeni durumdan çinliler yine kurnaz bir şekilde faydalanmak istediler. İleri gelen Sui devlet adamlarından P'ei Chü, imparatorundan aldığı emirler uyarınca T'u-li'nin elçisine "eğer Ta-i prensesi öldürürse evlilik işinin gerçekleşeceğini" söyledi. Bunu haber alan T'u-li, Tou-lan Kagan aleyhinde muhteviyatını öğrenemediğimiz iftiralar attı. Hatta onu suçladı. Neticede çok kızan Tou-lan, Ta-i prensesi çadırında öldürttü. Arkasından Çin'e elçi göndererek, yeni bir prensesle evlenmek istediğini bildirdi. Tou-lan Kagan'ın teklifi Çin sarayında müzakere edilirken, devreye giren Ch'ang Sun-sheng fikirlerini sıraladı. Onun müşahadesine göre: Tou-lan güvenilir değildi ve tekrar Çin'e karşı harekete geçebilirdi. Tardu ile de arasında anlaşmazlık olduğunu, onun devletini de kendisine bağlamak niyetini taşıdığını, Çin ile evlilik yoluyla müttefik olsa bile, sonuçta yine saldıracağını" belirtip, prensesle evlenirse Sui ile yakınlaşıp güçleneceğini, Tardu ve T'u-li'nin onun gücünü kabul etmek zorunda kalacağını bu sebeple güçlenip, Çin'i istilâ edeceğini diğer taraftan T'u-li'nin saygılı olduğunu, hem daha önce evlilik işi için müracaat ettiğini, ayrıca kolayca güneye çekilip etki altına alınabileceğini ve Tou-lan'ın yaratacağı tehlikelere karşı kullanılabileceğini, icabında Çin'i dahi savunacağını" söyleyerek vaziyeti izah etti. İmparator Wen, onun bu planından ve açıklamalarından pek memnun oldu. Onu T'u-li'ye elçi olarak gönderdiği gibi prenses Shang'ın da yollanmasını kabul etti[294].

[290] SS 84 Gök. böl., s. 1872.

[291] Bu hadiselerin en iyi teferruatı SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio., s. 1332 ve de TCTC 178, s. 5542, 5543'de anlatılmıştır.

[292] Bkz. yukarıda not 287; ayrıca TFYK 970, 1b.

[293] TCTC 178, s. 5543; SS 84 Gök. böl., s. 1872; PS 99 Gök. böl., aynı yer; TT 197, 1069a; WHTK 343, 2688b.

[294] TCTC 178, s. 5543; SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio., s. 1333.

Tou-lan Kagan eski büyük Gök-Türk devletini yeniden kurmak gayesi taşıyordu. Buna engel olan kuvvet de Batı Gök-Türk kaganı Tardu idi. 582 yılından beri müstakil olarak kaganlığını sürdüren Tardu bunda epey başarılı idi. Tou-lan ve Tardu aralarında defalarca savaştılar. Bu çarpışmalar sona ermeyince devreye giren Sui imparatoru her ikisi arasında mahiyeti bilinemeyen bir anlaşma yaptırdı[295]. Daha sonra iki kagan da askerleriyle kendi bölgelerine döndü.

a - Ch'i-min'in Siyasî Güç Olarak Ortaya Çıkması:

597 yılında T'u-li'nin Çin'e elçi gönderdiğini ve bir Sui prensesiyle evlenmek istediğinden yukarıda bahsetmiştik. Gök-Türk ülkesini parçalamayı kendisine gaye edinen Çin imparatoru, derhal bu teklifi kabul etti. Harem işleri müdürüne hanedan ailesinden bir kıza altı merasim (liu-li)yi öğretmesini emretti. Seçilen bu prensese An-i unvanı verilmişti. Sui imparatorunun esas niyeti Tou-lan Kagan'ı Gök-Türk ülkesinden saf dışı etmek idi[296]. Bundan dolayı T'u-li'nin elçisine çok fazla hürmet gösterilen bu tören düzenlendi. Bu şekilde T'u-li'ye daha değer verildiği gösterilmek istenmişti.

Bununla birlikte imparator Wen, Tou-lan'ın kuvvetinden çok çekiniyordu. Onun kızgınlığını yatıştırmak için de Niu Hung, Su Wei ve Hu-lü Hsiao-ch'ing[297] birbiri ardına elçilik heyetleriyle Tou-lan Kagan'ın yanına gönderildi. Tou-lan Kagan'la Su Wei evlilik yolu ile müttefik olmak konusunda anlaştılar. Bu arada SS[298] ve PS[299]'deki Gök-Türk bölümlerinde kaydedilmiş "İmparator kuzey yabancılarını kendi aralarında ayırmak istiyordu" ifadesinden Sui imparatorunun çift taraflı entrika çevirdiğini söylemek mümkündür. Zaten arkasından Tou-lan Kagan, üçyüzyetmiş elçilik heyetini Çin sarayına yollamıştır. Bu bir bakıma aynı sıralarda Doğu Gök-Türk-Sui münasebetlerinin resmî olarak devam ettiğini göstermektedir. Kuzey taraflarından oturan ve halâ reis durumunda olan T'u-li, An-i prenses ile evlendi. Casus elçi Ch'ang Sun-sheng, bu sırada onun yanında idi. Ona çok zengin Çin hediyeleri sunarak, güneye hareket edip Ötüken'i ele geçirmesini ve Doğu Gök-Türk devletinin kaganı olması yolunda teşvikler yapıyordu. Bu gelişmelerden haberdar olan Tou-lan çok kızdı. Çin'e gönderdiği hediyeleri kesti; kendisinin büyük kagan olduğunu, T'u-li gibi olmadığını söyleyerek, Çin'e karşı fevkalâde büyük bir saldırıya hazırlandı. Onun bu niyetini öğrenen T'u-li, Çin adına casusluk yaparak acele adam gönderip, saldırıyı bildirdi. Zamanında Gök-Türk akınlarının düzenleneceğini haber alan Çinliler, sınır garnizonlarında hazırlıklar yaptılar. Ertesi yıl(598) Tu eyaleti prensi Hsiu, Ling garnizonuna, onunla savaşmak için çıktı. Tou-lan Kagan'ın harekât yolları üzerinde vaktinden önce gerekli müdafaa tedbirleri alındığı için, Gök-Türkler bu akınlarda fazla başarılı olamadı.

T'u-li- Sui işbirliğine karşı Çin'i cezalandırmaya kararlı görünen Tou-lan Kagan, 599 yılında tekrar harekete geçti. Nisan ayında gelişen bu akınların hedefi Ta-t'ung kalesi idi. Ancak, T'u-li yine Çin adına casusluk yaparak, akın yolunu Sui im-

[295] SS 84 Gök. böl., aynı yer; PS 99 Gök. böl., aynı yer.

[296] Tou-lan'ın Sui imparatoru tarafından saf dışı edilmek istenilmeki kaydı sadece TCTC 178, s. 5558'de kayıtlıdır.

[297] TCTC'de Hu Lü-ch'ing olarak yazılmıştır, bkz. aynı yer.

[298] 84, s. 1872; Su Wei'in Tou-lan'la anlaşması için SS 41 Su Wei bio., s. 1187.

[299] 99, s. 3296.

paratoruna bildirdi[300]. İlerleyen Gök-Türk ordularına karşı altı Çin kumandanı savunma yapmak için gönderildi. Baş kumandanları ise Han bölgesi prensi Liang idi[301]. Kuzey sınırlarda uzun bir savunma hattı meydana getirilmişti. Fakat, Çinli baş kumandan Liang, savaşmaya yanaşmadı[302]. Bunu Gök-Türk kuvvetleriyle karşılaşmaktan çekindi diye yorumlamak mümkündür. Çünkü akabinde Tou-lan çok daha fazla avantajlar elde edecekti.

Kendisine karşı hazırlanan Çin ordusunun duraklamasından faydalanan Tou-lan, Batı Gök-Türk kaganı Tardu ile ittifak yaptı. Ordularını birleştirdiler. Müttefik ordu Işbara Kagan zamanından beri Gök-Türk devletine ve milletine devamlı ihanet eden T'u-li'yi cezalandırmak üzere harekete geçti. Çin seddinin kuzeyinde bir yerde hücuma uğrayan T'u-li ve çinli danışmanı Ch'ang Sun-sheng ağır bir mağlubiyet altı. T'u-li'nin ağabey, kardeş ve yeğenlerini yakalayan Tou-lan, bunları öldürdü. Arkasından Sarı Irmağı geçen Tardu ve Tou-lan'ın kuvvetleri Wei eyaletine kadar girdi. Mağlup T'u-li'ye bağlı bütün boylar dağılmışlardı. Yalnız kalan T'u-li, yanında Ch'ang Sun-sheng ile beraber beş süvariyle birlikte güneye doğru kaçtılar. Gece yapılan bu kaçış sabaha kadar sürerken, bir kaç yüz süvarı toplamayı başardılar. Yüz li(57,6 km.)lik bir mesafeyi yürüyerek aşmışlardı. T'u-li ve yanındakiler mağlubiyetlerinden dolayı Çin imparatorunun tepkisinden korkuyorlardı. Tardu-'ya sığındıkları takdirde hayatlarının kurtulma imkânı olacağını düşünüyorlardı. Bu durumu sezen Ch'ang Sun-sheng, bir plan hazırladı. Gizlice Fu-yüan garnizonuna adam göndererek, kalenin yükseklerinde işaret ateşi yaktırttı. Birden bire kaleden dört ateşin yükseldiğini gören T'u-li bunun sebebini çinliye sordu. Ch'ang Sun-sheng cevap olarak kalenin yüksek ve sarp bir yerde olduğunu, Çin usulüne göre uzaktan düşmanlar geldiğinde iki işaret ateşi, sayıları çok ise üç işaret ateşi, eğer büyük bir kuşatma var ise dört işaret ateşi yakıldığını söyleyip, arkalarından gelen askerlerin kaleye yakın olduklarını ve her taraftan sardıklarını belirtti. Bunun üzerine endişelenen T'u-li, yanındakilerin kaleye girmelerini emretti. Neticede kurnaz Ch'ang Sun-sheng, kolay bir şekilde T'u-li ve beraberindekileri kaleye sokmuş idi.

Kaleye sığındıktan sonra Ch'ang Sun-sheng, T'u-li'nin toygunu Chih-shih'yı Gök-Türk süvarilerinin başında kumandan olarak bıraktıktan sonra T'u-li'yi yanına alarak, hızla başkent Ch'ang-an'a doğru harekete geçti. Haziran ayında sarayda imparatorun huzuruna çıkabildiler. Bu hareketinden dolayı mükafât olarak Hsün-wei Piao-ch'i generalliği unvanını tevcih etti. Üstelik Çin'e sığınan Gök-Türkleri gözetme görevi de tevdi edilmişti.

Çin imparatoru, kuzeyde hızla gelişen Gök-Türk hücumlarını durdurmanın zor olduğunu anlamıştı. Bu sebepten o sırada Çin sarayına gelen Tou-lan'ın elçisi Yin-t'ou Tegin ile T'u-li'nin kendi aralarında anlaşmaların istedi. T'u-li durumu çok iyi anlatınca, Çin imparatoru, ona çok derin hürmet gösterip, hediye sunmakta gayet cömert davrandı.

Bu arada Tou-lan Kagan'ın kardeşi Yü-su-lu[303], Çin'e gidip sığındı. Bu şahıs karısı ve oğullarını bırakarak gelmişti. İmparator, Yü-su-lu ile T'u-li'nin zar oyunu

[300] Bu bilgi sadece TCTC 178, s. 5563'te mevcuttur.

[301] TCTC 178. aynı yer ve de SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio., s. 1333

[302] Kao Kung, Shou eyaleti garnizonuna (Chao Chung-ch'ing ve Wang Chen, Kao kung'a bağlı idiler), Yang Su, Ling garnizonuna Yen Jung, You eyaleti garnizonlarıyla irtibatlandırılmıştı.

[303] Yü-su-lu'nun adı SS 84 Gök. böl. ve PS 99 Gök. böl.'de Tou-su-lu olarak kaydedilmiştir.

oynamalarını emretti. Bu kumar oyunu neticesinde Yü-su-lu bütün değerli eşyalarını kaybetti. Hiç bir şeyi kalmayınca Yü-su-lu, Çin imparatoruna bağlılığını bildirmek zorunda kaldı[304]. TCTC'de ise bu hadise farklı anlatılmaktadır[305]. Buradaki kayda göre T'u-li ile Çin sarayına gelen Yü-su-lu'nun etki altında bırakılıp, Çin imparatoruna bağlanması gerekiyordu. Onun etki altına alınması vazifesi imparator Wen tarafından T'u-li'ye verildi. Neticede Yü-su-lu da Çin imparatoruna bağlandı[306].

Aynı sıralarda (haziran ayı) sınırlara yığılmış olan Çin kuvetleri harekete geçti. Kao Kung'un idaresindeki kumandanlardan Chao Chung-ch'ing, üç bin askerle öncü kuvvet olarak yürüyüşe geçti. Tsu-li dağına ulaştığında az sayıda Gök-Türk kuvvetleriyle karşılaştı. Yedi gün durmadan savaşıldı. Mağlup olan Gök-Türkler geri Ch'i-fu-po'ya çekildiler. Burada takip eden Çin ordusu tarafından tekrar mağlup edildiler ve binden fazla esir verdiler. On binden fazla sürü hayvanları çinlilerin eline geçti[307]. Gök-Türk ordusu kendisini toparladı ve Chao Chung-ch'ing'e karşı büyük bir hücum başlattı. Dört gün süren yeni savaşta Çin ordusu tam yenilmek üzere iken Kao Kung'un takviye kuvvet olarak yetişmesiyle durum tersine döndü. Tekrar mağlup olan Gök-Türk kuvvetleri geri çekildi. Çin ordusu onları Pai-tao'daki Ch'in-shan'a kadar takip etti. Ancak Çin sınırlarına ulaşıldığında Çin ordusu dışarı çıkmaya cesaret edemedi ve geri döndü. Bu savaşlar esnasında on binden fazla Gök-Türk askeri Çin'e teslim olmak zorunda kalmıştı. Wo-ye'de Tardu ile karşılaşan Çinli harekât orduları baş kumandanı Tuan Wen-chen , onu mağlup etti[308].

b - Tardu-Yang Su Savaşı:

Yang Su'nun başkumandanlığı altında kalabalık bir Çin Ordusu Tardu'yla savaşmak üzere yola çıktı. Tou-lan-Tardu ittifakında Batı Gök-Türk kaganı olmasına rağmen, Tardu'nun ön planda olduğu görülmektedir. Yang Su, Tardu'nun akınlarını ilk anda durdurduğu için Çin imparatorundan iki bin top ipek ve yüz chin sarı altın mükâfât aldı. Bu orduda bulunan bütün kumandanlar. Gök-Türklerin aniden kaçıp giden süvarileri için bir plan yaptı. Bu plana göre savaş arabaları ve süvariler birlikte hareket edecekti. Neticede geyik boynuzu gibi düzenlenen savaş arabalarının ortasında süvariler yer aldı. Kaynakların ifadesi ile geyik boynuzu gibi oldular. Çin ordusunun baş kumandanı Yang Su, bundan tatmin olmamıştı. Bu savaşın zor bir yola benzediğini, ayakla yürüyerek kazanılamayacağını ileri sürdü. Diğer kumandanlar da buna katıldılar ve bütün orduyu süvari şeklinde hazırladılar. Çin ordusunun bu şekilde düzenlendiğini duyan Tardu, çok memun oldu. Sevincinden atından inip, eğilerek, göğü selâmladı; "bu bana Tanrı'nın bir lutfu" dedi. Yüz binden fazla hafif süvariyle onların karşısına çıktı. Gök-Türk ordusunun vaziyetini yakından takip eden çinli kumandanlardan Chou Lou-hou, baş kumandanına "Tar-

304 SS 84 Gök. böl , s. 1872; PS 99 Gök. böl 3296.

305 178, s. 5564.

306 Bu olayların en iyi teferruatı SS 84 Gök. böl., s. 1872; PS 99 Gök. böl., s. 3296-3297; SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio., s. 1333-1334; TT 197, 1069a; WHTK 343, 2688b; TFYK 978, 18a, b, 19a, b'de bulunmaktadır.

307 SS 74 Chao Chung-ch'ing bio., s. 1697; TCTC 178, s. 5564.

308 Bkz. not 305. Tardu'nun mağlubiyeti hakkında bkz. SS 60 Tuan Wen-chen bio., s. 1458.

du'nun ordusunun hazırlıklarını henüz tamamlamadığını[309], bunu fırsat bilerek hemen savaşın başlatılmasını" ileri sürdü. Onun bu teklifi derhal kabul edilip, çinli süvariler hücuma geçti. Onları Yang Su takip etti. Beklenmedik bir saldırıya maruz kalan Tardu'nun ordusu ağır bir yenilgiye uğradı. Savaş alanında ağır yaralanan Tardu, kaçmayı başardı. Çarpışmalarda ölenlerin sayısı sayılmayacak kadar çoktu. Arta kalan Gök-Türkler büyük bir üzüntü içinde savaş meydanını terketti[310]. Ağustos ayında Tou-lan üzerine sürpriz bir hücum yapan Kao Kung, Pai-tao mıntıkası tarafından Gobi Çölü'nün kuzeyine çıkarak, yeni savaşlar yapmak istiyordu ise de Çin sarayında bazı vezirlerin onun aleyhinde imparatora konuşmaları üzerine ülkesine geri döndü[311].

4 - T'u-li'nin Çin'de Kagan Olması

Tardu'nun Yang su, Tou-lan'ın Kao Kung tarafından mağlup edilmesinden sonra Çin'e sığınmış olan T'u-li'nin prestiji arttı. Artık bir anlamda meydana ona kaldığı için çinliler tarafından kagan ilân edildi. Kagan ilân edildikten sonra Çince fikri sağlam güvenilir anlamına gelen Türkçe "İ-li-tou Ch'i-min Kagan" şeklinde kaydedilen unvanı aldı[312]. Bundan sonra T'u-li ölümüne kadar kaynaklarda Ch'i-min Kagan adıyla zikredilecektir. Daha sonra Çin'de T'ang hanedanının kurucularından Li Shih-min adındaki "min" adıyla benzerlik gösterdiği için değiştirilerek kaynaklara Ch'i-jen Kagan ismiyle yazılmıştır.

Bu arada kargaşaya sürüklenmiş Gök-Türk devletinden bazı boylar gidip Çin'deki Ch'i-min Kagan'a bağlanmıştı. Bunların katılmasıyla Ch'i-min'e bağlı olanların sayısı on bine ulaştı[313]. Ch'i-min Kagan'ı gözetmekle memur olan çinli Ch'ang Sun-sheng, bu yeni sığınanları emniyetli bir şekilde yerleştirdi. Gök-Türkler, Çin'e gelmekten memnun olmuşlardı[314]. Bu hadiseler vuku bulurken, Ch'ang Sun-sheng'ın tahrikiyle, Tou-lan'a bağlı boylar büyük bir isyana kalkıştılar. Kan yağmur suyu gibi aktı. Buna fırsat bilen çinlilerin teslim olma teklifi, yine de Tou-lan tarafından reddedildi[315].

Kendisine yaptığı yardımlardan dolayı Çin imparatoruna minnettâr olan Ch'i-min Kagan, Çin sarayında yapılan bir nişancılık müsabakasında da bunu gösterdi. Mükemmel nişancılardan on iki kişi seçilmiş, kendi aralarında ikiye ayrılmışlardı. Ch'ang Sun-sheng'la aynı guruba düşmeyen Ch'i-min Kagan, onunla aynı guruba girmek için imparatordan izin istemişti[316].

Ch'i-min Kagan'a katılanların sayısı on bini geçince çinliler, onları kontrol etme endişesi taşımaya başladılar. İmparator Wen, Ch'ang Sun-sheng'ın emrine elli

[309] Bu olayların en iyi teferruatı TCTC 178, s. 5564 ve SS 48 Yang Su bio., s. 1285,1286'da kayıtlıdır. Diğer taraftan bkz. SS 65 Chou Lo-hou bio., s. 1525. Liu, bundan bahsetmemektedir.

[310] TCTC 178, aynı yer.

[311] TCTC 178, s. 5566.

[312] SS 84 Gök. böl., s., 1873; PS 99 Gök. böl., s. 3297; TCTC 178, s. 5568. Julien, s. 83 vd.

[313] TCTC 178 aynı yer; SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio. aynı yer.

[314] Aynı yer.

[315] TCTC 178, s. 5568; SS 84 Gök böl., s. 1873; PS 99 Gök böl., s. 3297; SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio. aynı yer.

[316] SS 52 Han Hung bio., s. 1343; TCTC 178, s. 5568.

bin kişi vererek, Gök-Türklerin ikâmet etmesi için Ta-li kalesini yaptırttı. Shou eyaletinde inşa edilen bu kaleye Ch'i-min ve ona bağlı olanlar yerleştirildi. Bu arada Ch'i-min'e daha önce sunulmuş olan An-i prenses öldü. Evlilik yoluyla akrabalık ilişkisini kesmek istemeyen çinliler, hemen I-ch'eng prensesi gelin olarak ona sundular. Prensesi götürme vazifesini yine Ch'ang Sun-cheng icra etti[317]. Sürekli Ch'i min'in yanında kalan ve onu kontrol altında tutan bu casus elçi, yine Gök-Türkler hakkında raporlar hazırlayıp, imparatora sunmaya devam ediyordu. Bu raporların birinde Ch'i-min'e bağlı olanların sayısının hızla arttığını, kalenin içinde olmalarına rağmen, halen Tou-lan tarafına gidebileceklerini, sukünet içinde ikâmet edemeyeceklerini, bu sebepten Wu-yüan'e nakledilmelerinin gerektiğini, bu suretle Sarı nehrin tabii sınır olacağını Hsia ve Sheng eyaletleri arasında doğudan batıya nehrin geldiğini, kuzeyden güneye ise dört yüz li uzunluğunda bir kanalın kazılarak, etrafı çevrelenen alana Gök-Türklerin yerleştirilmelerini, bölgede kendi sevdikleri meslekleri olan hayvancılıkla uğraştırılmalarını tavsiye etti. İmparator, onun bu raporunu da uygun bularak kabul etti.

Ch'i-min için bu faaliyetler yapılırken, Sui imparatoru, Tou-lan ve Tardu'ya karşı bir harekat daha başlattı. Bu çatışmalarda az sayıda Gök-Türk askeri mağlup edilmiş olmasına rağmen, kuzey sınırlarında Çinliler daha büyük savunma hazırlıkları almaya devam ediyorlardı. Piyade ve süvarilerden oluşan Çin orduları Heng-an'da mevzilendi. Tou-lan yüz bin süvariden mürekkep kuvvetiyle hızla gelip, bu orduya saldırdı. Çinli kumandanlardan Han Hung, büyük bir yenilgiye uğradı. Chao Chung-ch'ing ise kendisine bağlı kuvvetlerle bir kaç bin Gök-Türk askerlerini öldürdü. Han Hung, önce kuşatılmış ve ordusunun yarısı öldürüldükten sonra yine de kurtulmuştu[318]. Bundan sonra Han Hung görevinden alındı. 607 yılında kuzeye doğru teftişe çıkan Çin imparatoru Yang, bu savaştan arta kalan kemikleri görmüş, çok üzülmüş ve burada bir Budist tapınağı yapılmasını emretmişti[319].

Bütün bunlar olurken diğer kumandanlardan Yang Su'yu Ling, Han Seng-shuo'ya da Ch'ing eyaletine savunma için gitme vazifesi verildi. Shih Wan-sui de Yen[320] eyaletinde mevzilendi. Büyük general Wei Yao-pien, Ho eyaletine çıktı[321]. Tou-lan Kagan'a saldırmak üzere hazırlanan bu Çin kumandanları daha sınırlarından çıkmadan Tou-lan, kendi emrindekiler tarafından öldürüldü (599 yılı sonu 600 başı)[322]. Tou-lan'ın bu şekilde ortadan kaldırılmasından sonra Tardu, Pu-chia (Bilge?) unvanını alarak, kendini bütün Gök-Türk devletinin kaganı ilân etti. Tardu'nun bu teşebbüsü de ülkedeki karışıklığı önleyemedi ve daha da artırdı. Ch'ang Sun-sheng, yeni bir raporla Ch'i-min'in Gök-Türk ülkesine geri gönderilmesini, Gök-Türk ülkesinde boyların dağınık bir halde olduklarını, Ch'i-min'in oraya gitmesi halinde bütün boyların gelip, ona bağlanacağını bildirdi. İmparatorun izin vermesiyle Ch'i-min kuzeye Gök-Türk ülkesine gitti ve çok sayıda Türk boyu ona itaat etti.

[317] SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio. aynı yer.

[318] SS 84 Gök böl.'de Shuo eyaleti olarak kaydedilmiştir.

[319] SS 84 ve PS 99'da bilgi mevcut değildir.

[320] SS 2 imp. böl., s. 44; TCTC 178, s. 5569; SS 84 aynı yer; PS 99 aynı yer.

[321] SS 84 Gök böl., aynı yer; PS 99 Gök böl., s. 3297; TCTC 179, s. 5571; 33 53 Shih Wan-sui bio., s. 1355.

[322] TCTC 178, s. 5568.

5 - Tardu'nun Askerî Gücünün Bertaraf Edilmesi

600 yılının haziran ayında Tardu'nun yine Çin sınırlarına akın yaptığı görülmektedir. Ling-wu ve Ma-i garnizonlarına çinliler yeni yığınaklar yaptılar. Ling-wu-'da Chin bölgesi prensi Kuang ve Yang Su, Ma-i'de ise Han prensi Liang ile Shih Wan-sui kumandan olarak vazife almışlardı. Bu arada Ch'ang Sun-sheng, Çin'e teslim olmuş yabancıların kumandanı sıfatıyla Ch'in eyaleti ordusu başkumandanı oldu[323]. Ch'ang Sun-sheng'ın bu ordulara katılmasıyla durum birden değişti. Çünkü Gök-Türk ordusunu çok iyi tanıyan bu casus-elçi yeni bir hile düşündü. Gök-Türk ordusuyla savaşmak yerine onların su kaynaklarına kolayca zehir akıtılırsa, orduları zayıflatılabilirdi. Yine onun düşündüğü gibi yapıldı. Gök-Türklerin askerlerinin bu hayvanlarının su içtiği kaynaklara gizlice zehir akıtıldı. Bu sulardan içen Gök-Türk askerlerinin büyük bir kısmı öldüğü gibi, hayvanlarının da çoğu telef oldu. Perişan olan Gök-Türk halkı zehir akıtma olayından habersiz olduğu için bunu "göğün suyu bulandırdığı (zehirlediği)" şeklinde yorumlayarak, gece yola çıkıp oradan uzaklaştılar. Bu arada Ch'ang Sun-sheng onları takip etmiş ve binden fazlasını öldürtmüştü[324]. Ağır mağlubiyete uğramış olan Gök-Türk ordusu geri çekiliyorken, çinli kumandanlar takibe çıktı. Yüz li'den fazla süren bu takip sonunda Gök-Türklerden bir kaç bin kişi daha öldürülmüştü. Askerî gücü iyice zayıflayan Tardu, gerilere çekilmişti. Gobi Çölü'nün içine giren Çin ordusu da geri döndü[325]. Çin ordusu geri döndükten sonra Shih Wan-sui'in kazandığı başarılar, diğer Çinli devlet adamları tarafından kıskanılmış ve "zaten Gök-Türklerin kendiliklerinden teslim olacakları, Çin sınırlarının kuzeyinde hayvanlarını otlatacakları" iddiasıyla küçümsenmiştir[326].

Yukarıda bahsettiğimiz başarısızlıklara rağmen Tardu ülkesinde tek hakim olmaya devam ediyordu. 601 yılının Çin sınırlarına tekrar hücum etti. Heng-an mevkiinde çinli kumandan Han Hung'u bozguna uğrattı[327]. Bozguna uğrayan Çin ordusunun kemiklerinin yığıldığı yere daha sonra Budist tapınağı yapılacaktır[328].

a - Tardu'nun Ch'i-min'i Ortadan Kaldırma Teşebbüsü:

Yukarıda çok sayıda Gök-Türk boyunun gidip, Ch'i-min Kagan'a bağlandığını söylemiştik . Onun bulunduğu Ta-li kalesinde nüfusun aniden artması üzerine Ch-'ang Sun-sheng buraya onları kontrol altına almak için gönderildi. Bu esnada Gobi Çölü'nın doğusundaki bölgeler Ch'i-min'in idaresi altında idi. Ülkenin tek hakimi olan Tardu, Ch'i-min varlığını kendi aleyhine tehlike kabul ediyordu. Kardeşinin oğlu İlteber unvanlı şahsı çölün doğusuna saldırmak üzere gönderdi. Ancak, tam bu sırada Çin ordusu harekete geçip, İlteberin geçeceği yolları kapadı. Yanında az kuveti olan İlteber geri döndü. Neticede bu tehlikeden kurtulan Ch'i-min, Sui imparatoruna teşekkür mektubu göndererek" Büyük Sui'in bilge imparatorunun zavallı halkını beslediğini, bunu yerin ve göğün bildiğini, bütün kabilelerin impara-

[323] SS 53 Shih Wan-sui bio., s. 1356; TCTC 179 aynı yer.

[324] TCTC 179, s. 5584; SS 53 Shih Wan-sui bio., aynı yer. Zehir akıtma olayının kaydı SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio aynı yer ve de TCTC 179, s. 5584'te mevcuttur.

[325] SS 52 Han Hung bio., s. 1343; TCTC 179, s. 5588; SS 84 aynı yer; PS 99 aynı yer.

[326] Bkz. Not 121.

[327] Bkz. 123.

[328] bkz. 121, 122, 123.

tora bağlı olduğunu; diğer boyların da bağlanacağını, hepsinin Pai-tao'ya girip, burada yaşayacaklarını at ve koyunların dağları, vadileri dolduracağını, Ch'i-min'in kuru ağacın yeniden yeşermesi, kuru kemiğin yeniden etlenmesi gibi çok fazla büyüyeceğini, büyük Sui'in at ve koyun işleriyle iştigal edeceğini" bildirdi[329] Çin imparatoru onun bu mektubundan memnun olmuş ve Chao Chung-ch'ing'i Ch'i-min için Ting-hsiang'da kale yapmak üzere vazifelendirmişti[330].

b - Tardu'ya Karşı Büyük Askerî Harekât ve Töles Boylarının İsyanı:

Çinliler, Gök-Türk Devletinin tek hakimi olan Tardu (Pu-chia)'yu devirmek, onun yerine Çin'de kendilerinin desteğiyle kaganlığını ilân eden Ch'i-min'i kuzeye yerleştirmek istiyorlardı. Bunun için iki koldan harekete geçme planı hazırladılar. Birinci koldan daha önce Gök-Türklere karşı bazı başarılar kazanmış olan Yang Su, Yün eyaletine baş kumandan tayin edilerek, yollandı[331]. Diğer taraftan Ch'ang Sun-sheng, Ch'i-min'e onun kuvvetleriyle başka bir yoldan Tardu ile çarpışmak üzere yola çıktı(601)[332]. 602 yılının mayıs ayında Gök-Türklerden A-wu-ssu-li Erkin ve beraberindeki kuvvetler, güneye ilerleyip, Ch'i-min'e saldırdılar. Ch'i-min'in yanında bulunan çinli kumandan Sarı nehrin kuzeyine geçmiş, fırsattan istifade eden Erkin ani bir hareketle Ch'i-min'i bastırmıştı. Aslında bundan önce Hu-hsie gibi Töles boyları Ch'i-min'e itâat etmişler. Ancak, sonradan bundan vazgeçip, ayrılmışlardı.

Ch'i-min'i bozguna uğratan, A-wu-ssu-li Erkin, ondan beş-altı bin Türk insanını geri almayı başarmış ve iki yüz bin hayvanını ele geçirmişti. Fakat, çinli başkumandan Yang Su, derhal harekete geçti. Emrindeki bütün orduları seferber ettiği bu savaşta 60 li'den fazla bir alanda dönerek çarpışmalar oldu. Gök-Türkler kuzeye çekildi. Gece takibe çıkan Yang Su, onların bulunduğu yere yaklaştığında iki kişiyi önden Gök-Türkleri kandırmak için gönderdi. İki çinliye inanan Erkin ve adamları, hazırlıksız bir şekilde Çin ordusuna yakalanıp, ağır bir mağlubeyete uğradılar; Ch'i-min'den aldıkları hayvan ve insanları geri bırakmak zorunda kaldılar[333]. Yang Su'nun emrindeki generallerden silahşör Liang Mo, bu çarpışmalarda esas saldırıyı yapmıştı[334]. Baş kumandan Yang Su, generaller Chang Ting-ho ve Liu Sheng 'ı farklı yollardan Gök-Türklerin üzerine yollamış, bunlar çok sayıda asker yakalayıp ve öldürüp geri dönmüşlerdi[335]. Çin ordusu geri dönünce Tardu'ya bağlı olduğu anlaşılan kuvvetler, Ch'i-min'e bir hücum daha yaptılar. Yang Su, bu sefer Fan Kui vasıtasıyla K'u-chie-ku'da onları tekrar yendi[336].

6 - Tardu'nun Sonu ve Ch'i-min'in Doğu Gök-Türk Devletinin Kaganı Olması

Çin baskısı ve arka arkaya gelen mağlubiyetler neticesinde Tardu'nun askerî gücü çok zayıflamıştı. Bundan faydalanan Töles boyları birer birer ayaklanmaya

[329] Bu bilgiler SS 84 aynı yer; PS 99 aynı yer ve TCTC 179, s. 5572'de bulunmaktadır.

[330] SS 74 Chao Chung-ch'ing bio., s. 1697; TCTC 179 aynı yer.

[331] SS 84 aynı yer; PS 99 aynı yer; TCTC 179, s. 5590.

[332] SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio., 1335; TCTC 179, aynı yer.

[333] Bu bilgiler SS 48 Yang Su bio., s. 1286; SS 84 aynı yer; PS 99 Gök böl., s. 3298; TCTC 179, aynı yer.

[334] ss. 40 Liang Mo bio., s. 1165.

[335] SS 40 Liang Mo bio., s. 1165; Liu, bundan bahsetmemektedir.

[336] SS 64 Chang Ting-ho bio., s. 1509; Liu, burayı tercüme etmemiştir; ayrıca SS 84 aynı yer; PS 99 aynı yer.

başladılar. Ssu-chie (İzgil), Fu-li (Börü), Chü-hun, Hu-sa, A-pa ve P'u-ku gibi daha isimlerini öğrenemediğimiz ondan fazla Töles boyu ayaklanmıştı[337] Batı Gök-Türklerinden[338] Ch'u-lo[339] Kagan ve yabgusu Töles'ler tarafından mağlubiyete uğratılınca, isyanın önü bir türlü alınamadı. Doğudaki Moğol kabilelerinden K'u-mo-hsi, Hsi ve beş boy da harekete geçtiler. Ülkesi karışan Tardu, T'u-yü-hun'lara sığındı[340]. Bundan sonra onun akıbeti hakkında kaynaklarda bilgi bulamıyoruz. Dolayısıyla 603 yılının sonunu Tardu'nun nihayeti olarak kabul etmek durumundayız.

Tardu'nun ortadan kalkmasıyla boş kalan Gök-Türk tahtına, Çin'de onlara tabî olarak yaşayan Ch'i-min oturdu. Ch'ang Sun-sheng'ın refakatinde Gök-Türk ülkesine yönelerek Ta-li kalesinden ayrılmıştı. Ancak Doğu Gök-Türk devletinin merkezi Ötüken'e gitmedi. Gobi çölünün doğusunda Chi-k'ou (çölün ağzı) diye adlandırılan mevkiye yerleşti[341]. Onun Ötüken'e gitmeyip, Sui hanedanına yakın bir mevkide bulunmasıyla, normal olarak Çin'in daha çok tesirinde kalacak, diğer taraftan her hangi bir isyanla karşılaştığında Çin'e sığınabilecek veya yardım alabilecek idi. Çinli Ch'ang Sun-sheng'ın askerî desteğiyle güvenli bir şekilde Chi-k'ou'ya yerleşen Ch'i-min Kagan'a, Tardu'nun ortadan kalkmasıyla başı boş kalan boyların çoğu itaat etti.

Doğu Gök-Türk devletinin tahtına Çin'e bağlı bir kagan geçmesine rağmen ülkede bütün Ch'i-min'e itaat etmediği, dolayısıyla Çin'e bağlılığı kabul etmediği anlaşılmaktadır. Bunu Han bölgesi prensi Liang'ın imparator Yang'a sunduğu 604 yılındaki bir rapordan anlıyoruz. Prens, Gök-Türklerin kuvvetlendiğini, Çin'in mukabil askerî hazırlıklar yapması gerektiğini söylemişti. Bu rapor uyarınca hemen askerî hazırlıklara başlandı. Gök-Türkler sık sık hücuma geçip Çin sınırlarına tecavüz ettiler. Gök-Türklere karşı savaşmakla vazifelendirilen prens Liang mağlup edildi. Söz konusu Gök-Türk akınlarının hangi kumandan veya hangi boy tarafından yapıldığı kaynaklarda yazılmadığı için bilinememektedir[342]. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi çinli tarihçiler Gök-Türklerin kazandığı askerî başarıları bir-iki karakterle kısaca ifade ederlerken, çinlilerin elde ettiği başarıları gayet teferruatıyla zikretmektedirler. Yine aynı yıl Sui imparatoruna isyan eden çinli kumandanlardan Wang Kui, Gök-Türklere sığınmak istiyordu. Fakat, yolda imparatorun kuvvetleri tarafından önü kesilmiş o da kendini öldürmüştü[343].

a - Ch'i-tan İsyanının Gök-Türk ve Çin Askerleriyle Bastırılması:

Mukan Kagan zamanında Gök-Türklere tabî olan Moğol asıllı Ch'i-tan'lar, Işbara devrinde devletin zayıflaması neticesinde isyan etmişlerdi. Tou-lan ve Tardu Kagan'ların ortadan kalkması yerlerine Çin destekli zayıf Ch'i-min'in Doğu Gök-Türk devleti tahtına oturması üzerine serbest kalan ve kuvvetlenen Ch'i-tan'lar, Çin'in Ying eyaletini işgal ettiler. Sui hanedanı aniden gelişen bu tehlikeli durumu kendi askerleri yerine Gök-Türklerinkini kullanarak önlemek istedi. Çünkü bir

[337] SS 84 Gök böl., s. 1874; PS 99 aynı yer.

[338] SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio., s. 1335.

[339] Aslında Ni-li'nin gösterilmesi karışıklık sonucu olmalıdır.

[340] TCTC 179, s. 5600; SS 84 Gök böl., s. 1874; PS 99 Gök böl., s. 3298.

[341] SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio., aynı yer; TCTC 179, aynı yer.

[342] TCTC 180, s. 5605.

[343] TCTC 180, s. 5613.

bozkır kavmi olan Ch'i-tan'lar savaş karakteri yönünden Gök-Türklere benziyordu. Zaten Sui imparatorluğuna bağlılığını defalarca bildirmiş olan Ch'i-min Kagan derhal yirmi bin asker çıkararak, çinli kumandan Wei Yün-ch'i'nin emrine verdi. Çinli general yirmi bin kişiyi dört ayrı kola ayırdı. İleri harekata başlayan bu ordu uyumlu değildi. Gök-Türk askerleri, çinli generalin taktiklerini beğenmemişlerdi. Bu uyumsuzluk devam ederken, kendini tutamayan Ho-kan unvanlı bir Gök-Türk ileri atıldı. Fakat, Ch'i-tan'lar onu öldürüp kesik başını geri yolladılar. Diğer Gök-Türk kumandanları buna çok üzüldüler, kesik başa bakamadılar.

Çin askerî taktiği ile başarılı olamayınca Wei Yün-ch'i yeni bir plan hazırladı. Ch'i-tan'ların daha önce Gök-Türklere duyduğu kinden istifade etmeyi düşünerek, onlara bir elçi gönderip yalanla Gök-Türklerin Kao-li(Kore)'lerle ticaret yapmak için Liu kalesine gittiklerini, bu yüzden öldürüldüklerini söyledi. Bu arada Çinli kumandan kendi sınırlarına dönmüştü. Gök-Türklerin bertaraf edildiğine inanan Ch'i-tan'lar, hazırlıksız bir şekilde 50 li(yaklaşık 28 km) ilerlediler. Bu sırada pusuda olan Gök-Türk askerleri hızla bunlara saldırdı. Bozguna uğrayan Ch'i-tan'ların on binden fazlası yakalandı. Reislerinin çoğu öldürüldü. Ele geçen kızların ve sürülerin yarısı Gök-Türklerin, diğer yarısı çinlilerin olmuştu[344].

b - Ch'i-min'in Çinlileşmek İstemesi:

603 yılının sonunda Doğu Gök-Türk devleti tahtına kesin olarak oturan Ch'i-min, Çin'e bağlılığını sürdürüyordu. Bunu daha sonra Sui imparatorluğu topraklarını istilâ eden Ch'i-tan'ların bastırılmasına yirmi bin süvarî göndererek göstermişti. Aradan bir kaç yıl geçmesine rağmen Ch'i-min, Çin'in kuzeyinde kaganlık yapmaya alışamadı. 599-603 yılları arasında Çin'de yaşadığı devrede Çin kültürünün etkisinde kalmıştı. Bozkırın sert iklimi ve zor hayat şartlarının yanında güneyde sıcak ve nemli hava, kolay hayat tarzı Ch'i-min'e çok tesir etmiş; dolayısıyla Çin'e hayranlık duymaya başlamıştı. Kendisinin kagan olması yolunda çinlilerin uzun zaman verdiği destek ve yardımlar sebebiyle de Ch'i-min'in Çin'e minneattar kaldığını söylemek mümkündür.

Bundan dolayı 607 yılının ilk baharında Çin sarayına imparatoru ziyarete geldiğinde, Ch'i-min Kagan, Çinliler gibi yaşamak istediğini bildirdi. İmparator Yang, onun teklifini kabul etmedi. Ertesi gün tekrar arzusunu ısrarlı bir şekilde bildiren Ch'i-min'in bu tavrını imparator "Gök-Türklerin artık tamamen çözülmesi" şeklinde yorumladı. Sonra Ch'an-yü'nün çözüldüğünü bunun kendi bakanlarının bir başarısı olduğunu söyledi. Bütün vezirlerine işlenmiş güzel ipeklerden bol bol bağışladı[345]. Hunlar zamanına atıfta bulunarak onların yıkılıp Ch'an-yü unvanlı hükümdarlarının (Hu-han-ye) çinlileşmesiyle Ch'i-min'in durumunu aynileştiriyordu. Aynı yılın haziran ayında imparator Yang, kuzey eyaletlerinde keşfe çıktı. Bir ay sonra Ch'i-min Kagan oğlu olan T'uo-t'e Tegin'i imparatorun bulunduğu yere gönderdi. Arkasında da ağabeyinin oğlu Pi-li-chia (Bilge) Tegin'i yine imparatorun konvoyuna gönderdi. En sonunda tekrar elçi yollayıp, Çin sınırlarına girerek, imparatoru bizzat karşılamak istediğini bildirdi ise de Çin İmparatoru bunu kabul etmedi[346]. İmparator Yang'ın konvoyu Yü-lin mevkiine geldiğinde, Ch'i-min Kagan ve hatunu İ-ch'eng prenses seyyar saraya (imparatorun otağı) gelip, onu ziyaret

[344] Bu olayın teferruatı TCTC 180, s. 5621,5622'de kayıtlıdır. Liu'nun eserinde bundan bahsedilmemektedir.

[345] TCTC 180, s. 5627.

[346] TCTC 180, s. 5629; bu bilgi sadece burada mevcuttur.

ettiler. Ch'i-min, Sui imparatoruna üç bin baş at sunarken, memnun kalan Çin imparatoru Yang karşılık olarak on iki bin top ipek sundu[347].

Ch'i-min Kagan'ın bu davranışlarından iyice cesaretlenen Sui imparatoru, Çin sınırlarından çıkıp, Gök-Türk ülkesine girmeye karar verdi. Bundan sonra Chou-chün'e yöneldi. Kendisinin bu yeni teşebbüsünden Ch'i-min'in endişelenebileceğini göz önüne alarak, Ch'ang Sun-sheng'ı onun yanına yolladı. Bu elçi Ch'i-min'in yanına vardığında Doğu Gök-Türklerine bağlı boyların reisleri de toplanmıştı. Ch'ang Sun-sheng, bazı boyların isyan niyetinde olduklarını, dolayısıyla oraya gelecek olan imparatorun tehlikede bulunduğunu ima etti. Bunun üzerine Ch'i-min de gerekli tedbirleri aldı. Bütün boylar Yü-lin'den Ch'i-min'in otağına üç bin li uzunluğunda bin adım genişliğinde bir yol düzenledi[348].

Ch'ang Sun-sheng'ın kendi geçeceği yolları temizleyip, muhafaza altına almasından çok memnun olan imparator Yang, ona hayran olmuştu. Bu sırada Ch'i-min Kagan, Çin imparatoruna elçiyle mektup göndermiş, çinlileşmek isteğini açıkça bildirmişti. Söz konusu mektupta önceki imparatorun(Wen) çok büyük iyilikler yaptığını söyleyen Ch'i-min, Gök-Türk ülkesinden kaçarak onun yanına sığındığını ölecek iken, beslenip hayat bulduğunu, sonra kagan olup, Gök-Türk ülkesine döndüğünü, şimdi imparatorun vassalını ziyaret ederek şereflendirdiğini, bundan faydalanarak, boylarına liderlik edip, çinliler gibi giyinmek, yaşamak istediğini belirtti. Fakat, imparator yine kabul etmedi. Eylül ayında Ch'i-min'e cevabî mektup gönderen İmparator Yang, "Gobi çölünün kuzeyinin tam olarak sakinleşip Çin'e bağlanmadığını ileri sürerek, madem iyi niyetli ve Çin'e bağlı olduğunu söylüyor; o halde hala uzaklarda savaşa ihtiyaç var iken neden elbise değiştirip Çinlileşmek istediğini" sordu[349].

Ch'i-min Kagan ile hatunu İ-ch'eng'ın Çin'e gelişi sırasında imparator Yang, Shih Yang adlı bir bakanını onları karşılamak üzere gönderdi. Ch'i-min ve hatununun gelişinde büyük bir gösteri yapmak isteyen Sui imparatoru, içinde bir kaç bin insanın oturabileceği büyük bir çadır kurdurttu. Bu büyük çadırda Ch'i-min'in şerefine muhteşem bir eğlence tertip etti. Dans edildi ve müzik çalındı. Gök-Türklerin yanında Soğd'lular da hayran kalmışlardı. Orada bulunan bütün yabancılar (Gök-Türk, Soğd, Hsi, K'u-mo-hsi vb.) sığır, koyun, at ve deveden bir kaç on milyon sundular. Bunları sunarken de birbirleriyle adeta yarış etmişlerdi. Arkasından tören sırasında yirmi milyon top ipek Ch'i-min'e sunuldu. Ona sunulanlar, diğer sunulanların hepsinden farklı idi. Üstelik savaş arabasına koşulan atlardan verilmiş ve onun sancağının propagandası yapılmıştı. Ch'i-min'in ismini özel olarak selâmlayan İmparator, onu bütün prenslerin, beylerin üstünde bir yere oturtmuş, özel ilgi göstermişti. Doğu Gök-Türk devletini Ch'i-min liderliğinde hakimiyeti altına alan Sui imparatoru Yang, tertip ettiği bu eğlene sayesinde, onun Çin nazarında diğer yabancılardan üstün ve farklı olduğunu göstermişti. Esasen onun niyeti Ch'i-min sayesinde bütün kuzey ülkelerini kontrol etmek idi.

Fakat, Çin imparatorunun yabancıları Çin topraklarına sokması ve yakınlaşması bazı çinli devlet adamların memnun etmiyordu. İmparatorun nedimelerin-

[347] SS 84 Gök böl., s. 1874; PS 99 Gök böl., s. 3298; TT197, 1069b; WHTK 343, 2688

[348] SS51 Ch'ang Sun-sheng bio., s. 1336.

[349] TFYK 999, 7a; bu malumat sadece burada kaydedilmiştir. Bu mektubun uslubu hakkında bkz. M.Mori, "Ch'i-min Hakan'ın Bir Çin imparatoruna gönderdiği mektubun uslubu üzerine", R.R.Arat için, Ankara, 1966, s. 363-371.

den Ho Ch'ou "Gök-Türklerin, Çin'in boş yerlerini, dağlarının yapısını öğrendiklerini, bu sebepten daha sonra tehlike oluşturacaklarını" ima etti[350].

Bu eğlence törenlerinden sonra Gök-Türk topraklarına giren Çin imparatorunu karşılamak için Ch'i-min, imparatora bir çadır hazırladı. İmparator, onun çadırını ziyaret ettiğinde, bir kap içkiyi yerlere yatarak hürmet gösterip ona sundu. Ch'i-min'in ileri gelen adamları da bu esnada yerlere kapanmıştı. Böylesine karşılanmaktan çok memnun olan imparator, Büyük Hun imparatorluğu döneminde Hu-han-ye ve dönemini hatırlatan bir şiir söyledi. Arkasından Ch'i-min ve hatununa birer çömlek altın sundu. Ayrıca çok miktarda renkli elbise, örtü, yatak ve benzeri şeyleri teginler ve daha aşağı rütbelerde olanlara, makamlarına göre farklı olarak verildi. Bundan sonra geri dönen imparatoru, Ch'i-min, Çin sınırlarına kadar takip etti. Sui hanedanı topraklarına ulaşıldığında imparator, onu geri gönderdi.

Ch'i-min Kagan'ın çinlileşme isteği bir türlü dinmiyordu. 608 yılında da bu arzusu yolunda faaliyetlerde bulundu, Ağustos ayında Çin sarayına giden Ch'i-min için Sui imparatoru, Wan-shou-shu'da bir kale yaptırttı. Kalenin içinde ev oda inşaa edilmişti. İçine çin yatakları, perdeleri ve benzeri zengin eşyalar konulup, burada ikamet eden Ch'i-min'in gözü bir nebze boyandı. Aynı yıl Hami kalesini ele geçirmek isteyen Çin ordusuna yardımcı yollama gönderme kararı alan, Ch'i-min göndermedi. Bunun sebebi de Hami'yi ellerinde bulunduran T'u-yü-hun'ların, küçük oğlu Baga Şad(daha sonra İl Kagan)'nın annesinin ülkesi olmasıydı. Ch'i-min'in gitmemesi üzerine Hami'liler hazırlık yapmaktan vazgeçtiler. Ancak çinli kumandan Hsie Shih-hsiung, hazırlıksız yakaladığı şehir ve kaleyi ele geçirdi. Han hanedanı zamanında yapılmış olan eski kaleyi tamir için binden fazla zırhlı muhafız bırakıp geri döndü[351].

609 yılının ilkbaharında tekrar Çin sarayına gelen Ch'i-min'e aşırı hürmet gösterilip, çok miktarda hediye bağışlandı[352].

Bu devrede Kore(Kao-li)'lilerin, Doğu Gök-Türk devletiyle yakınlaşmak için Ch'i-min'e elçi gönderdikleri görülmektedir. Ancak, Ch'i-min, Çin'in aleyhine her hangi bir ittifaka girmeyi reddetmiştir. Kore elçisi daha sonra imparatorun huzuruna geldiğinde Sui imparatoru ona ülkesine gidip, krallarının derhal gelip itaat ettiğini bildirmesini söylemesini istemiş; aksi takdirde Ch'i-min'i üzerine saldırtacağını açıklamıştır[353].

VI – DOĞU GÖK-TÜRK DEVLETİNİN KUVVETLENMESİ

1 – Shih-pi Kagan Devri (609-619)

609 yılının yaz aylarında hastalanan Ch'i-min, daha sonra öldü. Onun ölümüne Çin imparatoru çok üzülmüş ve üç gün yas ilân etmişti. Yerine oğlu Tou-chi

[350] TCTC 180, s. 5632, sadece burada kaydedilmiştir.

[351] TCTC 181, s. 5642; SS 65 Hsie Shih-hsiung bio., s. 1534.

[352] Ch'i-min Kagan Çin'e bağlılığından dolayı kaynaklarda epey teferruatlı anlatılmıştır. Onun çinlileşme isteği ve diğer siyasi olayları hakkında SS 84 Gök. böl., s. 46; SS imp. böl., s. 68,70; 71; SS 4 imp. böl., s. 84; TCTC 180, s. 5605, 5621, 5627, 5630, 5632, 5633; TCTC 181, s. 5641-5643; TT 197, 1069b; WHTK 343, 2688b; TFYK 980, 4b, 5a'da bilgi bulunmaktadır.

[353] SS 67 P'ei Chü bio., s. 1582; SS 84 Gök. böl., 1875; PS 99 Gök. böl., s. 3299.

tahta geçerek, Shih-pi Kagan unvanını aldı. Gök-Türk geleneklerine uygun olarak dul kalan üvey annesi İ-ch'eng prenses ile evlendi ve bunu Çin imparatoruna bildirerek, ilk dış siyasî temasını yaptı[353a]

608 yılında Doğu Gök-Türk kaganı Ch'i-min'in kendisine bağlılığına iyice inanan İmparator Yang dikkatini batıya çevirmişti. Kuzeyde Doğu Gök-Türk devletinin kendisine bağlanması bir anlamda bu taraftan gelebilecek tehlikeleri ortadan kaldırmıştı. Artık zengin batı ülkeleri Sui imparatorunun tek hedefi idi. İşte bu sebepten dolayı 609 yılında Ch'i-min'in ölüp yerine Shih-pi'nin geçmesinden sonra kaynaklarımızda malumat birden bire azalmaktadır. 615 yılına kadar bu durum böyle devam etmekte ise de yine de 613 yılından sonra kısa bilgilere tesadüf etmekteyiz.

613 yılında Ling-wu bölgesinde Sui imparatoruna karşı isyan eden Pai Yü-suo, önce yağmalar yaptı. Bir sürü at ele geçirip kuzeyde Gök-Türklerle temasa geçti. Arkasından Lung-you bölgesine tecavüz etti[353b] Sui imparatorluğunda da isyanlar başlamıştı. 615 yılının martında Wei Tao-er ve Wang Hsü-pa'nın, her biri yüzer bin insan ile isyan edip, Shih-pi Kagan'la münasebet kurdular. Daha sonra Yen ve Shao eyaletlerine saldırdılar[354].

615 yılının ekim ayında imparator Yang, kuzey sınırları teftişe çıkmıştı. Bu sırada P'ei Chü, Doğu Gök-Türk kaganı Shih-pi'nin kuvvetinin hızla arttığını ileri sürerek, bir plan hazırlayıp, imparatoruna sundu. Bu plana göre Shih-pi Kagan'ın kardeşi Ch'i-chi Şad, bir Çin prensesiyle evlendirilecek ve "güney tarafının kaganı (Nan-mien K'o-han)" ilân edilecekti. Fakat, kendisine yapılan bu teklifi Ch'i-chi Şad kabul etmedi. Bu plandan haberdar olan Shih-pi Kagan çok sinirlendi. Bu arada Shih-pi Kagan'ın Soğd asıllı vezirlerinden Shih-shu-hu-hsi, çok iyi planlar yaparak kagan üzerinde etkili oluyordu. Bu özelliğinden dolayı Shih-pi tarafından seviliyordu ve yüksek bir makama getirilmiş; sonuçta çok beğenilen bir kişi olmuştu. P'ei Chü, ona Ma-i'de karşılıklı ticaret yapmayı, pazar kurmayı teklif etti. Soğd asıllı bu şahsa ticaret yapmak fikri cazip geldi. Ma-i şehri yakınına ticaret yapmak maksadıyla ulaştığında P'ei Chü tarafından öldürtüldü. Sonra Shih-pi Kagan'a elçi göndererek "Shih-shu-hu-hsi'nin aslında Shih-pi'ye karşı isyan ettiği için öldürüldüğünü" bildirdi. Ancak, Shih-pi gerçeği öğrenmişti[355]. Bu sebeple Çin ile olan ilişkilerini kesti. Bir kaç yüz bin süvariyle savaşa hazırlandı. O sırada kuzey eyaletlerinde teftişe çıkmış olan Çin imparatoruna saldıracaktı. Fakat, İ-ch'eng prenses acele elçi göndererek durumu bildirdi. Bunun üzerine hızla geri dönen imparator, Yen-men kalesine sığındı.

Çin topraklarına hızla dalan Shih-pi, Yen-men'da imparator Yang'ı kuşattı. Askerlerden başka kalenin içinde yüz elli sivil insan vardı. Yiyecek stokları ancak yirmi gün dayanabilirdi. Ayrıca Yen-men'da bulunan kalenin kırk bir burcunun otuz dokuzu Gök-Türklerin eline geçti. Hemen kaleye hücuma geçen Gök-Türklerin attığı oklar imparatorun bulunduğu yere ulaşıyordu. Çok korkan imparator, Chao prensi Kao'ya sarılarak ağlamaya başladı. Kaynakların ifadesine göre ağlamaktan gözleri şişmişti.

353a SS 84 Gök.böl., s. 1876; PS 99 Gök.böl., s. 3299; TCTC 181, s. 5647 Julien, s. 105 vd.
353b TCTC 182, s. 5568; SS 4 imp. böl., s. 84.
354 TCTC 182, s. 5695; SS 4 imp.böl., 8.
355 SS. 67 P'ei Chü bio., s. 1582; TCTC 182, s. 5697.

Çinli devlet adamları bu durumdan kurtulmak için çeşitli tavsiyelerde bulundular: Sol muhafızları büyük generali Yü Wen-shu kuşatmayı yarıp çıkmayı teklif etti[356]. Sonra Su Wei kalede kalıp savunmanın daha doğru olacağını söyledi[357]. Fan Tsu-k'ai, Liao'(Kore'nin kuzey batısı)dan yardım istemenin gerektiğini ileri sürdü[358]. Hsiao Yü ise Gök-Türklerin geleneğinde hatunların ordunun stratejilerini bildiğini, İ-ch'eng'ın imparatorluk ailesi kızı olduğunu, dolayısıyla Çin'in yardımına koşması gerektiğini, elçi gönderilip temasa geçildiğinde mutlaka yardım edeceğini faydası olmazsa, bile hiç bir zararı olmayacağını, diğer taraftan Kore'lilerin, Gök-Türklere saldırtılmasını tavsiye etti.

Bu arada Sui imparatorluğu topraklarında bulunan bütün diğer askerî kumandanlara yardıma gelmeleri için çağrı yapıldı. Neticede İmparator, İ-ch'eng prensese yardım etmesi için acele adam gönderdi. Elçi ulaşıp durumu bildirir bildirmez, Çin asıllı adı geçen hatun harekete geçti. Acele Shih-pi'ye adam göndererek devletin kuzey taraflarında problem olduğunu (isyan çıktığını) söyledi. Bunun üzerine kasım ayında kuşatmayı kaldıran Shih-pi ülkesine geri döndü. Onun arkasından keşfe çıkan memurlar dağların vadilerin boş olduğunu gördüler. İmparator ancak bu şekilde kurtuldu. Arkalarından iki bin süvarî takibe gönderilmiş, Gök-Türklerden arta kalan yaşlı ve zayıf iki bin insan ele geçirilmişti[359].

Kısa zamanda eski dinamik gücüne kavuşan Doğu Gök-Türk devleti, Shih-pi Kagan liderliğinde her fırsattan istifade ederek Sui imparatorluğuna saldırıyordu. 616 yılının sonunda da büyük bir akın yapıldı. Daha sonra T'ang hanedanının kurucusu olacak Li Yüan, askerlerinin en iyilerinden iki bin kişi seçerek, onları Gök-Türkler gibi besledi. Onlar gibi oturup kalkmayı öğretti. Bunlar az sayıda Gök-Türk askeriyle karşılaştıklarında bir iki ufak başarı kazandılar. Akın şeklinde gelişen Gök-Türk askerî harekâtı daha sonra geri dönmeleriyle son buldu[360].

Babası Ch'i-min'e hiç benzemeyen Shih-pi Kagan, idare ettiği Doğu Gök-Türk devletini eski gücüne kavuşturmuştu. Bunun Çin imparatoruna yaptığı kuşatmayı kaldırdığı 615 yılı sonundan itibaren Sui hanedanına karşı sürekli bir baskı kurması gayet açık şekilde göstermektedir[361]. Yen-men kalesindeki kuşatılma Sui hanedanına çok ağır darbe indirmişti. Bu darbenin derinliğini müşahade ettiren husus merkezi otoritenin birden bire zayıflamasıdır. Eyaletlerdeki çinli prensler, valiler, dükler birer birer isyana kalkıştı. Bunların içinde en önemlisi T'ang dükü Li Yüan'in isyanıdır. Bu şahıs isyana başlamadan önce iki bin kişilik mükemmel ok atan ve ata binen bir birlik oluşturmuş; sonra bunları Gök-Türkler gibi besleyerek, onlar gibi suları otlakları takip ederek, oturup, kalkma, avcılık ve ata binme gibi meziyetleri öğrettirmişti[362]. Neticede Gök-Türk askerî vasıflarını kazanan bu askerler ileride ona parlak zaferler elde etmesinde yardımcı olacaktır. Hatta 616 yılında

[356] SS. 61 Yü Wen-shu bjo., s. 1467; TCTC 182. s. 5698.

[357] SS 63 Fan Tse-kai bio., s. 1492; TCTC 182, aynı yer .

[358] SS. 41 Su Wei bio., s. 1188-1189; TCTC 182, aynı yer.

[359] Ch'i-chi Şad hadisesinden, imparatorun kuşatılıp kurtarılmasına kadar olan dönemin en iyi teferruat ve toplamı TCTC 182, s. 5697'de bulunmaktadır. Ayrıca SS 84 Gök.böl., s. 1876; PS 99 Gök.böl. s. 3299 ve de SS Yü Shih-chi bio.. Liu'da bu konuda bilgi yoktur.

[360] TCTC 183, s. 5717; TFYK 998, 6b.

[361] TCTC 183, s. 5717; SS Gök.böl., s. 1876; PS 99 Gök.böl., s. 3299. Bu husus için ayrıca bkz. T. Hayashi, "The Development of a Nomadic Empire", Bulletin Ancient and Orient Museum, XI, 1990, s. 137.

[362] TCTC 183, aynı yer; HTS 1 imp.böl., s. 2.

Çin'e karşı gelişen sayısız Gök-Türk akınlarından bazı küçük olanları bu birlik tarafından durdurulmuştu[363].

Shih-pi'nin kumandasında Gök-Türk ordularının Sui imparatorluğu sınırlarını geçip çok sayıda akın yapması, bu hanedanın çatırdamasına yol açmıştı. Asî Çinli kumandanlar birer birer isyan ediyorlar ve Shih-pi ile temasa geçiyorlardı. Çin imparatorlarının Gök-Türkleri bölmek için uyguladıkları entrika siyaseti gibi Shih-pi de asî Çinli devlet adamlarına destek veriyordu. Fakat, o açıkça destek veriyor, herhangi bir entrika siyaseti gütmüyordu. Söz konusu asî Çinlerin başını Liang Shih-tou çekti. Otuz kırk kişi ile bağlı olduğu yardımcı valiyi öldüren bu şahıs kendini vali ilan edip, Gök-Türklerle temasa geçti. Shih-pi Kagan ona kurt başlı sancak sunup, Tardu Bilge Kagan[364] unvanını verdi. Daha sonra Liang Shih-tou, Gök-Türk askerleriyle beraber Sarı nehrin göneyinde oturmaya başladı ve Yen-ch'-üan eyaletine saldırılar yaptı[365]. İki bin süvariyle Liang Shih-tou'ya bağlanan çinli kumandanlardan Kuo Tse-ho'ya Wu-li Şad unvanı Gök-Türkler tarafından verildi[366].

Diğer asî Liu Wu-chou da elçi gönderip, Shih-pi'ye itaat ederek Gök-Türk desteği aldı. Gök-Türk askerleriyle Chih Pien'i yenip, öldüren bu çinli, diğer Sui kumandanı Hsiao İ'yi Yen-men'a kaçırtmıştı. Neticede Yen-men'ı da ele geçiren Liu Wu-chou, sonra Lu-kung vilayetine sürpriz bir saldırı yaptı. Sui imparatorlarının kuzey sarayı olan Feng-yang'a girdi. Ele geçirdiği bütün saray halkını Gök-Türklere teslim eden Liu Wu-chou'ya Shih-pi karşılık olarak at bağışladı. Arkasından Ma-i bölgesine dönmeden önce Ting-hsiang gibi önemli bir mevkiyi daha işgal eden Liu Wu-chou'ya kurt başlı sancakla birlikte Ting-yang Kagan unvanını sundu[367].

Ma-i şehrine hücum edecek olan Gök-Türk ordusuna, T'ang hanedanının kurucusu Li Yüan karşı koymak istedi. Ancak onun vazifelendirdiği Kao Chün-ya ile Wang Jen-kung çarpışmalarda muvaffak olamadılar[368]. Aynı yıl Chin-yang, Gök-Türkler tarafından işgal edildi. Şehrin kuzey kapısından girip, güney kapısından çıktılar. Bu sırada Li Yüan, kalenin bütün kapıların açtırtmıştı. Gök-Türkler kaleye girmeden geri döndüler. Bu arada başarısız olan Wei ve Chün-ya başları kesilmek suretiyle cezalandırıldılar[369]. Daha sonra Li Yüan tarafından Wang K'ang-ta kumandasında Gök-Türklerin üzerine gönderilen ordu da mağlup oldu; askerlerinin hepsi öldürüldü. Bu yenilgi üzerine Chin-yang kalesinde bulunan T'ang ihtilal ordusunu korku kapladı. Muharebe yoluyla kaleden çıkamayacaklarını anlayan Li Yüan, gece bir kısım askerini kalenin dışına çıkarıp, yüksek bir yere sancak astırdı. Bu askerler sonra yüksek sesle davul çaldırtıp, yardım ordusu geliyormuş gibi yaptılar. Şüpheye kapılan Gök-Türk ordusu şehrin dışında iki gün daha kalıp yağma yaparak geri gitti[370]. Böylece bu büyük tehlikeden T'ang hanedanının kurucuları kurtulmuş oldular. Eğer kurtulmamış olsalar, Çin tarihinin en parlak devleti T'ang hanedanı belki de tesis edilemezdi.

[363] HTS 1 imp. böl., aynı yer.

[364] Çincesi Ta-tu Pi-chia K'o-han.

[365] Bu olayın en iyi teferruatı Liang Shih-tou bio., CTS 56, s. 2280 -HTS 87, s. 3731'de bulunmaktadır. Ayrıca TCTC 183, s. 5718.

[366] TCTC 183, s 5724.

[367] Liu Wu-chou bio., CTS 55, s. 2253-HTS 55, s. 3717; TCTC 183, s. 5723.

[368] Liu Wen-ching bio., CTS 57, s. 2291-HTS 88, s. 3734.

[369] TCTC 183, s. 5734.

[370] TCTC 183, s. 5734.

Sui hanedanı yıkılmak üzere iken yukarıda da söylediğimiz gibi Çin'in her tarafında isyanlar çıkmıştı. Bunların içinde T'ang hanedanının kurucusu olarak Li Yüan, Gök-Türklerden destek alan rakiplerine karşı fazla bir askerî güce sahip değildi. Yardımcılarından Liu Wen-ching, ona kendilerinin de Gök-Türklerden askeri destek istemelerini tavsiye etti. Bunu kabul eden Li Yüan, kendi eliyle bir çok hediyeler hazırlayıp, Shih-pi Kagan'a gönderdi. Liu Wen-ching ile kagana ulaştırılan bu hediyelerin yanında ona ayrıca" büyük bir ihtilal (gönüllü) ordusu harekete geçirmek istediğini, uzaktan gelip tahttan indirilmeye yardım ederlerse müttefik olacaklarını, ancak güneyde onlara yardım ettikleri takdirde ahaliyi yağma etmemelerini, sert davranmalarını istediklerini, eğer ittifak yapılırsa Gök-Türklerin önüne bir sürü altın ve mücevherin serileceğini ve bunlardan istediklerini seçeceklerini" bildirdi. Shih-pi karşılık olarak"artık Sui hanedanının yıkıldığını, T'ang düküne yardım etmelerinin kendi menfaatlerine uygun olacağını" söyledi[371].

Shih-pi'nin niyeti öğrenilir öğrenilmez, derhal bir elçilik heyeti daha gönderildi. Yedi gün gibi kısa bir zamanda gidip dönen bu yeni elçi Gök-Türklerden yardım geleceği haberini getirdi. T'ang hanedanının kurucusuna bağlı kumandanlar bu yardım haberine çok sevindiler. Aslında Gök-Türk ordusunun tahribatından çekinen imparator, bir türlü kabule cesaret edemiyordu. Bu sırada P'ei Chi ve Liu Wen-ching, "Tibetlilerin atlarının zayıf, Gök-Türklerinkinin ise kuvvetli olduğunu, askerleri olmazsa bile atlarının kaçırılmaması gerektiği, aksi takdirde pişman olacaklarını" söyleyerek, ısrarla Gök-Türk yardımının gelmesini istediler. Hakimiyetini tesis etmek için Gök-Türk yardımı almanın şart olduğunu anlayan Li Yüan, "kulaklarımızı onların yağmalarına kapayalım, sonra sıkıştırıp icaplarına bakarız" diyerek, Gök-Türk yardımı almayı kabul etti[372]. Bunun üzerine sonbaharda Gök-Türk yardımı K'ang-ch'iao-li Tegin ile ulaştı. Beş yüz asker ile iki bin baş at pazar için gelmişti[373]. Gök-Türk askerleriyle karşılaştığında kaganın mektubunu alan müstakbel imparator, sonra K'ang-ch'iao-li Tegin ve yanındakilere fevkalade bir selâmlama töreni yaptırdı. Gök-Türklerin gönderdiği atların mükemmel olanlarını seçti. Sonra Gök-Türk askerlerinin yarısını atlarla beraber bulundukları Kuan mevkiinde bıraktı. Çin askerleri Gök-Türk atlarına hayran kalmıştı. Sahte para vererek Gök-Türk askerlerini kandırmayı ve atları ele geçirmek istiyorlardı. Fakat, Li Yüan "Gök-Türklerin kendilerine güzel atlar verdiklerini kandırıldıklarını anladıkları zaman gelip Çin'e saldıracaklarını ve durdurulamayacaklarını" anlatarak vazgeçtirdi. Arkasından kendilerini fakir olarak gösterip, borç almalarını tavsiye etti. Bundan sonra K'ang-ch'iao-li Tegin kuzeye döndü. Ancak, T'ang hanedanının daha çok yardıma ihtiyacı vardı. Liu Wen-ching tekrar yardım istemek için Shih-pi Kagan'a gönderildi. Bu elçi yola çıkmadan önce yeni imparator, onunla özel görüşme yaparak, "Gök-Türkler atlarını otlatırken hububat tarlalarına zarar vermiyorlar, ancak, ahali onlardan çok korkuyor ve etkileniyor, benim endişem ise Liu Wu-chou ile birlikte Çin'e saldırmalarıdır. Onun için yardım askerlerinin sayısı bir kaç yüz kişiden fazla olmasın"dedi.

Eylül ayında Gök-Türk merkezine varan elçi Shih-pi Kagan'dan asker isteyip, onunla ittifak yaptı. Buna göre Gök-Türk askerleri Ch'ang-an'a girecekler, karşılı-

[371] Liu Wen-ching bio., CTS 57, s. 2292-HTS 88, s. 3735; TCTC 184, s. 5737. Ayrıca bkz. S. Jachid, "Objectives of warfare in inner Asia", Pien-cheng, 4, 1973, s. 20.

[372] TCTC 184, s. 5740.

[373] TCTC 184, aynı yer.

ğında Gök-Türk devletine altın, yeşim taşı ve en iyi cins ipekten mamül kumaş sunulacaktı. Bu anlaşmadan memnun olan Shih-pi Kagan büyük veziri Chi-shih Tegin'i T'ang hanedanının ihtilal ordusuna yardımcı olmak üzere gönderdi. Ayrıca kuzey bölgelerini T'ang hanedanı adına koruyacağını bildirdi[374]. Yine K'ang-ch'iao-li Tegin ile beş yüz asker ve iki bin baş at sundu.

T'ang imparatorluğunun kuruluşunun sağlanmış[375] olmasına rağmen 618 yılında da Gök-Türklere bağlanan çinli devlet adamları oldu. Chang Ch'ang-hsün unvanlı Wu-yüan bölgesi vali yardımcısı Shih-pi Kagan'ın hakimiyetini tanıdı ve kendisine Ko-li Tegin unvanı verildi[376]. Diğer T'ang muhaliflerinden Chao Yüan, öteki asiler Hsie Chü ile Liang Shih-tou'yu başkent Ch'ang-an'a saldırmaya ikna etmişti[377]. Fakat, bu yeni ittifak hücuma cesaret edemiyor ve Gök-Türk yardımı istiyordu. Bunun için Ch'i-min'in oğlu Shih-pi Kagan'ın kardeşi olup, devletin doğusunu idare eden Bagatur Şad'la[378] temasa geçildi. Bagatur Şad bu teklifi kabul etti ise de T'ang imparatoru memurlarından Yü Wen-hsin'i gönderip, hediye ve benzeri şeyler sunarak, saldırı niyetinden vazgeçtirdi. Üstelik bu şad, Chang C'ang-hsün'ün Çin'e gönderilmesine ve Wu-yüan bölgesinin T'ang hanedanına bağlanmasını kabul etmişti[379] . Bunun akabinde T'ang imparatorunun Wu-yüan valisi olan Chang Ch'ang-hsün sahte bir mektupla diğer asiler Hsie Chü ile Liang Shih-tou'-nun adı geçen Şad'la arasını bozdu[380] .

Gök-Türklerin kuvvetten düştüğü devrede, onlara itaatten vazgeçip Çin'e bağlanan Ch'i-tan, Shih-wei, Kao-ch'ang, T'u-yü-hun gibi çinli olmayan bütün yabancılar Shih-pi Kagan'a bağlandılar. Bunların katılmasıyla Shih-pi Kagan'ın bir milyondan fazla yay çeken askeri olmuştu[381]. Gök-Türk yardımı sayesinde imparatorluğunu tesis eden T'ang hanedanıyla Shih-pi Kagan arasında iyi münasebet vardı. Bu münasebet daha çok Doğu Gök-Türk devletini üstünlüğü şeklinde tezahür ediyordu[382]. Gök-Türk elçilerine Çin sarayında aşırı hükümet gösteriliyor ve şereflerine eğlenceler tertip ediliyordu. 618 yazının başında Shih-pi Kagan oğlu Kutlug Tegin'i Çin başkentine gönderdiğinde onun şerefine Ta-ch'i sarayında bir ziyafet verildi. Bu esnada dokuz bölümden (makam) ibaret olan müzik çalınmıştı. Arkasından Gök-Türk heyetinde bulunanların rütbelerine göre işlenmiş ipekli kumaşlardan verildi[383]. Bu devirde Ch'ang-an'a gelen Gök-Türk elçileri çinlilere karşı gayet gururlu davrandığı halde Çin imparatoru bunlara karşı hiç bir şey yapamıyordu[384]. Aksine imparator Kao-tsu, Shih-pi ile iyi geçinme politikası takibe gayret

[374] TCTC 184, s. 5740, 5742, 5749; CTS 194A Gök. böl., s. 5153; HTS 215A Gök. böl., s. 6028.

[375] W. Eberhard, Çin Tarihi, s. 196, 197.

[376] TCTC 185, s. 5787; Chang Ch'ang-hsün bio., CTS 57, s. 2301-HTS 88 , s. 3745.

[377] Hsie Chü bio., CTS 55, s. 2246-2247-HTS 86, s. 3707; TCTC 185 aynı yer. Chang Jen-t'ang'ın, bu ittifakın CTS ile HTS'de olmadığı kaydı hatalıdır (bkz., s. 74, not 14).

[378] Asıl ismi To-pi şad olduktan sonra Bagatur (Mo-ho-tu) unvanını almıştır.

[379] Hsie Chü bio., CTS 55, s. 2246, 2247-HTS 86, s. 3706, 3707. Liu hatalı olarak bu elçiyi Sui hanedanının gönderdiğini söylüyorsa da (bkz. I, s. 405) HTS ve CTS'de açıkca T'ang'lılar tarafından gönderildiği kayıtlıdır.

[380] Bu bilgiler sadece TCTC 185, s. 5787'de mevcuttur.

[381] TC 636, 6727a; WHTK 343, 2688c; HTS 215A Gök.böl., s. 6028; CTS 194A Gök. böl., s. 5153.

[382] CTS 194A Gök. böl. s. 5154.

[383] CTS 194A Göl. böl., s. 5144; TCTC 185, s. 5792.

[384] TCTC 185, s. 5792 bu bilgi sadece burada kaydedilmiştir.

sarfediyordu. Shih-pi'nin elçisine mukabil olarak yüksek memurlardan Li Ch'en ile Cheng Yüan-shou'yu Gök-Türk merkezine gönderdi. Oraya vardıklarında Shih-pi onlara meşhur atlardan bir kaç yüz baş sundu[385]. Elçilik heyetine şarkıcı kadınlar da dahil edilmişti. Burada evlilik ittifakının kurulması yolunda anlaşmaya varıldı. Shih-pi çok memnun kaldı ve Kutlug Tegin'i tekrar elçi olarak gönderdi. Ekim ayında Kutlug Tegin'in şerefine yine eğlence tertip edilip, imparatorun yatağına kadar götürülmek suretiyle özel iltifat yapıldı. Burada da dokuz kısımlık müzik parçası çalındı[386].

Doğu Gök-Türk devletini çok kısa bir zamanda eski gücünden fazlasına kavuşturan Shih-pi Kagan, Çin'e karşı 619 yılının şubat ayında da bir büyük hücum başlattı. Sarı nehri hiç bir mukavemetle karşılaşmadan geçtikten sonra Hsia eyaletine geldi. Burada T'ang imparatorluğu muhalifi Liang Shih-tou da kendi kuvvetleriyle Shih-pi'nin ordusuna katıldı. Diğer muhaliflerden Liu Wu-chou da bu harekata katılmış ve beş yüz süvari yardım almıştı[387]. Chü-chu ile T'ai-yüan arasına büyük bir akın yapılacak iken Shih-pi Kagan öldü[388].

3 - Ch'u-lo Kagan Devri (619-621)

Shih-pi'nin ani ölümü üzerine boş kalan Doğu Gök-Türk devletinin tahtına, oğlu Shih-po-pi çok küçük olduğu için, yerine kardeşi İlteber Şad, Ch'u-lo Kagan unvanıyla geçti. Yaşının küçüklüğü sebebiyle kaganlık tahtına oturamayan Shih-popi ise amcası tarafından Ni-pu Şad tayin edilip, devletin doğu tarafını idare etmeye başladı. Onun idare ettiği bölge You eyaletinin kuzeyine tesadüf etmekte idi[389].

Shih-pi ölmeden önce bahsettiğimiz büyük harekât hazırlığında iken, çaresiz kalan T'ang imparatoru, Kao Ching adlı bir elçiyi çok miktarda para ile ona göndermiş; ancak adı geçen elçi daha Shih-pi'nin yanına varmadan, kagan ölmüştü. Bunun üzerine elçi parayı götürmekten vazgeçmiş ve Feng eyaleti hazinesine bırakmıştı. Daha sonra bu olayı duyan Gök-Türkler kızdılar ve Çin'e karşı hücuma hazırlandılar. Elçinin yeniden yola çıkıp parayı Gök-Türklere getirmesiyle mesele halledilmiş oldu[390].

Gök-Türklerin yardımına mazhar olan bir diğer T'ang hanedanı muhalifi Tou Chien-te, Sui hanedanı prenslerinden Yang Cheng-tao ile işbirliği yapmıştı. Gök-Türklere bağlı olarak faaliyetlerini sürdürüyorlardı[391]. Altıncı ayda Shih-pi Kagan'ın ölümü resmen Çin'e bildirildiğinde, T'ang imparatoru Ch'ang-lo kapısında yas tutturdu ve Cheng Te-t'ing adlı elçiyi baş sağlığı için Gök-Türklere gönderdi. Otuz bin top renkli kumaş sunuldu. Bunun yanında imparatorun kendisi de yas tutarak, üç gün saraya gelmemiş ve bütün çinli devlet adamları, haberi getiren Gök-Türk elçi-

385 Li Ch'en bio., CTS 60, s. 2347-HTS 78, s. 3522; CTS 62'deki Cheng Yüan-shou'nun bio.de bu bilgiler bulunmamaktadır. Ayrıca TCTC 186, s. 5815.

386 TFYK 974, 10a; TCTC 186, s. 5814.

387 Liang Shih-tou bio., CTS 56, s. 2280-HTS 87 s. 3730, 3731.

388 CTS 194A Gök. böl. aynı yer; HTS 215A Gök. böl. s. 6028.Ayrıca bkz. Liu İ-t'ang, "Hsin T'ang Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", Pien-cheng, 12, s. 117.

389 CTS 194 Gök. böl., aynı yer; HTS 215A Gök. böl., aynı yer; TCTC 187 aynı yer; TT 197, 1069; WHTK 343, 2688c.

390 TCTC 187, s. 5848.

391 En geniş bilgi TCTC 187 s. 5853'de vardır; ayrıca Tou Chien-te bio., CTS 54, s. 2239-HTS 85, s. 3700.

sinin ikâmet ettiği yere giderek taziyetlerini sunmuşlardı[392]. Çinli elçinin ülkesine geri dönüşünden sonra Ch'u-lo Kagan da elçi gönderip, kendi ülke mallarından verdi[393]. Çin sarayında Gök-Türklere verilen müzikli ziyafetlere 620 yılında da devam edildi. Ayrıca rütbelerine göre, Gök-Türk elçilik zevatına renkli ipekli kumaşlar hediye edilmişti[394].

Ch'u-lo Kagan da ağabeyi gibi T'ang hanedanına karşı muhaliflerini destekleme politikası gütmek niyetinde idi. Bu husustaki niyetini hemen Sui hanedanı prenslerinden Yang Cheng-tao'yu imparator ilân etmekle gösterdi. Üstelik kuzey Çin'de Gök-Türklerle müttefik olan bütün çinlilere ona biat etmelerini emretti. Ch'u-lo Kagan'dan sağlam dayanak alan Yang Cheng-tao, kuzey Çindeki Ting-hsiang'ı kendine merkez seçti ve yıkılmış Sui hanedanı devlet teşkilâtını yeniden kurdu[395]. Neticede ona bağlananların sayısı on bin kişiye ulaştı[396].

Bu arada daha önce Çin'den ayrılarak Gök-Türklere bağlanan, ancak sonra kaçan çinli Sun Chin-kang, yakalanarak öldürüldü[397]. Yang Cheng-tao'nun Sui imparatoru ilân edilmesinden sonra kendi akibetlerinden endişelenerek Gök-Türklerden hızla kopmaya başlayan diğer muhalif çinlilere Liu Wu-chou'da katılmış, Ma-i'ye kaçmak üzere iken, Gök-Türkler tarafından yakalanarak öldürülmüştü[398]. Ondan arta kalanlar onun memuru Yüan Chün-chang'ın emrine verilmişti. Ancak, Gök-Türkler ona tam güvenemiyorlardı. Bundan dolayı yardımcı bahanesiyle yanına Yü-she Şad'ı askerleriyle bıraktılar[399]. Dördüncü ayda vuku bulan bu hadiselerden sonra, beşinci ayda yine Gök-Türk elçilerine T'ang başkentinde müzikli ziyafet verilmiş, renkli ipekli kumaşlardan rütbelerine göre dağıtılarak, elçilik heyetine sunulmuştu[400]. Aynı ay içerisinde T'ang muhaliflerinden Wang Shih-ch'ung'la Ch'u-lo kagan, A-shih-na-chieh-to'yu gönderme suretiyle temas kurup, kendi tarafına çekti. Muhalif çinliye bin baş at gönderen kagan, onun akrabalarından birinin kızıyla evlenmişti. Ayrıca Wang Shih-ch'ung, Gök-Türklerle ticaret yapmaya da razı oldu[401].

Liu Wu-chou ölmeden önce T'ang hanedanıyla yaptığı savaş sırasında, Ch'u-lo Kagan, Böri Şad'ı iki bin süvari ile T'ang ordusunun yardımına göndermişti. Aslında Liu Wu-chou da Gök-Türkler ile müttefik idi. Ch'u-lo Kagan onun fazla kuvvetlenmesini istemediği için dengeli politika takip etmiş ve Liu Wu-chou'nun mağlup olmasın sağlamıştı[402]. Bundan sonra Chin-p'ing-yang şehrine gelen Ch'u-lo Kagan, bu bölgede bulunan güzel kadınları toplamış, üç gün kaldıktan sonra geri dönmüştü. Onun bu yağma hareketlerine karşı şehrin valisi Li Chung-wen, hiç bir

392 TFYK 974, 10b; TCTC, s. 5858.

393 CTS 194A Gök. böl., s. 5154; başka yerde bulunmamaktadır.

394 TFYK 974, 10b.

395 CTS 194A Gök. böl., s. 5154; HTS 215A Gök. böl. s. 6029; TCTC 188, s. 5882.

396 Sui imparatoruna bağlananların sayısı CTS 194A aynı yer ve de HTS 215A aynı yer'de mevcuttur.

397 TCTC 188, s. 5881.

398 Liu Wu-chou bio., CTS 55, s. 2254 HTS 68, s. 3713; TCTC 188, s. 5878.

399 Yüan Chün-shang bio., CTS 55, s. 2255-HTS 92, s. 3805; TCTC 188, s. 5883. Chang Jen-t'ang'ın HTS ile CTS'de olmadığı kaydı hatalıdır, bkz. s. 78.

400 TFYK 974, 10b.

401 TCTC 188, s. 5884.

402 CTS 194A Gök. böl., s. 5154; HTS 215A Gök. böl. s. 6029; 188, s. 5884.

şey yapamadı. Bu arada Ch'u-lo Kagan, Lun Tegin'i bir kaç yüz askerle çinli valiye yardım etmesi için kalede bıraktı. Sonra Shih-ling (şimdi Shan-hsi'de Yang-ch'ü kalesinin kuzey doğusundadır) geçidine de nöbetçiler bırakıp ülkesine geri döndü[403].

Yedinci ayda T'ang imparatorluğu askeri kuvvetlerinin Gök-Türklere karşı küçük de olsa bazı başarılar kazanmaya başladığını görmekteyiz. Li Hsi-yü ve Tuan Te-ts'ao, hazırlıksız yakaladıkları Gök-Türk askerlerini mağlup ettiler[404]. Fakat, bu yenilgiler Gök-Türkler üzerinde hiç bir tesir yapmadı; dokuzuncu ayda Bagatur Şad, Liang eyaletini işgal edip, buranın baş kumandanı Yang Kung-jen'ı mağlup etti. Üstelik bir kaç bin kadın ve erkeği götürdü[405].

Shih-pi Kagan zamanında Gök-Türklere bağlanan ve Wo-li Şad unvanını alan Li Tse-ho, 618 yılında T'ang imparatorluğu kurulunca bu devlete itaat etmişti. Onuncu ayda (620) imparator asileri yenerek bazı başarılar kazandı. Bu arada Gök-Türklerin içindeki anlaşmazlıkları Çin imparatoruna bildirmek üzere iken Gök-Türk süvarileri onun elçisini yakaladı. Onun bu teşebbüsüne kızan Ch'u-lo Kagan kardeşini hapsetti[406]. T'ang hanedanı muhalifleri birer birer Çin'e gidip, Kao-tsu'ya teslim olmalarına rağmen Liang Shih-tou, hâlâ Gök-Türklere bağlılık ittifakını sürdürüyordu. Hatta Ch'u-lo Kagan'ı T'ang imparatorluğuna büyük bir saldırı yapmaya ikna etti[407].

Hazırlanan plana göre Gök-Türk ordusu ve onun çinli müttefikleri dört ayrı koldan hücuma geçeceklerdi. Bagatur Şad, Yüan eyaletinden harekete başlayacak iken, Ch'u-lo Kagan, Ping eyaleti yolundan, Ni-pu Şad ile Liang Shih-tou, Yen eyaleti yolundan, T'u-li ise Hsi, K'u-mo-hsi, Ch'i-tan'lara kumanda edecekti. T'u-li'nin ordusu daha sonra Fu-k'ou geçidini aşıp, Chin ve Chiang bölgelerinde Ch'u-lo Kagan'ın ordusu ile birleşecekti[408]. Saldırı bölgelerinin genişliği ve katılanların fazla oluşu T'ang hanedanının ne kadar büyük bir tehlike içinde olduğunu göstermektedir. Öncelikle Ch'u-lo Kagan, Ping eyaletini alıp burada Sui imparatoru ilân ettiği Yang Cheng-tao'yu yerleştirmek istedi. Onun bu fikrine karşı çıkan Gök-Türk devlet adamları olmuştu. Ancak Kagan, babası Ch'i-min'in Sui desteğiyle tahta çıkabildiğini hatırlatıp, bu düşüncesinde ısrar etti[409].

Bütün bu hazırlanan planlar tam uygulama safhasına konulacak iken, daha ordular harekete geçmeden Ch'u-lo Kagan, çinliler tarafından zehirlendi. Bir süre hasta yattı; ölmeden önce kendisini zehirleyenleri hapse attı. Sonra öldü.

Doğu Gök-Türk devletinin kendisine büyük bir saldırı yapacağını öğrenen T'ang imparatoru Kao-tsu, çok korkmuş, Ch'u-lo Kagan'ı hücumdan vazgeçirtmek için Cheng Yüan-shou'yu elçi olarak ona göndermişti. Bu elçinin bütün yalvarmalarına rağmen Ch'u-lo Kagan, hazırlığını tamamladığı hücumlarını durdurma niye-

[403] En geniş bilgi TCTC 188, s. 5885; CTS 194A, aynı yer; HTS 215A, aynı yer, yalnız burada Lun Tegin'in adı Chü-chien olarak zikredilmektedir.

[404] Li Hsi-yü bio., CTS 59, s. 2332 ve de TCTC 188, s. 5885. Chang Jen-t'ang HTS 215A'da bulunduğunu söylüyorsa da (bkz. s. 78, not 68) aslında yoktur.

[405] Sadece TCTC 188, s. Ayrıca bkz. Chang Jen-t'ang aynı eser, s. 10.

[406] Li Tse-ho bio., CTS 56, s. 2282-HTS 87, s. 3731; TCTC 188, s. 5894.

[407] Liang Shih-tou bio., CTS 56, s. 2280-HTS 87, s. 3731; TCTC 188, aynı yer.

[408] Dipnot bkz. 407.

[409] TCTC 188, s. 5895.

tinde değildi. Çabaları başarısız kalan çinli elçi, orada bulunan diğer T'ang muhaliflerinden Liu Wu-chou ile gizlice görüştü ve ondan kaganı durdurmanın tek yolunun onu öldürmek olduğunu anladı. Daha sonra elçi Cheng Yüan-shou gizlice kendi adamlarına kaganı zehirletti[410].

Daha önce 620 yılının 12. ayında Ping eyaletine muhafaza gayesiyle bırakılmış olan Lun Tegin, buranın askerî valisi Liu Shih-jang tarafından bir entrika çevrilerek yakalandı. Bu bölgeyi savunma maksadıyla gelen tegin halkı devamlı rahatsız ediyordu. Onun ortadan kalkmasından imparator Kao-tsu çok memnun oldu[411].

3 – İl (İllig) Kagan Devri (621-630)

Ch'u-lo Kagan'ın ani ölümü üzerine yukarıda bahsettiğimiz büyük askerî planın hiç başlamadığı görülmektedir. Boşalan Doğu Gök-Türk tahtına geçecek olan kaganın seçiminde Ch'i-min Kagan zamanından beri Gök-Türk ülkesinde bulunan İ-ch'eng hatun önemli rol oynadı. Her şeyden önce Ch'u-lo'nun oğlu Wo-she Şad'ı zayıf ve çirkin olması sebebiyle tahta geçirtmeyip, onun yerine Ch'i-min'in en küçük oğlu Bagatur Şad'ı destekledi. Shih-pi'nin kardeşi olup devletin doğu kısmını idare eden bu şadın asıl ismi Tou-pi idi ve Ch'u-lo'nun da kardeşi oluyordu. Bu şad tahta çıktıktan sonra İl (Hsie-li veya Chie-li) Kagan unvanını aldı[412]. Arkasından hemen Çin'e elçi gönderip Ch'u-lo Kagan'ın ölümünü bildirdi[413]. T'ang imparatoru Shih-pi'nin ölümünde yaptığı bütün yas törenlerini Ch'u-lo için de tekrarladı.

İl Kagan (Chie-li veya Hsie-li) konuyla ilgili bütün Çin kaynaklarının ittifakla bildirdiği üzere çok kuvvetli devlet ve ordunun başına geçmişti. Çin asıllı İ-ch'eng hatunla o da evlendi Devletinin gücünden destek alarak başlıca politikası Çin'i baskı altında tutmak oldu. Bu esnada Gök-Türkler nezdinde bulunan T'ang hanedanı muhalifi çinliler, İl Kagan'a sürekli, onun babası Ch'i-min'in Sui hanedanı sayesinde tahta çıktığını hatırlatıyor ve şimdi de o hanedanın veliahdı Yang Cheng-tao'yu desteklemesi, bunun için T'ang hanedanını ortadan kaldırması gerektiğini telkin ediyorlardı. Diğer taraftan T'ang hanedanlığının resmen kuruluşundan bir kaç yıl geçmiş olmasına rağmen Çin'de durum hâlâ karışıktı. Bundan dolayı Gök-Türklere pek hürmetkâr davranan Kao-tsu verdiği hediye vesair ikramlarla İl Kagan'ın oluşturacağı tehlikeleri bertaraf etmeye çalışıyordu. Ancak, Çin'e karşı baskı politikası gütmeye kesin kararlı olan İl Kagan, onların elçilerine sürekli kibirli davranıyor ve de aşırı taleplerde bulunuyordu.

621 yılının üçüncü ayında Gök-Türk kuvvetleri Çin'in Fen-yin bölgesine ve Shih eyaletlerine akınlar yaptılar. Fakat, Shih eyaletinin askerî valisi olan Wang Chi, bu hücumların bir kısmını önlemeyi başardı[414]. Aslında bunlar Gök-Türklerin ufak çapta akınları idi. Esas büyük akın arkadan geliyordu. Nisan ayında Çin seddini geçen İl Kagan'ın hücumları Yen-men'a ulaştı. Burada Li Ta-en tarafından durduruldular[415]. Az sonra Ping eyaleti de Gök-Türk akınlarından kurtulamadı.

[410] Cheng Yüan-shou bio. CTS 62, s. 2380-HTS 100, s. 3938.

[411] TCTC 188, s. 5898.

[412] TT 197 ve WHTK 343.

[413] Bu hadiselerin en iyi teferruatı TCTC 188, s. 5896'da bulunmaktadır.

[414] TCTC 189, s. 5906-5908; HTS ile CTS'de bulunmamaktadır.

[415] CTS 194A Gök. böl., s. HTS 215A Gök. böl., s. 6030; TCTC 189, s. 5911, 5912.

Ch'u-lo Kagan'ı zehirleterek ölümüne sebebiyet verdirmek suçundan[416] Gök-Türk merkezinde hapsedilmiş olan Cheng Yüan-shou'yu kurtarmak için Li Kui adlı bir elçi altın ve ipekli kumaşlarla İl Kagan'a gönderildi. Altın ve ipekli kumaşlara rağbet etmeyen Kagan, Çin elçisinin yerlere kapanarak kendisini selâmlamasını istemiş, elçi buna yanaşmayınca, onu tutuklamıştı[417]. Diğer elçi sol saray muhafızları baş kumandanı unvanlı büyük general Ch'ang-sun Hsün-te'yı da hapse attı. Elçilerinin İl Kagan tarafından birbiri ardına tutuklanması üzerine Çin imparatoru da kendi başkentinde bulunan Gök-Türk elçilerini hapse attı. Bu sıralarda Çin sınırlarına doğru gelişen Gök-Türk akınlarının ardı arkası kesilmiyordu. Beşinci ayda tekrar T'ang imparatorluğu topraklarına giren Gök-Türkler, Li Shu-liang kumandasındaki beş Çin ordusunu yendiler. Hatta Li Shu-liang'a savaş sırasında bir ok saplandı ve bir ay sonra öldü[418]. Aynı yılın sekizinci ayında Tai eyaletine giren Gök-Türkler, kendilerine karşı koymaya çalışan Çin harekat orduları baş kumandanı Wang Hsiao-chi'yi bozguna uğrattılar. Arkasından ilerlemeye devam eden Gök-Türk ordusu Kuo-hsien kasabasını kuşattı[419]. İki ay süren bu kuşatmadan sonra istediklerin elde ettikleri anlaşılan Gök-Türkler geri döndü.

Dokuzuncu ay içerisinde Ping, Liang ve Ling eyaletleri Gök-Türk hücumlarına maruz kaldı. Ancak Çin orduları artık savunmada başarılı olmaya başlamıştı[420]. Üstelik Ling eyaleti baş kumandanı Yang Shih-tao, Gök-Türkleri yenmeye muvaffak oldu. Bu mağlubiyet İl Kagan'ın ordusuna fazla bir şey kaybettirmemiş olmalıdır. Çünkü on birinci ayda gelişen Gök-Türk akınlarında Heng, Ting, You ve İ gibi bölgeler tamamen istilâ edilmişti. Bu akınlara T'ang hanedanı muhaliflerinden Kao K'ai-tao da iştirak etmişti[421].

622 senesinde imparator Kao-tsu, Kagan'a tekrar zengin hediyeler gönderdi ve bir çinli prensesle evlendirme teklifinde bulundu. İl Kagan, bu teklifi kabul etti ve Çin imparatorunun arzusu doğrultusunda hapiste tuttuğu Li Kui, Cheng Yüan-shou ve Ch'ang-sun Hsün-te'yı serbest bıraktı[422]. On chin miktarında balık tutkalını hediye olarak gönderip, iki ülke arasının bundan sonra tutkalla yapıştırılmış gibi yakın olmasını söyledi. Bunu duyan Kao-tsu da onun elçileri Je-han Tegin'i, A-shih-na-te'yı ve diğer Gök-Türkleri ülkelerine geri yolladı[423].

Aynı sıralarda İl Kagan taaruzlarına devam ediyor ve T'ang muhalifleriyle birlikte[424]. Yen-men'ı muhasara altına alıyordu. Kuşatma bir ay kadar sürdü ve geri

[416] Chang Jen-t'ang her ne kadar Ch'u-lo Kagan'ın sadece şüphelendiğini söylüyorsa (bkz. s. 14) da Cheng Yüan-shou'nun bio.'de kayıtlı bilgilere göre onun adamları tarafından zehirlendiği kesindir, bkz. CTS 62, aynı yer-HTS 100, aynı yer.

[417] Li Kui bio., CTS 60, s. 2350-HTS 78, s. 3525; TCTC 189, s. 5192

[418] TCTC 189, s. 5193; CTS 194A aynı yer; HTS 215A, aynı yer.

[419] Li Shu-liang bio., CTS 60, s. 2345-HTS 78, s. 3520; TCTC 189, s. 5920; Chang Jen-t'ang, CTS ile HTS'de olmadığını söylüyorsa da hatalıdır, bkz. s. 81, not 108.

[420] TCTC 189, s. 5927; CTS 194A Gök. böl.'de yoktur; HTS 215A Gök. böl. de ise çok kısa anlatılmıştır.

[421] Tou Tsung bio., CTS 61, 2367-HTS 95, s. 3846-3847; Wei-ch'ih Cheng-te bio., CTS 68, s. 2495 vd. -HTS 89, s. 3752 vd; TFYK 985, 1a.

[422] Cheng Yüan-shou bio., CTS 62, s. 2380-HTS 100, s. 3938; TCTC 190, s. 5948; ayrıca CTS 194A aynı yer; HTS 215A aynı yarı. TFYK 985, aynı yer; TCTC 189, s. 5929.

[423] Kao K'ai-tao bio., CTS 55, 2217-HTS 86, s. 3714; TCTC 189, s. 5940; Chang Jen-t'ang hatalı olarak CTS ile HTS'de olmadığını söylemektedir.

[424] Kao K'ai-tao bio. CTS 55, s. 2217-HTS 86, s. 3714; Yüan Chün-wan bio., CTS 55, s. 2252, 2253-HTS 92, 3804-3805.

döndüler[425]. Tai eyaleti garnizon kumandanı Li Ta-en, önce Gök-Türk ülkesinde açlık çıktığından dolayı, zor durumda kaldıklarını, dolayısıyla Ma-i şehrinin onlardan geri alınmasının kolay olacağı gerekçesiyle imparatora teklifte bulunmuştu. Kao-tsu da Tu Ku-ch'eng'ı ona yardımcı gönderdi. Lakin Tu Ku-ch'eng vaktinde buluşması gereken noktaya gidemedi. Yalnız kalan Li Ta-en, İl Kagan ve T'ang hanedanı muhalifi çinli Liu Hei-ta tarafından kuşatıldı. İmparator, bu sefer Li Kao-ch'ien'i yardıma gönderdi. Fakat, yiyeceği tükendiği için kaleden çıkma teşebbüsünde bulunan Li Ta-en, Gök-Türkler tarafından öldürüldü[426]. İkinci ayda başlayıp, dördüncü ayda biten bu hadiselerden sonra Hsin eyaletine giren Gök-Türkler, büyük general Li Kao-ch'ien tarafından yenilgiye uğratıldılar[427]. Çok geniş bir coğrafyaya yayıldığını anladığımız İl Kagan'ın akınları durmuyordu. Altıncı ayda Shan-tung[428] bölgesine akın yapıldı. Yen bölgesi prensi Li İ, Gök-Türkleri durdurmaya çalıştı[429].

Artık T'ang hanedanı kuvvetlenmeye başlamıştı. Dolayısıyla Gök-Türk akınlarına daha iyi savunma yapma yolunda önemli adımlar attılar. 622 yılının sekizinci ayında Ping eyaleti büyük baş kumandanı Li Shen-fu, Fen nehrinin[430] doğusunda bulunan Gök-Türkleri yendi. İki bin at ele geçirdiği gibi beş yüz Gök-Türk askeri öldürmüştü[431]. Aynı sıralarda İl Kagan bizzat kumanda ettiği yüz elli bin kişilik ordusu ile Yen-men geçidini aşarak, Ping eyaletine akın yaptı. Burada ordusunu iki bölüme ayırarak, bir bölümünü Yüan eyaletine gönderdi. Gök-Türkler, artık Çin'in çok içlerine girmişlerdi. Çinli kumandanlar, Gök-Türklerin dönüş yollarını kesme teşebbüsünde bulundular[432].

Bu sırada Çin sarayındaki bir müzakereden İl Kagan'ın Çin'e barış teklif ettiğini öğreniyoruz. Bazı Çinli devlet adamları bu teklifi hemen kabul etmek arzusunda idiler. Bazıları ise Çin'in çok fazla içlerine girmelerinin iyi bir fırsat olduğunu ileri sürerek savaşmak istediler. İmparator da savaşma taraftarı idi. Ancak az sonra Lien eyaletine giren Gök-Türk orduları, Ta-chen geçidini ele geçirdiler. Barış teklif etme sırası T'ang imparatorluğuna gelmişti. Elçi olarak Cheng Yüan-shou, Kagan'a gönderildi. Çünkü o sırada Chie-shou şehrinden Chin eyaletine kadar yüzlerce li'lik alanda yarım milyon civarında Gök-Türk süvarisi dolmuştu. T'ang imparatorluğunun askerî bakımdan yapabileceği bir şey kalmamıştı. Bu durum göz önüne alındığında elçi Cheng Yüan-shou'ya Gök-Türkler nezdinde yapacak çok şey düşüyordu. Adı geçen elçi bütün hünerini gösterdi. Önce İl Kagan'ı anlaşmayı bozmakla suçladı. Kagan'ın etkilendiğini görünce devam ederek "Gök-Türklerin, T'ang imparatorluğu topraklarını ele geçirseler bile buralarda yaşayamayacaklarını, ayrıca elde ettikleri ganimetlerin hepsinin, millete gittiğini, kagana bir şey kalma-

[425] CTS 194A aynı yer; HTS 215A aynı yer; TCTC 190, aynı yer.

[426] Liu Hei-ta bio., CTS 55, s. 2259-HTS 86, s. 3716; Li Kao-ch'ien bio., CTS 57, s. 2298-HTS 88, s. 3740, 3741; TCTC 190, s. 5950.

[427] TCTC 190, s. 5951. TFYK aynı yer; HTS'de mevcuttur,CTS'de bulunmamaktadır.

[428] Shan-tung, T'ai dağlarının doğusundaki toprakların genel adıdır, bkz. Chang Jen-t'ang, s. 83, not 139; CKKC s. 385.

[429] TCTC 190 aynı yer; Kao K'ai-tao bio. CTS 55 aynı yer-HTS 86 aynı yer; Yüan Chün-wan bio. CTS 55 aynı yer-HTS 92 aynı yer.

[430] Bugünkü Shan-hsi'dedir.

[431] TCTC 190, s. 5951; TFYK aynı yer.

[432] Li Tse-ho bio., CTS 56, s. 2282-HTS 92, s. 3804; TCTC 190, s. 5954; HTS 215A Gök. böl., s. 6030.

dığını, onun için en iyisinin Çin'le barış yapmak olduğunu, bu sayede hem savaş yorgunluğundan kurtulacağını, hem de Çin'den gelecek ipekli kumaşlar ve altınların hepsinin hazinesine gireceğini, aksi takdirde kaganın kendi kardeşleriyle arasının açılacağını ve felakete uğrayacaklarını" izah etti. Onun bu açıklamaları kagan üzerinde etkili oldu. Ordusunu topladı ve geri döndü[433].

İki ülke arasında barış akdedilmiş olmasına rağmen çinli kumandanlar bazı noktalarda Gök-Türklere taarruz ettiler. Dokuzuncu ayda meydana gelen bu olaylarda Yang Shih-tao ve emrindekiler, San-kuan dağında[434], Wen Yen-po ve emrindeki generaller Heng dağında, An Hsing-kui ise Kan eyaletinde Gök-Türkleri yenilgiye uğrattılar[435]. Böylece çinliler, kendi yaptıkları anlaşmayı kendileri bozuyordu. On birinci ayda ise Li Ta-tsung, Ling eyaletinde, Yü-she Şad'ı yendi, Yü-she Şad'ın Wu-yüan'de idare ettiği topraklar tekrar çinlilerin eline geçti[436].

Çinliler bu arkadan saldırılarıyla Gök-Türklerle yapmış oldukları barışı kendileri bozdular. 623 yılının beşinci ayında Lin eyaletine giren Gök-Türkler, yanlarına T'ang muhaliflerinden Liang Shih-tou'yu da almışlardı. Daha sonra yine muhaliflerden Kao K'ai-tao ile You eyaletine hücum ettiler. Ancak burada T'u Ti-ch'i tarafından geri püskürtüldüler[437].

Ma-i şehri çok önemli bir stratejik mevkiide bulunuyordu[438]. Gök-Türkler ellerinde tuttukları bu şehri sürekli üs olarak kullanıyorlardı. Şehrin idaresi ise Gök-Türk askerleri ile T'ang muhaliflerinden Yüan Chün-chang'ın elinde idi. Diğer bir muhalif Kao Man-cheng, T'ang hanedanına bağlanmak istiyordu. Bunun içinde gece Yüan Chün-chang'a hücum etmiş, ancak o zamanında haberdar olarak Gök-Türk ülkesine kaçmıştı. Yüan Chün chang tekrar Ma-i'yi almak için Tudun Şad ile birlikte hücum etti ise de yenildi[439]. Altıncı ayda cereyan eden bu hadiselerden sonra Gök-Türkler tekrar Yüan Chün-chang'a yardımcı asker vererek, Ma–i üzerine gönderdiler. Ancak bu ordu Li Kao-ch'en tarafından yenildi. Arkasından çok geniş ve büyük bir Gök-Türk saldırısı gelmeye başladı. Yüan ve Shou eyaletleri Gök-Türklerin eline geçerken, imparator Kao-tsu kuzey sınırlarında askeri tedbirler aldı. İlerlemeye devam eden Gök-Türk ordusu sekizinci ayda Chen, Yüan, Shan-ho-chen ve Wei eyaletlerini tamamen istilâ etti[440]. Büyük çapta gelişen Gök-Türk hücumlarından You eyaleti de dokuzuncu ayda nasibini aldı. Kao K'ai-tao da bu sırada yirmi bin Gök-Türk süvarisine kumanda ediyordu[441]. Gök-Türkler bu sırada çok az görülen bir faaliyet icra ettiler. Ts'ao P'an-i'yi elçi olarak gönderip, imparator Kao-tsu'ya Liu Shih-jang'ın kendileriyle işbirliği yaptığını söyleyerek, onun idam ettirilmesine sebep oldular[442]. Daha önceki olaylardan dolayı Ma-i şehrinin intikamını almak için onuncu ayda topyekun saldıran İl Kagan, gece kaleden çıkmak isteyen Li Kao-ch'i-

433 TCTC 190, s.5955; Cheng Yüan-shou bio., CTS 194A, s. 2380-HTS 100, s. 3938.

434 TFYK 985, 1a; TCTC 190, s. 5955.

435 TCTC aynı yer; TFYK aynı yer.

436 Wen Yen-po bio., CTS, s. 2361-HTS 91, s. 3782; TCTC 190, s. 5961; Li Tao-tsung bio., CTS 60, s. 2354-HTS 78, s. 3515; TCTC 190, s. 5961.

437 T'u Ti-ch'i bio., CTS 199B; TCTC 190, s. 5967, 5968.

438 Liu Shih-Jang bio., CTS 55, s. 2255, 2256-HTS 94, s. 3835.

439 Yüan Chün-chang bio., CTS 55, s. 2255-HTS 92, s. 3805; TCTC 190, 5968, 5969.

440 TCTC 190, s. 5971.

441 Kao K'ai-kao bio., CTS 55, s. 2256-HTS'de Yoktur; TCTC 190, s. 5971.

442 Liu Shih-jang bio., CTS 55, aynı yer-HTS 94 aynı yer; TCTC 190, s. 5972. Chang Jen-t'ang burada da söz konusu bilgilerin HTS ile CTS'de olmadığını söylüyor.

en'in askerlerinin yarısını telef etti. Ancak çinli kumandan kaçmayı başardı. Şehri kuşatmaya devam eden Gök-Türk ordusuna hücum etmek için vazifelendirilen kumandan Liu Shih-jang korkusundan gelememişti[443].

Ancak bu esnada Çin'e bir elçi gönderen İl Kagan, bir çinli prensesle evlenmek istediğini bildirdi. İmparator kuşatmayı kaldırdığı taktirde İl Kagan'a bir prenses vereceğini açıkladı. Kagan'ın hatunu taarruzlara devam edilmesinde ısrar ediyordu. Uzun süredir kuşatma altında bulunan Ma-i'de yiyecek iyice azalmış, şehirdeki memurlardan Tu Shih-yüan, baş kumandan Kao Man-cheng'ı öldürüp, şehri Gök-Türklere teslim etmişti. Gök-Türkler prensesle evlenmenin gerçekleşmesi için Ma-i şehrini Çin'e verdiler[444]. Ancak, Gök-Türk saldırıları bu yılın sonuna kadar devam etti. On ikinci ayda Ting eyaleti istila edildi ise de burada bulunan Çin ordusu tarafından geri püskürtüldüler[445].

624 yılında da Gök-Türk orduları Çin topraklarında hücumlarını sürdürüyordu. Üçüncü ayda Yüan[446], beşinci ayda Shuo[447], altıncı ayda Tai[448] eyaletleri Gök-Türk akınlarına maruz kaldılar. Fakat, adı geçen son eyaletteki Wu şehrinde mağlup edildiler. Yedinci ayda ise daha büyük bir Gök-Türk akını geldi. Yüan eyaleti tamamen işgal edilmişti. Arkasından Lung eyaleti de istilâ edildi. Wei-ch'ih Cheng-te[449] ve Yang Shih-tao[450] birliklerindeki kuvvetler ile bunlara karşı koymaya çalıştılar. Ancak, Yin-p'an bölgesi de Gök-Türkler tarafından işgal edildi. Diğer taraftan T'u-li Şad'ın kumanda ettiği kuvvetler Yüan Chün-chang ile Ping eyaletine akın yaptı[451].

Yıllardan beri süregelen Gök-Türk saldırılarından kurtulamayan T'ang imparatoru Kao-tsu'ya bazı devlet adamları, başkenti Ch'ang-an'dan daha güneye nakletmeyi tavsiye ettiler. Sadece daha sonra imparator olacak olan Li Shih-min, bu fikre itiraz etti. Vezirlerden Hsiao Yü ve bir kaçı da onu destekledi. Neticede İmparator, başkentini daha güneye taşımaktan vazgeçti[452]. Bu ayın sonlarına doğru Tang hanedanı muhaliflerinden Yüan Chün-chang, Shuo eyaletine Gök-Türklerle beraber akın yaptı. Aynı esnada Kao-tsu, Chin ve Ch'i prenslerine Gök-Türklerle savaşma emri vermiş ve onlara Lan-ch'ih denilen havuzun yanında ziyafet vermişti[453].

Çin'in bütün kuzey eyaletlerinden başka ortalarına kadar da uzanan Gök-Türk akınları, sekizinci ayda da devam etti. Yüan, Hsin, Ping ve Sui eyaletlerine büyük akınlar yapıldı. Bu akınlara İl Kagan ile Shih-pi'nin oğlu T'u-li Kagan kumanda ediyorlardı. Sui eyaletinde askerî vali vali Liu Ta-chü, onları önlemeye çalıştı. Bu sırada uzun süren yağmurlar olmuş Çin ordusu gerekli erzak ve levazımatın nakliyle uğraşmak zorunda kalmıştı. You eyaleti önünde karşı karşıya gelen Çin ve

[443] Liu Shih-jang bio., CTS 69, s. 2252-HTS 94, s. 3835.

[444] TCTC 190, s. 5973, 5974.

[445] TCTC 190, s. 5975.

[446] TCTC 190, s. 5980; HTS 215A Gök. böl., s. 6033; CTS'de yoktur.

[447] TCTC 190, s. 5983; HTS 215A aynı yer.

[448] TCTC 191, s. 5988; HTS 215A Gök. böl., s. 6032.

[449] TCTC 191, s. 5991.

[450] TCTC 191, s. 5989.

[451] TCTC 191, s. 5989; CTS 194A Gök. böl., s. 5157; HTS 215A.

[452] TCTC 191, s. 5990.

[453] TCTC 191, s. 5591 ve de HTS 215A Gök. böl.,aynı yer.

Gök-Türk orduları henüz savaşa tutuşmadan Çin kumandanlarından Li Shih-min ileri çıkarak, İl Kagan'ı anlaşmayı bozmakla suçladı. T'u-li Kagan'ı da kendisiyle daha önce and içtiği halde buraya savaşmaya gelmekle itham etti. İki kagan da onun konuşmalarından etkilendiler. Özellikle T'u-li'nin Ch'in prensiyle ittifak ettiğini duymuş olmak, İl Kagan'ı onun hakkında şüpheye sürüklemişti.

Sonra Gök-Türk ordusu geri çekildi. İl Kagan geri dönme kararı vermiş olmasına rağmen, çinli kumandan yağmur dolayısıyla Gök-Türklerin yaylarındaki zamkların eriyeceğini ve iyi kullanamayacaklarını ileri sürerek, kendi yaptığı anlaşmayı kendisi bozdu. Geceleyin Gök-Türklere saldıracaktı ki; Gök-Türkler uyandılar. Bunun üzerine T'u-li'ye özel adam gönderip, onunla anlaştı. Bu sırada İl Kagan savaşmak istiyor, fakat, çinliler tarafından kandırılmış olan T'u-li karşı çıkıyordu.

Bu gelişmelerden sonra Çin'e karışı İl Kagan'ın tavrının değiştiğini görüyoruz. T'ang imparatoruna elçi göndererek, barış yapmak istediğini bildirdi. Bunun için de A-shih-na Ssu-mo unvanlı Chia-pi Tegin ve T'u-li Kagan'ı yollamıştı. A-shih-na Ssu-mo İl Kagan'ın üvey amcası oluyordu. Soğd'lulara benzediği için şad olamamış sadece Chia-pi Tegin unvanıyla kalmıştı. Bu tegine Çin'de çok iyi muamele edilmiş, hatta imparatorun yatağına kadar götürülmüştü. Çin'de bulunduğu sırada kendisine Ho-shun prensliği unvanı tevcih edildi[454]. Bu ay içerisinde P'ei Chi, Gök-Türklere elçi olarak gönderildi[455]. Ch'i eyaleti askerî valisi Chai Shao[456], Tu-yang vadisinde Gök-Türkleri mağlup ederken, dokuzuncu ayda Sui eyaletinde Li Ta-chü yendiği Gök-Türklerden üç tegini esir aldı[457]. Fakat, Gök-Türk orduları akabinde Kan eyaletine girdi[458]. Genellikle akın ve yağma karakteri taşıyan bu Gök-Türk hücumları sürerken, T'ang hanedanı hakim olduğu topraklarında kuvvetini iyice artırmıştı. Bundan başka yeğeni T'u-li Şad'a küsen ve Çin'e karşı uyguladığı baskı politikasını terketmeye başlayan İl Kagan, 625 yılının ilk ayında T'u-yü-hun'lar ile ticarî münasebet kurmak için imparator Kao-tsu'ya müracaat etti[459]. Üçüncü ayda Gök-Türkler Lu eyaletine saldıracakları haberini yaydılar. Bunun üzerine Ch'in bölgesi prensi mukavemete hazırlandı. Sonra Gök-Türkler saldırıdan vazgeçtiler[460]. Dördüncü ayda Liang eyaleti askerî garnizonuna baskı yaptılar. Hatta şehrin dış surların dahi aştılar. Askerî vali Liu Chün-chie, Gök-Türk hücumlarını önledi. Bundan sonra Gök-Türklerin hızla gelişen akınlarından korunmak için Pekin bölgesinden Shih-ling'e kadar savunma hattı meydana getiren Kao-tsu, yine de İl Kagan'ın Ling eyaletine akın yapmasına engel olamadı. Büyük generallerden Chang Chin'i ordu kumandanı tayin edip, Gök-Türkler üzerine gönderdi[461]. Devletini sağlamlaştırıp, kuvvetinin artmasından sonra, T'ang imparatoru Kao-tsu, Gök-Türkleri aşağılamak için, bundan sonra mektup yerine ferman yazacağını devlet adamlarına ilân etti. Yedinci ay içinde İl Kagan, Hsiang eyaletine akın yaptı. Kaganı durdurmak isteyen Tai eyaleti baş kumandanı ise Hsin-ch'eng'da Gök-Türkler tarafından mağlubiyete uğratıldı.

454 TCTC 191, s. 5992, 5993.
455 P'ei Chi'nin elçiliği sadece TCTC 191, s. 5934'de mevcuttur.
456 HTS 215A Gök. böl., s. 6033.
457 TCTC 191, aynı yer; HTS ile CTS'de bulunmamaktadır.
458 TCTC 191, aynı yer; HTS ile CTS'de yoktur.
459 TCTC 191, s. 5994.
460 TFYK 998, 7a.
461 TCTC 191, s. 5995.

Ani hücum silsilesine sekizinci ayda da devam eden İl Kagan, önce Ping, sonra Ling, arkasından Lu, Ch'in ve Han eyaletlerini istilâ etti. Çin imparatoru, Li Ching ve Jen Kui gibi kumandanlarla savunma tedbirleri almaya çalıştı ise de yeniden yüz bin kişilik ordusuyla harekete geçen Gök-Türk ordusu, İl Kagan liderliğinde Shuo eyaletinde yağmalar yaptı[462]. Bu olaydan az sonra T'ai-ku mevkiinde Gök-Türk ordularıyla savaşan çinli kumandan Chang Chin, bütün ordusu yok edilmek suretiyle mağlup edildi. Fakat, kumandanın kendisi kaçmayı başardı[463]. Bu galibiyet esnasında Çin ordusu baş kumandanı Wen Yen-po'yu esir alan Gök-Türkler, onun önemli bir mevkiide olduğunu öğrenince, kendisine Çin'in askerî vaziyeti hakkında sorular sordular; fakat, yeterli cevap alamadılar. Akabinde Ling-wu mevkii ve de Sui eyaleti İl Kagan tarafından işgal edilmiş, ancak, o sonradan Çin'e elçi göndererek barış yapmak istediğini bildirip, istilâdan vazgeçmişti[464]. Çok geniş bir alanı işgal eden İl Kagan'ın yaptığı yağmalarla hedefine ulaştığı anlaşılmaktadır. Çin'i tamamen fethetmenin kendi ülkesi menfaatine bir şey getirmeyeceğini düşünerek geri çekilmişti.

İl Kagan'ın geri çekilişinden sonra dokuzuncu ay içerisinde bazı Gök-Türk beyleri tek başlarına hareket ederek akınlarda bulunuyorlardı. Fakat, küçük çapta yapılan bu harekâtın çoğu çinliler tarafından durduruldu. Bagatur Şad, Ping eyaletinde bir şehir ele geçirmiş, ancak sonra mağlup edilmişti. You eyaleti civarındaki Gök-Türkler de yenilip, iki bin kişi esir düşmüştü. Bununla birlikte Shan ve Ling eyaletleri. onbirinci ayda da P'eng eyaleti bir kısım Gök-Türk kuvvetleri tarafından istilâ edildi[465].

Doğu Gök-Türk devletinin en kuvvetli çağlarını yaşadığı 615-626 yılları arasındaki dönemin son yılına girildiğinde yıllardan beri mutad olan Çin'e akın serisi devam ediyordu. 627 yılının ikinci ayında Yüan eyaleti hücuma maruz kalırken[466], üçüncü ayda Liang eyaleti tecavüze uğradı. Daha sonra bu akınlar Li You-liang tarafından önlendi. Bu arada Gök-Türk ülkesinde bulunan Wo Yang-yin adlı Çin elçisi elli adamıyla İl Kagan'ın otağına baskın yapıp, onu öldürmek istemişti. Ancak zamanında bundan haberdar olan Gök-Türkler onu yakaladılar[467].

Dördüncü ayda önce Shuo, Yüan, Ching eyaletlerini geçiren İl Kagan, çinli kumandan Li Ching ile Hsia-shih mıntıkasında savaştı[468]. Geri çekilen Gök-Türk ordusu, Batı Hui eyaletini istilâ etti[469]. Beşinci ayda Ch'in ve Lan eyaletleri, batı Gök-Türk askerî birlikleri tarafından işgal edildi[470]. Bir ay sonra Çin seddinin dışındaki Sarı nehir havzasında bir kaç on bin süvariyle karargah kuran Gök-Türklerden Yü-she Şad, Wu-ch'eng kalesini kuşattı. Daha sonra Wei ve Lung eyaletleri de Gök-Türk akınlarına maruz kaldı[471]. Yedinci ayda ise Ch'in eyaletinde Chai Shao, mağlup ettiği Gök-Türklerden bir tegin ve binden fazla asker öldürmüştü[472].

462 TCTC 19, s. 5996.

463 Li Ching bio., CTS 67, s. 2478-HTS 93, s. 3813-3814. Ayrıca bkz. T. Hayashi, aynı makale, s. 138.

464 CTS 194A Gök. böl., s. 5157; HTS 215A, s. 6037; TCTC 191; 5597.

465 TCTC 191, aynı yer.

466 TCTC 191, s. 5998; Bu olaydan HTS'de çok az bahsedilmekte ise de CTS'de hiç bilgi yoktur.

467 TFYK 985, 2b; TCTC 191, s. 5999.Yine bu bilgi CTS'de yoktur, HTS'de vardır.

468 TCTC 191, s. 6000; CTS ile HTS'de yoktur.

469 Li Ching bio., CTS 67, s. 2478.

470 TCTC 191, aynı yer; HTS'de kısa şekilde bahsedilmiştir.

471 TCTC 191, s. 6007.

472 TCTC 191, s. 6014, 6016; bu bilgi HTS'de var, ancak CTS'de yoktur.

Sekizinci ayda İl Kagan, T'u-li Kagan ile birlikte yüz binden fazla sayıda olan ordularıyla Kao-ling'i ele geçirmişler, Ching eyaletinde ise çinli kumandan Wei-ch-'ih Ching-te'ya mağlup olmuşlardı. Hatta bu sırada A-shih-te Wu-mei-ch'o adlı erkin esir düşerken, binden fazla Gök-Türk askeri öldürüldü[473]. Bu mağlubiyetler üzerine İl Kagan, karargâhını Wei Suyu kenarında kurdu. Chih-shih-ssu-li adlı elçiyi Çin ordularının hareketini öğrenmek maksadıyla, T'ang imparatorluğu tahtına yeni çıkmış olan T'ai-tsung'a gönderdi Gök-Türk elçisi Çin sarayına vardığında kendi ülkesinin gücünü övdü. Yeni imparator, onun bu hareketine kızarak, Gök-Türkleri altın ve ipekli elbiseleri aldıkları halde Çin'e saldırıp anlaşmayı bozmakla suçladı. Arkasından elçiyi tutukladı. Bazı devlet adamları[474] Gök-Türk elçisinin hapse atılmasının doğru olmadığını söyledilerse de imparator, o şekilde davranırsa Gök-Türklerin kendisinin onlardan korktuğunu düşünür diyerek kabul etmedi.

Yeni imparator önce kendisi altı veziri ile hızla Wei nehrinin kenarına, kaganın bulunduğu mıntıkaya geldi. İki taraf karşı karşıya geldiklerinde T'ai-tsung, İl Kagan'ı yine anlaşmayı bozmakla suçladı. Bu arada kalabalık bir Çin ordusu beklenmedik bir şekilde ince bir patikadan çıkıp, oraya gelmişti. İmparator, kaganla baş başa kalıp, konuşmaya devam ettiler. Çin imparatoru Gök-Türklerin kendi ülkesi içlerine fazla girdiklerini ve bu yüzden tedirgin oldukları kanaatinde idi. Neticede İl Kagan ile T'ai-tsung anlaşma yaptılar Anlaşmanın belli başlı dört ana maddesi vardı. Pien-ch'iao adlı köprüde yapılan bu barışta, Çin imparatoru beyaz at kurban ederek and içti. Varılan kararlara göre: Gök-Türkler, çinlilere at sığır verirken, karşılığında ipek, gümüş altın vesair malları alacaklardı; Gök-Türk ordusu geri çekildikten sonra her iki taraf bir birine saldırmayacaktı; çinli esirler iade edilecekti; T'ang hanedanıyla Gök-Türkler yakın dostluk tesis edeceklerdi[475]. Gök-Türkler askerî bakımdan Çin'e nazaran çok daha kuvvetli oldukları halde T'ang hanedanıyla kendilerini eşit sayan bir anlaşma yapmışlardı. Ancak, Gök-Türk ordusunun dağınık durumu, Çin imparatorunun gözünden kaçmamıştı. Çin'in göz kamaştırıcı malları hakikaten ileri gelen Gök-Türk beylerini etkilemiş, savaşma arzuları kaybolmuştu. İşte Çin imparatoru bu sebebten Gök-Türklerle eşit şartlarda anlaşma yapma cüretini göstermiş ve başarmıştı. T'ang hanedanının ileri gelen devlet adamları dahi imparatorlarının bu hareketlerinden endişe etmişlerdi. İmparator, ayrıca Gök-Türklerin altın ve ipekli kumaşları alınca geri çekileceklerini ve savaşmaya önem vermeyeceklerini biliyordu[476]. İl Kagan bir ay sonra yani dokuzuncu ayda, T'ai-tsung'a üç bin at ile on bin koyun hediye ederek, anlaşmaya uyduğunu gösterdi. Bunları kabul etmeyen Çin imparatoru, Gök-Türkler tarafından götürülen çinlilerin iadesini istiyordu[477].

VII – DOĞU GÖK-TÜRK DEVLETİNİN ZAYIFLAMASI

Wei nehri kenarından yapılan anlaşma sonrasında artık Doğu Gök-Türk devletinin T'ang hanedanı üzerinde siyasî ve askerî üstünlüğünü sona ermişti. T'ang

[473] Wei-ch'ih Cheng-te bio., CTS 68, s. 2499; TFYK 985, 2b.

[474] TT 197, 1069c; CTS 194A Gök. böl., s. 5158; HTS 215A Gök. böl. s. 6033.

[475] Bu konuda ayrıca bkz. T'ang Ch'i, "Wei Nehri Barış Anlaşmasına Dair Araştırmalar," İ.Ü. Tarih Dergisi, 33, 1980/81, s. 226.

[476] Bu anlaşma ve teferruatının bulunduğu yerler TCTC 191 aynı yer; TFYK 991, 2a; HTS 215A, aynı yer, TT. 197, 1070a.

[477] TCTC 192, s. 6021.

imparatorluğu günden güne kuvvetini artırıyor iken Doğu Gök-Türk devleti bundan sonra hızla zayıflamaya başlıyordu. T'ai-tsung'un gücünün artmasına paralel olarak, muhalif çinli devlet adamları birer birer gidip ona teslim oluyorlardı. Bunlardan Yüan Chün-chang, 627 yılının beşinci ayında T'ang hanedanına bağlandı. Buna sebep olarak da İl Kagan'ın kötü idaresini gösterdi. Yakında yıkılacağını anlamıştı. İl Kagan onu arkasından takip etmiş ise de yakalayamamış askerleriyle hızla kaçmıştı[478].

İl Kagan, 621 yılından beri en büyük düşmanı Çin'e karşı zaferden zafere koşmuştu. Çin topraklarında kendinden evvel hiç bir Gök-Türk kaganının gidemediği kadar ilerilere uzanan geniş çapta akınlar düzenlemişti. Ancak ülke içinde ise idarede aynı başarıyı gösteremedi; çok önemli bir makama getirdiği çinli Chao Te-yen'in etkisinde kalmıştı. Çinliler nazarında bile namuslu ve temiz, dürüst olan Gök-Türk kanunları Çin'den farklı idi. İdarî kanunları ve kuralları Çin'in karmaşık kanunlarının yanında daha sade ve Gök-Türk yaşayışına uygun idi. İl Kagan'ın yüksek makama getirdiği çinli kendine göre kanunlar icad edip, eski adetlerin çoğunu değiştirmişti. Dolayısıyla millet sıkıntılı bir hale geldi. İl Kagan'ın idaresine karşı memnuniyetsizlik doğdu ve hızla arttı. Kagan'ın ikinci büyük hatası Soğd(Hu) asıllılarla yakınlaşması idi. Dolayısıyla kendi milletinden uzaklaşmış oluyordu. Aslında etkisinde kaldığı Soğd'lular, onu lüzumsuz seferler yapmaya teşvik ve tahrik ediyorlardı.

Bunlardan başka Doğu Gök-Türk ülkesi 627 yılında çok büyük bir tabiî felâket yaşadı. Son yıllarda kışları fazla kar yağdığı için hayvanların çoğu telef olmuştu. Uzun süredir yiyecek sıkıntısı çekiliyordu. Dolayısıyla düşülen ekonomik sıkıntıdan İl Kagan ağır vergilerle çıkmak istedi. Bu milletini kagandan uzaklaştıran bir başka sebep idi. Boyların çoğu baş kaldırmaya başladı.

Doğu Gök-Türk ülkesinde yaşanan bu huzursuzluktan, Çin imparatoru barış anlaşması yapmış olmasına rağmen faydalanmak istedi. Fırsatı kaçırmamak için saldırı niyetinde idi. Konuyu devlet adamlarına müzakereye açtığında, Ch'ang-sun Wu-chi adlı vezir bundan vazgeçtirdi[479].

Batı Gök-Türklerden T'ung Yabgu Kagan'ın zayıflaması üzerine Sir Tarduş'lar, İ-shih-po Küçük Kagan'ın torunu İ-nan liderliğinde, yetmiş binden fazla aileden müteşekkil boy ile İl Kagan'a itaat etmişti[480]. İl Kagan'ın kötü idaresi sürünce Uygur (Hui-ho), Bayırku ve Sir Tarduş'lar isyan ettiler. Bu isyanlar neticesinde Gök-Türk ülkesinde iç savaş başladı. İl Kagan ağabeyinin oğlu Yü-ku Şad'a yüz bin süvariyle bu isyanları bastırma görevi verdi. Fakat, bu şad Ma-lie (bugün Kansu'da) dağında beş bin süvarilik Uygur kuvvetinin pususuna düştü. Mağlup olan Yü-ku, Tanrı dağlarına kaçarken, askerlerinin çoğu Uygur 'ların eline geçip kuvvetlenmelerine sebep oldu. Bu esnada İl Kagan'ın dört şadı Sir Tarduş'lar tarafından yenilmiş, kagan hiç bir karşı harekette bulunamamıştı. Daha bir yıl öncesine kadar Çin'e çok kuvvetli ordularla hücum eden, siyasi yönden en büyük güç olan Doğu Gök-Türk devletinde artık kontrol elden çıkmış, tam bir kargaşa hüküm sürüyordu.

[478] Yüan Chün-chang bio., CTS 55, s. 2256-HTS 92, s. 3805; TCTC 192, s. 6035; Chang Jen-t'ang HTS ile CTS'de olmadığını söylüyor, bkz 78 not 56.

[479] TCTC 192, s. 6037; CTS 194A Gök. böl., s. 5158; HTS 215A Gök. böl., s. 6033.

[480] FTYK 964, 1b; CTS 199B Töles böl. s. 5344.

627 yılının sonunda ağır bir kış daha Doğu Gök-Türklerini vurdu. Yağan kardan ovalarda bile her taraf bir metre yüksekliğinde beyaz örtü ile kaplanmıştı. Zaten iç savaş nedeniyle tamamen dağılmış olan boyların hayvanlarının çoğu soğuktan öldü. Açlık başlamıştı. Yanında kalan milletini toplayan İl Kagan, Shuo eyaletinin yakınlarına geldi. Bu arada Gök-Türk ülkesine giden Çin elçisi dönüşünde imparatoruna verdiği raporda" Kuzey yabancılar'ında kavimlerin kuvveti at ve koyun sayısına göre öğrenilebilinir; şimdi Gök-Türkler de hayvanlar zayıf, halk ise açlık içinde bu devletlerinin yıkılacağını gösteriyor; bana göre üç sene içinde Gök-Türk devleti yıkılacaktır" diye belirtti[481]. Bu arada bazı çinli devlet adamları Gök-Türklere saldırı yapmayı imparatorlarına tavsiye ediyorlardı. Ancak, o kabul etmedi. 628 baharında İl Kagan'ın hakimiyetine isyan eden boylara Moğol kabileleri K'u-mo-hsi ve Hsi'ler de katıldı. Kagan, onların isyanını bastırma vazifesini devletin doğu tarafını idare eden yeğeni T'u-li Kagan'a verdi. Ancak, Yü-ku ve diğer şadlar gibi o da asilere mağlup olarak atıyla birlikte tek başına geri döndü. Bu hadiseye çok kızan İl Kagan, T'u-li'yi on gün hapsettirdi ve kırbaçla dövdü. Neticede İl Kagan, T'u-li ile de arasını açmış bulunuyordu. İl Kagan'la arası bozulan T'u-li, Çin imparatoruyla yakınlaştı[482]. Bu gelişmeleri yakından takip eden İmparator T'ai-tsung, T'u-li Kagan-'ın kendisine Çin sarayına gelme teklifi yapmasından memnun oldu. T'u-li'den asker isteyen ve alamayan İl Kagan, onun üzerine ordu sevk etti. Sıkışık durumda kalan T'u-li Kagan, Çin'den yardım istedi. Gök-Türk kaganı ile Wei nehri kenarında 626 yılının sekizinci ayında yaptığı anlaşmayı bozan T'ai-tsung, T'u-li'ye yardımı kabul etti[483]. Aynı sıralarda Ch'i-tan kavmi de Gök-Türklere isyan ederek, Çin'le müttefik olmak için T'ang imparatorluğun yanına gittiler. İl Kagan, Ch'i-tan'ların geri verildiği takdirde muhaliflerden Liang Shih-tou'yu iade edeceğini bildirdi. Onun elçisine T'ai-tsung, Liang Shih-tou'nun zaten teslim olmak niyetinde olduğunu, Ch'i-tan'ların ise Türk olmadıklarını söyleyerek kabul etmedi. Daha sonra Liang Shih-tou, çinliler tarafından kuşatıldı. Yardımına gelen Gök-Türkler, Shuo-fang yakınında yenildiler. Bu yenilginin sebebi çok kar olması sebebiyle Gök-Türklerin at ve koyunlarının ölmesi idi. 617 yılından beri Gök-Türk desteğiyle ayakta kalabilen Liang Shih-tou, yardım gelmeyince sıkıntıya düştü. Neticede emrindekiler ayaklandı. Üvey kardeşi Liang Shih-tou'yu öldürüp, T'ang imparatoruna teslim oldu[484].

Ülkesi tamamen karışmış olmasına rağmen İl Kagan 628 yılının dokuzuncu ayında yine Çin sınırlarına akın yaptı. Bu hücuma karşı önlemler alması tavsiye edilen Çin imparatoru, Gök-Türk devletinin uzun süre ayakta kalamayacağını, dolayısıyla savunma tedbirleri almanın Çin Seddi'ni tamir etmenin lüzumlu olmadığını düşünüyordu[485].

Sir Tarduş'lar iyice kuvvetlenmiş ve diğer Türk boyları da onlara bağlanmaya başlamıştı. Neticede İ-nan, kagan seçildi. Bu sırada Çin imparatoru T'ai-tsung, Ch-'iao Shih-wang'ı davul ve sancakla İ-nan'a gönderip, Chen-chu Bilge (Pi-chia) Kagan unvanıyla selâmladı. Ötüken'de oturmaya başlayan yeni kagana P'u ku, (Bugu/Bugut) Hsi, Tonra (T'ung-lo), Ediz (A-tie), Bayırku, Uygur gibi boylar bağlandı. Toprakları doğuda Moğol Mo-ho'ların bölgesine kadar uzanıyor, batıda

481 Cheng Yüan-shou bio., CTS 62, s. 2380-HTS 100, s. 3937.

482 TCTC 192, s. 6049.

483 TCTC 192, s. 6050.

484 Liang Sih-tou bio., CTS 56, s. 2280-HTS 87, s. 3731; TCTC 192, s.6020.

485 TCTC 193, s. 6057; bu bilgi HTS'de mevcut olup CTS'de yoktur.

Batı Gök-Türkleri, güneyde ise Gobi çölü sınır olmuştu[486]. İstiklâlini ilân ettikten sonra Sir Tarduş'ların Bilge Kagan'ı kendi kardeşi T'ung Tegin'i Çin sarayına elçi olarak gönderdi[487]. İmparator, onun elçisine değerli bir kılıç ve kırbaç sunarak" ülkesinde büyük suçluları bu kılıçla, küçük suçluları ise kırbaçla cezalandırmasını" söyledi. Bu suretle yeni tesis edilen küçük kaganlık Çin imparatorluğunun nüfuzuna girmiş oluyordu.

Hadiselerin bu şekilde ceryan etmesinden endişeye kapılan İl Kagan Çin ile dostluk kurmak istediğini bildirdi. Bunun yanında bir çinli prensesle evlenmek arzusunda idi. Fakat, T'ai-tsung, bu teklifi kabul etmek yerine kumandanlarından Li Ching ile Chang Kung-chin'e Gök-Türklere hücum etmelerini emretti[488]. Bundan evvel Tai eyaleti valisi Chang Kung-chin imparator T'ai-tsung'a Doğu Gök-Türk devletinin zayıflamasının sebeblerini ihtiva eden bir rapor hazırladı. Bu rapor Doğu Gök-Türk devletinin çok kısa zamanda kuvvetten nasıl düştüğünü göstermesi açısından hayli enterasandır.

Birinci sebep İl Kagan'ın aşırı sert ve acımasız bir idare yürütmesi idi. Haksız yere kendisine bağlı ve dürüst olanları öldürüyor, İki yüzlü aldatıcı olanlarla yakınlaşıyordu.

İkinci sebep başta Sir Tarduş'lar olmak üzere Töles diye adlandırılan hanedandan olmayan diğer Türk boylarının isyanıdır.

Üçüncü sebep de T'u-li Kagan, T'o Şad ile Yü-ku Şad'ların suçlanıp ülkeyi terketmek zorunda kalmaları idi.

Dördüncü sebep, bir kaç sene uzun kış olmasından sonra bu sene (629) de soğuklar çok erken bastırmıştı. Tarım ürünleri mahvolduğu için hububat sıkıntısı baş göstermişti.

Beşinci sebep olarak İl kagan kendi vatandaşlarından uzaklaşıp, Soğd'lulara daha fazla yakınlık göstermeye başlamıştı. Bir çok önemli görevleri onlara tevdi etmişti; bunlar aslında güvenilmez kişilerdi. Çin orduları ile karşılaştıklarında savaşmayacaklar ve Çin imparatoruna avantaj sağlayacaklardı.

Altıncısı da daha önce kuzeye gitmiş çinlilerin sayısının fazlalığı idi. Bunlar dağlarda guruplar halinde yaşıyorlardı. Artık T'ang hanedanına destek vermek niyetinde idiler. T'ang ordusu Çin Seddi'nin dışına çıktığında[489] çok rahat yardım edebilirlerdi.

VIII – DOĞU GÖK-TÜRK DEVLETİNİN YIKILMASI

İl Kagan'ın idaresindeki Doğu Gök-Türk devletinde karşı çözülme hareketleri 629 sonbaharında da hızla devam etti. Dokuz Gök-Türk erkini üçer bin süvariyle

[486] CTS 199B Töles böl., s. 5344; TFYK; 964, 1b; TCTC 193, s. 6061, 6062 J. Hamilton, "Toquz-oguz", JA, 1964, s. 54 vd.; M. Mori, "On Chi-li-fa (elteber) and chin (İrkin) of T'ie-le Tribes, Acta Asiatica, 9, 1965, s. 38-40; On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederations", Acta Orientalia, XXV, 1972,s. 277.

[487] TCTC 193, s. 6065; CTS, HTS.

[488] Li Ching bio., CTS 67, s. 2479-HTS 93, s. Chang Kung-ching bio., CTS 68, s. 2507; 193, s. 6065-6066.

[489] Chang Kung-chin bio., CTS 68, s. 2507; TCTC 193, s. 6065; Chang Jen-t'ang HTS ile CTS'de olmadığını söylemektedir, bkz. s. 96 not 339.

birlikte, Çin'e gidip imparatora teslim oldular. Hemen bunun sonrasında Bayırku, P'u-ku, (Bugu/Bugut) Tonra ve K'u-mo-hsi'erin reisleri de imparatora bağlandılar[490]. Yedinci ayda cereyan eden bu hadiselerden sonra on birinci ayda küçük çapta Çin'e yapılan Gök-Türk akınları çinli kumandanlar tarafından önlendi[491]. Ling ve Kan-su eyaletlerinde Gök-Türk orduları mağlup edilmişti. Aralık ayında da daha önce T'ang imparatoruyla iyi münasebetler tesis etmiş olan T'u-li Kagan ile Yü-ku Şad, Çin'e gittiler[492]. Artık devleti için en büyük tehlikeyi savuşturmuş olmanın rahatığı içindeki T'ang imparatoru T'ai-tsung, T'u-li Kagan'ın gelişinden çok memnun olmuş ve de eskiden babası Kao-tsu zamanında Çin milletinin Türk milletinin hakimiyetini kabul etmek zorunda kaldığını, bunun için daima utandığını, şimdi ise Gök-Türklerin kendisine tabî olmaya başladığını, bundan gururlandığını belirtmişti[493].

İl Kagan ülkesi çok karıştığından beri Çin'in kuzeyinde, bu ülkeye yakın bölgelerde oturmaya başlamıştı. Bu arada Li Ching ile Li Shih-chih kumandasındaki Çin orduları İl Kagan'a saldırmak için fırsat kolluyorlardı ve devamlı hareket halinde idiler. Li Ching gece ani yürüyüş yapmış ve halâ Doğu Gök-Türk devletine bağlı Ting-hsiang şehrini ele geçirmişti[494]. Kendi bulunduğu bölgenin çok yakınına kadar sokulan Çin ordusundan endişeye kapılan İl Kagan, ortağını Gobi Çölü'nün girişine taşıdı. Bu sırada onun en yakın adamı K'ang-su ve son Sui imparatorunun eşi sabık imparatoriçe Hsiao, veliaht Yang Cheng-tao ile çinli kumandan Li Ching' in casuslar göndermesi üzerine gizlice kaçıp, T'ang sarayına geldiler[495]. 630 yılının başında cereyan eden bu hadiselerden sonra, ikinci ayda İl Kagan daha ağır bir mağlubiyete uğradı. Bu mağlubiyetten sonra Kansu'nun kuzeyindeki T'ie Shan (Demir Dağı)'a kaçtı. Burada Çin imparatoruna Chih-shih-ssu-li'yi elçi olarak gönderip, T'ang'a bağlanacağını bildirdi. Bunun üzerine T'ai-tsung, dış işlerinden sorumlu vezir T'ang Chien başkanlığında bir heyeti İl Kagan'ın bulunduğu mevkiye gönderdi[496]. Elçinin vazifesi İl Kagan'ı sakinleştirmek idi. Bu arada Li Ching'e ordusuyla İl Kagan'ı karşılama görevi verildi. Bu generale göre İl Kagan, Çin'e itaat etmek konusunda tereddüt ediyor; otlar yeşillenip atlar beslendikten sonra kuzeye kaçmaya niyetleniyordu. Eğer çölün kuzeyine kaçıp Dokuz Kabile (Dokuz Oğuzlar) sığınırsa onu yakalamak imkansızdı. Bu yüzden süvarî kuvvetleriyle ona saldırıp, yakalamak istediler. Li Ching'in ordusu önden Li Shih-chi'nin ordusu arkadan yola çıktılar. Yin dağlarına yaklaştıklarından bin çadırdan fazla Gök-Türk ailesini yakalayıp, yanlarına aldılar. Bu arada çinli elçi T'ang Chien ve heyeti İl Kagan'ın yanına ulaşmış, kagan artık kendini rahat hissetmeye başlamıştı. Sisin bastırdığı bir sırada öncü Çin kuvvetleri Su Ting-fang idaresinde İl Kagan'ın yedi li (3.5 km) kadar yakınına vardı[497]. Tam bu esnada İl Kagan, Çin ordusunun aniden yaklaştığını farketti ve hemen günde bin li koşabilen atına binerek kaçtı Li Ching'in ordusu karargâha vardığında Gök-Türkler, tamamen dağılmışlardı. Bu karışıklıktan faydalanan elçi T'ang Chien kaçmayı başardı. Ani baskında hazırlıksız yakalanan Gök-

[490] TCTC 193, s. 6066.

[491] Li Ching bio., CTS 67, s. 2485-HTS 93, s. 3818.

[492] TCTC 193, s. 6067.

[493] TCTC 193, s. 6067.

[494] Li Ching bio., CTS 67, s. 2479-HTS 93, s. 3814; TCTC 193, s. 6070.

[495] TCTC 193, s. 6071.

[496] Li Ching bio., CTS 67, s. 2485-HTS 93, s. 3818.

[497] T'ang Chien bio., CTS 58, s. 2307-HTS 89, s. 3760; TCTC 193, 6072.

Türk askerlerinin on binden fazlası öldürülmüştü. 603 yılından beri Gök-Türk ülkesinde bulunan İ-ch'eng Hatun da öldürülenler arasında idi. Onun oğlu T'ie-lo-shih esir olarak yakalandı. Diğer kabile liderlerinin hepsi teslim oldu. General Li Shih-chi, elli binden fazla Gök-Türk esiriyle geri döndü. Yin Dağından Gobi çölüne kadar uzanan topraklar, T'ang imparatorluğuna bağlanmıştı[498].

T'ang hanedanına bağlanan Gök-Türk beylerinin sayısı fazlaca artmıştı. T'ai-tsung, bu Gök-Türk ileri gelenlerini çeşitli unvanlar tevcih etmek suretiyle yerleştiriyordu. Daha önce Çin'e gelip, orada ikâmet eden olan A-shih-na Ssu-mo'ya Hua eyaleti askeri valiliği ve Sağ muhafızları ordusu generalliği rütbesi sunuldu. T'u-li Kagan, Pei-p'ing düklüğü prensi ve bin ailelik timarın sahibi oldu[499]. Bu arada Çin'e bağlananlar imparatora Tanrı (Gök) Kagan olmasını rica ettiler. O da kabul etti. Bundan sonra kuzey kabileleri ile ilgili fermanlarda Tanrı Kagan unvanını kullanmaya başladı[500]. Bu arada Ssu-chie (İzgil)'ler[501] kırk bin kişilik boylarıyla Çin'e gidip bağlandılar. Ch'i-min Kagan'ın üvey kardeşi olan Su-ni-shih'ye, Shih-pi Kagan, Işbara unvanını vermişti. Ling eyaletinin kuzey, batısında elli aileden oluşan boyunu idare etmekte idi. T'u-li Kagan, Çin'e tabî olunca, İl Kagan, Işbara'yı kagan tayin etmişti. İşte baskından son anda kuntulan İl Kagan, Işbara'nın yanına sığındı. Aslında T'u yü-hun'lara kaçmak hiyetinde idi. Ancak bunu istemeyen Işbara onu Çin'e götürmek istiyordu. Bunu bir türlü içine sindiremeyen İl Kagan, bir gece bir kaç süvariyle kaçarak, bir vadiye saklanmış, daha sonra Işbara tarafından yakalanmıştı. Daha sonra çinli kumandan Chang Pao-hsiang, ordusu ile Kagan'ın bulunduğu yeri bastı. Yakaladığı İl Kagan'ı kendi ülkesi başkenti Ch'ang-an'a gönderdi[502]. Mart ayı içerisinde İl Kagan, Ch'ang-an'a vasıl oldu. Bu sırada Işbara da kendi idare ettiği boyuyla Çin'e bağlanmak için Ch'ang-an'a gitti. Sonuçta Gobi Çölü'nün güneyi tamamen Çin'in hakimiyeti altına girdi.

Çin imparatoru, İl Kagan'ı yıllardan beri T'ang hanedanına yaptıklarından dolayı azarladı. Ancak Wei nehri kenarında yapılan anlaşmaya uyduğu ve bu tarihten sonra Çin'e saldırmadığı için idamdan affettiğini açıkladı[503]. Sonra T'ai-p'u binasında (tahta çıkma vesair törenlerin yapıldığı bina) ikâmet etmesi emredildi. İl Kagan neşesiz, isteksiz ve durgundu. Ailesi ve diğer beraberindekiler ağıt yakarak ağlıyorlar ve yas tutuyorlardı. Bunun üzerine topraklarında geyiğin bol olduğu Kuo eyaletine vali tayin edildi ise de kabul etmedi. Aslında imparator, bu şekilde onun tabiî karakterini kaybetmeyeceğini düşünmüştü. Neticede Sol muhafızları generali tayin edilip, avlanması için arazi verildi. Yine de üzüntüsünden 634 yılının ilk ayında öldü. Kendi adamlarına defnettirildi. T'u-yü-hun asıllı onun eski veziri Ulu Toygun (Hu-lu Ta-kuan) ölümü üzerine üzüntüsünden boğazını keserek intihar etti ve onunla birlikte gömüldü. İl Kagan'ın annesinin evliliği sonrasında Po-ch'i-shih hatun ile T'u-yü-hun'lardan Gök-Türklere gelmişti. Çin imparatoru Ulu Toygun'un bu hareketine hayran kaldı. İl Kagan'a ölümünden sonra sunulmuş olan unvanlardan ona da sunuldu[504].

[498] TCTC 193, s. 6073.

[499] TFYK 964, 1b; HTS 215A Gök. böl., s. 6034; CTS 194A, s. 5159, TT 197 1070b-c.

[500] TCTC 193, s. 6073.

[501] Bkz. M. Mori" On The Chi-li-fa and Ssu-chin...", s. 39 vd.

[502] CTS 194A, Gök-böl. s. 5159; HTS 215A Gök. böl., s. 6035; TCTC 193, s. 6074.

[503] TCTC 193, s. 6075; CTS 194A Gök. böl., s. 5160; HTS 215A Gök. böl. 6036.

[504] TT 197, 1070 b.

Doğu Gök-Türk devletinin yıkılmasından sonra boş kalan boyların çoğu Ötüken'de kaganlığını sürdüren Sir Tarduş'ların yanına sığındılar. Bir kısmı ise Batı Gök-Türk ülkesine doğru (Batı Türkistan) yayıldı. Bununla birlikte yüz bin kişiden fazlası Çin'e sığınmıştı. Bunların akıbetinin ne olacağı konusu T'ang sarayında uzun tartışmalara yol açmıştır. Nihayetinde T'ai-tsung doğuda You eyaletinden batıda Ling eyaletine kadar uzanan geniş bölgeye yerleştirilmelerini kabul etti. Buna göre eskiden T'u-li'nin idare ettiği topraklar Shun, You, Ch'ang ve Hua olmak üzere dörde ayrılacak ve her bölge için ayrı garnizon kumandanlıkları kurulacaktı. İl Kagan'ın toprakları ise altı ayrı garnizon kumandalığına bölünerek, sonra kendi arasında doğudaki üç garnizon Ting-hsiang, batıdaki üç garnizon Yün-chung adıyla idare olunacaktı[505].

IX – BATI GÖK-TÜRK DEVLETİ

Gök-Türk devleti 552 yılında kurulduğunda Bumın Kagan, devletin batı tarafının idaresini kardeşi İstemi'ye vermişti. İstemi, yabgu unvanıyla 576 yılına kadar devletin doğusuna bağlı kalarak, batı kanadını idare etti. Bütün icraatı Ötüken'deki merkez adına olan İstemi'nin ölümünden sonra yerine geçen oğlu Tardu da önce doğudaki büyük kaganlık merkezine bağlılığını sürdürdü. 581 yılında Taspar Kagan'ın ölümü neticesinde başlayan taht mücadelesi merkezi otoriteyi zayıflattı. Bunun yanında çinli casus elçi Ch'ang Sun-sheng'ın faaliyetleri de devletin gücünü azaltmıştı. Üstelik çinli casus Gök-Türk hanedanı arasındaki iç çekişmeleri ihtiva eden raporları imparatoru Wen'a sunuyordu. Işbara'nın gözüne girmeyi başardığı için onunla sürekli avlara çıkmış; bu sayede Gök-Türk ülkesinin dağlarını vadilerini ve boylarının askerî vaziyetini öğrenmişti. Daha da kötüsü Gök-Türk devleti aleyhine hanedan arasındaki iç çekişmeleri öğrenip imparatora rapor ederek, entrika faaliyetleri yapmasını tavsiye etmesidir. İşte bunun sonucunda başlayan entrika siyaseti Gök-Türk devletinin ikiye ayrılmasına sebep olmuştur.

Taspar (T'a-po) Kagan'ın ölümüyle başlayan taht mücadelesini ve Işbara'nın kagan oluşunu, devletin içindeki çekişmeleri yukarıda görmüştük[506]. Devletin içindeki huzursuzlukların artmış olması Çin'e olan baskıları durdurmamıştı. 582 yılında Işbara Kagan, Chou hanedanıyla akraba olduğunu, onun Sui'ler tarafından yıkılmasını kabullenemediğini ileri sürerek harekete geçmiş ve kendisine bağlı bütün boyları güneye sefere davet etmişti. Tahta yeni çıkmış olan Sui imparatoru çok korkmuş, hemen Çin seddini tamire başlamış, kuzey sınırlarda yığınaklar yapmıştı. Kumandanlarından Yü Ch'ing-tse'yı Ping, Yin Shou'yu da You eyaletine mevzilendirmiş; bir kaç on bin askerle hazırlanmıştı[507]. Bu esnada devreye giren Ch'ang Sun-sheng, imparatoruna Gök-Türklerle savaş yerine entrika faaliyeti yapmanın daha doğru olacağını tavsiye etti. Ch'ang Sun-sheng'a göre Gök-Türk devletinde dört ayrı güç vardı. Bu güçler Işbara, Tardu (Tien-chüe), A-po ve Ch'u-lo–hou liderliklerinde cephelenmiş olmalarına rağmen Çin'e karşı ortak hareket ediyorlardı[508]. Işbara dışında adı geçen üç liderden, o an için en faydalısı Tardu ile irtibata geçmek idi. Çünkü daha uzakta ve askerleri kuvvetli idi. Önce onunla temasa

[505] TCTC 193, s. 6075.

[506] Bkz. yukarıda s. 54-63.

[507] SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio., s. 1330; SS 84 Gök. böl., s. 1865; TCTC 175, s. 5450.

[508] SS 51 Ch'ang sun-sheng bio., aynı yer; TCTC 175 aynı yer.

geçildikten sonra A-po, Ch'u-lo-hou ve Moğol kabileleri Hsi'lerle münasebet kurulmalı idi. Çok korkmuş ve zor durumda olan Çin imparatoru Ch'ang Sun-sheng'ın bu raporundan çok memnun oldu. Casus elçisini saraya çağırdı. Onun ağzından bir daha raporunda belirttiklerini dinledi. Planı iyice öğrendikten sonra hemen Yüan Hui'i kurt başlı sancak ile o esnada Hami'de bulunan Tardu'nun yanına gizlice gönderdi[509]. Tardu'nun kurt başlı sancağı alması ile birlikte, Işbara ile bağlılığı sona erdi. Zaten uzun süredir doğudaki merkeze karşı soğuk duran Tardu istiklalini ilân etti. Kurt başlı sancak Gök-Türklerde hükümdarlığın alâmetlerinden biridir. Gök-Türk hükümdarlarının otağlarının önüne kurt başlı sancak dikilirdi[510]. Bu şekilde Tardu bağımsız bir devlet olarak tanındığını anlamış oluyordu. Onun gönderdiği mukabil elçiye Çin sarayında çok hürmet edildi. Hatta o sırada sarayda bulunan Işbara'nın elçisinin oturduğu yere göre üstünde bir yere oturtularak Batı Gök-Türk devletine daha çok değer verildiği gösterildi[511]. Böylece Batı Gök-Türk devletinin prestij olarak daha üstün olduğu vurgulanmak istenmişti. Aslında Çin elçisi Yüan Hui, Tardu'nun nezdine ulaştığında, kendisine hiç itibar edilmemiş, ancak kurt başlı sancak sunulduktan sonra olağanüstü ilgi gösterilerek, çok iyi merasim yapılmıştı[512]. Bu bir bakıma Tardu'nun uzun süreden beri böyle bir şey beklediğini ve bunun kendisi için çok önemli olduğunu aklımıza getirmektedir. Sancak veya tuğ eski Türk devletlerinde çok önemli bir hakimiyet belgesi idi[513].

Bu olay hemen tesirini gösterdi. 582 yılında Işbara'nın liderliğinde gelişen büyük Gök-Türk akınında Tardu, Çin içlerine fazla ilerlemek istememiş ve askerlerini toplayarak geri dönmüştü[514]. Bahsedilen askerî harekât Doğu ve Batı Gök-Türk kuvvetlerinin bölünmesinin kesinleşmesinden önce son birlikte seferleridir. Bundan sonra devletin doğu kanadında iç karışıklıklar artınca ve A-po hadiseleri dolayısıyla, Tardu ile Işbara arasındaki uçurum derinleşmiştir[515].

Bu tarihten sonra Tardu Kagan'ın Sui imparatorluğu ile arasında iyi münasebetlerin geliştiğini söylemek mümkündür. Tarihi tesbit edilemeyen bir elçilik teatisi Batı Gök-Türk Çin ilişkilerinin samimî olduğunu göstermektedir. 582 yılının hemen sonrasında Tardu'nun gönderdiği elçinin şerefine Çin imparatoru Wu-te sarayında av eğlencesi tertip etmişti. Bu sırada usta generallerinden Ts'ui P'eng'a çatıda bulunan bir güvercine nişan almasını emretti. Usta nişancı bu kumandan attığı okla kuşu vurdu. Mükâfat olarak, imparatorundan on bin bakır para aldı. Tardu'nun elçisi bu vaziyeti görünce hayran olmuş, dönüşünde kaganına anlatmıştı. Ts'ui P'eng'ın nişancılığını merak eden Tardu, tekrar elçi göndererek, imparatordan onu ülkesine yollamasını görüşmek istediğini bildirdi. İmparator Wen da onun bu teklifinden dolayı övünmüş ve Batı Gök-Türk ülkesine göndermişti. Tardu Kagan, on kişilik bir nişancı ekibi hazırlayarak, Ts'ui P'eng'la vahşi bölgelerde ava çıktılar. Havada uçan kuş topluluğuyla karşılaştıklarında Gök-Türk okçuları attıkları okları isabet ettiremediler. Ancak Ts'ui P'eng attığı her oku isabet ettirdi; vur-

509 SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio., s. 1331; TCTC 175 aynı yer; SS Yüan Hui bio.'de bu bilgi bulunmamaktadır.

510 TFYK 961, 21a; TT 197, 1068b; CS Gök. böl., s. 909.

511 TCTC 175, s. 5451.

512 SS 51 Ch ang Sun-sheng bio., aynı yer.

513 Bu konuda tafsilen bkz. Kafesoğlu, s. 256; Donuk, s. 88.

514 TCTC 175, s. 5459.

515 Bkz. yukarıda s. 54 vd.

duğu kuşların hepsi yere düştü. Tardu söz konusu çinli elçinin nişancılığına hayran olmuş ve yüz günden fazla alıkoymuştu. Çin imparatoru ipekli kumaşlardan hediye göndererek, onun serbest bırakılmasını sağladı[516]. Fazla büyük bir siyasî öneme sahip olmasına rağmen söz konusu elçilikten, Batı Gök-Türk-Sui ilişkilerinin son derece samimî bir şekilde geliştiğini gösterdiğini söylemek mümkündür. Diğer taraftan Tardu'nun alıkoyduğu elçiyi ancak ipekli kumaşlar karşılığında geri göndermesi, Çin üzerinde belirli bir yaptırım gücüne sahip olduğunu belirtmekte ve de siyasî pozisyon olarak daha üstün olduğu neticesini çıkartmaktadır.

1 – Tardu'nun Batı Alemiyle Münasebetleri

Batı Gök-Türk devleti doğudan ayrılarak bağımsızlığını sürdürürken, kendisinin batısında olan iki büyük devletle de mücadeleye devam ediyordu. Daha önce Kerç (Bosforos) kalesinin zaptedilmesinin ardından (576), beş yıl sonra Bizans'ın elinde bulunan Kersonesos kalesi surları önünde görünmüşlerdi[517]. Bu sıralarda bir başka Gök-Türk ordusu Derbend'i kuşattı[518].

Batı Türkistan sahasında meskun Soğd'ların hemen bütün krallıkları Tardu'nun hakimiyetine girmişti. 591 yılında Kao-ch'ang'ın dört kalesi yıkılmış, buranın halkından iki bin kişi Çin'e sığınmıştı. Geride kalan kralın eşlerinden en büyüğü Batı Gök-Türk kaganının kızı idi. Prens Po-ya, Kao-ch'ang kralı oldu. Bunun üzerine Gök-Türkler, ondan kendi geleneklerine uygun olarak (leviratus), Türk asıllı üvey anne ile evlenmesini istediler. Po-ya önce kabul etmek istemeyip, direndi ise de Gök-Türkler tarafından kuşatılınca karşı koyamadı ve üvey annesi ile evlendi[519]. Daha sonra Töles boylarına vassal olarak bağlanan Po-ya'nın yanında Töles boylarından devlet adamı sürekli önemli bir veziri olarak bulunurdu. Soğd'lu tüccarlar buralardan geçtiklerinde Töles'lere vergi verirlerdi. Bir ara Kao-ch'ang kralı tamamen kültürünü değiştirip, çinlileşmek istemiş; ancak Töleslerden korktuğu için buna teşebbüs edememişti [520].

Semerkand (K'ang-kuo) kralı da Tardu'nun kızıyla evlenmiş ve onun tabiyetine girmişti[521]. Su-lê (Kaşgar) ülkesi her yaz Batı Gök-Türklerine yetiştirdikleri tarım ürünlerinden ve zengin madenlerinden vergi sunardı[522]. İ-ta ülkesine Batı Gök-Türkleri, Chie (Ch'i)-ch'iang isimli birini onları idare etmek için gönderdiler[523].

Soğd'lularla meskun bu bölgeler tamamen Batı Gök-Türk hakimiyetine girerken, Sasanî'ler üzerine de hücumlar yapılmıştı. 588-589 yıllarında Gök-Türk orduları Baktriya ve Toharistan'ı işgal etmişler, Herat'a ulaşmışlardı. Bagdis civarı dahi Gök-Türklerin eline geçti[524]. Bu sırada İran'da Sasanî imparatorluğu tahtında Anu-

[516] Bu hadise hakkındaki bilgiler sadece SS 54 Ts'ui P'eng bio., s. 1369-1370'de kayıtlıdır. Liu ve Chavannes'te bu hadiseden bahis yoktur.

[517] Grousset, s. 97; Chavannes, s. 233-252.

[518] El Mesudî, Muruc'uz Zeheb, I, s. 132 ve İbn ül-Esir, El-Kamil Fi't-Tarih, Kahire, 1348h., I., s. 277'den naklen Kafesoğlu, s. 103. Batı ülkelerine giden yollar hakkında ayrıca bkz. B. Ögel, "Göktürk Yazıtlarının Apurımları ve Fu-lin Problemi", Belleten, 33, 1945, s. 70-78.

[519] SS 83 Kao-ch'ang böl., s. 1847.

[520] Buraya yakın Töles boyları: Pu-lo-chih, İ-shih, Su-po, Wu-huan, Ho-ku, Ye-shih, Nu-ho idi.

[521] SS 83 Kao-ch'ang böl., s. 1848.

[522] SS 83 K'ao-ch'ang böl., aynı yer.

[523] SS 83 Su-lê böl., s. 1853.

[524] SS 83 İ-ta böl., s. 1854.

şirvan'ın, İstemi Yabgu'nun kızı Fâkim'den doğma Türkzâde lâkaplı Hürmüz hükûm sürüyordu. Fizikî görüntü olarak Türklere benzediği için Türk oğlu (Türkzâde), lâkabıyla meşhur olmuştu[525]. Hürmüz'ün oğlu Hüsrev Perviz'in hükümdarlığı zamanında Batı Gök-Türk askerlerinin Sasanî'lerin iç mücadelelerine karıştığı görülmektedir. Özellikle Perviz ile Behram Çupin arasındaki savaşlarda büyük rol oynayan Türk askerleri, Behram Çupin'in zafer kazanmasını sağlamışlardı. Nehrâvan nehri kenarındaki çarpışmalarda Perviz'e karşı Behram Çupin'in yanında yer almışlardı[526]. Aslında Anuşirvan zamanında, Sasanî orduları, Yemen'i fethederken (520) kumandan Vahrîz'in idaresinde Türk askerleri bulunuyordu[527]. Daha sonra Behram Çupin, yine mağlup olmuş ve Tardu Kagan'a sığınmıştır.

Bu sıralarda Toharistan, Kunduz, Belh gibi ülkeler de Batı Gök-Türkleri tarafından fethedilmiş, Tardu'nun oğlu bir tegin bu bölgeye idareci olarak gönderilmişti[528]. Aynı Tardu, 598 yılında Bizans imparatoru Mauriakus'a yazdığı bir mektupta kendisini yedi ırkın hakimi, yedi iklimin efendisi olarak nitelemiştir.

Batı aleminde gayet iyi başarılar elde eden Tardu, 599 yılından sonra Doğu Gök-Türk devletinin iç işlerine karışmış ve yukarıda gördüğümüz gibi, Tou-lan'la işbirliği yapmış onun ölümü üzerine kendini Pu-chia unvanıyla bütün Gök-Türklerin kaganı ilân etmişti. Fakat, Tou-lan gibi o da Çin entrika ve hilelerinden kurtulamadı. Töles boyları isyanı neticesinde ordusu dağılınca, kendisi T'u-yü-hun'lara sığındı. Bundan sonra onun akıbeti hakkında hiç bir malumata tesadüf edilememektedir. Dolayısıyla 603 yılını onun sonu olarak kabul etmek uygun olur. Tardu'-nun, Doğu Gök-Türk devleti içinde yaptığı mücadeleleri yukarıda anlattığımız için burada tekrar anlatmaya lüzum görmedik.

2 – Ch'u-lo Kagan, (Kül Tardu Şad ve Ta-nai Tegin)

Tardu'nun ortadan kalkmasıyla boş kalan Batı Gök-Türk devleti tahtına onun oğullarından Tu-lu'nun oğlu olduğu anlaşılan Ch'u-lo'nun geçtiğini müşahede ediyoruz[529]. Aslında 587 yılında A-po, Baga Kagan tarafından yakalandıktan sonra, Altay Dağlarının güney batısında bulunan ona bağlı boyların ileri gelenleri, Ying-su Tegin'in oğlunu Ni-li Kagan unvanı çinli prensesle evlenmiş ve Ta-man Tegin doğmuştu. Ta-man Tegin'in doğumundan sonra Ni-li Kagan öldü. Bunun üzerine Hsiang-shih prenses, Ni-li'nin kardeşi P'o-shih Tegin ile evlendi. 600 yılında adı geçen tegin ve çinli eşi Sui imparatorluğu merkezi Ch'ang-an'a giderek, Hung-lu-ssu tapınağında ikâmet etmeye başladılar. Bu esnada Tardu, Sui hanedanına karşı vaziyet aldığı için geri dönememişlerdi.

A-po, Işbara tarafından daha ilk yenilgiye uğratıldığında Tardu'nun yanına sığınmış, ondan destek görmüştü. Onun yakalanıp, ortadan kalkmasından sonra dahi teginleri Tardu'ya bağlı olarak varlıklarını sürdürdüler. 593 yılı dolaylarında Sui hanedanına karşı muhalif bir teşkilât kuran Tou-lan Kagan'ın hatunu Ch'ien-

[525] Chavannes, s. 242 vd.; Grousset, aynı yer; Kafesoğlu, aynı yer.

[526] Şeşen, aynı makale, s. 11.

[527] Z. V. Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981, s. 72; Sa'alibî Gurur Mulûk ül-acem (Farsça terc. Hidayet Mahmud, Tahran, 1369 h.)'den naklen, Şeşen, aynı yer.

[528] Chavannes, s. 245 vd.; Şeşen, s. 12; Kafesoğlu, s. 103.

[529] Ayrıca bkz. Chavannes, 251; Grousset, s. 97.

chin prenses, Ni-li Kagan'la da işbirliği yapmıştı. Ni-li Kagan ve icraatı hakkında kaynaklarda bundan başka malumat yoktur[530].

603 yılında Tardu'nun T'u-yü-hun'lara sığınmasıyla ortaya çıkan otorite boşluğunu Ni-li'nin oğlu Ta-man Tegin, Ch'u-lo Kagan unvanıyla doldurmaya çalıştı. Ch'u-lo Kagan, belirli bir mevkide devamlı oturmayarak, Batı Gök-Türk devletini idare ediyordu. İki küçük kaganlık ihdas etti. Biri Taşkent (Shih-kuo)'in kuzeyinde bulunuyordu ve bütün Soğd şehirlerini idare etmek üzere tesis edilmişti. İkincisi ise Kui-ts'u (Kuca)'nın kuzeyinde kurulmuş ve Ying-p'o adını almıştı. Çok geniş bir sahayı elinde bulunduruyor olmasına rağmen Ch'u-lo devletini iyi idare edemiyordu. Bu yüzden boyların çoğu onun idaresine karşı ayaklandılar. Sonuçta Töles boyları tarafından ağır bir mağlubiyete uğratıldı[531]. Aslında önce Töles boylarını mağlup eden Ch'u-lo Kagan, sonra onların mallarına ağır vergiler koymuştu. Daha sonra Sir Tarduş boyunun kendisine isyan edeceğinden şüphelendi ve kabile reislerinden bir kaç yüzünü toplayıp, hepsini öldürdü. Bütün bunlara dayanamayan Sir Tarduş'lar isyan ettiler. Sir Tarduş'ların reisi Ye-shih, Ch'u-lo'yu bozguna uğrattıktan sonra kendini "Küçük Kagan" ilân etti. Diğer taraftan Ch'i-pi boyunun lideri Baga (mo-ho) Kagan oldu. Cesarette emsalsiz olduğu için halkın kalbini çok fazla kazanmıştı. Arkasından, Hami, Koço (Kao-ch'ang) ve Karaşar gibi şehir devletleri ona bağlandı[532].

Ch'u-lo ağır mağlubiyete uğradığı sırada Sui imparatoru Yang'ın batı ülkeleri konusunda en büyük danışmanı P'ei Chü, Tun-huang'da bulunuyordu. Ch'u-lo'-nun ülkesinin karışıklığa sürüklendiğini duydu. Ayrıca onun annesinin Çin asıllı olduğunu da öğrenmişti. P'ei Chü'nün tavsiyesi üzerine Çin imparatoru Ts'ui Chün-su'yu elçi olarak, Ch'u-lo'nun yanına gönderdi. Elçi onun merkezine vardığında Ch'u-lo, imparatorun mektubunu almak için ayağa kalkmak istemedi. Bunun üzerine elçi Ts'uei Chün-su" Gök-Türklerin aslında bi ülke olduğunu, sonradan kendi aralarından anlaşmazlığa düşüp, ikiye ayrıldıklarını, on seneden beri savaştıkları halde birbirlerini yıkamadıklarını, bunun yanında Doğu Gök-Türk ülkesi hükümdarı Ch'i-min'in yavaş yavaş Batı Gök-Türk ülkesini hakimiyetine almaya başladığını, Ch'i-min'in Çin desteği sayesinde Doğu Gök-Türk tahtında oturduğunu, Ch'u-lo'nun annesinin aslen çinli olup şu anda Çin'de bulunduğunu, Ch'u-lo'nun itaat etmemesi halinde öldürüleceğini" söyledi. Bu haber üzerine aniden sarsılan Ch'u-lo büyük bir üzüntüye kapıldı ve eğilerek Çin imparatorunun mektubunu aldı. Elçi "Doğu Gök-Türk ülkesinin kuvvetlenmesinin asıl sebebinin, Ch'i-min'in Çin'e itaatinden memnun kalan Çin imparatoru Yang'ın desteği olduğunu, şimdi Ch'u-lo'nun, Sui'in düşmanı T'u-yü-hun'lara hücum etmesi halinde Çin ile dost olacağını" belirtti. Ch'i-min oğlu Bagatur Şad'ın annesinin aslen T'u-yü-hun'lu olması sebebiyle, onlara karşı savaşmak istemiyordu. Neticede Ch'u-lo, Çin elçisinin teklifini kabul ettiği gibi, onunla beraber kan terleyen atlardan Çin imparatoruna hediye gönderdi.

611 yılında T'u-yü-hun'lar üzerine sefere hazırlanan Çin imparatoru, Wei Chie'yi Ch'u-lo'ya elçi olarak gönderip, Ta-tou-pa vadisinde kendi ordusuyla birleşme-

[530] SS 84 Batı Gök. böl., s. 1876; PS 99 Batı Gök. böl. s. 3302; TT 199, 1077a; TFYK 958, 23b; TCTC 180, s. 5622. Ayrıca bkz. Liu I-t'ang "Sui Shu Hsi T'u-chüe Chüan K'ao-chu", Pien-cheng, 14, 1983, s. 153.

[531] TT 199 aynı yer; TFYK 958 aynı yer; PS 99 Batı Gök. böl., aynı yer; SS 84 Batı Gök. böl., aynı yer.

[532] TCTC 180, s. 5622; SS 84 Töles böl., s. 1880; PS Töles böl., s. 3303.

sini istedi. Ch'u-lo'nun kendisi bunu kabul etmek arzusunda idi ise de devlet adamları razı olmadı. Bunun üzerine Ch'u-lo gelemeyeceğini açıkladı. İmparator çok kızdı ve yeni müttefik arama yoluna gitti. Tardu'nun torunu (Tou-liu, Tu-lu'-nun oğlu) olan Shê-kui, şadlık rütbesiyle batı tarafını idare ediyordu. Ch'u-lo'nun kuvvetten düşmesi üzerine kaganlığını ilân etmiş, batı taraflarında geniş bir bölgenin hakimiyetini elinde bulunduruyordu. Çin'e elçi göndererek, Sui imparatorluğu ile evlilik ittifakı kurmak istemişti.

İlk önce Shê-kui'in teklifini dikkate almayan Çinliler, Ch'u-lo anlaşmayı bozunca, P'ei Chü'nün tavsiyesiyle Shê-kui'in elçileri ile görüşme yaptılar. P'ei Chü'-nün imparatora açıkladığı raporun esasını Batı Gök-Türk ülkesini ikiye bölmek teşkil ediyordu. Ch'u-lo ve Shê-kui ayrı ayrı kagan olarak selâmlanacaklar, ikiye ayrılınca güçleri bölünecek ve azalacak sonra Çin'e bağlanacaklardı. Shê-kui'in elçisine Ch'u-lo'nun davranışından bahsedildikten sonra Shê-kui'in askerlerini harekete geçirip, Ch'u-lo'yu yendiği takdirde evliliğin gerçekleşebileceği belirtildi.

Sui imparatoru kendi eliyle bir demet beyaz bambu oku Shê-kui'e sunulmak üzere elçisine verdi; "bu işin acele hallolması gerektiğini, elçinin vazifesinin ince ok gibi nazik olduğunu" söyledi.

She-kui'in yanına dönmek üzere Çin başkentinden ayrılan elçinin yolu Ch'u-lo'nun ülkesinden geçiyordu. Yakalanıp Ch'u-lo'nun karşısına çıkarıldıklarında bambuları sevdiğinden dolayı elçileri alıkoyacaktı. Ancak, elçi hileli konuşarak, onu kandırıp oradan kurtuldular ve kendi ülkelerine vardılar. Çin imparatorundan mesajı alır almaz Ch'u-lo'ya sürpriz bir saldırı yapan Shê-kui, onu ağır bir yenilgiye uğrattı. Ansızın ummadığı bir hücuma uğrayan Ch'u-lo karısı ve çocuklarını bırakıp, bir kaç bin süvariyle doğuya kaçacaktı. Fakat, önü kesildiği için Koço (Kao-ch-'ang)'da bulunan Shih-lo-man dağında saklandı. Koço kralı Ch'ü-po-ya, derhal durumu Çin imparatoruna rapor etti. Bütün bunlara rağmen imparator yine de Ch'u-lo'yu canlı ele geçirmek istiyordu. Kuvveti dağıldığı için artık Çin'e hizmet edebilirdi. P'ei Chü'yü, Ch'u-lo'nun annesi Hsiang-shih ile onun yanına gönderdi. Gönderilenler Yü-men-kuan-chin'deki Ch'ang-ch'eng'a vardıklarında, P'ei Chü bir kaç adamla Ch'u-lo'nun bulunduğu yere yollandı. Annesi, onun bulunduğu yere ulaştığında Ch'u-lo'yu Çin'e gitmeye ikna etti[533].

Neticede 612 yılının başında Çin sarayına gelen Ch'u-lo'ya, imparator Yang, çok nazik davrandı. Merasim yapıldı ve şerefine eğlence tertip edildi. Ch'u-lo yerlere kapanmak suretiyle Çin imparatoruna teşekkür etti. Yeryüzünde ender bulunan yiyeceklerden ve güzel sesli şarkıcılardan hazırlanmıştı. Renkli işlenmiş ipeklerden ve bambulardan yerlere yayıldı. Ch'u-lo'nun gözü kulağı kamaşıp mest olmuştu.

Bundan iki ay sonra Ch'u-lo ile Çin'e gitmiş olan halk imparator tarafından üçe bölündü. On binden fazla savaşamayacak durumda olanlar ayrılarak, Hui-ning'de Ch'u-lo'nun kardeşi Kül Tardu Şad'ın idaresinde ikâmete memur edildi. Ta-nai Tegin'in idaresine bir başka gurup verilip Lu-p'ing'de oturtuldu. Ch'u-lo'nun kendisine beş yüz süvariyle imparatorun teftiş konvoyunu takip etmesi emredildi[534].

[533] TCTC 181, s. 5636; TT 199, 1077b; TFYK 990, 18a, b; SS 84 Batı Gök. böl., s.1877-1878; PS 99 Batı Gök. böl., s. 3303.

[534] TT 199, 1077a'da Ying-suo olarak kaydedilmiştir.

613 yılında Kore'lilere karşı başarısından dolayı Ho-sa-na Kagan unvanı verilen Ch'u-lo, Lung-you ve Hui-ning'deki isyanları bastırmaya çalışırken kardeşi Kül Tardu Şad, T'u-yü-hun'lara saldırdı. Bol miktarda mal ele geçirdi ve bunları imparatora sundu[535].

Ho-sa-na Ch'u-lo Kagan'ın, Çin'de özellikle Korelilere kazandığı askerî başarılardan dolayı prestiji artarken Sui hanedanı çıkan isyanlar sonucunda zor durumda kaldı. Kısa süre içerisinde yıkıldı. Çıkan karışıklıklardan bir çok çinli prens ve devlet adamı faydalanarak, kendi imparatorluklarını ilân etti. Ch'u-lo'nun kardeşi Kül Tardu Şad, hayvanlarını otlattığı Hui-ning'de "Kül Kagan" unvanıyla istiklâlini ilân etti. Chiang-tou bölgesi karışıklığa düştüğünde asillerden Yü-wen Hua-chi ile birlik olmaya çalıştı[536]. Ancak, onun mağlubiyeti üzerine[537], başkent Ch'ang-an'a gelip, yeni kurulan T'ang hanedanının imparatoruna itaat etti. Bu hareketinden dolayı kendisine Kui-i Wang (Dönen gönüllü Prens) unvanı tevcih edildi. Bu arada imparatora sunduğu inciler" "için prensin sadakatinin önemli olduğu, incilerin önemli olmadığı" gerekçesiyle kabul edilmedi.

Doğu Gök-Türk devleti kaganı Shih-pi, Ch'u-lo'nun varlığını devam ettirmesini istemiyordu. Tahta çıkması için yardımda bulunduğu, sonra her türlü baskı altına aldığı T'ang imparatoru Kao-tsu'ya elçi göndererek, Ch'u-lo'nun öldürülmesini istediğini bildirdi. Çin imparatoru önce kabul etmek istemedi ise de bütün vezirlerin" şimdi eğer kabul edilmezse bir kişi hayatta kalır, bir devlet kaybedilir, sonra Çin için büyük problem olurlar" diyerek onu ikna ettiler. İmparator onun ölümünü bir süre daha erteledi ise de çaresiz kaldı. Neticede Ho-sa-na Ch'u-lo, sarayın iç kısımlarına götürülerek burada şerefine içki eğlencesi tertip edildi. Bu sırada Shih-pi Kagan'ın elçisine teslim edildi. Elçi de onu öldürdü.

Hui-ning'de ikâmet eden ve kendini Kül Kagan ilân etmiş olan Kül Tardu Şad'a T'ang hanedanı, T'u-wu-kou-pa unvanını sundu ve aşırı hürmet gösterdi (618). Buna rağmen varlığını fazla devam ettiremeyen Kül Kagan, çinli asî kumandanlar tarafından ortadan kaldırıldı.

Ch'u-lo ile beraber Çin'e gelen diğer Batı Gök-Türk devlet adamı Ta-nai Tegin, Sui hanedanı hesabına Kore savaşlarında büyük başarılar kazanmış ve yüksek Çin unvanlarıyla ödüllendirilmişti. Sonra kendisine bağlı boyu ile Lu-kung mevkiinde bölünerek ikâmet ettirildi. T'ang hanedanının kurucusu ihtilale başladığında askerleriyle ona katıldı. Sui generali Sang Ming-ho, Yin-ma-ch'üan mıntıkasında, T'ang hanedanının asî ordusuna büyük bir hücum yaptı. T'ang ordusunun büyük bir kısmı kaçarak dağıldı. Sadece Gök-Türk Ta-nai Tegin bir kaç yüz süvariyle Sui generalinin karşısına çıktı. Hazırlıksız yakalanan Sui ordusu ağır bir mağlubiyete uğratıldı. Ta-nai Tegin'in bu başarısı sayesinde dağılmış vaziyetteki T'ang isyan ordusu yeniden kendini toparlayabildi. Bu vesileyle Çin tarihinin her yönden en parlak devleti sayılan T'ang imparatorluğu daha kurulurken yıkılmaktan kurtuldu. İmparatorluk tesis edildikten sonra savaşlardaki başarısından dolayı beş bin top ipek sunuldu. Ayrıca kendisine Shih-shih soyadı tevcih edildi. Bundan sonra yine 618 yılında T'ai-tsung ile üç asî liderinin ordularını arka arkaya yendiler. Bunların hepsinde olağanüstü başarıları vardı. Kendisine saray kızlarından üç tane ve işlen-

[535] SS 84 Töles böl., s. 1880; TCTC 180, s. 5623.

[536] TCTC 181, s. 5658.

[537] TCTC 182, s. 5695; HTS 215B Batı Gök. böl., s. 6056.

miş güzel ipeklerden on bin top sunulmak suretiyle ödüllendirildi. 629 yılında sağ muhafızları generali, sonra Feng eyaleti askerî valilik müfettişi oldu. Tou-kuo düklüğü tevcih edildiğinde üç bin ailelik bir timara da sahip olmuştu. 638 yılında ölümünden sonra dahi unvanlar verilmeye devam etmiş, "Fu-kuo (devlete yardım eden) generalliği sunulmuştu[538].

3 - Batı Gök-Türk Devletinin Yeniden Kuvvetlenmesi ve Yıkılışı (She-kui ve T'ung Yabgu)

Ch'u-lo Kagan'ın 611 yılında Çin'e gidip, Sui imparatoru Yang'a bağlanmasıyla, Batı Gök-Türklerinde hakimiyet yine Tardu'nun torunlarından She-kui'e geçti. Tardu'nun torunu Na-tou-lu'nun oğlu olan She-kui[539], kısa zamanda dağınık boyları bir araya toplamıştı. Zaten başsız kalan milletin kendisi onu seçti[540]. Başkentini Kuca'nın kuzeyindeki San-mi-shan'da kurdu. Eskiden olduğu gibi doğuda Altay dağları, Doğu Gök-Türkleri ile sınır olmuştu. Tun-huang'ın batısındaki Yeşim Kapısı Geçidi denilen mevkinin dışındaki, yani bütün Doğu Türkistan onun idaresine girdi. Batıda ise Hazar denizi ulaştığı son nokta olmuştu.

Doğu Gök-Türk devletine tamamen düşmanca bir tavır aldığı görülen She-kui çok geçmeden öldü. Maalesef o ve dönemi hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Ölümünden sonra yerine geçen küçük kardeşi T'ung Yabgu kagan oldu. Cesur, zeki taktikçi bir şahsiyete sahipti. Özellikle savaşta mükemmel olan T'ung Yabgu Kagan'ın ilk işi kuzey bölgelerde yaşayan bütün Töles boylarını kendine bağlamak oldu. Po-ssu (İran)'a karşı büyük bir rakip olarak ortaya çıkmıştı. Güneyde Kaşmir'e kadar her tarafı kendi idaresine aldı. Başkentini Kuca'nın kuzeyindeki San-mi-shan'dan Taşkent'in kuzeyindeki Bin-pınar (Ch'ien-ch'üan)'e nakletti. Bundan sonra Batı Türkistan'da meskun bütün Soğd devletçiklerinin hepsini teker teker itaati altına aldı. Bir ilteber ile onları yönetirken, tudun ile vergilerini topluyordu. Dolayısıyla Çin'e giden vergilerin zenginliği artık kalmamıştı. 620 yılında Çin'e balık yumurtası sunmak için elçi gönderdi.

622 yılında Doğu Gök-Türkleri İl Kagan idaresinde T'ang imparatorluğunu büyük bir baskı altına almıştı. Ayrı sıralarda kış mevsiminde kuvvetli bir ordu ile T'ung Yabgu, İl Kagan'a hücum edecekti. Çok korkan İl Kagan, elçi gönderip, onunla barış yaptı. Daha sonra Çin'e elçi gönderen T'ung Yabgu evlilik yoluyla ittifak yapmak istedi[541].

İmparator Kao-tsu, önce Batı Gök-Türklerinin kendilerinden çok uzak olduğunu, acil bir durumda hiç bir faydası olamayacağını düşünerek, bu ittifakı reddedecekti. Vezirlerden Feng Te-i, İl Kagan'ı yenmek için mutlaka uzak ile işbirliği gerektiği. sonra Çin kuvvetlendiği zaman, onları kolayca tesiri altına alabileceğini" söyleyerek, imparatorunu ikna etmeyi başardı. Bunun üzerine Tao Li elçi olarak, T'ung Yabgu Kagan'ın yanına gönderildi. İl Kagan bu sıralarda sürekli Çin'e saldırdığı için Batı Gök-Türkleri yolu tıkalıydı. Bu sebepten evlilik gerçekleşemedi. Arkasından 627 yılında erkin Chen-shu-t'ung, Çin elçisi Tao Li ile birlikte T'ung Yabgu-'nun elçisi sıfatıyla T'ang sarayına geldi. On bin altın kemer, altından tel eşyalar ve

538 CTS 194A Batı Gök. böl., s. 5180; TT 199, 1077b.

539 HTS 215B Batı Gök. böl., s. 6056.

540 Sadece TT 199, 1077b.

541 CTS 194 B Batı Gök. böl., s. 5181; HTS 215B Batı Gök. böl., s. 6057; Ayrıca bkz. Liu I-t'ang, "Hsin T'ang Shu T'u-chüe K'ao-chu", Pien-cheng, 14, 1983, s. 177.

bin baş atı hediye olarak sundu. Ülkesi o kadar kuvvetli olmasına rağmen Karluk boylarının çoğu isyan etti[542]. Çin'e devamlı taarruzlar yapan İl Kagan, T'ung Yabgu-'nun Çin ile yakınlaşmasını istemiyordu. Ona elçi göndererek, T'ang hanedanının kızıyla evlendiği takdirde gelinin kendi topraklarından geçeceğini, o zaman yakala-yacağını" söyleyerek tehdit etti. T'ung Yabgu, bundan dolayı endişelendi ve evlilik işi kesin olarak bitti.

Ülkesinde huzursuzluklar gittikçe artan T'ung Yabgu 630 yılında, amcası Bagatur tarafından öldürülmek suretiyle ortadan kaldırıldı. Kendisini Bagatur Hou-ch'u-li-pi Kagan ilân etti. T'ung Yabgu'nun ölümüne çok üzülen Çin imparatoru T'ai-tsung, onun cenaze töreninde yakılmak üzere mücevherli ipek elbiseler yolladı.

Bundan sonra tamamen karışıklıklar içine sürüklenen Batı Gök-Türk ülkesi kendini toparlayamadı. Hanedandan oldukları anlaşılan beyler kendi bölgelerinde T'ang hanedanına bağlı halde varlıklarını sürdürdüler.

T'ung Yabgu, batı alemiyle de münasebetlerini, üstün bir durumda devam ettirmişti. 619 yılında Batı Gök-Türk orduları, onun kumandasında Sasanî'leri mağlup ederek, Rey ve İsfahan şehirlerini ele geçirdi[543]. Bu arada Şad unvanını taşıyan oğlunu Bab-as-sulu taraflarına gönderdi[544]. 623 yılında Bizans imparatoru Heraklius ile Hazar'lar ve Batı Gök-Türkleri, Sasanî ordularını bir ağır hezimete daha uğrattılar. Gök-Türklerin Sasanî hükümdarı Hüsrev Perviz'i yenmesi İslâm dünyasına büyük tesir yapmıştır. Neticede zayıflayan Sasanî imparatorluğu İslâm kuvvetlerince kolayca yıkılmıştır[545].

Ünlü Budist rahibi Hsüan-tsang 629 sonu, 630 başlarında T'ung Yabgu'yu ziyaret etmiştir. Tokmak'taki otağında rahibi çok iyi karşılayan T'ung Yabgu, 626 yılında da Hintli rahip Prebhakaramitra'yı da kabul etmişti. Onun, Hsüan-tsang'ı kabulü dolayısıyla, bu rahibin bize Gök-Türk hayatı hakkında çok zengin tavsirlerin kalmasına sebep olmuştur. T'ung Yabgu, Kuzey Afganistan'daki Kunduz bölgesini oğlu Tardu Şad vasıtasıyla idare ediyordu[546].

[542] Bkz yukarıda not 538 ve de 541; ayrıca Chavannes, s. 340; Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, s. 104, 105; H. Salman, "VII ve XIA.sırlar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 15, 1981, s. 170.

[543] M. Gringnaschi, s. 238.

[544] Grignaschi, s. 241; Togan, s. 73; Şeşen, s. 13.

[545] Togan, aynı yer; Kafesoğlu, aynı yer.

[546] Chavannes, s. 24-25, 52-53; Grousset, s. 105; Ligeti, s. 87-90; N. Togan, "Hüen-çang'a göre Peygamberin çağında Orta Asya" İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, IV, 1-2, 1964, s. 21-64. St. Julien,. Memoires Sur les Contrées Occidentales par Hioen-Tsang, Paris 1863; S. Beal, The Life of Hioen-Tsiang, London 1911.

II. KISIM
METİNLER

1 - T'UNG-TİEN
BÖLÜM 197

Gök-Türkler

1067/1C

Gök-Türkler önceden P'ing-liang (şimdi P'ing-liang[547] Chün) muhtelif Hu'-larından idi. Aslında Hun'ların başka bir soyudur. Soyadları A-shih-na'dır. Sonraki Wei (zamanında) T'ai-wu[548], Ch'ie-ch'ü ailesini yıktı. (Ch'ie-ch'ü-mu-chien'in merkezi Ku-ts'ang[549]'da idi. Pei-liang[550]'ın, Wei[551] tarafından yıkıldığı söylenirdi.).

A-shih-na beş yüz aile ile Juan-juan'lara sığındı. Altay Dağında (Chin-shan) ikâmet ettiler. Bu dağın şekli miğfere[552] benzediği için onların geleneğinde miğferin karşılığı T'u-chüe olduğundan, onların unvanı bu oldu.

Başka bir deyişe (rivayete) göre onların ülkesi Hsi-hai[553]'ın yukarısında komşu ülke tarafından yıkıldı. Erkek kadın küçük-büy ük hepsi öldürüldü. Henüz on yaşında olan bir oğlan kaldı. Küçük olması sebebiyle öldürmeye kıyamadılar ve kollarını ayaklarını kökünden kesip büyük bataklığın içine attılar. Bir dişi kurt vardı, her uçuşunda etle dönüp bu oğulu besledi ve ölmesini engelledi, bundan sonra kurtla çocuk ilişki kurdu. Kurt hamile kaldı. Batı denizi'nin doğusuna kadar taşıyıp, dağın yukarısında durdu. Bu dağ Kao-ch'ang (Turfan-Koço)'ın kuzey batısında idi. Burada bir mağara (tünel) vardı. Kurt bunun içine girdiğinde düz bol otlu yeşillik bir alanla karşılaştı. Bu toprakların yüz ölçümü iki yüz li'den fazla idi. Sonra kurt burada on erkek çocuk doğurdu. Büyüdüklerinde dışarıdan evlendiler, karıları hamile kaldı.

Bunu müteakiben her birinin soyadı oldu. A-shih-na bunlardan biridir. Oğultorun çok hızlı çoğaldılar, bir kaç yüz aile olduklarında, bir kaç nesil geçmişti. Mağaranın içinden beraberce çıkıp, Juan-juan'lara vassal oldular.

[547] Vilayet; T'ang hanedanı zamanında vilayet haline getirilmiştir.

[548] Tabgaç hükümdarı T'ai-wu'nun saltanatı m. s. 424-452 yılları arasındadır.

[549] Ku-ts'ang şimdiki Kansu'da Wu-wei ilçesi sınırlarındadır. Han hanedanı zamanında tesis edilmiş olan bu şehir, sonraki Wei döneminde Lin-chung adını almıştır. Chou hanedanı devrinde ise eski adına tekrar kavuşmuştur.

[550] Pei-liang (Kuzey Liang), Hun asıllı olan bu devlet 439 yılında Tabgaç'lar tarafından yıkılmıştır; tafsilen bkz. Eberhard, Çin Tarihi, s. 166.

[551] WHTK 343, 2687 a'da Chin devleti olarak zikredilmektedir. Ancak diğer kaynaklar göz önüne alındığında bunun Wei devleti olduğu kesindir.

[552] Tou-mou.

[553] Burada Batı Denizi (Hsi-hai) tabiriyle Etsin-Göl bataklıkları kasdedilmektedir.

Bir başka rivayete göre önce Suo[554] ülkesinde, Hunların kuzeyinde neşet ettiler. Onun boyunun büyüklerine K'o-p' ang-pu[555] derlerdi. Küçük-büyük 17 kardeş idiler. Birisine İ-ssu-ni-shih-tou derlerdi. Kurttan doğma idi.

1068/A:

(A-) P'ang-pu ve diğerlerinin karakterleri aptalca olduğundan

ülkeleri yıkıldı. Ni-shih-tou'nun çok farklı bir yapısı vardı. Rüzgara ve yağmura hükmedebiliyordu. İki kadınla evlendi. Biri yaz ruhunun (tanrı) kızı, diğeri kış ruhunun (tanrısının) kızı idi. Biri hamile kaldı. Dört oğul doğurdu. Büyük oğulun adı Na-tou-liu Şad idi. Halkı tarafından reisliğe getirildi. Unvanı T'u-chüe oldu. Na-tou-liu'dan doğan oğullardan hepsi annesinin kabile adı soyadı olmuştu. A-sihih-na bunlardan biridir. Unvanı A-hsien şad idi.

Her ne kadar söylenişleri farklı ise de hepsi kurt soyundan idi.

Sonraki Wei'in son zamanlarında onların lideri T'u-men derece derece kuvvetlendi. Çin sınırlarına ulaşmaya başladı. Çin ile münasebet kurduğunda Batı Wei'in Ta-t'ung[556] saltanat devresinin 12. yılı idi (546). Sonra Juan-juan'lara evlilik teklifinde bulundu. Juan-juan'ların reisi A-na-kui çok kızdı. Gönderilen hakaret ederek elçiye dedi ki: "Sen benim demir işlerimde çalışan kölemsin, nasıl söz söylemeye cesaret edersin"? T'u-men askerlerini harekete geçirip, Juan-juan'lara saldırdı. Huai-huang[557]'ın kuzeyinde büyük bir bozguna uğrattı. A-na-kui kendini öldürdü. Bunu takiben T'u-men kendini "il kagan" (i-li) ilân etti. (Sonraki Wei' in imparatoru T'ai-wu zamanında Juan-juan reisi She-lun kendi unvanını kagan yapmıştı. Gök-Türkler, bu sebepten o unvanı aldılar.) Eski ch'an-yü unvanı gibi Eskiden Ch'an-yü'nün hanımının adı Yin-shih olduğu gibi hanımının adı da katun olmuştu.

Onun kardeş ve oğullarına tegin denirdi. Başka boyları ve askerleri idare edenlere Şad denirdi. (Ta-kuan) büyük unvanına Ch'ü-lü-ch'o denirdi. Sonra A-po, sonra İlteber, sonra Tudun, sonra Erkin gelirdi.

Devletin başlangıcında yüksek ve düşük seviyede toplam on civarında idarî unvan vardı. Bazen vücudlarının görünüşü, bazen yaşlı-genç oluşları, bazen şakaklarındaki saçlarının büklümlerinin rengi, bazen içki içip et yemeleri, bazen vahşi hayvanların isimleri, onlara ad oluyordu.

Cesur ve yiğit olanlarına Shih-po-lo dedikleri gibi ayrıca Yin-ho-fu[558]da derlerdi. Semiz geyik gibi olanlara üç içki kabı (Ta-lo) derlerdi. Ta-lo-pien, içki kabıdır. Şekli geyik boynuzu gibidir. Boynuzun şekline göre daha çok veya daha az saygı-itibar gösterilirdi. Bu yüzden onların unvanı olurdu. İdarî unvanlar. Sadece oğul ve kardeşlere özeldi. Ayrıca yaşlılara Ko-li derlerdi. Bu yüzden Ko-li ta-kuan[559] vardı ki, ona Ma(at)-ho-lan derlerdi.

[554] Bkz. yukarıda, s. 3-4.

[555] Aslında A-p'ang-pu olmalıdır. K'o karakteri ile a karakteri birbirlerine çok benzemektedir. A karakteri değişikliğe uğramıştır.

[556] Ta-t'ung saltanat devresini 535-551 yılları arasında Batı Wei devleti kullanmıştır.

[557] Huai-huang, Gobi çölüyle, Luan ırmağı arasında günümüzdeki Jehol'dadır.

[558] Yin-ho-fu, Mo-ho-tu veya Mo-ho-fu (Bagatur)un değişik yazılışı olmalıdır.

[559] Ta-kuan, Toygun kelimesinin karşılığıdır; bunun devlet meclisi üyesi olması konusunda bkz. Kafesoğlu, "Eski Türklerde Devlet Meclisi "Toy", I.Millî Türkoloji Kongresi, İstanbul, 1980 basılış tarihi,s. 208; Doruk, aynı eser, s. 52.

Bu sebepten Ho-lan-su-ni-ch'üe unvanı vardır. Bu Ch'üe-su-ni, askerleri idare edenlerin unvanıdır. Kara renkli olanlara K'o-lo-pien derlerdi. Bu yüzden vardı ki, K'o-lo-ch'o, idari unvanlarının en yükseği idi. Altmış yaşından yüksek olanlara Saç Suo-ho derlerdi.

Suo-ho T'u-tun, vilayet, eyalet gibi bölge idarecilerinin unvanı idi. İçkiye Fu-ni-je-han derlerdi. Je-han kurban merasimlerini idare eder, kötü ruhlara karşı gelmemeyi sağlardı.

Ete An-tan derlerdi. Bu yüzden Aile işlerine bakan devlet idarecisi gibi An-tan-chü-ni vardı. Bazı zamanlarda vassal komşu kaganlık tesis edildiğinde onu ele geçirir ve öldürüp kendini kagan ilân ederdi. Lang kurt ismidir. Onun altında Ye-hu (Yabgu) vardır. Bazen belirli bir yerde ikâmet eden ailelerin büyük soyadlıları, karşılıklı olarak kendi içlerinden kagan seçerlerdi. Gök-Türkler, onu İ-yen-wu diye çağırırlar[560].

Mukan Kagan (T'u-men'ın oğludur. İsmi Ssu-chin ve Yen-i'dir)'ın görüntüsü çok farklıydı. Yüzünün genişliği bir ayak'tan fazladır. Rengi çok kızıldır. Gözleri donuk cam gibidir. Vahşi tabiatlıdır. Çok akıllıdır. Çok şey bilir. Batıda Juan-juan'ları, Ye-ta'ları bozguna uğrattı. Doğuda Ch'i-tan' ların üzerine yürüdü. Kuzeye gidip Ch'i-ku[561]'ları da kendine bağladı. Çin sınırlarının dışındaki bütün ülkeler korkudan ona itaat etti. Onun toprakları, doğuda Liao-hai[562]'ın batısından başlayarak batıya Hsi-hai'a kadar onbin li'den fazla, güneyde çölün kuzeyinden Pei-hai (Baykal Gölü)'a kadar da beş-altı bin li

1068/B:

uzanıyordu. Onun geleneği, tıpkı eski Hsiung-nu'lar gibiydi. Onun reisleri tahta çıktığı zaman yakın hizmetçileri, önemli vezirleri onu keçe kilim üzerine koyarak güneşi takiben dokuz kere çevirirler, her bir çevirişte vezirlerin hepsi onu selâmlardı. Bu iş sona erdiğinde onu bir ata bindirip boğazını bir ipek şerit ile sıkarlar, atının üzerinde dolaştırarak iyice kızardığında şeridi gevşetip hemen sorarlardı: "Sen kaç sene kaganlık yapabilirsin?" Onun yüzünün şekli değişir kaç sene olduğunu söyleyemezdi. Vezirler ve diğerleri onun söylediği eksikliği tamamlarlardı.

Ondan sonra idarî makam olarak Yabgu vardır. Onu Şad, Tegin takip eder, arkasından İlteber, onun arkasından da T'u-t'un-fa gelirdi. Büyük-küçük toplam yirmisekizden fazla unvan vardır. Hepsi hanedandandır.

Asker aleti olarak boynuz yay, ses çıkaran ok, zırh, mızrak, kılıç vardı. Bunları süslü kemerlerine takarlar, yanlarında kılıfları vardır.

Sancaklarının başına altından kurt başı takarlar. Muhafızlarına savaşçılarına Fu-li(Börü) derler. Çin dilinde anlamı kurt demektir. Yani kurttan doğmuşlardır ve eskiyi unutmuyorlardı. Onların vergileri asker ve at idi. Ekstra olarak çeşitli hayvanlar vardır (Atıyla beraber askerlik yapmak mecburi idi ve vergi olarak sürü hayvanları vardı). Arabalarının kenarlarına ağaç çentik (oyma) ile hesap yaparlardı. Ay-

[560] Gök-Türk tarihi boyunca devletin kuvvetli olduğu zamanda sıkça karşılaştığımız Küçük Kagan (Hsiao K'o-han)'ın karşılığı olmalıdır.

[561] Kırgız'lar, Hun'lar zamanında onların batısında Ting-ling'lerle karışık yaşarlardı. Gök-Türk döneminde ise Baykal Gölü'nün kuzeyinde bulunuyorlardı.

[562] Sarı denizin kuzeyi yani Liao Körfezi'dir.

rıca altın uçlu ok balmumuna sürülür, mühür olarak kullanılırdı. Beklerler ay tamamlandığında arabanın kenarına bunu belirten işareti yaparlardı.

Onların hukukunda isyan eden adam öldüren herkes öldürülür. İnsanları baştan çıkaran, parçalara ayrılır ve belinden ikiye bölünür. Adam yaralayanlar kadınla veya kadınsız karşılığını öder. Yani evli kadınlara zarar verenler bunu varlıklarıyla öderken, at çalanlar on misli ceza ödemek zorunda kalırlardı.

Ölen olduğu zaman cesedi çadırın içine koyarlar, oğulları, torunları bütün akrabaları kadın-erkek hepsi koyun ve at keserler, çadırın önünde bıçakla yüzlerini keserek ağlarlar. (Çizilen yerlerden) kan ve gözyaşı birlikte akar, bunu yedi kere yaparlardı.

İlkbahar ve yazın ölenler çayırların, ağaçların sararmasına ve düşmesine kadar beklenir. Sonbahar ve kışın ölenler ise çiçeklerin yaprakların bollaştığı zamana kadar beklenir. Sonra mezar kazmaya başlanır ve gömülür. Dikilen bütün taşların sayısı sağlığında öldürdüğü insanların sayısına bağlıdır. O gün erkek kadın herkes çok güzel elbise giyerler, gömülme işlemi sırasında toplanırlardı.

Her hangi bir kızı seven erkek kızın ailesine adama göndererek, kızın anne ve babasının karşı gelmemelerini sağlamaya çalışırdı.

Her ne kadar belirli bir yerde durmayıp, hareketli iseler de her (idarî) olarak bölünmüştür. Kagan, Tou-chin-shan[563]'da ikâmet eder. Her yaz ileri gelen devlet adamlarını toplayıp, ilk çıktıkları mağarada kurban merasimi yaparlardı. Aynı zamanda beşinci ayda ortasındaki on günlük devrede (10-20 inci günler arası) bütün diğer insanları toplanır, sel halinde Gök-Tanrı (ruhu)ya kurban sunup ibadet ederlerdi. Beraber ruhlara ve tanrılara saygı gösterirler.

Yine Tou-chin (Ötüken)'den batıya beş yüz li gidildiğinde yüksek bir dağ vardır. Dönerek çıkılmaktadır. Dağın zirvesinde ot ve ağaç olmayan Pe-teng-ning-li denen yer vardır ki; Çin dilinde yer (ruhu) anlamına gelmektedir. Onların kitap yazısı tıpkı Hu' larınki gibidir. Yıl takvimi bilmezler. Sadece çayırların yeşillenmesi hatıra olur.

Erkek çocuklar sazlık ve ağaçlık yerlerde eğlenirler. Kızlar deri top tekmelerler. At sütünden mamül kımızı içip, sarhoş olurlar, şarkı söylerlerdi.

Ssu-chin (Mukan) çok kuvvetlendiğinde Batı Wei'e elçi gönderip, Juan-juan reisini cezalandırmasını istedi. Sonra Chou imparatoru Wu[564] onun kızını imparatoriçe olarak aldı. T'a-po (Taspar) zamanında (T' a-po, Mukan'ın kardeşidir). She-t'u (İ-shih-chi Kagan'ın oğludur, İ-shih-chi oğlu She-t'u'nun yerine Mukan'ı tahta geçirmişti), Er-fu Kagan olarak, doğu tarafını idare etti. Yine kardeşi Tan-ju[565] Kagan'ın oğlu Pu-li (Börü) Kagan olarak batı tarafında oturdu. (Er-fu ve Pu-li'nin her ikisi de küçük kagan idi ve içlerinde tabi idiler) Yay çeken bir kaç yüz bin süvari vardı. Çin endişeye kapıldı. Chou ve Ch'i evlilik işini halletmek

1068/C:

için mücadele ettiler. Hazine boşaldı. Yüz bin top ipekli kumaş Gök-Türklere sunuldu. Gök-Türkler başkentte kalarak, çok iyi hürmet gördüler. Çok iyi elbiseler

[563] Tou-chin dağı, Ötüken'in Çince karşılıdır.

[564] Chou imparatoru Wu, 561-578 yılları arasında hüküm sürmüştür.

[565] Aslında Ju-tan, burada karışıklık olmuş yanlış yazılmıştır.

giydikleri gibi etle beslendiler. Sayıları genelde bin kadardı. T'a-po daha da ileri giderek" benim güneydeki iki vefakar iki oğlum, neden harislik yapıyor?" diyordu.

Sonra She-t'u tahta geçerek büyük kagan oldu. Unvanı İl küllüg Şad Işbara Kagan idi. Bir diğer unvanı Sha-po-lüe idi. Ötüken'de otururdu. T'a-po'nun oğlu An-lo ona itaat ederek kendini ikinci kagan ilân etti.

Mukan'ın oğlu Ta-lo-pien, Sha-po-lüe'ye dedi ki: "Ben ve sen ikimizde kagan oğluyuz. Sen iktidarının zirvesinde iken benim yerim yok, nasıl böyle olur?". Sha-po-lüe, A-po olarak boylarının bulunduğu yere döndü. Sha-po-lüe cesur olduğu için bütün kuzey yabancı halklarını kazanmış, hepsi dönüp ona bağlanmıştı.

Chou imparatoru Wu, Mukan'ın kızıyla evlendikten sonra Gök-Türkler, Ch-'ang-an'da kalarak etle beslenip, iyi giyindiler. Sayıları on bin miktarında idi. Sui başlangıcında geri gönderildiklerinde Gök-Türkler çok kızdı. Ssu-chin (Mukan)'in hatunu Chou'ların Yüe prensinin kızı Ch'ien-chin prenses, Chou hanedanının yıkıldığını duydu. Bu sebepten bütün boyları toplayıp üç yüz bin yay çeken ile Wu-wei[566], T'ien-shui[567], An-ting[568], Chin-ch'eng[569] ve Shang-chün[570]'ü istilâ etti. Hayvan sürülerinin hepsini yağma etti.

Sui imparatoru Wen[571]'nın emriyle Ho-chien prensi Hung, Kao-kung, Yü Ch-'ing-tse sınırlara çıkıp, ona saldırdılar. Mağlup olan Sha-po-lüe geri çekildi.

Gök-Türk ülkesinde kıtlık çıktığı için yiyecek bulamadılar. Neticede kemik tozu yiyecek malzemesi oldu. Bunun yanında çok fazla derecede halkın çoğu felaketten öldü. Bu arada Sha-po-lüe, A-po'ya saldırıp onu büyük bir bozguna uğrattı. A-po batıya kaçıp, Tardu' nun yanına sığındı. Tardu'nun ismi Tien-chüe idi ve Sha-po-lüe'nin babası tarafından geliyordu (akraba idi). (Tardu, Batı Gök-Türk Pu-chia kagan'dır). Çok kızdı, A-po'yu askerleriyle Sha-po-lüe ile savaşmak için gönderdi. Neticede doğu ve batı olmak üzere ikiye bölündüler. Karşılıklı mücadelelerle yağmalar devam etti.

Sha-po-lüe, A-po'yu yenmesinden sonra karısını ve oğlunu ele geçirdi. A-po'-nun ülkesinin adı A-pa oldu. Sui'in gönderdiği ordu A-po'yu yenip hepsini ele geçirince, Sha-po-lüe çok mutlu oldu. (Bundan sonra) Çöl (Chi) iki ülke arasında sınır oldu.

Bundan sonra imparatora elçi göndererek dedi ki: "Büyük Gök-Türk, İl Küllüg Şad Işbara Baga Kagan, vassal She-t'u' nun sözüdür. Gök-Türkler gökte tesis edildiğinden bu yana elli den fazla yıl oldu[572]. Topraklar on bin li, süvarilerin sayısı yüz milyon savaşçı Jung-i'leri gücüyle birleştirdi. Hua-hsia (Çin) ile aynı duruma kuzeyde geldi. Daha büyük olmadı.

Şimdi adalet, iyi değişme ve alçak gönüllülük vahşi topraklara yayıldı. Gökte iki güneş olması yanlış yerde de iki reis olması yanlıştır. Nasıl askerlerine karşı gelip,

566 Şimdi Kansu'da Chen-fan ilçesi sınırlarında bulunmaktadır.

567 Çin'de bu adla tarihte bir çok yer ismi görülmektedir. Burada söz konusu T'ien-shui ilçesinin güney-batısındaki olmalıdır.

568 Şimdi Kansu'da Chen-yüan ilçesinin 50 li (27 km) güneyindedir.

569 Sonradan Lan eyaleti adını alan bu yer, günümüzde Yü-chung ilçesi sınırlarındadır.

570 Şimdi Shen-hsi'de bulunmaktadır.

571 Sui imparatoru Wen'ın saltanat yılları 581-605 yılları arasıdır.

572 Bu mektup 585 yılında yazılmıştır. Elli yıl öncesi haliyle 535 yılı kasdedilmektedir.

unvan kullanmaya cesaret edebilirim? Şimdi teslim etmenin sırası, ilelebed bağlanıyorum. Saygıdan (baron) vezir K'u-she-chen'ı temsilci olarak gönderip, duyuruyorum."

Sonra Işbara öldü. İmparator üç gün yas ilân etti. Ye-hu (Yabgu)[573] Kagan (Sha-po-lüe'nin kardeşi) batıya A-po'ya saldırdı. Canlı ele geçirdi. Çin'e mektup göndererek A-po'yu öldürmek için izin istedi. Ancak Kao Kung huzura çıkarak dedi ki: "Et ve kemik birbirini öldürüyor, karışmalarını güveleri (kemirmeleri için) teşvik edelim. Hayatta kalmasını sağlayarak yumuşak davranalım." İmparator "mükemmel" dedi.

1069/A:

Hsie-chia-ch'i-to-na-Tou-lan Kagan (Sha-po-lüe'nin oğlu asıl ismi.

Yung-yü-lü idi). Sonradan batı tarafının kaganı Ni-li ile birleşti[574] (A-po Kagan Ch'u-lo-hou tarafından yakalandıktan sonra onun ülkesinde Ying-su Tegin'in oğlu tahta geçti).

T'u-li Kagan kuzey tarafta oturuyordu (Sha-po-lüe'nin kardeşi Ch'u-lo-hou'nun oğlu ismi Jan-kan idi). Elçi gönderip evlilik teklifinde bulundu. K'ai-huang saltanat devresinin ortasında (598 yılı civarı olmalı) imparatorun uygun görmesiyle hanedandan gelen bir (Tsung) kızı An-i unvanıyla prenses sunuldu. İmparator kuzey yabancılarını kendi aralarında ayırmak istiyordu. Bu sebeble özel hürmet için Su Wei, Niu Hung, Hu-lü Hsiao-ch'ing'i birbirlerini takiben Gök-Türklere elçi oldular. Bu arada yaklaşık üç yüz yetmiş sıra elçi saraya gelmişti.

T'u-li önceden kuzey tarafında Shang prenses ile oturuyordu. Merkezini Ötüken'e nakletmek istiyordu. Kendisine çok hediye bağışlanıp iyi hürmet gösterilmesi üzerine Yung-yü-lü çok kızdı ve dedi ki: "Ben büyük kaganım Jan-kan gibi isyan etmedim". Arkasından Çin sarayına vergi vermeyi kesti. Defalarca sınırlara saldırdı. Yung-yü-lü ve Tien-chüe beraber Jan-kan'ın üzerine askeri hareket düzenleyip, hepsini öldürdüler. Ağabey, kardeş ve yeğenleri Wei Chou[575]'ya girdiler (şimdi An-pien chün). Jan-kan (Ch'i-min) beş süvari ile Ch'ang Sun-sheng'la beraber saraya döndüler. Burada İ-li-tou Ch'i-jen[576] Kagan olarak selamladı. Çin dilinde anlamı fikri iyi kuvvetli demektir.

Shuo eyaletinde Ta-li kalesini inşaa edip, burada ikâmet etti. An-i prenses öldüğü zaman yine hanedan ailesinden İ-ch'eng prenses ile evlendi. Boyları çoğaldığı zaman Yung-yü-lü (Tou-lan) yine çarptı. İmparator tekrar Çin sınırları içine girip, Hsia ve Shen eyaletleri arasına yerleşmelerini emretti. Doğudan batıya bir kaç yüz li uzunluğunda kanal kazmaya başlanıldı. Diğer taraftan nehir önlerini kesiyordu. Ch'i-jen bu bölgede hayvanlarını otlattı.

[573] Ch'u-lo-hou, kagan olmadan önce Yabgu unvanını taşıyordu. Kagan olduktan sonra Baga (Moho) unvanını aldı. Kaynaklar ise onu Yabgu Kagan olarak adlandırmaya devam ettiler.

[574] Bu bilgi sadece burada kayıtlıdır; aslında Tou-lan'ın hatunu Ch'ien-chin prenses Ni-li Kagan ile irtibat kurmuştu.

[575] Şimdi Shen-hsi, P'ing-yao ilçesi sınırlarındadır.

[576] T'ang imparatoru T'ai-tsung'un asıl adı Li Shih-min idi; onun ismindeki Min karakteri ile Ch'i-min'in adı Ch'i-jen olarak değiştirilmiştir.

Fermanla Yang-su ve Shih Wan-sui ve diğerleri Yung-yü-lü'yü yendiler. Yung-yü-lü kendi sancağı altındaki boylar tarafından öldürüldü. Yazın Ni-li[577] Kagan ve Ye-hu[578] Kagan beraberce Töles'ler tarafından yenildiler.

Hsi, Hsi'lerin beş boyunun ona bağlanması üzerine Ch'i-jen'ın ahalisi oldu.

İmparator Yang Ta-ye saltanat devresinin 3. yılında (607) Yü-lin'i ziyaret ettiği sırada, Ch'i-jen gelip onun karşısına çıktı. İmparator çok hoşlandı. Onu çok överek bütün lord ve prenslerin üstünde bir yer verdi. Onun şeflerinden iki bin beş yüz kişiye 20 bin top ipek sundu. İmparator bizzat Yün-chung'u teftiş edip, chin nehrinin kaynağına doğru gitti. Kuzey doğuda Ch'i-jen'ın bütün boylarını ziyaret etti. Ch'i-jen, imparatorun önünde dizleri üstüne çökerek, içki kadehini kaldırıp aşırı derecede saygı gösterdi. Ertesi yıl (608) Tung-tou'da Çin sarayına geldiğinde kendisine daha fazla hürmette bulunulup, daha çok şey bağışlandı.

Sonra Shih-pi Kagan (Jan-kan'ın oğlu ismi Tuo-chi dir). Vassallık işini yerine getirmeyip. Çin sarayına gelmedi. İmparator Yang, yaz sıcağında bunalıp Fen-yang-kung'a çekildi. 8.ayda (615 ekim) Shih-pi boylarına kumanda ederek Yen-men'a girdi. İmparatoru kuşattı (Şimdi Yen-men Chün). İmparatorluk bütün eyaletlerin askerlerini yardıma çağırdı. Shih-pi ordusunu toplayıp gitti.

Sui'in sonunda karışması[579] üzerine Çin'den ayrılan çok sayıda çinlinin Gök-Türklere sığınmasıyla, onların gücü daha da arttı[580]. Çin'in bir çok yerini gaspetti.

İmparatoriçe Hsiao'yu, Ting-hsiang'da ikâmet ettirirken, Hsüe Chü, Tou Chien-te, Wang Shih-ch'ung, Liu Wu-chou, Liang Shih-tou, Li Kui, Kao K'ai-tao kuzeye taşınarak Shih-pi'ye bağlandılar ve onun kaganlığını kabul ettiler. Doğuda Ch'i-tan'ların hepsi, T'u-yü-hun'lar, Kao-ch'ang gibi bütün ülkelerin bir milyon yay çekeni (Çin'den) uzaklaşmış, Jung-ti'nin yakın dönemdeki bolluğu kalmamıştı (Çin'e gönderdikleri vergi kesilmişti).

Büyük T'ang gönüllü harekete (ihtilâl) kalkıştığı zaman, T'ai -yüan'den Liu Wen-ching, onun ülkesine askeri yardım istemeye

1069/B:

gitti. Shih-pi, K'ang-li[581] Tegin'i bin baş at ile Chiang-chün'e gönderdi. Sonradan yine iki bin süvarilik yardım ordusunu P'ing-liang kalesi tarafına gönderdi. Nihayet, Kao-tsu, Sui tahtını ele geçirince, sık sık onlara hediye sunulmasına rağmen bir türlü düzene sokulamadılar (Çin'e bağlanmadılar, saldırılarını durdurmadılar). Shih-pi'nin elçisi Kutlug Tegin, Çin sarayına geldiğinde T'ai-chi-tien'de şerefine eğlence tertip edilip, dokuz bölümden (makam) ibaret müzik çalındı. Kendisine çok şey sunulup, aşırı derecede hürmet gösterildi. 2. yılın ilkbaharında (619) askerlerine kumanda ederek, nehri geçip Hsia-chou'ya vardı. Asilerin lideri Liang Shih-tou askerleriyle ortaya çıkıp, onunla buluştu. Çin'e girip yağmalar yapmayı planladılar.

[577] Aslında Ch'u-lo'dur.

[578] Tardu olması gerekir.

[579] 615 yılının sonunda Shih-pi tarafından kuşatılan İmparator Yang, bundan kurtuluşunun akabinde ülkesinde kontrolü kaybetti.

[580] Aslında Doğu Gök-Türk devleti onların katılmasıyla bir şey kazanamadı. Kuzeye kaçan çinliler dağların vadilerin arasında oturuyorlardı. Diğer taraftan, Shih-pi, kuzeye gelen çinli prenslerin her birinin yanına kendi askerlerinden katarak Çin'e saldırtıyordu.

[581] Aslında K'ang-ch'iao-li'dir. Buraya kısaltılarak alınmıştır.

4. ayda (haziran) Ma-i'yi ele geçirdiler. Asi liderlerinden Liu Wu-chou, 100'den fazla süvariyi Chü-chu'ya girmeleri için gönderdi. Yine çok sayıda asker toplayıp T'ai-yüan'a saldırma planları yaptılar.

Aynı yıl Shih-pi öldü. (Oğlu) Shen-po-pi'nin yaşı küçük olduğu için tahta geçemedi. Ni-pu Şad olarak, You-chou'nun kuzey tarafında ikâmet etmeye başladı. Onun küçük kardeşi Ssu-li-fu Şad, Ch'u-lo Kagan oldu (Shih-pi'nin kardeşi). İ-ch-'eng prenses ile evlendi. Çin'e elçi gönderip, yas tutma işini bildirdi. Bunun üzerine Kao-tsu, Çin sarayında üç günlük yas ilân etti. Cheng Te-ting, Ch'u-lo'ya gönderilip otuz bin top ipek sunuldu. Bütün memurlara onun ailesine taziyetlerini sunmalarını ve harem dairesine götürülmesi emredildi.

Önce Sui imparatoru Yang'ın imparatoriçesi Hsiao-hou ve Ch'i Wang-chien'in oğlu Cheng Tao, Pao Chien-te'ye sığındılar. 3. yılın ilkbaharında Ch'u-lo, onları çadırında kabul etti. Cheng Tao, Sui reisi oldu.

Çinliler, onların merkezinde hepsi onlara bağlı olarak Sui'i devam ettiriyorlardı. 1. ayın birinci günü Ting-hsiang kalesinde bütün memurlukları tesis edip, oturmaya başladılar. Kalabalıklarının sayısı on binden fazla idi.

T'ai-tsung, Liuo Wu-chou'yu cezalandırmaya karar verince kumandanlar T'ai-yüan'e vardı. Ch'u-lo Kagan, kardeşi Pu-li Şad'ı iki bin süvari ile kumandanlarıyla birleşmesi için gönderdi. 6. ayda (ağustos) Ch'u-lo, Ping-chou'ya vardı. Li Chung-wen, onu karşılamak için çıktı. Kalede üç gün kalındı. Kalenin içinde güzel kadınların çoğunu yağma ettiler. Chung-wen kontrolü elde tutamadı.

Aniden Ch'u-lo (621) öldü. İ-ch'eng prenses onun oğlu Wo-she Şad'ın zayıf ve utangaç olması sebebiyle tahta geçmesinden vazgeçirtip, yerine, Ch'u-lo'nun kardeşi Tou-pi, Hsie-li unvanıyla kagan oldu (Ch'i-jen'ın üçüncü oğlu). O da Sui prensesi İ-ch'eng ile evlendi. Shih-pi'nin oğlu Shen-po-pi, T'u-li kagan oldu. (Hsie-li) Çin'e elçi göndererek, Ch'u-lo'nun ölümünü bildirdi.

Kao-tsu, sarayda bir günlük yas ilân edip, bütün memurlara onun elçisine taziyelerini sunmalarını emretti.

To-pi önceden Baga Şad olarak merkezi Wu-yüan'in kuzey taraflarında bulunmuştu. Hsüe Chü, Lung-you'yu istilâ ettiği zaman kendi generali Tsung Lo-hou'yu P'ing-liang'a saldırması ve kuzeyde Hsie-li ile birleşmesi için gönderdi.

Kao-tsu, Kuang Lu-ch'ing unvanlı Yü Wen-hsin ile altın ve ipekli kumaşlardan oluşan hediyeleri göndererek, Hsie Chü ile ilişkisini kesmesini bildirdi.

Önceden Sui zamanında Wu-yüan T'ai-shou'su (askerî muhafız) Chang Ch-'ang-sun isyan ederek, bütün boylarıyla Gök-Türklere bağlanmıştı. Hsin, yine Hsie-li'ye Ch'ang-sun'un Çin'e geri gönderilmesini ve Wu-yüan topraklarını geri istedi.

Hsie-li bunları kabul etti. Bu sebeble Gök-Türk ve Ch'ang-sun'un askerleri T'ai-tsung'un ordusuyla buluştular. Hsie-li baba ve ağabeylerinin gücünü elde tutması sayesinde asker ve atları bol idi. Bu sebebten dolayı Çin kayıtlarına kendine güvenen biri olarak geçti.

Kao-tsu, Chung-yüan (T'ang imparatorluğu) ilk kurulduğunda dışarıları kontrol etmede acele etmedi. Her iyi davranışta, hediye sunuşta başarı sağlanamadı. Hsie-li kendi ağzıyla karşı geldiğini açıklayıp, sonra utanmadan barış teklif etti.

4. yılın (621) 4.ayında (haziran) Hsie-li'nin kendisi on binden fazla süvariye kumanda ederek, Ma-i'li asî ve 6 bin kişiyi yanına alıp Yüan Chün-chang 6 bin kişiyle beraber Ting-hsiang prensi olan Hu Ta-en'a hücum edip geri çekildiler. Neticede çok korktu. Barış teklif edip, balık tutkalından bir kaç chin gönderip, iki ülkenin tutkalla aynı olmasını (yakınlaşmasını) istediğini bildirdi.

5. yılda (622) ilkbaharda Hu Ta-en, Gök-Türklerde kıtlık olduğunu, bu sebeple Ma-i'yi ele geçirme planlarının yapılabileceğini rapor etti. İmparatorluk, Ta-en ve Shu Hu-sheng'ı Yüan Chün-chang'ı cezalandırmak üzere gönderdi. İki ay sonra Ma-i'de buluşmaları ümid ediliyordu. Sheng, sonra beklenen tarihte varamadığı için, Ta-en yalnız giremedi. Orduyu Hsin-ch'eng'a götürüp, bekledi. Hsie-li, bir kaç bin süvari ile Liu Hei-ta ortak ordu kurup, Ta-en'ı kuşattılar. Generaller, prensler yenildi. Ta-en savaş alanında öldü. 6. ayda Liu Hei-ta, tekrar on binden fazla Gök-Türk süvarisiyle Ho-pei'e girip, yağma yaptı.

Hsie-li tekrar elli bin süvariye kumanda ederek, güneye saldırdı. Ping eyaletine ulaştı.

T'ai-tsung, Çin generallerine kumanda ederek, Fu-chou-tao' da onunla savaştı. Hsie-li saldırıp Ping eyaletini kuşattı. Ayrıca askerlerini ikiye bölüp Feng ve Lu ve benzeri eyaletlere girdi. Beş binden fazla kadın-erkek insan ele geçirdi. T'ai-tsung-'un, Fu-chou'ya geldiğini duyunca askerlerini alıp, Çin seddinden çıktı.

7. yıl (624) 8. ayda Hsie-li, T'u-li iki kagan tekrar Yüan-chou'ya girdiler. Güneyde askerlerini birleştirdiler. T'ai-tsung askerleri You eyaletine çekti. Hsie-li on bin süvariye kumanda ederek, kalenin batısına vardılar. Generaller ve savaşçılar çok şaşırmışlardı. T'ai-tsung yakınındaki yüz süvari ile Gök-Türklerin karargahına giderek dedi ki: "Bizim devletimiz ve Kagan birbirlerine saldırmaya yemin etmişlerdi. Neden anlaşmayı bozup, Bizim toraklarımıza giriyorsunuz? Ben Ch'in prensiyim, bu sebeple karar verip buraya geldim. Kagan, eğer gelirse, ben ve kagan yalnız savaşırız Eğer bütün asker ve atlarıyla gelirse biz sadece yüz süvari ile karşı koyacağız." Hsie-li, onu dikkate almadı, güldü ve karşılık vermedi.

T'ai-tsung, yine T'u-li'ye adam göndererek dedi ki: "Seninle ben eskiden yemin etmiştik, problem olduğunda birbirimizi kurtaracaktık, şimdi askerlerinle geliyorsun, nasıl yeminin duygusu yok? Erken çıkarsan zafer ve yenilgi için çarpışalım." T'u-li de cevap veremedi. T'ai-tsung'un T'u-li'ye müsamahakâr davranmasından dolayı T'u-li çok memnun oldu ve kalbinden bağlandı. Bunu takiben savaşmak istemedi. Amca ve yeğenleri ayrıldığından dolayı Hsie-li savaşıp kazanamayacağını düşünerek, elçi gönderip barış teklifinde bulundu. Kabul edildi.

8. yılın (625) 7. ayında (eylül) Hsie-li, 100 binden fazla süvariye kumanda ederek, Shou eyaletinde büyük bir yağma yaptı. Tekrar general Chang Chin'e T'ai-yüan'da sürpriz bir saldırı yaptı. Chin bütün ordusuyla yok oldu. Kendisi çıplak vücud Li Ch'ing'in yanına kaçtı. Hsie-li'ye karşı savaşmaya giden kumandanlar başarılı olamadı. Ping eyaletinde mevzilendiler. T'ai-tsung bütün kumandanları idare ederek cezalandırmaya çıktığında Fu-chou da durduğu zaman Hsie-li askerlerini toplayıp döndü.

9. yılın (626) 7. ayında (eylül) Hsie-li yine yüz binden fazla süvariyle Wu-kung'a girdi. Başkenti büyük bir korku kapladı. Sonra Kao-ling'e girip işgal etti Harekat ordusu baş kumandanı Sol muhafızları generali Wei-ch'ih Ching-te onunla Ching-

yang'da savaştı. Büyük bir bozguna uğratıp, erkin A-she-te-wu-mei-ch'o'yu esir aldı. Binden fazlasını öldürdü. Bunun üzerine Hsie-

1070/A:

li kendi güvenilir adamlarından Chih-shih-ssu-li'yi Çin sarayına gönderdi. Kendisi uzun ve güçlü görünüşlü idi, dedi ki: "İki kaganın toplam askeri bir milyon, şimdi ilerlemeyi durduralım."

T'ai-tsung dedi ki: "Biz ve Gök-Türkler evlilik yoluyla akraba (müttefik) idik, bunu siz bozdunuz. Gerçekte bizim hiç utancımız yoktur. Ayrıca ihtilâl ordusu başkente girdiğinin ilk zamanlarında Siz baba oğul bize yakınlık gösterdiniz. Size mücevher ve ipekli kumaş sunuldu. Önce ve sonra bunlar aşırı derecede devam etti. Nasıl eskinin bu büyük minnettarlığını unutuyorsunuz. Şimdi seni öldürmem gerekir." Ssu-li korktu ve hayatının bağışlanmasını rica etti. Men-hsia-sheng'da hapse atıldı.

T'ai-tsung ile Shih-chung unvanlı Kao Shih-lien, Chung-shu-ling unvanlı Fang Hsüan-ling, general Chou Fan hızla 6 süvari ile karşılıklı müzakere etmeye Wei ırmağının kuzeyine gittiler. Anlaşmaları bozması sebebiyle imparator ona kızdı. Onun ileri gelen şeflerinin hepsi atından inip onu selamlâdılar.

Sonra kalabalık ordu (gizlenmiş Çin ordusu) aniden oraya ince bir patikadan geldi. Hsie-li ordunun çok kalabalık olduğunu ve Ssu-linin tutuklandığını öğrendi. Neticede endişelendi. T'ai-tsung ve Hsie-li karşılıklı konuşarak nehrin kenarını dolaştılar.

Sancak generalleri ortaya çıkarak mevzilendiler. Hsiao Yü, düşmanın imparator tarafından dikkate alınmayışına karşı atını kamçılayarak, onu protesto ediyordu.

İmparator dedi ki: "Ben iyice düşündüm. Gök-Türklerin buraya gelmesinin sebebi, benim ailemin yeni tahta çıkmış olması ve ülkemizde problemler olduğunu duymuş olmalarıdır. Kendilerine karşı koyamayacağımı zannediyorlar. Bunun için eğer ben kapıları kapatırsam, büyük yağma yapacaklar. Kuvvetimizi zayıf göstermiş olacağız. Şimdi yalnız çıktım, onları hafife aldığımı gösteriyorum. Ayrıca ordularımızın azametli ve savaşa hazır olduğunu gösterdim.

Düşmanlar topraklarımıza bu kadar içeri girdiklerinden, bu mesafeden kendileri endişe ederler. Bundan dolayı savaşırsak zafer kazanamayız, barış yaparsak, avantajlı olacağız. Kuzey yabancılarını kontrol altına almanın zamanıdır (Bundan sonra başlamaktadır)."

Aynı gün Hsie-li barış teklif etti. İmparator kabul etti.

Bir kaç gün sonra kalenin batısını ziyaret edip, beyaz at kesti (kurban). Pien-Ch'iao köprüsünde müttefik oldu. Hsie-li askerlerini alıp geri döndü. Hsiao Yü, İmparatora: "Gök-Türklerle barışmadan önce kumandanların çoğu savaşmayı kabul ettiler. Majesteleri buna müsaade etmediniz. Biz şüphelendik. Halbuki düşmanlar sonradan geri çekildiler. Bu nasıl izah edilebilinir?"

İmparator dedi ki: "O sırada Gök-Türklerin askerleri kalabalık olmasına rağmen düzenli değildi. Bütün vezirlerinin fikri sadece hediye vb. düşünmek idi. Kagan suyun kenarında yalnız iken onun şefleri gelip, bizimle içki içtiler. O sırada sürpriz bir saldırı yapsaydım, hepsini yakalardım. Savaşmamamın esas sebebi ben

tahta yeni çıkmıştım. Memleketin uzun zamandan beri sükunete ihtiyacı vardı. Eğer savaşsaydık ölen ve yaralananların sayısı çok olurdu. Gök-Türkler mağlubiyetlerinden dolayı bize kin duyacak ve daha fazla tecavüzde bulunacaklardı. İşte bu sebeplerden dolayı onlara istedikleri altın ve kumaşları verdim. Arzuları tatmin edilince geri çekilirler. Ondan sonra yavaş yavaş yıkılırlar."

9. ayda (kasım) üç bin baş at, 10 bin koyunu hediye olarak sunmak istedi ise de imparator kabul etmedi. Hsie-li tarafından Çin'den yağma sırasında götürülen Çinli ailelerin geri gönderilmesini istedi.

Chen-kuan saltanat devresinin ilk yılında[582] (627) Yin-shan'ın kuzeyinde Sir Tarduş'lar, Uygur'lar, Bayırku'lar ve diğer on boyun hepsi Hsie-li'ye karşı isyan ettiler. Onun Yü-ku şadına saldırdılar. Hsie-li, T'u-li'yi onları tedip etmek için gönderdi. Bütün kumandanları yenilerek hafif süvarilerle kaçıp geri döndüler. Hsie-li onlara kızdı ve on günden fazla hapse attı. T'u-li buna dayanamadı ve içinden isyan arzusu taşımaya başladı.

1070/B:

2. yılda (628) T'u-li elçi gönderip, Hsie-li ile aralarında ayrılık olduğunu bildirdi. Onun çarpışılmasını rica etti. İmparator, Ch'in Wu-t'ung'a Ping-chou'da asker ve atlarıyla onu karşılamasını emretti.

3. yılda (629) Sir Tarduş'lar çölün kuzeyinde kendi kaganlıklarını ilân ettiler. Elçi gönderip vergi sundular. Hsie-li vassallığını ilân etti. Shang prensesi rica etti. Bütün Soğd'luların her bir kabilesiyle ilişkilerini yakınlaştırdı. Soğdların çoğu başı boş kalarak, fazla arzulu olmaya başladılar. Hukukî kuralların değiştirilmesiyle askerler neticede harekete geçti. Devlet adamları endişe etmeye başladılar bütün boylar demir dövüyorlardı. Ertesi yılda büyük kar oldu. Hayvanlarının çoğu öldü. Ülke içinde büyük açlık çıktı. Hsie-li masrafları karşılayamadığı için tekrar ağır vergileri bütün boylara bindirdi. Halk bunu kaldıramadığı için içerde ve dışarda isyan etti.

İmparator, onun önce barış teklif edip, sonra Liang Shih-tou'ya yardım etmesi üzerine fermanla, Ping-pu-shang-shu olan Li Ching, Tai-chou askeri valisi Chang Kung-chin'i Ting-hsiang-tao'ya, Ping-chou askeri valisi Li Chi, Sağ muhafızları generali Ch'iu Hsing-kung, T'ung-han-tao'ya çıkardı. Sol muhafızları generali Ch'a'i Shao, Chin-ho-tao'ya çıktı. Wei Hsiao-chie, Heng-an-tao'ya çıktı. Hsie Wan-ch'e, Chang-wu-tao'ya çıktı. Hepsi Li Ch'ing'e destek olmakla vazifelendirilip, Hsie-li ile savaşacaklardı.

12. ayda T'u-li Kagan ve Yü-she Şad ile Yin-nai-chin vb. kumandan bütün boylarıyla Çin'e gelip, teslim oldular.

4. (630) yılın ilk ayında Li Ching, Wo-yang-ling'e yığınak yaptıktan sonra gece sürpriz bir saldırı ile Ting-hsiang'ı ele geçirdi. Hsie-li şaşırarak endişeye kapıldı. Otağını Chi-k'ou'ya nakletti. Hu'ların reisi K'ang-su-mi ve diğerleri Sui imparatoriçesi Hsia-hou ve Yang Cheng-tao gelip teslim oldular.

2. ayda T'ie-shan (Demir dağı)'da ava çıktı; halâ bir kaç on bin askeri vardı. Elçi Chih-shih-ssu-li'yi Çin sarayına suçunu affettirmeye ve Çin'e bağlanmasının kabulünü ricaya gönderdi.

[582] Chen-kuan saltanat devresi 627-649 yılları arasını ihtiva etmektedir.

T'ai-tsung, Hung-lu-ch'ing unvanlı T'ang Chien, general An T'iao-jen'ı onun emniyette olduğunu bildirmek üzere özel elçi olarak gönderdi. Hsie-li kendini biraz emniyette hissetmeye başladı. Çinli kumanlardan Li Ching, bu fırsattan acele yararlanmak istedi. Büyük bir bozguna uğrattı. Arkasından onun devleti yıkıldı.

Ting-hsiang ve Heng-an toprakları boşaldı. Büyük çöle kadar ulaşılıp, burası sınır oldu. Hsie-li atıyla bin li yalnız gidip yeğeni Sha-po-lo'nun yanına sığındı.

3. ayda hareket orduları yardımcı baş kumandan yardımcısı Chang Pao-hsiang kendisine bağlı kuvvetleriyle Sha-po-lo'nun mevzilendiği yere geldi. Hsie-li'yi aniden canlı yakalayıp, başkente götürdü.

T'ai-tsung onun ailesiyle birlikte T'ai-pu binasında misafir olarak kalmasını devlet tarafından yiyecek ve sair ihtiyaçlarının karşılanmasını emretti. Hsie-li durgun sessiz ve isteksiz idi. Ailesi ve diğerleri beraberce ağıt yakarak ağlıyorlardı. İmparator, onun üzün ve tükenmiş halini gördü. Kuo eyaletine askerî vali tayin etti. Bu topraklarda çok geyik vardı, serbestçe avlanabilirdi. Bu şekilde tabii karakterini kaybetmeyecekti.

Hsie-li gitmek istemediğini bildirdi. Bunun üzerine sol muhafızları büyük generali tayin edilip, tarla (av sahası gibi) ikâmetine sunuldu.

8. (634) yılda öldü. Onun devlet adamlarına onların geleneğine göre Pa-shui'in doğusuna gömmeleri emredildi. Kui-i-wang unvanı sunuldu. Öldükten sonraki unvanına Huang dendi. Onun eski veziri H(k)u-lu-Ta-kuan (Uluğ Toygun) T'u-yü-hun-hsie üzüntüsünden kendi boğazını kesti ve

onunla birlikte gömüldü.

Hun-hsie, Hsie-li'nin annesi Po-ch'i-shih'nın evliliği sırasında Gök-Türklere gelmişti. Hsie-li doğduğunda Hun-hsie gönderilmişti. Öldüğü zaman çok üzüldü ve intihar etti.

T'ai'tsung bunu duydu ve hayran kaldı. Ona Chung-lang-chiang'lık sundu. Ayrıca Hsie-li'nin mezarının yanına gömüldü. Ts'en Wen-pen'a Hsie-li ve Hun-hsie'nin hatırasına ağaçtan bir levhayı kayıt olarak diktirdi.

Bölüm 199

1070/C

Batı Gök-Türkleri

Batı Gök-Türkleri Ta-lo-pien (Mukan'ın oğludur), başlangıçta Mukan ile Sha-po-lüe arasında çatlak vardı. Bu sebeble ikiye bölündüler (Ta-lo-pien ki A-po'dur). Onun ülkesi Wu-sun'[583]ların eski topraklarında bulunmaktadır. Doğuya gidildiğinde Gök-Türk ülkesine varılır. Batıya gidildiğinde Lei-chu Hai'a varılır. Güneyde Shu-lu, kuzeyde Han Hai sınırdır.

Başkentten[584] kuzey batıya doğru 7 bin li mesafededir.

Yen-ch'i (Karaşar)'den 7 gün kuzey batıya gidildiğinde onun güney merkezine varılır. Oradan tam kuzeye doğru sekiz gün yüründüğünde kuzey merkezine ulaşı-

[583] Wu-sunlar hakkında bkz. Ögel, "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasî Sınırları Hakkında Problemler", DTCF Dergisi VI, 1948, s. 259-278.

[584] Ch'ang-an

lır. Töles boyları, Kui-tsu (Kuca) ve bütün batı bölgeleri dönüp ona itaat etmişlerdir.

Onun insanları çeşitlidir. Tuo-lu, Nu-shih-pi, Ho-lo-lu (Karluk), Ch'u-yüe-mi, İ-wu (Hami) ve diğerleri vardr. Bütün boyların gelenekleri Gök-Türklerle aynıdır. Sadece konuşma dilinde çok küçük farklılıklar vardır.

Onun unvanları Yabgu, Şad, Tegin'dir. Genellikle kaganın oğlu kardeşleri ve hanedandan olurlar. Ayrıca İ-chin (erkin), Ch'ü-lü-ch'o (Kül Çor), Yen-hung-ta[585], ilteber, tudun, Ssu-chin vb. makamlara herkes tayin olunabilirdi.

Ta-lo-pien, Ch'u-lo-hou tarafından yakalanınca (587) Yang-su Tegin'in oğlu Ni-li, kagan oldu. Onun oğlu Ta-man'ın unvanı İ-chüe-ch'u-lo Kagan unvanıyla tahta geçti. Onun annesi Hsiang-shih Çin asıllı idi. O, Ta-man'ı doğurduktan sonra Ni-li öldü. Hsiang-shih onun kardeşi P'o-shih Tegin ile evlendi. K'ai-huang saltanat devresinin sonunda (600) P'o-shih ile Ch'ang-an'a geldiler.

Ch'u-lo Kagan belirli bir mevkiide devamlı olarak oturmadı. Çoğunluğu Wu-sun'ların eski topraklarında küçük kagan olarak, bölünüp, bütün boylarını idare etti. Bir Shih-kuo (Taşkent)'nun kuzeyinde bütün Soğd ülkelerini idare ederken, diğeri Kui-ts'u (Kuca)'nın kuzeyinde ikâmet etti. Onun topraklarının ismi Ying-p'o idi. Her 5. ayda 8. ayda beraberce Tanrı'ya kurban sunarlardı. Yazın önemli vezirlerini kendilerinin ilk çıktıkları mağaraya gönderip, orada kurban merasimi ifâ ederlerdi.

İmparator Yang ta-ye saltanat devresinin 6. yılında (611) İmparator, batıya T'u-yü-hun'lara saldıracaktı. Bunun için Shih-yü unvanlı Wei Chie gönderilerek, Ch'u-lo'yu, Ta-tuo-pa'da imparatorun konvoyuyla buluşmaya çağırdı. Onun ülkesinin insanları bunu kabul etmedi. Ch'u-lo elçiye teşekkür ederek, gelemeyişinin sebebini açıkladı.

Onun şeflerinden She-kui'in elçi gönderip, evlilik için bulunduğu teklif müzakere edildiği sırada P'ei Chü bir rapor vererek dedi ki: "Ch'u-lo saraya gelmiyor; çünkü gücüne güveniyor bendeniz onun ülkesini kolayca parçalayıp, kontrol altına alabilecek bir plan yaptım. She-kui, Tou-liu'nun oğlu ve de Tardu'nun torunudur (Tardu eskiden batı tarafının kaganı idi. Önceden Sha-po-lüe ile arasında ayrılık vardı. Sonra doğu kaganlığından ayrıldı. Yung-yü-lü öldükten sonra kendini Pu-chia Kagan ilân etti. Tardu öldükten sonra torunu She-kui zayıf olduğu için tahta oturamamıştı). Soyu kagan soyundan geliyordu. Şimdi onun batı tarafını idare edi

1077b

yor, onun (Ch'u-lo) otoriteyi kaybettiğini duydu. Ch'u-lo'ya tabi olduğundan, bu fırsattan yararlanıp, elçi gönderip, yardımlaşmak istiyor. Onun elçisine iyi merasim yapılmasını ve büyük kagan olarak selâmlanmasını arzu etmekteyim. O zaman Gök-Türklerin gücü bölünür, ikisi de bize bağlanır". İmparator kabul etti.

Sonra elçi çağrılıp, ona Ch'u-lo'nun vefasızlığı söylendi. She-kui ile dost olduklarını, büyük kagan ilân edileceğini, ama önce askerleriyle harekete geçip Ch'u-lo-'yu cezalandırmak için harekete geçmesi emredildi.Bundan sonra evlilik gerçekleşebilecekti.

[585] Yen-hung-ta, bu unvan Doğu Gök-Türklerinde görülmemektedir. Batı Gök-Türklerinde ise sadece burada zikredilmekte, başka her hangi bir olayda geçmemekte, dolayısıyla icra ettiği fonksiyon bilinememektedir.

İmparator, T'ao-chu-pai-yü-chien (bambudan) bir çubuğu, She-kui'e verilmek üzere elçiye sundu ve dedi ki: "Bu iş acil halledilmeli elçinin hastalığı (vazifesi) bu ok gibi".

Elçinin dönüş yolu Ch'u-lo'nun yakınından geçiyordu. Ch'u-lo oku sevdiği için onu tutuklayacaktı. Elçi yalan söyleyerek kendini gizledi. She-kui olanları duydu ve çok memnun oldu. Askerlerini kaldırıp Ch'u-lo'ya ani bir saldırı yaptı. Ch'u-lo büyük bir yenilgiye uğradı. Karısını oğlunu atıp, etrafındaki bin süvari ile doğuya kaçtı. Kao-ch'ang'ın doğusundaki T'e-lo-man dağına sığındı. Kao-ch'ang kralı Ch'ü-po-ya durumu imparatora bildirdi. İmparator, P'ei Chü'yü, Hsiang-shih ile onun önemli akrabalarını göndererek durumu anlattı. Bunu takiben Çin sarayına geldi. İmparator, onun yorgun ve zayıf on binden fazla insanını bıraktı. Kardeşi Kül Tardu Şad'a Hui-ning eyaletinde hayvanlarını otlatmasını emretti.

Ch'u-lo Kagan, İmparator Yang Ta-ye saltanat devresinin ortasındaki yılda (611) tegini Ta-nai ile saraya girdi ve İmparator Yang tarafından müsaade edilmesiyle Kore'lilere saldırdılar. Kendisine Ho-sa-na kagan unvanı sunuldu.

Chiang-tou karıştığında (isyan çıktığında), Yü-wen Hua-chi, Ho-pei'e vardı. Yü-wen Hua-chi büyük bir yenilgiye uğradı.

Büyük T'ang ihtilali olduğunda başkente döndü. Kendisine Kui-i-chün Wang'lık tevcih edildi. Aniden Kao-tsu'ya inci sundu. İmparator dedi ki: "İncinin mücevher olduğuna inanılıyor. Fakat, prensin sadakati önemli, incinin hiç bir faydası yok, neticede kabul etmedi. Ch'u-lo'nun kendisi saraya geldikten sonra onun topraklarında She-kui hüküm sürmeye başladı.

Ch'u-lo'nun önceden Shih-pi ile aralarında çatlak (anlaşmazlık) vardı. Bu sebepten dolayı elçi gönderip öldürtülmesini teklif etti. Kao-tsu kabul etmedi. Bütün vezirler dediler ki: "Şimdi eğer kabul edilmezse bir kişi hayatta kalır, bir devlet kaybedilir. Sonra çok büyük problem olurlar." Karar uzun süre ertelendi. Çare bulunamadı. Neticede Ho-sa-na iç saraya götürülüp, orada içki eğlencesi düzenlendi. Sonra gelen Chung-shu-men-hsia-sheng'a sunuldu. Bu sırada kuzey Gök-Türk elçisi, onu öldürdü. Sonradan T'ai-tsung tahta geçince onun defin merasiminin değiştirilmesini emretti.

Kül Tardu Şad, önce Hui-ning'de ikâmet ediyordu. Kendisine bağlı olan süvari sayısı üç binden fazlaya ulaşmıştı. Sui hanedanının sonuna gelindiğinde kendini Kül Kagan ilân etti.

Wu-te saltanat devresinin başlangıcında (618) kendi yakınlarından birini gönderdi. İyi hürmet gösterilip, pasifize edildi. Sonra Li Kui tarafından yıkıldı.

Tegin Ta-nai, Sui Ta-ye saltanat devresinin ortasında (611) Ho-sa-na Kagan'la aynı zamanda Çin'e döndü. Sonra İmparator Yang tarafından Liao-tung'a saldırtıldı. Başarısından dolayı Chin-tsu-kuang-lu tai-fu unvanı tevcih edildi. Bundan sonra onun boyu Lu-kung'da bölündü. Kao-tsu ihtilâl ordusunu harekete geçirdiğinde, Ta-nai kendi halkıyla (ona katılmayı) kabul etti.

Sui generali Sang Ming-ho, ihtilal ordusuna sürpriz bir darbeyi Yin-ma-ch'üan-'da yaptı. Bütün ordunun çoğu kaçıp dağılmıştı. Ta-nai bir kaç yüz süvari ile Ming-ho'nın karşısına çıkıp, onu hazırlıksız yakaladı. Ani bir aldırıyla bozguna uğrattı. Bu sayede dağılmış olan ihtilal ordusu yeniden kendini toparlayabildi. Bu başarısından dolayı kendine Kuang-lu-tai-fu unvanı verildi.

Başkentte sükunet sağlandıktan sonra savaşlardaki başarılarından dolayı 5 bin top ipek sunulup, kendisine Shih-shih soyadı tevcih edildi.

Wu-te saltanat devresinin başında (618) T'ai-tsung ile Hsie Chü'yü yendiler. Yine Wang Shih-ch'ung, Tou Chien-te ve Liu Hei-ta'yı sakinleştirdiler. Hepsinde de

1077c

olağanüstü başarı vardı. Kendisine saray kızlarından üç tane çeşitli mamül renkli ipeklilerden on bin toptan fazla mükafat olarak bağışlandı.

Chen-kuan saltanat devresinin üçüncü yılında (629) Sağ muhafızları generalliğine yükseltildi. Feng eyaleti tu-tu'su (askerî valiliği) timar verilmişti.12. yılda (639) öldü. Kendisine Fu-kuo (devlete yardım eden) büyük generali" unvanı sunuldu.

Eskiden Ho-sa-na, Sui sarayına geldiğinde (611) İmparator Yang tarafından alıkonulunca onun ülkesinin insanları, Ho-sa-na'nın babasının küçük kardeşini She-kui unvanıyla tahta geçirdiler. Onun toprakları doğuda Altay dağlarına kadar uzanırken, batıya Batı Denizine (Hazar) kadar gidiyordu. Yü-men'[586] dan batıya bütün ülkelerin hepsi ona ait idi. Sonra "Kuzey Gök-Türkler[587] ile düşman oldular. Bunun üzerine merkezini Kui-ts'u (Kuca)'nun yakınındaki San-mi-shan'da tesis etti. Sonra öldü. Kardeşi T'ung Yabgu tahta geçti. T'ung Yabgu bilgili ve cesurdu; savaşta mükemmel idi.

Kuzeyde Töles'ler ile beraber oldu. Batıda Po-ssu'ya karşı geldi. Güneyde Chi-pin (Kaşmir)'i kabul etti. Neticede hepsi ona bağlandı. Yüzbinlerce yay çeken askeri vardı. Batı bölgelerinin şefi olmuştu. Wu-sun'ların eski topraklarını tamamen ele geçirmiş bulunuyordu. Ayrıca merkezini Shih-kuo (Taşkent)'in kuzeyinde Ch-'ien-ch'üan'e (Ming-bulak/Bin pınar) nakletti. Onun batı bölgelerinin bütün prensleri, ilteber ve tudunların emrine girmişlerdi. Üstelik bir tudunu onları teftiş yoluyla idare için göndermişti ve bu şekilde onların vergilerini kontrol ediyordu. Batı Jung'larının zenginliği (Batıdan Çin'e giden vergi mikdarı azalmıştır) kalmamıştı .

Wu-te saltanat devresinin 3.yılında (620) T'iao-chih (büyük yumurta-balık yumurtası) hediye olarak gönderdi.

Kuzey Gök-Türkleri problem yarattığı zaman (Çin'i baskı altına aldıkları zaman) Kao-tsu, onları derin hürmetle teskin ederken aynı zamanda kuzey yabancılarına karşı güç kullanma planları yapıyordu. T'ung Yabgu'nun müsaadesiyle 5. yılın (622) kışında büyük ordu saldıracaktı. Hsie-li çok korktu ve tekrar T'ung Yabgu-'ya barış teklif etti. Karşılıklı savaşmadılar. T'ung Yabgu evlilik gayesiyle elçi gönderip, teklifte bulundu.

Kao-tsu bakan vezirlere dedi ki: "Batı Gök-Türkleri bizden uzak, acil bir dert olduğunda güç kazanamayız. Şimdi evlilik teklifinde bulundu. Onun planı nedir?". Feng Te-i karşılık olarak dedi ki: "Şimdinin işi uzakla ilişki, yakınla savaşın daha iyi olmasını gösteriyor. Kuzey Ti'leri korkutmak için evliliğe müsaade edelim. Bir kaç yıl bekledikten sonra Çin kuvvetlenince o kolaylıkla sakinleştirilebilinir".

586 Tun-huang'ın batısında son Çin kalesinin ismidir.

587 Çinliler bazan Doğu Gök-Türklerine kendi yönlerine göre ad vererek Kuzey Gök-Türkleri diye adlandırmışlardır.

Kao-tsu, bunun üzerine evliliğe müsaade etti. Kao-p'ing prensi olan Tao Li onun ülkesine (Çin'den Batıya giden) elçi sıfatıyla vardı. T'ung Yabgu çok memnun oldu.

Hsie-li müteaddit defa yazları yağmaya girdiğinden, Hsi-fan yolu tıkalı olduğu için evlilik işi gerçekleşemedi.

Chen-kuan saltanat devresinin ilk yılında (627) Chen-shu-t'ung erkini Kao-p'ing Prensi Tao ile birlikte gönderdi. On bin altın kemer, telli altın eşyalar ve beş bin baş atı hediye olarak sundu. T'ung Yabgu'nun ülkesi kuvvetlendiğinde vefa bulmadı. Boylarının hepsi şikayet ettiler. Karluk boylarının çoğu isyan etti.

Hsie-li Kagan, Çin ile evlilik yoluyla yapılan ittifaktan memnun değildi. Defalarca asker gönderip, Çin'e akınlarda bulundu. Ayrıca T'ung Yabgu'ya adam gönderip dedi ki: "Eğer sen T'ang ailesinin kızıyla evlenirsen, benim topraklarımdan geçmesi gerekecek". T'ung Yabgu endişelendi. Evlilik gerçekleşemedi. Amcası tarafından öldürüldü. Onun unvanı Mo-ho-t'u (Bagatur) Ssu-ch'ü-li-pi kagan oldu. T'ai-tsung, T'ung Yabgu'nun ölümünü duyunca çok çok üzüldü. Onun cenazesinde yakılmak üzere mücevherli ipekli elbiseler gönderdi. Ülkesi karıştı, başarılı olamadı. Sona erdi.

2. TS'E-FU YÜAN-KUİ

BÖLÜM: 956 s. 11251

30/b

Gök-Türkler önce P'ing-liang'ın muhtelif Hu'larından idi. Kabile isimleri A-shih-na'dır. Sonraki Wei hanedanının hükümdarı T'ai-wu tarafından yıkıldılar. Boyun büyük bir kısmı ve Ch'ü boyu A-shih-na olaraktan beş yüz aile miktarında Ju-ju'lara kaçtılar. Soyun hepsi Altay Dağında ikâmet ederek demir işinde çalıştılar. Altay dağlarının şekli miğfere benzediği için, (Tou-mou) onların dilinde miğfere T'u-chüe dendiğinden dolayı, bu onların unvanı oldu.

Ya da deniliyor ki; onların önceki ülkesi Hsi-hai'ın (Etsin-Göl) yukarı taraflarında iken komşu devlet tarafından kadın ve erkekleri küçük büyük fark etmeksizin hepsi öldürüldü.

31/a s. 11252

Sadece bir oğul sağ kaldı. Öldürülmeye kıyılmadı. Kolları ve ayakları kesilip büyük bir bataklığın içine atıldı. Dişi bir kurt vardı. Her et getirişinde hepsini ona yedirip, bu oğulu besledi ve dolayısıyla ölmekten kurtardı. Bundan sonra kurtla münasebette bulundular. Kurt gebe kaldı. O komşu ülkenin insanları tekrar adam gönderip, onu öldürtmek istediler. Sonra kurt oğulun yanında bulunduğu sırada tam yaklaşıp öldürecek iken, bu kurt kuvvetlenerek, tabiat üstü bir şekilde uçarak denizin doğusunda bulunan dağda durdu.

Bu dağ Kao-ch'ang'ın kuzey batısında idi. Dağın içinde mağaraya benzeyen oyuk vardı. Kurt onun içine girdi. 2 yüz li'den fazla bir alandaki düzlükte bol otlu yerle karşılaştı. Bundan sonra kurt 10 tane erkek çocuk doğurdu. Onlardan birinin adı A-shih-na idi. En saygın insanları kabile reisi olur. Bu sebeple otağının kapısına kurt başlı sancak dikilirdi. Bu aslını unutmadığını göstermekte idi.

Bir başka söylenişe göre; Gök-Türkler önce Suo ülkesinde ortaya çıktılar. Burası Hun'ların kuzeyindedir. Onun soyunun büyük insanı A-p'ang-pu'dur. On yedi

erkek kardeştirler. Onlardan birine İ-ssu-ni-shih-tou derler. Kurttan doğmadır. P'ang-pu ve diğerlerinin yapısı karakteri biraz aptalca olduğundan, onların ülkeleri yıkılıp harap oldu.

Ni-shih-tou farklı bir karaktere sahipti. Rüzgara ve yağmura hükmedebilirdi.

31/b

İki kadınla evlendi biri yaz tanrıçası, diğeri kış tanrıçası idi. Kadınlardan biri hamile kaldı ve dört erkek çocuk doğurdu. Onlardan biri değişti, beyaz kuğu oldu. Onun ülkesi A-fu suyunun yanında idi ve unvanı Ch'i-ku (Kırgız) oldu. Bir diğerinin ülkesi Ch'u-hsi suyu kenarında iken bir başkasının ülkesi Chien-ssu-ch'u-hsi-ch'i dağındadır. Onun büyük oğlu burada idi. Bu büyük dağda yine A-p'ang-pu neslinden insanlar vardı. Ayrıca çok çiğ vardı. Kar, kış, olduğunda bu oğul ateş çıkararak besledi hepsine yardım etti. Bu sebepten ateşi bulan oğul reis oldu. Unvanları ise T'u-chüe idi. İşte Na-tou-liu budur. Tou-liu'nun on karısı vardı. Doğan çocukların hepsi kendi annelerinin kabile adlarını isim olarak aldılar. Kabile ismi A-shih-na olan küçük karısının oğludur. Tou-liu ölünce on karısı ve oğulları bir seçim yaparak birisini seçmek istediler ve büyük ormanda ağaçların altında toplandılar; şöyle karar verdiler. Ağaç tarafından en yükseğe zıplayan reis seçilebilecekti. A-shih-(na)'nın oğlu genç idi ve en yükseğe zıpladı. Herkes onu reis olarak kabul etti. Unvanı A-hsien Şad oldu. Neticede hepsi kurt soyundandır.

Ona sonra T'u-men denmeye başladı. Çin sınırlarının dışındaki pazarlarda ipek ticaretine başladı. Çin ile ilişki tesis etmek istedi.

958 s. 11278

23/a

Gök-Türkler, Hun'ların başka bir kolu olup, Altay dağlarının kuzey taraflarında otururlar. Altay dağlarının şekli miğfere benzediği için, onların geleneğinde miğfere T'u-chüe dendiğinden onların unvanı T'u-chüe oldu.

Bir başka deyişe göre Gök-Türkler P'ing-liang bölgesinin muhtelif Hu'larındandır. Batı Wei'in Fei imparatoru zamanında Mukan Kagan Ssu-chin, batıya doğru ilerleyip Ye-ta'ları (Akhun) yıktıktan sonra, doğuya ilerleyip Ch'i-tan'ları, kuzeyde Kırgız'ları yendi. Çin sınırlarının kuzeyindeki her tarafı kendine bağladı. Ülkesi doğuda Liao'dan

23/b

batı da Hsi-hai'a kadar on bin li uzanıyordu. Güneyde çöl (Sha-mo)den başlayarak kuzeyde Pei-hai'a kadar beş-altı bin li'lik bir alan ona ait idi.

Batı Gök-Türkleri aslında Kuzey Gök-Türkleri ile aynı atadandır. Önceleri Mukan Kagan ile Sha-po-lüe arasında ayrılık vardı. Bu nedenle ülke ikiye ayrıldı. Wu-sun'ların eski toprakları onlara kalmıştı. Doğuda Gök-Türk ülkesi batıda Lei-chu (Aral) denizine kadar, kuzeyde Han denizine kadar, güneyde ise Shu-lu(Kaşgar)'ya kadar uzanıyor, Ch'ang-an'dan yedi bin li uzaklıkta idi. Yen-ch'i (Karaşar)den kuzey-batıya doğru yedi gün yüründüğünde güney merkezine varılır. Oradan tam kuzeye doğru sekiz gün yüründüğünde onların kuzey merkezine varılır. Töles'ler, Kuca (Kui-ts'u) ve batı bölgelerinin bütün Hu'(Soğd)ları dönüp ona bağlanmışlardı. Bir rivayete göre Sha-po-lüe Ye-hu[588] Kagan merkezini Luo-ho[589] suyunun

588 Burada karışıklık vardır; aslında T'ung Yabgu kasdedilmek istenmektedir.

589 Luo-ho suyu ve güneyinin başkent olması sadece burada vardır.

kuzeyine inşa etti. Yine rivayete göre suyun güneyinde güney başkent vardı; Doğuda İ-lie(İli)[590] nehri sınır oldu.....

Ch'i-tan'lar:

24/a

Sonradan Gök-Türkler tarafından sıkıştırılıp on bin aile ile Kao-li'lere (Kore) sığındılar.

961 s. 11310-11311

20/b

Gök-Türklerin soyu Altay dağında oturur. Onların geleneğinde hayvan sürüleriyle uğraşma işi vardır. Askerlerin savaş aleti olarak, yay, ok, vızıldayan ok ucu mızrak ve kılıç vardı. Yanlarında saklamak kuralına uygun taşıyorlardı.

21/a

Sancaklarının üstüne altından kurt başı takarlar. Hükümdarın muhafızına Fu-li (Börü) derler ki; Çince anlamı kurt demektir. Bu aslında kurttan doğduklarını gösterir eskiyi unutmadıkları içindir. Onun vergileri askerlik yapmak, at ve ekstra olarak çeşitli hayvandır. Arabalarının kenarlarına ağaç oymalar (çentik) ile hesap yaparlardı. Ayrıca altın uçlu oku balmumuna sürme ve mühür olarak kullanma geleneği vardı.

Onların geleneğine göre isyan eden, adam öldüren, zina yapan, bağlı at çalanlar öldürülürdü. Kadınları çapkınlık yapma yoluyla aldatanlar ağır şekilde mal mülk ödemekle cezalandırılır ve o kadınla evlenme mecburiyetinde bırakılırdı. Birini taciz ederek yaralayan, yaranın hafifliğine veya ağırlığına göre malla tazmin etmek durumunda idi. At ve mülk çalanlar, hepsinin on katından fazlasını ödemeye mahkum edilirdi.

Ölen birisi olduğunda cesedini otağının içine koyarlar, oğulları torunları ve bütün akrabaları kadın erkek hepsi at ve koyun kesme suretiyle otağın önünde kurban ederlerdi. Otağının etrafını yedi atla defa dolaşırlar, kapısına geldiklerinde kılıçla yüzlerini keserler, kan ve gözyaşı beraber akardı. Bunu yedi sefer yaparlardı. Uğurlu günlerinde öldürülen at kümelerini giydiği elbise ve kullandığı eşyaları cesetle aynı yerde yakarlardı. Onun küllerinin hepsi gömme zamanına kadar bekletilir. İlkbahar ve yazın ölenler, çayırların, ağaçların sararıp düşmesine kadar bekletilir; sonbahar ve kışın ölenlerin külleri ise çayırların, yaprakların ortaya çıkışına kadar bekletilirdi.

21/b

Sonra yeri kazarak bir mezar yaparlar ve küllerin mezara gömüleceği gün akrabaları, önceden olduğu gibi yeniden kurban merasimi yaparlar, atla etrafında dolaşıp, yüzlerini yine keserlerdi. Cenaze merasimi küllerin mezara konmasıyla son bulurdu. Sonra yere dikilen bütün taşların sayısı onun hayatında öldürdüğü insanların mikdarı kadardı. Kurban edilmiş olan koyun ve at kafaları dikili taşların üstüne asılırdı. (Aynı gün) erkek çocukları iyi elbiseler giymiş bir şekilde defin işleminin yapıldığı yerde topluca yemek yerlerdi.

590 İli Nehrinin sınır olması sadece burada kayıtlıdır.

Bir erkek bir kıza aşık olduğu ve iyi duygular beslediği zaman evlenmek için hediyelerle birlikte kızın anne ve babasına fazla itiraz etmemeleri için adam göndererek teklifte bulunurdu. Baba, büyük erkek kardeş öldüğünde oğullar ve erkek kardeşler ve yeğen gibi diğerleri geride kalan ana ve hala ile evlenirlerdi. Bu onlar için şereftir ve asla şerefsizlik sayılmazdı. Bunu sadece saygı göstermek için yaparlar, kesinlikle cinsellik düşünmezlerdi.

Her ne kadar genellikle kaganlıklara bölünürler ise de, büyük güneşin kagan genelde Ötüken'de oturur, otağının ağzı doğuya doğru açılır. Yani günün doğduğu yere saygı gösterilir, her yaz bütün ileri gelen devlet adamlarına önderlik ederek, kurban sunmaya giderler. O önce gizlice yapar. Sonra beşinci ay ortasında on gün süreyle bütün halkını sel gibi toplayarak, Ötüken'de Göğün ruhuna kurban sunarlar.

Batıya doğru beş yüz li gidildiğinde yüksek bir dağ vardır. Dönerek çıkıldığında ot, çayır ve su olmadığı yer vardır ki; buraya Po-wai-ning-li derler; Çin dilinde yer ruhu demektir.

Onların yazısı Soğd'luların cinsindendir. Yıl ve takvim bilmezler. Çayırların yeşilliği hatıra olur.

22/a s. 11311

Onların reisi başa geçtiğinde yakınındaki hizmetçileri ve önemli vezirleri ve benzeri zevat onu bir keçe üzerine koyarak güneşi takiben 9 kere çevirirler. Her çevirişte vezirler aşağı eğilerek selâmlarlar. Bu iş tamamlandıktan sonra bir ata bindirip boynunu ipek bezle bağlarlar. Bu sırada kesinlikle itiraz edemez. Sonra gevşetirler, hemen sorarlar: "kaç sene kaganlık yapabilirsin". Kagan heyecanlanır, tam olarak kaç sene yapabileceğini söyleyemez. Vezirler ve diğerleri onun söylediği sözlerin eksikliklerini tamamlarlar ve sayıyı düzeltirler.

Bir söylenişe göre kız, erkek ağaçlık, sazlık yerde eğlenirler. Kız, erkek içine kıl doldurulmuş deriden toplarla ayak topu oynarlar. At sütünden mamül kımızı içip, sarhoş olurlar, bağırarak şarkı söylerlerdi. Hep birlikte şeytanlara ve tanrıya saygı gösterirler; sihirbazlara büyücülere inanırlar. Askerlikte ölmek önemlidir. Hastalıktan ölmekten utanırlar. Nihayet en sonunda Hsiung-nu'larla aynı geleneğe sahiptirler.

Batı Gök-Türkleri, genellikle aynı noktada oturmazlar, çoğunluğu Wu-sun'ların eski topraklarında bulunur. Onların geleneğinde her 5. ay ve 8. ay tanrıya kurban kesilir. Yaz sonuna doğru önemli vezirlerinden birini soyunun ilk ikâmet ettiği mağaraya gönderip, kurban sunarlar.

962 s. 11319

10/a

Gök-Türkler, Sonraki Wei zamanında kendilerini kagan ilân ettiler. Onun karısının unvanı ho-k'o-tun (K'o-ho-tun); oğul ve kardeşlerine tegin derler; başka boyların askerlerini idare edenler şad'dır. Onların en yüksek unvanı Ch'ü-lü-ch'o'-dur; sonra A-p'o, sonra İlteber, sonra T'u-tun sonra erkin gelir.

Başlangıçta onun ülkesinde değerli değersiz büyük-küçük toplam ondan fazla unvan vardı. Bazen vücudlarının maddi görünüşleri, bazen yaşlı genç oluşları, bazen şakaklarındaki saçların büklümlerinin rengi, bazen içki ve et yiyişleri, bazen vahşi hayvanlar isim oluyordu.

10/b

Onların cesur ve kuvvetli olanlarına Işbara (Shih-po-lo) derlerdi. Aynı zamanda Mo-ho-fu (Bagatur) da derler. Semiz geyiklere üç gök kubbesi (San-ta-lo) derler. Ta-lo-pien içki kapı demektir. Boynuza benzer. Ayrıca kısalığı vücutlarının şekline benzemektedir.

Bu yüzden lakap ve unvan olur; Bu unvanlar sadece oğullar ve kardeşlere mahsustur. Sadece kaganın oğlu ve kardeşi olabilir. Yaşlı olanlara "ağabey ke-li"[591] derler. Bunun için Ta-kuan vardır ki; "at" derler, o da ho-lan-ku'dur.

Böylece Ho-lan-su-ni, Chüe-su-ni askerleri idare edenlerin unvanıdır.

Siyah renkli olanlara K'o-lo (Kara) derler. Bundan dolayı unvan olarak K'o-lo-ch'o (Karaçor) vardır ki, makamlar içinde en yükseğidir. Altmış yaşında olurlar. Saçlı olanlara So-ho denir.

Bu sebepten So-ho-t'u unvanı vardır ki; eyalet, kasaba gibi yerleri idare ederler.

İçkiye Fu-ni-je-han, derler. Bundan dolayı Je-han'lar vardır ki; kurban merasimlerini idare ederler, kötü ruhlara karşı gelmeyi önlerler.

Ete An-tan derler. Bundan ötürü An-tan-chü-ni vardır ki; aile işlerini idare eder, devlet memurları gibidir.

Bazı zamanlar komşu kaganlıklar ihdas edildiğinde ismi Lang'[592]dır. Ötekini kıskanır, öldürür ve kaganlığını ilân eder.

Kaganlığın altında yabguluk vardır. Ya da ikâmet eden ailelerin büyük soyadlıları kendilerinin İ Kagan ilân ederler.

Gök-Türkler buna İ-yen-wu Kagan derler.

Onların sonra büyük unvanı Ye-hu (yabgu), sonra şad, tegin, sonra

11/A S. 11320

ilteber, sonra T'u-tun-fa (tudun) ve daha sonra da yirmi sekizden fazla küçük unvan vardır. Bütün bunlar babadan oğula geçerler.

Batı Gök-Türkleri aslen kuzey Gök-Türkleri ile aynı atadan gelirler, öteki unvanları yabgu, şad'dır. Bunlar kaganın kardeşi oğlu veya kendi ailesine mensup biridir. Ayrıca İ-chin (erkin), Ch'ü-li-ch'o (Kül çar), Yen-han-ta[593], Hsie-li-fa (ilteber), t'u-tun ve benzeri unvanlar kendi makamlarında ırsîdir.

22/a s. 11336

19. yılın (599) 4. ayında Gök-Türk Li Kagan[594], Çin'e bağlanıp Ch'i Kagan[595] oldu.

591 Aslı T'ung Tien'deki gibi Ke-li olmalıdır.

592 TT 197'de mevcut değildir. Burada daha doğru olmalıdır.

593 Aslında Yen-hung-ta'dır.

594 T'u-li'nin kısaltılmış halidir.

595 Ch'i-min Kagan'ın önceki adlarından T'u-li isminin kısaltılmış halidir.

964 s. 11337

1/a

T'ang Kao-tsu, Wu-te saltanat devresinin ilk yılında (618) 7. ayda Gök-Türk Ch-'ang-p'o-na[596] Kagan'ın kardeşi Chüe[597] elçi göndererek tabiiyetini bildirdi. İmparator, çok hürmet gösterip, onu T'u-wu-go-pa-chüe Kagan olarak selamladı.

12. ayda Gök-Türk Ch'ang-p'o-na Kagan, Yü Wen-hua[598] ile gelip, müttefik oldu kendisine dönen gönüllü prens unvanı tevcih edildi.

1/b

T'ai-tsung Chen-kuan saltanat devresinin 3. yılında (629) 8. ayda Hsie-yen-t'uo (Sir Tarduş) kaganı İ-li-tuo-i-nan Çin sarayına elçi göndererek vergi sundu. Fermanla Yao-ch'i generali Ch'iao Shih-wang, mektupla İ-nan'ı, Pi-chia (Bilge) Kagan olarak selâmladı. Büyük çölün kuzeyinde Chü-lun suyu[599] kenarında ikâmet etmesi söylendi. Otağının güneye Ch'ang-an'a olan mesafesi dört bin li'den fazla idi.

4. yıl (630) 3. ayda Gök-Türk Chia-pi Tegin Ho-shun dükü, A-shih-na-ssu-mo, Sağ Wu-hou büyük general olarak, Hua-chou Tu-tu'[600]su oldular.

967 s. 11370

8/a-b

Kuzey Gök-Türkleri, Hsiung-nu'ların başka bir koludur. Sonraki Wei zamanında unvanları T'u-men boyu oldu. Wei hanedanı sonlarında İ-li Kagan[601] vardı. İ-li öldü kardeşi[602] A-i Kagan olarak tahta geçti. A-i hastalandı sonra öldü. Oğlu She-t'u'yu bir kenara itip, kardeşi Ssu-chin'(erkin)i Mukan Kagan unvanıyla tahta geçirdi. Mukan, yirmi yıl hükümdarlık yaptı. Ölmeden önce kendi oğlu Shih-lo-pi-en'[603]i tahta geçirmedi ve adı T'a-po olan kardeşini tahta geçirdi. T'a-po (Taspar) Kagan, She-tu'yu Er-fu Kagan olarak doğu tarafını idareye, yine küçük kardeşi Ju-tan'ın oğlunu Pu-nan[604] olarak batı tarafını idareye memur etti.

T'a-po on yıl tahtta kaldıktan sonra hastalandı ve öldü. Oğlu An-lo'ya dedi ki: "Ben duydum ki; akrabalarımda kaganlık babadan oğula geçmedi. Benim ağabeyim kendi oğlunu sevmedi ve ondan vazgeçip beni kagan seçti. Ben öldüğümde senin Ta-lo-pien'e karşı kenara çekilmen lazım". Sonra T'a-po öldü.

Devletin içinde (merkezinde) Ta-lo-pien tahta geçecek iken onun annesinin asil olmaması sebebiyle halk ona itaat etmedi. An-lo'nun annesi saf Gök-Türk olduğundan, onun etrafında biriktiler.

596 Doğrusu Ho-sa-na Ch'u-lo'dur.

597 Kül Tardu Şad sonradan Kül Kagan.

598 Yü-wen Hua-chi'nin isminin değişik yazılışı.

599 Chü-lun Suyu Kerulen Irmağı'dır.

600 Askerî vali.

601 Bumın Kagan.

602 Kardeşi ifadesi aslında hatalıdır. Kara Kagan, Bumın'ın oğludur.

603 Ta-lo-pien'in hatalı yazılışıdır.

604 Diğer kaynakların hepsinde Pu-li (Börü) şeklinde yazılmıştır.

She-tu en sonunda devlet meclisinde ortaya çıkarak dedi ki: "Eğer An-lo tahta çıkarsa, ben ağabey ve kardeşlerimle liderlik ederek, ona karşı vazifemizi yaparız. Eğer Ta-lo-pien tahta çıkarsa ben sınırları muhafaza etmek için keskin kılıcım ve

9/a s. 11371

uzun mızrağım ile beklerim (muamele ederim). She-t'u uzun kuvvetli ve kahraman idi. Devlet adamlarının hepsi korktu. Karşı gelmeye cesaret edemediler. Nihayet An-lo tahta geçirildi.

Ta-lo-pien'in kalbi mutlu olmamıştı. An-lo'ya itaat etmedi. Adam göndererek ona hakaret etti. An-lo kontrolü sağlayamadığı için She-t'u devlet meclisine geri çağrıldı. Yapılan müzakereler de dediler ki: "Bütün kagan oğulları içerisinde She-t'u kaganlığa en layık olanı, bu sebepten dolayı onu tahta geçirelim. Unvanı İ-li-Chü-lü-she-shih-po-mo-ho (İl Küllüg Şad Işbara Baga) Kagan oldu. Bir unvanı da Sha-po-lüe idi. Ötüken'den ülkeyi idareye başladı. An-lo, ona bağlı olarak (Tola) Lo suyunun kenarında ikâmet edip, kendini İkinci Kagan ilân etti. Sui hanedanı K'ai-huang saltanat devresinin ortasındaki yılda (590) öldü[605].

She-t'u, oğlunun zayıf bir kişiliğe sahip olması nedeniyle kendi kardeşi Yabgu (Ye-hu) Ch'u-lo-hou'nun tahta geçmesini emretti. Yung-yü-lü elçi göndererek Ch'u-lo-hou'yu tebrik etti. Ch'u-lo-hou tahta geçecek iken ona dedi ki: "Biz Gök-Türkler, Mukan Kagan'dan beri olageldiği üzere çoğunlukla küçük kardeş büyük kardeşin yerine ve genellikle esas anneden doğanlar geçti. Babanın kanununa göre böyle senin korkmaman gerek.

Senin tahta geçmenden benim korkmamam lazım. Seni selâmlamaktan korkmuyorum. Yung-yü-lü tekrar elçi göndererek Ch'u-lo-hou'ya dedi ki: "Amcalarım ve benim babam birlikte çalışarak gelenekleri tesis etmiştir. Ben bir onların torunuyum. Beni çok sakin bir şekilde prens yapabilirmisiniz. Aynı toruna ikinci kez emrediniz, amca ve babalarımın saygıları altında bana bir yer emrediniz. Babamın hayattaki emrini göz ardı edebilirsiniz. Arzu ediyorum ki; siz amcam hiç şüphe etmeden müsaade edersiniz".

Ch'u-lo-hou neticede tahta geçti. Ye-hu Kagan[606] onun unvanı idi. Yung-yü-lü da Ye-hu (Yabgu) oldu. Sui Kao-tsu'suna elçi göndererek durumu sözle bildirdiler. Kao-tsu ona sancak ve davul sundu. Sancağının probagandasını yaptı.

Sonra Yü(ch'u)-lo-hou, batıya A-po'ya saldırdı. Ülkede durumunu sağlamlaştırdı. Çok geçmeden öldü. Onun halkı Yung-yü-lü'yü reis olarak seçti. Onun unvanı Hsie-chia-ch'i-tou-na-tou-lan Kagan oldu. Tou-lan, K'ai-huang saltanat devresinin sonunda (600) emrindekiler tarafından öldürüldü. O zaman Sha-po'nun oğlu Jan-kan[607], T'u-li unvanını aldı. İ-ch'eng prenses Jan-kan'ı şereflendirip, İ-chen-tou-ch'i-min olarak selâmladı. Bunun Çin dilinde anlamı "akıllı ve sağlıklı"dır.

Shuo-fang'da Ta-li kalesini inşa etti ve ikâmet etmeye başladı. Ta-ye saltanat devresinin 10. yılında[608] Ch'en-tou'da imparatorun karşısına çıktı. Hastalıktan öldüğü zaman (609) imparator Yang sarayda üç gün yas ilân etti.

[605] Bu bilgi sadece burada vardır.

[606] Aslında Baga Kagan unvanını almıştır.

[607] Doğrusu Ch'u-lo-hou'nun oğludur.

[608] Aslında Ta-ye saltanat devresinin üçüncü yılı (607) olması gerekir.

10/a

Onun oğlu Tou-chi-shih, Shih-pi Kagan unvanıyla tahta geçti.

T'ang hanedanı Wu-te saltanat devresinin 2. yılında (619) öldü. Onun oğlu Shen-po-pi'nin yaşı küçük olması sebebiyle tahta geçemedi. Ni-pu Şad olarak Yu eyaletinin kuzey taraflarını idare etmekle vazifelendirildi. Kendi kardeşi Ssu-li-wu Şad, Ch'u-lo Kagan unvanıyla tahta geçti. O da İ-ch'eng prensesle evlendi. 3. yılda Ch'u-lo (620) öldü. İ-ch'eng prenses, onun oğlu Wo-she Şad'ın zayıf ve çirkin olmasından dolayı tahta geçirtmedi.

Bunun üzerine Ch'u-lo'nun kardeşi Tou-pi, Hsie-li Kagan unvanıyla tahta geçti. Shih-pi'nin oğlu Shen-po-pi, T'u-li Kagan unvanını alması üzerine, Hsie-li, Chen-kuan saltanat devresinin 4. yılında (630) sınırlara saldırdı. Hareket ordusu yardımcı baş kumandanı Chang-pao karşı çıktı. Yakalayıp başkente getirdi. T'u-li kendiliğinden gelip Çin'e teslim oldu. Pei-p'ing Wang'lık ve Shun-chou tu-tu'luğu (askerî valilik) tevcih edildi. Ülkesine halkıyla beraber geri gönderildi. Beş yıl Çin sarayına vergi sundu. Ping-chou-tao'ya vardı. Burada hastalanıp öldü. Oğlu Ho-lo-hu tahta geçti (yerine tayin edildi).

967 s. 11371

10/a-b

Batı Gök-Türkleri Mukan Kagan'ın oğlu Ta-lo-pien'dirler. Sha-po-lüe ile aralarında anlaşmazlık çıkınca ikiye bölündüler. Ta-lo-pien, Ch'u-lo-hou tarafından tutuklandı. Onun ülkesinde Yang-su Tegin'in oğlu Ni-li unvanıyla kagan oldu. Ni-li ölünce oğlu Ta-man tahta geçti. Unvanı Ni-ch'üe-ch'u-lo Kagan oldu. Sui hanedanı Ta-ye saltanat devresinin ortasındaki yılda (611) imparator Yang tarafından Ch-'ang-sa-na Kagan unvanıyla Kao-li'lere (Kore) saldırtıldılar. T'ang hanedanı Wu-te saltanat devresinin ortasında[609] gelip, teslim oldu ise de Kuzey Gök-Türklerinin elçileri tarafından öldürüldü. Önceden (Ho)-sa-na, Sui sarayına gelmişti.

Devlet adamları ülkenin içinde (Ho)-sa-na'nın babasının küçük kardeşi olan She-kui'i tahta geçirdiler. She-kui ölünce kardeşi T'ung Ye-hu (Yabgu) Kagan, onun yerine geçti. T'ung Yabgu kendi babasının büyük kardeşi tarafından öldürüldü.

969 s. 11393

14/b

Pei Ch'i'nin imparatoru Wen-hsüan, T'ien-pao saltanat devresinin 4. yılında (553) 12. ayda Gök-Türkleri bastırdı. Gök-Türkler müttefik olmayı rica ettiler. Neticede vergi, hediye sunma işi karşılıklı devam etti.

5. yıl (554) 8. ayda Gök-Türkler, Çin sarayına elçi gönderip vergi sundular. 6. yıl (555) 4. ayda Gök-Türkler, 5. ayda Ju-ju'lar, 11. ayda Kao-li'ler, 12. ayda K'u-mo-hsi'ler elçi gönderip, Çin'e vergi sundular.

15/a s. 11394

T'ien-ch'ung saltanat devresinin 2. yılında (566) Gök-Türkler, Çin'e vergi sundular.

[609] Ch'u-lo, 619 yılında öldürülmüştür. Dolayısıyla bu tarih de hatalıdır.

3. yıl (562) 10. ayda Gök-Türkler, Çin'e elçi gönderip vergi sundular.

Sonraki Chou'nun Ming imparatoru zamanında ikinci yılın (558) 6. ayında Ye-ta'lar elçi gönderip hediyeler sundular. 12. ayda Gök-Türkler elçi gönderip hediye sundu.

İmparator Wu'nun Pao-ting saltanat devresinin ilk yılının (561) başında Gök-Türkler, T'u-yü-hun'lar, Kao-ch'ang'lılar, 1. ayda Gök-Türklerden T'ang-ch'ang, 5. ayda Gök-Türk Kui-ts'u (Kuca) aynı zamanda elçi gönderip hediye sundular.

4.yıl (564) 5. ayda Gök-Türkler elçi gönderip vergi sundular.

16/a

T'ien-ho saltanat devresinin ikinci yılının (567) 5. ayında Gök-Türkler, An-hsi, T'u-yü-hun'lar elçi gönderip hediye sundular.

4. yıl (569) 7. ayda Gök-Türkler elçi gönderip at sundular.

Chien-te saltanat devresinin 3. yılının (574) başında Gök-Türkler elçi gönderip at sundular.

Hsüan-cheng saltanat devresinin ilk yılında (574) 3. ayda Gök-Türkler, 10. ayda Pai-ch'i elçi gönderip hediye sundular.

970 s. 11395

1/a

Sui K'ai-huang saltanat devresinin ilk yılının (581) 8. ayında Gök-Türk A-po Kagan, 9. ayda Gök-Türk Sha-po-lüe elçi gönderip vergi sundular.

1/b

3. yıl (583) 4. ayda Gök-Türkler vergi sundu.

7. yıl (587) Gök-Türk Sha-po-lüe kendi oğlunu elçi olarak gönderip vergi sundu. Aynı yıl Gök-Türk Tou-lan Kagan kendi annesinden doğma küçük kardeşi Ju-tan Tegin'i Hoten'in yeşim taşlarıyla göndererek, bunları sundu.

2/a

8. yılda (588) Gök-Türk Tou-lan büyük insanlarıyla 10 bin baş at, yirmi bin koyun, beş yüz baş sığır sundu.

11. yıl (591) 4. ayda Gök-Türk Yung-yü-lü elçi gönderip vergi sundu.

12. yıl (592) ilk baharında başlangıçta imparator, Jen-shou-kuan'da iken Gök-Türkler, Kao-li'ler, Ch'i-tan'lar elçi gönderip vergi sundular.

2/b

17. yıl (597) 7. ayda Gök-Türkler vergi sundu. 11. ayda Gök-Türkler, Çin'e elçi gönderdiler.

İmparator Yang zamanında, Ta-ye saltanat devresinin 3. yılı (607) 5. ayda. Gök-Türk Ch'i-min Kagan oğlu Chao Tegin'i çin sarayına gönderdi. Büyük oğlu Pi-li-chia Tegin'i Çin sarayına gelmesi için gönderdi.

6. ayda T'u-yü-hun, Kao-ch'ang ve Gök-Türk Mo-ho[610] Kagan elçi gönderip vergi sundular.

5. yıl 8. ayda Gök-Türk Sha-po-lüe Kagan oğlu K'u-she Tegin'i Çin sarayına gönderdi[611].

3/a

11. yılın 615) ilk ayında Gök-Türkler ve Çin'in bir çok komşusu elçi gönderip vergi sundu.

3/b

T'ang Kao-tsu'su henüz reis iken, Gök-Türkler çok güzel atlarından sundular.

Wu-te saltanat devresinin ilk yılının (618) 5. ayında Shih-pi Kagan 7. ayında Batı Gök-Türklerinden Chüe (Kül) Kagan elçi gönderip vergi sundular. 9. ayda Shih-pi Kagan, yine Ku-tu-lu Tegin'i Çin sarayına gönderdi.

4/a

2. yıl (619) 4. ayda Ho-sa-na Kagan bir çok inci (büyük inci) sundu. Aynı ay Shih-pi Kagan Çin'e elçi gönderip hediye sundu.

5. ve 6. aylarda Gök-Türkler hediye vermeye devam ettiler.

8. ayda Gök-Türkler hediye sundular.

4. yıl (621) ilk ayda Gök-Türk, Hsie-li Kagan, 3. ayda Ye-hu Kagan elçi gönderip vergi sundular.

4/b

5. yıl (622) 4. ayda Batı Gök-Türk Yabgu Kagan elçi göndererek, aslan kürkü sundu. Yine 8. ayda elçi gönderip meşhur atlardan sundu.

5/a

Aynı yıl Gök-Türk Hsie-li Kagan ve Kao-li'ler elçi gönderip vergi sundular.

6. yıl (623) 4. ayda Batı Gök-Türk, 12. ayda Gök-Türkler elçi gönderip vergi sundular.

7. yıl (624) 6. ayda Batı Gök-Türk Bagatur (mo-ho-t'u) Kagan elçi gönderip vergi sundu.

5/b

8. yılın (625) ilk ayında Gök-Türk Hsie-li Kagan elçi gönderip hediye sundu.

9. yılda (626) Batı Gök-Türklerden Ye-hu Kagan, 4. ayda, yine 7. ayda elçi gönderip hediye sundu.

9. ayda Hsie-li Kagan üç bin baş at, on bin koyunu hediye olarak sundu ise de kabul edilmedi.

[610] Mo-ho (Baga) Kagan olarak gösterilen şahıs aslında Töles boylarının kendi içlerinde kagan ilân ettikleri Erkin Ch'i-pi Ko-leng'dır.

[611] Belgeler karışmıştır; aslında 585 yılı kasdedilmektedir.

T'ai-tsung, Chen-kuan saltanat devresinin ilk yılının (627) 1. ayında, Batı Gök-Türkler, yine 10. ayda elçi göndererek hediye sundular.

6/b

2. yıl (628) 4. ayda Batı Gök-Türkleri elçi göndererek hediye sundular.

9. ayda Kao-li kralı Chien-wu, elçi göndererek tebrik için hediye sundu. Gök-Türk Hsie-li Kagan'a saldırması için imparator ona sınır haritası sundu.

11. ayda Hsie-li Kagan elçi göndererek at ve sığırdan bir kaç on bin başdan fazla sundu.

Aynı yıl Töles'ler elçi göndererek vergi sundular.

3. yılın (629) 8. ayında Sir Tarduş'lar, Pa-ye-ku'lar, (Bayırku) Pu-ku'lar, (Bugu, Bugut) T'ung-lo'lar (Tongra) ve benzeri Töles boyları elçi gönderip vergi sundular.

11. ayda Batı Gök-Türkler hediye gönderdiler.

4. yılda (630) Sir Tarduş'lar ve T'u-yü-hun'lar Çin'e elçi gönderip hediye sundular.

5. yıl (631) 9. ayda Sir Tarduş'lar elçi gönderip vergi sundular.

973 s. 11431

10/a

Sui imparatoru Yang'ın tahta çıktığının başlangıcında Töles'ler sınırlara tecavüz etmişlerdi. General P'ing Hsiao-ts'u savaştı ise de başarılı olamadı. Sonradan Töles'ler elçi gönderip suçlarının affını rica ettiler. İmparator, Huang-men-shih-lang unvanlı P'ei Chü'yü onu pasifize etmekle vazifelendirdi.

10/b

T'u-yü-hun-lara karşı Töles'ler saldırı yapmak için ikna edildiler. Töles askerleri T'u-yü-hun'lara sürpriz bir hücum yaparak bozguna uğrattılar.

T'ang hanedanı Kao-tsu'su önce gönüllü ordusunu Chin-yang'a gönderdi. Liu Wen-ching'e, Gök-Türklere elçi olarak gitmesini emretti. Gök-Türk Shih-pi Kagan askerlerinin beraber gitmesine razı oldu. İmparator Lung-men'a vardığında Shih-pi Kagan, K'ang-ch'iao-li Tegin ve beraberindekileri iki bin baş at ve beş yüz askerle gönderdi. Hui'nin aşağısında buluştular. Tekrar iki binlik genç süvari ordusunu P'ing-liang-ch'eng'a gönderdi.

Wu-te saltanat devresinin 3. yılında (620) T'ai-tsung sınırda iken Liu Wu-chou'nun saldırı haberi gelmesi üzerine T'ai-yüan'e geldi. Gök-Türk Ch'u-lo Kagan'ın kardeşi Pu-li Şad'ı bin süvari ile gönderip çinli kumandanlarla buluşturdu.

974 s. 11440

8/a

Sonraki Chou'nun Wu imparatoru zamanında Gök-Türklerde, Ssu-chin'(Mukan)in tahta çıkmasıyla onların ülkesi kuvvetlendi. İmparatorla mukayese

edecek seviyeye geldi. Evlilik yoluyla ittifak yapıldı. Yazları yüz bin top işlenmiş ipek (çeşitli renklerde) sunuldu. Başkentte bir kaç bin Gök-Türk hürmet görerek, güzel yiyeceklerle beslenerek kaldılar.

Sui Kao-tsu, K'ai-huang saltanat devresinin başında (581) Sha-po-lüe vassal olduğunu ilân etti[612]. Bunun üzerine imparator bir fermanla kutsal tapınaklarda ve yer yüzünde onun propagandasını yaptı. Kendisi cevabî mektubunda karısının (Chou Ch'ien-chin) ismi farklı olduğu için ismini açıklamadı.

Bunun üzerine ona Yang-shih soy ismi sunuldu. İmparatorluğun tabiyetine sokulup unvanı Ta-i prenses olarak değiştirildi.

7. yılının (587) ilk ayında önce Gök-Türk Sha-po-lüe, Ch'ang ile Tai arasında ava çıktı. Sonra Tsu-ho'daki garnizona döndüğünde ateşlendi. Sha-po-lüe'nin hastalığı bir ay sürdü ve öldü. Bu haber ulaştığı zaman imparator üç gün yas ilân etti. T'ai-ch'ang makamındaki kişiyi göndererek kurban işine katıldı. Beş bin top ipek sundu. Onun kardeşi Ch'u-lo-hou tahta

8/b

geçince İmparator, onun sancağının propagandasını yaptı.

10. yılda (591) Gök-Türk İ-li-mi-tou-ch'i-min, Jan-kan iken Çin'e geldiğinde Wu-an sarayında nişancılık (ok atışı) yaptı. Mükemmel nişancılardan on iki kişi seçildi. İki guruba ayrıldılar. Ch'i-min dedi ki: "Ben, büyük elçi Ch'ang Sun-sheng sayesinde imparatoru görebildim. Bugün onun ekibinde ok atmak istiyorum. Sheng'a altı adet ok sunuldu. Attığı okların hepsi geyiğe girdi. Ch'i-min'in ekibi neticede yarışmayı kazandı. Bunun üzerine Ch'ang Sun-sheng Gök-Türkler üzerine gözetmek için özel elçi tayin edildi.

İmparator Yang, Ta-ye saltanat devresinin üçüncü yılında (607) Yü-lin'i ziyaret ettiğinde, Gök-Türk Ch'i-min Kagan, imparatorun yanına geldiği zaman kendisine üç bin top ipek hediye olarak sunuldu. İmparatorun maiyetinden bin kişi, büyük otağın içinde Ch'i-min'e ve üç bin beş yüz kişiye eğlence tertip ettiler. Hepsine yirmi bin top ipek sunuldu. Hiç birine fark gözetilmemişti.

977 s. 11479

15/a

Sui Kao-tsu, K'ai-huang saltanat devresinin 4. yılının (584) 2. ayında Gök-Türk Su-ni boyu, erkek kadın onbinden fazla insan Çin'e gidip bağlandı. Aynı ay Gök-Türk Kaganı A-shih-na-tien (Tardu) kendisine bağlı olanlarla gelip Çin'e teslim oldu (Aslında Çinle müttefik oldu). 19. yıl (599) 4. ayda Gök-Türk (T'u-li yani ch'i-min) Li Kagan, gelip Çin'e bağlandı. O sırada Ch'i-tan'lıların değişik boylarından dört bin aile de Çin'e bağlanmıştı. İmparator onlara dostça davrandı. Yeniden uzaklardaki insanların kalbinin kazanılması için hepsine yeteri kadar yiyecek sunuldu. Gök-Türk ülkesine gitmelerini önlemek için sert bir şekilde Çin'de kalmaları emredildi. Geri gitmediler.

Jen-shou saltanat devresinin (601) 5. ayında Gök-Türkler erkek - kadın on bin kişi Çin'e gelip bağlandılar.

[612] Bu tarihin aslında 585 yılı olması gerekir. Yani K'ai-huang saltanat devresinin 5. yılı.

İmparator Yang'ın saltanat devresinin 3. yılında (607) Ch'i-min Kagan, imparatora temsilci göndererek, çinliler gibi giyinip, şapka takmak, değişmek istediğini bildirdi.

8. yılda (613) ilk ayda Gök-Türk Ch'u-lo Kagan yabancılar ülkesinden dönerken, imparatorun fermanıyla yaşlı ve zayıf insanlardan on binden fazlasını bıraktı. Bunlara onun kardeşi Chien-tu (aslında Kül Tardu) liderliğinde Hui-ning bölgesinde hayvancılık yapmaları emredildi.

16/a

T'ang Kao-tsu, Wu-te saltanat devresinin ilk yılında (618) 7. ayda Chüe Kagan elçi gönderip itaat etti. Kül Kagan, Batı Gök-Türkleri Ho-po(sa)-na Kagan'dan sonra yerine geçen kardeşidir. Önce unvanı Kül Tardu Şad idi. Boylarını Hui-ning bölgesinde idare etti. Üç binden fazla süvari sicim gibi dizildiler. Sui hanedanı yıkılınca kendini "Kül Kagan" ilân etti. Önce Li Kui'in savaş teklifi üzerine Batı Jung'ları elçisi olup Kan-chou'da ikâmet eden Ts'ao Ai ile ordularını birleştirip, Kui'in karşısına çıktı.Kui tarafından yenilgiye Ta-wai-pa vadisinde uğratıldıktan sonra kaçarak T'u-yü-hun'larla birleşti. Onlarla beraber Çin'e elçi göndererek vergi sundu.

Gök-Türk Ho-p'o(sa)-na, Yü Wen-hua ile gelip teslim oldu.

T'ai-tsung Chen-kuan saltanat devresinin 3. yılının (629) 9. ayında bir bir Gök-Türk Ssu-chin (erkin)'i dokuz kişi üç bin süvariye kumanda ederek gelip teslim oldular. 12. ayda kuzey Gök-Türk Li (T'u-li) Kagan, A-shih-na, Shen-po-pi ile Hsie-li arasında anlaşmazlık vardı. Bütün boylarına kumanda ederek gelip teslim oldu.

978 s. 11493

15/b

Sonraki reis Wu-p'ing saltanat devresinin 4. yılında (575) Gök-Türk elçisi evlilik teklifinde bulundu.

16/b

Sonraki Chou T'ai-tsu'su, Wei (henüz Wei devleti yıkılmadan 557'den önce) iken Gök-Türk T'u-men ile karşılıklı elçilik teatisinde bulundu. Elçiler hediye sundular.

Töles'ler Ju-ju (Juan-juan)'lara saldıracakları zaman T'u-men bütün boylarını toplayarak, onları bozguna uğrattı. Hepsini teslim aldı. Onun halkının sayısı elli binden fazla oldu. Kendi gücüne güvenerek Ju-ju'lara evlilik teklifinde bulundu. Ju-ju reisi A-na-kui çok kızıp elçiye hakaret ederek dedi ki: "Sen benim demir işlerimde çalışan kölesin, nasıl söz söylemeye cesaret edersin?". T'u-men'da çok kızdı. Onun elçisini öldürüp, münasebetlerini kesti. Sonra Chou T'ai-tsu'ya evlilik teklifinde bulundu. Wei Ch'ang-lo prensesle evlenmesine müsaade edildi.

İmparator Wu zamanında Ch'i'ler ile bir çok savaş oldu. Bu mücadeleler sırasın da yazları Gök-Türkler daima birleşerek yardımcı oldular. Önce Wei imparatoru Kung-ti zamanında Gök-Türk Mukan kızının T'ai-tsu'ya gönderilmesine razı olmuş, ancak henüz anlaşma sağlanamadan imparator ölmüştü. Mukan'ın kızının müsaade işi tam bir karara bağlanmadan, Ch'i'ler de elçi gönderip Mukan'dan evlilik isteğinde bulundular. Onların hediyesinin fazlalığından dolayı vazgeçecek idi.

Pao-ting saltanat devresinin ortasında (563) fermanla Liang-chou valisi Yang Chien, Wu-po unvanlı Wang Ch'ing ve diğerleri prensesi gelin olarak almak üzere gönderildiler.

16/a

Ch'ing ve diğerleri vardığında Mukan'la yaptıkları görüşmelerde Ch'i elçisinin reddedilmesini sağladıkları gibi evliliği kesinleştirdiler. 5. yılda Ch'en dükü Ch'un, Kültür Bakanı Yü Wen-kui, Sheng-wu dükü Tou İ, Nan-an dükü Yang Chien ve diğerleri kızı almaya gittiler.

T'ien-ho saltanat devresinin ikinci yılında (567) Mukan elçi gönderip hediye sundu. Ch'en dükü Ch'un ve diğerleri Mukan'ın yanına vardıklarında Mukan tekrar Ch'i meselesini ortaya attı. Toplantı sırasında rüzgar ve fırtına değişti. Sonra Ch'un ve diğerlerinin Chün-hou ile dönmelerine müsaade etti.

Hsüan imparator, Ta-hsiang saltanat devresinin ilk yılında (580) Gök-Türk T'a-po evlilik ittifakı teklifinde bulundu. İmparator, Chao prensi Shao'nun kızı Ch'ien-chin prensesle evlendirilmesini emretti.

2. yılın (581) 2. ayında Gök - Türkler elçi gönderip hediye sundular. Ayrıca Ch'ien-chin prensesi rica ettiler.

Sui Kao-tsu, K'ai-huang saltanat devresinin ortasında Gök-Türk Sha-po-lüe ve kardeşi Ti-chin-ch'a ile arasında anlaşmazlık (çatlak) vardı. Her ikisi de elçi gönderip barış teklif ettiler, yardım isteğinde bulundular. İmparator ikisine de müsaade etmedi.

16/b

Sonra Chou Ch'ien-chin prenses imparatora mektup göndererek, bir oğul gibi dikkate alınmasını Kao-tsu'ya teklif etti.

17/a s. 11494

Kao-tsu, K'ai-fu unvanlı Hsü P'ing-ho'yı Sha-po-lüe'ye gönderdi. Gizlice imparatora elçiyle mektup gönderen Sha-po-lüe dedi ki: "Bu yılın 9. ayında Tanrıda bolmuş Büyük Gök-Türklerden, yeryüzünün bilgili faziletli göğün oğluna, İl küllüg Şad Baga Işbara Kagan, Büyük Sui imparatoruna mektup gönderdi. Elçi K'ai-fu unvanlı Hsü P'ing-ho geldi. Tenezzülde bulunarak, sözle durumu bildirdi. Her şeyi duydum. İmparator eşimin babası ise o halde kayınpeder olur. Kızın oğlu gibi sayılmalıdır. Her ne kadar sınırlar farklı ise de duygularımız, düşüncelerimiz bir, şimdi yeniden eski dostluğumuzu pekiştirelim. Oğul oğul, torun torun on bin nesil kesilmesin, tanrı tarafından teyid edilen anlaşma bozulmasın. Bu ülkenin bütün at ve koyunlarının hepsi imparatorun sürüsü, oradaki ipekli kumaşların hepsi buranın malı olması nasıl garip olabilir".

Kao-tsu karşılık olarak mektup gönderip, dedi ki: "Büyük Sui Göğün oğlu, büyük Gök-Türk İl küllüg Baga Şad Sha-po-lüe Kagan'ın gönderdiği mektubu aldım. Çok nazik, kibar olduğunuzu idrak ettim. Mademki, Sha-po-lüe'nin kayın pederiyim. Şimdi Sha-po-lüe'yi bütün oğullarımdan farklı görmüyorum. O halde eski akrabalığa hürmeten genelin dışında şimdi özel büyük vezir (başbakan-Ta-ch'en)

17/b

Yü Ch'ing-tse'yı kızımı ve oğlum Sha-po-lüe'yi görmesi için gönderiyorum.

18/a

17. yılda (597) Gök-Türk T'u-li Kagan Jan-kan elçi gönderip, bir kız ile evlenmek istediğini bildirdi. T'ai-ch'ang 6 seromoniyi (liu-li) öğretti.

Önceleri imparator Chou prensesi Ch'ien-chin'in unvanını Ta-i prenses olarak değiştirmişti. Sonra imparator, Ch'en Shu-pao'nun prensesi paravana olarak kullanıp ona başka prenseslik verince prensesin kalbi rahat olamadı. Bu sebeple şiir yazıp, Ch'en'ın arta kalanlarına gönderdi ve durumu anlattı.

İmparator bunu duydu ve çok kızdı. Prenses yine batı tarafı Gök-Türk kaganı Ni-li ile irtibat kurup, anlaştı. İmparator onun değişmesinden korktu ve hemen plan yapıldı. Aynı sıralarda Prenses Hu (Soğd)'lar ile özel ilişki kurdu. Onun bu işlere kalkışması üzerine bir ferman yayınlanarak prenseslikten çıkarıldı. Tou-lan Kagan'ın kabul etmemesinden korktuğu için Chi-chang unvanlı Niu Hung, dört güzel cariye ile onu teskin etmek için gönderildi.

Sha-po-lüe'nin oğlu ki; ona Jan-kan derler. Kuzey tarafta ikâmet ederdi. Elçi gönderip evlilik ricasında bulundu.

İmparator, P'ei Chü'ye emrederek dedi ki: "Ta-i prensesin öldürülmesi gerek". T'u-li'nin iftira etmesiyle Tou-lan kızmaya başladı. Bunun üzerine prensesi çadırında öldürdü. En nihayet Tsung (hanedan) ailesinin kızı An-i prensesle evlendi. İmparator,

18/b

kuzey yabancılarını kendi aralarında ayırmak istiyordu.

Bunun için hususi hürmetini ve çok hediye sunmak için, Niu Hung, Su Wei, Hu-lü Hsiao-ch'ing birbirlerini takip ederek, Gök-Türklere elçi olarak gönderildi. Aşağı yukarı Çin sarayına gönderilen elçi sayısı 370'den fazla idi.

T'u-li aslında kuzey tarafında Shang prensesle oturuyordu. Güneye Ötüken (Tu-chin-chiu-chen) taşınmak istiyordu.

19. yılda (599) Kao Kung ve Yang Su Gök-Türklere saldırıp, Tien-chüe (Tardu)'yi büyük bir bozguna uğrattılar. Jan-kan, İ-li-tou-ch'en ch'i-min Kagan olarak selâmladı. Shou eyaletinde Ta-li kalesini inşa ederek, orada ikâmet ettiler. An-i prenses öldüğü

19/a s. 11495

zaman imparator Tsung (hanedan) ailesinin kızı İ-ch'eng prenses ile evlendirdi.

İmparator Yang, Ta-ye saltanat devresinin 3. yılında (607) Yü-lin'i ziyaret ederken, Ch'i-min ve İ-ch'eng prenses seyyar saraya gelip, yaklaşık üç bin baş at sundular. İmparator çok memnun oldu. On üç bin top ipek bağışladı.

Ch'i-min, imparatora rapor vererek dedi ki: "Önceden bilge imparator Wen, Mo-yüan Kagan'ın hayatında olduğu aylarda komşu vassal iken An-i prenses sunulmuştu. Hiç bir şey eksik değildi. Şimdi saygı değer imparator yer yüzünün dört tarafını kontrolü altına aldı. Ayrıca vassalını ve Gök-Türk ahalisini gerçekten eksiksiz destekledi. Vassalınız (bendeniz) bilgenin desteğini hatırlıyor. Rapor edilenle-

rin hepsine müsaade edilmeyebilir. İmparator samimi bir şekilde Ch'i-min'in ikamet ettiği yeri şereflendirdi. Ch'i-min, imparatora sunup, saygısını göstermek için diz çöküp yerlere kadar uzandı. Hürmetinin derecesi çok aşırı idi. İmparator, Ch'i-min ve prensesin her birine birer çömlek altın sundu. Ayrıca ipekli elbiselerden, değerli kumaşlardan teginlerine hiç bir fark gözetmeksizin verildi.

19/b

10. yılın (614) ilk ayında Tsung ailesinin kızı Hsin-i prenses olarak Gök-Türk Kao-ch'ang Sha-na Kagan'la evlenip, kendisine parlak muhtelif renklerde on cübbe hediye edildi. Onun ipeği on bin top idi. İmparator, ona eski toprakları verecekti. Ancak Liao-tung'daki vazifesi nedeniyle gerçekleşemedi.

T'ang Kao-tsu'su, İ-ning saltanat devresinin ortasındaki yılda (617) Hsiang-wu ülkesi dükü Ch'en ile T'ai-ch'ang-ch'ing unvanlı Cheng Yüan-shou'yu güzel cariyeler sunmak ve evlilik yoluyla ittifak işini halletmek için Gök-Türk Shih-pi Kagan'a gönderdi.

Wu-te saltanat devresinin 5. yılında (622) Batı Gök-Türk Yabgu Kagan elçi göndererek evlilik teklifinde bulundu.

6. yılda (623) Gök-Türkler yine evlilik yoluyla ittifak ve Ma-i'ye gelme teklifinde bulundular.

20/a

8. yıl (625) 4. ayda Batı yabancıları Gök-Türklerinin elçisi şerefine eğlence tertip edildi. Gök-Türkler arasında problem olduğu zaman, bu sebepten ötürü, Batı Gök-Türkleri ile barış ittifakı için elçi gönderilip, kuzey yabancılarına karşı hazırlanıldı. Neticede (T'ung) Yabgu evlilik teklifinde bulunduğu zaman İmparator Shih-chung unvanlı P'ei Chü'ye dedi ki: "Batı Gök-Türkleri ile biz çok uzaktayız. Her hangi bir tehlike olursa, birbirimize karşılıklı yardım edemeyiz. Şimdi gelip evlilik teklifinde bulundu. Onun maksadı nedir?" karşılık olarak" saygılı imparatorun buyurdukları gibi Batı Yabancılarının sancağı bizden uzaktır. Ancak, kuzey yabancıları güçlenip, kuvvetlenip, sınırları taciz edebilirler. Evliliğin yapılmasına müsaadelerinizi tavsiye ederim. Yakın olması sebebiyle Hsie-li'yle bunun yanında elbisesini bağlayalım. Bir iki yıl bekledikten sonra Çin'e karşı sonuçta bir bağlarız. Plan yapma zamanı dedi.

İmparator, Kao P'ing prensi olan Tao Li'nin, onun ülkesine gitmesi emredildi. Ülkesine vardığında T'ung Yabgu çok memnun oldu.

Hsie-li sık sık hasat zamanı (yaz sonu) Çin sınırlarına tecavüz ettiğinde Batı Yabancılarının yollarını tıkayarak neticeye varmalarını önledi (Evlenme işini engelledi),

980 s.11509

4/a

Sonraki Chou, T'ai-tsu'su Batı Wei hanedanının Ta-tung saltanat devresinin 11. yılında (545) Gök-Türk T'u-men'ın boyu derece derece gittikçe kuvvetlendi. Çin ile ilişki kurmak istedi. İmparator, Chiou-ch'üan'li bir Soğd olan An-no-p'an-t'o'yu elçi gönderdi. Onun ülkesinde herkes karşılıklı birbirini tebrik ederek

"Şimdi büyük ülkenin elçisi geldi, bizim ülkemiz gelecekte çabucak yükselecektir" dedi.

İmparator Wu, Chien-te saltanat devresinin ilk yılının (572) 2. ayında büyük general Ch'ang-ch'eng dükü Sun Shen elçi olarak Gök-Türklere gönderildi.

Sui imparatoru Wen K'ai-huang saltanat devresinin 8. yılında Gök-Türk Ch'u-lo-hou öldü. Ch'ang Sun-sheng taziyelerini sunmak için gönderildi. Diğer taraftan Ch'en-kuo'lular bütün değerli eşyalarını Yung-yü-lü'ye sundular.

4/b

18. yılda (598) Gök-Türk Ch'i-min Kagan, Tardu tarafından saldırıya uğradığında imparator askerlerle hareket edip yardım etmelerini emretti. Ch'i-min başarılı olduktan sonra İmparator teşekkür temsilcisi göndererek dedi ki: "Büyük Sui'in bilge aziz kişisi Mo-yüan Kagan ahalisini destekleyip, besledi. Göğün gizlediği yerin desteklediği gibi. Bütün kabileler şükran sadakatını taşıyarak gelip itaat etti. Diğer boylar da gelip, bilge insana kagana bağlanacaklar.

5/a s. 11510

Belki güneydeki Ch'ang-ch'eng, belki Pai-tao'a doğru insanlar at ve koyunları ile dolacak. Jan-kan, kuru ağaç dal ve yapraklarının yeniden yeşermesi, kuru kemiğin yeniden et ile dolması gibi hayatı uzayacak, Büyük Sui'e at ve koyun besleme vazifesini üstlenecektir.

Ta-ye saltanat devresinin 3. yılında (607) Ch'i-min Kagan, imparatora temsilci göndererek, Çin'e bağlanmak, onlar gibi giyinmek istediğini bildirdi. İmparator, bakanlar ve dükler arasında müzakere açtı. Bunlar kabul edilemeyeceğini imparatora rapor ettiler. Bunun üzerine imparator bir fermanla dedi ki: "Önceki kral devleti tesis ettiğinde, yabancılar ile Çin'in geleneği farklı idi. Gerçek centilmenler halka geleneklerin değiştirilmesinin rica edilemeyeceğini öğrettiler.Saçları kesip dövme yaptırarak, hepsinin tabiatı sakin olur, yün (kürk vs) elbise yerine bitki elbiseler giyilirse, her bir toprak müsait olur. Bu sebepten hepsinden yararlanılabilinir. Bu onun en büyük yoludur. Değişip, yakalarını kesmek, uzun çene kayışlarını (püsküllerini) bağlamakla, değişen tabiatla uzak toprakları kontrol edemeyiz. Elbiseler aynı değil, vahşilerin kimliğini farketmek önemli, büyük kısmı ayrı bölgelerde bulunursa yer ve gökte geniş alanlar hissedilir.

Sonra imparatorun, resmî cevabî mektubu Ch'i-min'e ulaştı. Chi-pei henüz tam sükunete kavuşmamıştı. Yine uzakta savaşa ihtiyaç vardı. Ancak memurların vefakarlığına ihtiyacı vardı. Böyle bir durumda nasıl elbise değiştirebilirdi?

5/a

T'ang Kao-tsu Wu-te saltanat devresinin 4. yılında (621) Ting-hsiang prensi Hu Ta-en, Gök-Türk Hsie-li'ye, Yen-men'da yenildi. Önceden Han-yang dükü Kui, T'ai-ch'ang-ch'ing olan Cheng Yüan-shou, Sol süvari muhafızı Ch'ang-sun Shun-te ve diğerleri berabar Gök-Türk Hsie-li'ye elçi olarak gittiler. Hsie-li onları tutukladı. Karşılık olarak çinliler de onun elçisini alıkoydular. Yaklaşık bir kaç heyet vardıktan sonra Ta-en kendisine yapılan hakaretlerden dolayı çok korktu. Sonra Shun-te'nın geri dönmesine müsaade etti. Üstelik barış teklif edip, balık tutkalından bir kaç on chin sundu. İki ülkenin arasının bu tutkal gibi olmasını istediğini bildirdi.

İmparator çok sevindi. Onun elçisi Je-sai, A-shih-te ve diğerlerinin altın ve ipeklerle dönmelerine müsaade etti.

6/a

7. yıl (624) 8. ayda Hsie-li Kagan amcası (babasının küçük kardeşi) Pi Tegin ile A-shih-na Ssu-mo'yu Çin sarayına gönderdi. İmparatorun yatağına kadar götürülüp orada sert bir şekilde imparatoru başıyla selâmladı.

İmparator dedi ki: "Hsie-li dürüst kalbli, tegini Çin sarayına gönderip selâmladı. Şimdi tegini gördüğümde Hsie-li'yi görmüş gibi oldum". Hemen elçiyle gizli görüşmelere başlandı. Kagan ile majesteleri Sarı nehir ile Çölün kuzeyini ayrı ayrı idare ediyorlar. Şimdi nasıl savaşmaya cüret ederler? Fakat çinli insanlar savaş istemiyor. Şimdi Ch'in prensi oğul oğul torun torun edebiyete sürecek olan yabancıların bağlanma anlaşması yapmak istediğini görüyorum.

Aynı ayda, Shang-shu-you-p'u-she unvanlı P'ei Chi, Gök-Türklere elçi olarak gönderildi.

8. yıl (aslında 9 olması gerekir) da (626) Gök-Türk Hsie-li, yüz bin süvariyle Wu-kung'a tecavüz etti. Başkentte sıkı yönetim ilân edildi. Kao Ling'e saldırıp girdi.

T'ai-shou, Shih-lang unvanlı Kao Shih-lien Chung-shu-ling unvanlı Fang Hsüan-ling, büyük general Fan, altı süvari ile hızla Wei Suyunun yukarısına gidip, Hsie-li ile karşı karşıya geldiler. İmparator, sözle onu anlaşmayı bozmasından dolayı azarladı. Onun reislerinin hepsi attan inip, geniş bir alana dizilerek imparatoru selâmladılar. Hsie-li barış teklif etti. İmparator da kabul etti. Kalenin batısına gitti. Beyaz at kurban etti (öldürdü); Hsie-li ile Pien-ch'iao'da yemin etti.

981 s. 11525

3/b

T'ang Kao-tsu Wu-te saltanat devresinin 7. yılının (624) 8. ayında Hsie-li ile T'u-li iki kagan ülkelerini birleştirip (kuvvetlerini), Çin'e saldırdılar. Yüan eyaletindeki taburlar güneye geldi. İmparator kuzeye savaş için Ch'in prensine

4/a

emir verdi. Yağmacılar ile You eyaletinde karşılaştı. Kötü bir sarsıntıdan sonra barış teklif etti. T'ai-tsung'un müsaadesiyle yemin edildi ve geri gitti.

T'ai-tsung, Wu-te saltanat devresinin 9. yılı (626) 8. ayda tahta çıktı. Aynı ayda Gök-Türkler Kao Ling'e saldırdılar. İmparator, Wei suyunun yukarısında Hsie-li ile karşı karşıya gelip, onu anlaşmayı bozmasından dolayı azarladı. Hsie-li barış teklif etti. İmparator da kabul etti. Sonra kalenin batısına gitti. Pien-ch'iao'da Gök-Türkler ile yemin etti. Sonra Gök-Türkler gitti.

984 s. 11558

12/a

Pei Ch'i imparatoru Wen-hsüan'in T'ien-pao saltanat devresinin 4. yılının (553) 12. ayında Gök-Türkler, Ju-ju'lara saldırdılar. Ju-ju'lar bütün milletiyle güneye kaçıp sığındılar. İmparator Chin'in kuzeyinde Gök-Türkleri durdurdu. Sonra

onların reisi K'u-t'i'yi saf dışı ederek, A-na-kui'in oğlu An-lo-chen'ı tahta geçirerek reis yaptı. Ma-i eyaletine yerleştirdi. Ona ihtiyacı olan yiyecek ve mamül ipek sundu. Gök-Türk-ler samimî bir şekilde Shuo eyaletine çekildikten sonra, Gök-Türklerin teklifi üzerine onlara teslim etti. Gök-Türkler geri döndü. Neticede vergi ve hediye sunma işi karşılıklı devam etti.

13/b s. 11559

Wu-ch'eng, Ho-ch'ing saltanat devresinin 3. yılının (564) 4. ayında general Hu Lü-kuang süvarilere kumanda ederek, Gök-Türklere saldırıp, bin baştan fazla at ele geçirdi.

14/a s.11560

Sui Kao-tsu, K'ai-huang saltanat devresinin 2. yılının (582) 4. ayında büyük general Han Tsen-shou, Chi-t'ou-shan'da Gök-Türkleri yendi. Shang-chu-kuo unvanlı Li Ch'ung, Gök-Türkleri Ho-pei-shan'da yendi.

6. ayda Li Ch'ung, Gök-Türkleri Ma-i'de yendi.

11. ayda Gök-Türk Sha-po-lüe bütün halkını toplayarak Mu-hsia, Shih-men, gibi iki yoldan saldırıya geçerek, Wu-wei, T'ien-shui, An-ting, Chin-ch'eng,Shang-chün, Hung-hua ve Yen-an'ın hayvanlarının hepsini yağma ettiler. İmparator çok kızdı ve dedi ki: "Wei'e doğru gittiğimizde başarısız düştüğü felaketlerin

16/b

birbirini takip ettiği sırada Chou ve Ch'i birbirleriyle mücadele ederek, bütün Çin'i bölüp yaraladılar. Gök-Türklerin yağmacıları iki ülkeyle münasebet tesis ettiler. Chou'nun insanları Ch'i'nin derin ilişki kurmasından endişe ettiler. Ch'i ailesi de batıdan Chou'ların Gök-Türklerin çok iyi ilişki kurmasından korktu. Yani "düşmanın fikrine göre kendilerini emniyette veya tehlikede olur" diye telakki ettiler. Askerlerini hareket ettirmeden büyük düşmanın üzüntüsü olduğunda bir sınırdaki savunmanın azaltılması hissediliyordu. Halkın gücünün hepsi o tarafa aktarılırsa, hazinenin zenginliği azaltılıp çöle atılırsa, Çin'in toprakları gerçekten büyük güçlüklerle karşılaşıyordu. Hakikaten Türklerin hükmetmesinden ahali rahatsızlık duyuyordu. Tekrar gelip saldırdığı zenginlikleri savunma kalelerini (işaret ateşlerinin yakıldığı kaleleri), ahaliyi sivil memurları öldürmedikleri yaz ayı yoktu. Nefret ve felaketler birikip, dolarak bugüne kadar durmadı.

Ben erken talihim ile çok geniş bir alana yayılarak merhametli tebamım gayretiyle, bu zamana kadar olan bütün kötülükleri bertaraf edeceğim. Onlara çok iyi muamele edildiğinde bu daima kötü olayların belirtisi oldu. Çoğu vahşi ve harisleşerek, hiç bir zaman minnettar olmadılar. Desteklendiklerinde zarar verdiler. Göğün ve yerin arzusu bu, imparatorun kralın değil.

Festivallere (onların törenlerine) gönderilen hediyeler boş harcama sayılmaz. Vergilerden tasarruf edilerek fazlasını devlet kullanır. Bunun sayesinde savaşçıların çoğaltılmasıyla tehlikeli yollardaki ahalinin erkekleri toprağı işler, kadınları dokuma yapar. Sınırları kontrol altına alırsak zafere ulaşmayı tamamlamanın planı kalbimde. Kötü, çirkin ve aptallar henüz imparatorun emrini

17/a s. 11561

iyi idrak edemiyorlar. Gelecekte büyük belirli günde, Chan-kuo (savaşan devletler) zamanındaki eski neslin gururuyla şimdinin nefretini halledeceğiz. Yakınlarda onlar sık sık sınırlara her taraftan tecavüz ediyorlar. Ben orduları dağıtarak mevzilere yerleştireceğim, hepsinin önü kesilecek, onların derinlere girmelerini bekliyorum. Bu teşebbüslerinde yıkılacaklardır. Sonra uzak garnizonlardaki yedek generaller çekilir, arkasından kıstırılıp, kuvvetleri azaltılır. Güneye inme fırsatı tanınmaz. Aniden kuzeye kaçmaları önlenir, bir ip gibi, bıçak sırtı gibi yarısı geri dönemez.

Diğer taraftan onların beş lideri var. Küçük kardeş büyük kardeşle kavga ediyor. Baba ve amcadan şüpheleniyor. Dışarıya karşı bir vücud gibi görünüyorlarsa da içeride birbirlerine karşılar; nesilleri zalim usulleri acımasızdır. Doğudaki bütün yabancılar (Türk olmayanlar) hepsi onları sıkıştırmış. Batı Jung'ları çok kalabalık hepsinin eski kinleri var. Gök-Türklerin kuzeyinde Ch'i-tan'lar ayakta hazır vaziyette dişlerini gıcırdatarak konuşuyorlar. Münakaşa ediyorlar. Onların genelde Çin'e hizmet etmeleri uygundur.

Ta-t'ou (Tardu) önceden Chiu-ch'üan'e saldırdı. Ondan sonra Hoten, Po-ssu, İ-tan üç ülke bir olup, isyan ettiler. Sha-po-lüe, Chou-p'an'la yakınlaştı. Onun boyları içinden Po-hu, Shu-ho-lo döndüler.

Geçen yıllarda Li-chi-ch'a, Kao-li, Mo-ho'lar tarafından çok büyük bir bozguna uğratıldı.

Sha-p'o Şad,Ho-chih Kagan tarafından

17/b

öldürüldü Onun bütün komşularının hepsi ortadan kaldırmak arzusundadır. Boylarının içinde bütün halkı bir soy, on bin nesil intikam hissi içinde göz yaşı kan akıtarak, göğüslerine vurarak acılarını ağızlarında tutarak nefretlerini biriktiriyorlar. Başından ayaklarına kadar onlar da insan, ayrılanları (onlardan) ben kucaklarım.

O topraklarda kötüler, esrarengiz, şeyleri yapıyorlar. Gelecek on iki yılda insanların ruhları değişiyor. Deniyor ki; onun ülkesi mahvolacak, sonunu göremiyorum. Her kış gök gürültüleri toprağa dokunur ve ateş çıkarır. Halk toprağa sadece su ve çayırlara bağlı olarak yaşar. Geçen yaz dört mevsim yağmur ve kar yağmadı. Dereler kurudu, çekirge sürülerinin istilâsına maruz kaldılar. Bitkiler, ağaçların bütünü kavruldu. Açlıktan kıtlıktan perişan oldular. İnsanları ve hayvanları yarı yarıya azaldı. Eski ikâmet ettikleri yerler kızıl toprak oldu. İtaat edeni yok; güneye hareket ettiler, bir an için hayatiyetleri için hırsızlık yaptılar. Örtü tanrının kızgınlığı ile parçalandı. Onu baltayla kovaladı. Karanlık ve aydınlık anlaştı. Şimdi onun zamanıdır. Seçme generallerin askerleri idare etmesi yiyecek ve saire desteklenmesi ile gönüllü savaşçıların gücü yükseltilsin. Kuvvetli adamları aşırı sinirleniyor. Meşhur prenslerinin kafasını istiyorum. Ch'an-yü'yü[613] sırtından vurmayı düşünüyorum. Bulutlar dönüyor, sis duman sayısız miktarda toplanıyor.

[613] Hun hükümdarlarının unvanı, genel görüş bildirildiği için bu sırada Gök-Türkler için kullanılmıştır.

Doğuya en uzağa Mavi Denize, batıya bütün kumlu tortulu yerlere olan doğrultuda kazanılan askerler, batıdan doğuya on bin

18/a

li'nin ahalisine kuzeyin vahşi topraklarını takip edeceğimizi ilân ediyorum. Tanrı tarafından kayalıkların temizleneceğini umuyorum. Wang Hui'in dediği gibi onu çıbanından vurursak nasıl daha düşmanlık yapabilir? karşı gelebilir; nasıl uzaklar itaat etmez? Fakat atalardan kalanlara göre kuzeyin karanlık yerlerinde vahşilik vardır. Yerleşiklik bir tarafa atılmıştır.

Onun topraklarını ele geçirsek, ikâmet edemeyiz, halkını ele geçirsek hepsini öldürmeye kıyamayız. Askerin üçünü kullanmadan uzak ve geniş alanın düzenini sağlayamayız. Bütün generaller şimdi harekete geçip tek vücud olarak canı gönülden ileri giderek teslim olanları kabul edin, karşı gelenleri öldürün. Yabancı bölgelerin farklı gücü eskiden dinlenirdi. Sınırlar geniş bir şekilde açılıp, sert bir şekilde idare edildiğinde onun elçileri güneye gelmeye cesaret edemezler. İlelebed itaat ederler. Sınırlarda davul çalıp, işaret ateşleri yakarak, geçici gayretle kaçırabiliriz. İ'ler ve Ti'[614] ler kontrol altına alınabilir. Fikir budur. Nasıl hizmetçinin oğlu saray idare eder? Sakinlik gayreti Wei-ch'iao'da selâmlanır. Ben fikirlerimi bütün ülke için ilân ediyorum.

En nihayet Ho-chien-wang olan Hung, Shang-chu-kuo unvanlı, Tou Jung-ting, Tso-p'u-she unvanlı Kao Kung, You p'u-she unvanlı Yü Ch'ing-tse hepsi kumandan oldular. Çin sınırlarının dışına çıkıp, savaştılar. Sha-po-lüe, A-po ve T'an-han kaganlar ile diğerlerine kumanda ederek, Çin ordusuna karşı koyup

18/b

savaştılar. Hepsi yenildi ve kaçarak gittiler. Gök-Türkler yiyecek ve açlık çektikleri zaman yiyecek bulamadılar. Neticede kemik tozuyla beslendiler. Ayrıca büyük bir salgın hastalık çıkmasıyla halkın çok fazla bir kısmı öldü.

3. yıl (583) 4. ayda Wei-wang unvanlı Fan, Gök-Türkleri Pai-tao'da bozguna uğrattı.

5. ayda Harekât ordusu baş kumandanı Li Huang, Gök-Türkleri Ma-na-tu-k'o-u'da yendi. Harekat ordusu birinci kumandanı Tou Jung-ting Gök-Türkler ve T'u-yü-hun'ları Liang-chou'da yendi.

8. ayda Yü Ch'ing-tse, Yüan-chou birinci harekât ordusu kumandanı olarak, Hu'lara saldırdı.

19/a s. 11562

18. yılda (598) Yung-yü-lü defalarca sınırlara tecavüz etti. İmparator Shu Wang-hsiou'ya, Liang-chou garnizonuna çıkıp, onunla savaşmasını emretti.

19. yıl (598) 4. ayda Tardu Kagan, Çin sınırlarına saldırdı. Sekiz ordu baş kumandanı Shih Wan-sui gönderilip, onu yendi. Aynı yıl Han prensi Liang, birinci

[614] I= doğudaki yabancılar; Ti= kuzeydeki yabancılar.

kumandan oldu. Tso-p'u-she unvanlı Kao Kung, general Wang Ch'a'ya liderlik etti. Shang-chu-kuo unvanlı Chao Chung-ch'ing, Shuo eyaleti yoluna çıktı. You-p'u-she unvanlı Yang Su, Chu-kuo unvanlı Li Ch'e, Han Tsen-shou'ya liderlik ederek, Ling eyaletine çıktı. Shang-chu-kuo unvanlı Yen Lao, You eyaleti yoluna çıktı. Hepsi saldıracaklardı. Aynı sırada Ch'i-min Kagan, Çin sarayına geldi. İmparator, Shou eyaletinde Ta-li kalesini inşa ettirip, orda ikâmet ettirdi. Yung-yü-lü tekrar ona saldırdı. İmparator tekrar ona Çin sınırlarına girmesini emretti. Yung-yü-lü'nün saldırı ve yağmaları durmuyordu. Bunun üzerine nehrin güneyinde

19/b

Hsia ve Shen gibi iki eyaletin arasına bir kaç yüz li uzunluğunda doğudan batıya kanal kazıldı. Bu alanın kapladığı bütün yerlerde Ch'i-min'in sürüleri kalacaktı.

Neticede Yüe-kuo dükü Yang Su, Liang eyaletine çıktı. T'ai-p'ing dükü Shih Wan-sui, Yen eyaletine çıktı. O general Yao Pan, Ho eyaletine çıktı. Beraber Toulan'a saldırmak için hazırlandılar. Kumandanlar yerlerinden çıkmadan önce Toulan emrindekiler tarafından öldürüldü.

Bunun üzerine Tardu kendini Pu-chia Kagan ilân etti. Onun ülkesinde büyük karışıklık çıktı.

Gönderilen T'ai-p'ing dükü Shih Wan-sui, Shou eyaletine onunla çarpışmak için çıktı. Tardu ile Ta-chin-shan'da karşılaştı. Tardu savaşmadı ve kaçtı. Çinli kumandan askerleriyle takip ederek, binden fazla kişinin başını kesti.

20. yıl (600). ayda Gök-Türkler sınırlara saldırdılar. Chin Wang Harekat ordusu kumandanı olarak savaşıp onları yendi.

Jen-shou saltanat devresinin ilk yılının (601) ilk ayında Heng-an'ı işgal ettiler. Gönderilen Chu-kuo unvanlı Han Kung hücum

20/a

edip onları yendi. Kung sonradan Gök-Türkler tarafından yenildi. Çok sayıda insan ortadan kaldırıldı.

Fermanla Yang Su, Yün eyaleti garnizon kumandanı olarak, Ch'i-min'e liderlik ederek kuzeye saldırıya gitmesi emredildi. Hu Hsie ve bazı küçük boylar önce Ch'i-min'e bağlanmışlardı. Sonradan isyan ettiler. Su'nun ordusu nehrin kuzeyinde bulunuyorken, Gök-Türk A-wu-ssu-li Erkin güneye geçip, Ch'i-min Kagan'ı yağma etti. İki yüz binden fazla koyun ve altı bin insanını ele geçirdiler. Sonra geri döndüler. Su, yüksek büyük general Liang Mo ile birlikte hafif süvarilerle takip etti.

Altmış li'den fazla dönerek savaşıldıktan sonra büyük bir çatışma sonrasında erkin yenilgiye uğradı. Teslim alınan bütün insanlar ve sürüler Ch'i-min'e götürülüp, ona verildi. Su, yine Chang Ting-ho ile Lin-chün generali Liu Shen'ı ayrı yollardan savaşa davet etti. Çoğu yakalandı ve öldürüldü, sonra geri dönüldü. Askerler nehri geçince yağmacılar tekrar Ch'i-min'in halkını yağma etti. Su, P'iao-ch'i olan Fan Kui'e liderlik ederek, K'u-chie-ku'da kuvvetleriyle doğudan batıya çarptı. Tekrar bozguna uğratıldı. 80 li den fazla takip etti[615].

[615] Bu metnin devamı Chang Jen-t'ang tarafından tercüme edilmiştir, bkz. s. 56-57.

990 s. 1632

17/a

Yang imparator, Ta-ye saltanat devresinin başında (605), Kao-tsu'nun Gök-Türkleri Çin sınırları içine kabul edip, ikâmet ettirmek istemesi, prensesle evlendirmesi çok fazla hediyeyi ona sunarak yığması, üstelik İmparator Yang'ın gönlünde çok fazla taht

17/b

kurması ve hürmete mazhar olan vahşi ve haris ülkeyi taciz etmesinden korkarak, imparatora rapor veren Sağ Kuang-lu-tai-fu unvanlı Tuan Wen-chen, dedi ki: Ben duydum ki; eskiden yakındaki yabancılar ile uzaktakiler ayrılmadığı zaman Çin'e zarar veremezler. Chou dışarıdan Jung ve Ti'leri bertaraf etti. Ch'in imparatoru on bin li uzunluğunda kale (sed) inşa etti.

Acizane ben görüyorum ki; devlet Ch'i-min'i ikâmet ettirip her yönden desteklemekte, onların askerleri toprağın yararlarıyla yatmış besleniyor. Vezirinizin aptal fikrine göre planın sonu emniyetli görünmüyor. Yabancıların yapısı samimi değildir ve arzuları zayıftır. Diğer taraftan kuvvetlenip dert olabilirler, sonra ötekileri de davet ederler, bu onların kalbinde gizlidir. Ben geniş şekilde öğrenmeden uzakların görülemeyeceğini sanıyorum.

Ayrıca Chin hanedanı döneminde (265-420) Liu Yao-liang yakın işlerde halkın tecrübesine baş vurdu.

Tahminime göre devlet tehlike altına girer. Benim planıma göre onlarla konuşulup Çin Seddinin dışına çıkmaları emredilsin. Savunma şimdi daha acil, böylece on bin yılın uzun planı yapılabilir.

18/a s. 11632

8. ayda[616] (Ta-ye'nin 3. yılı (607)) imparator Çin Seddinin kuzeyine teftişe çıktığında Ch'i-min'in otağını da ziyaret etti.

18/b

Kao-li'ler önceden Gök-Türklerle münasebet tesis etmek istediklerinde, Ch'i-min gizlemeye cesaret edemedi. İmparatorun önüne getirdi. Bu sırada imparatora rapor veren Nei-shih-shih-lang unvanlı P'ei Chü dedi ki: "Kao-li'lerin toprağı aslında Ku-chu ülkesidir. Chou'lar devresinde Ch'ing-tse buraya tayin edilmiş, Han devrinde bölge üç düklüğe ayrılmış, Chin hanedanı da Liao-tung'u idaresi altına almıştı.Şimdi bize tabi değiller, dış bölgelerde kalmaktalar. Önceki imparatorun hastalıktan ölmesi üzerine uzun süre savaşma arzusu taşıdılar. Fakat Yang Liang ordusunu vaktinde harekete geçirmediği için savaşa giden kumandanlar başarısız oldu. Siz majestelerinin zamanında nasıl başarılı olunamaz? Elçiler onları medenileştirdiği zaman kuzey ve güney yabancıları gibi sınırda dizilebilirler. Şimdi onun elçisi Gök-Türk ülkesinde Ch'i-min'le görüşüp beraber değişecekler, imparatorun korkusu uzaklara kadar yayılacak, baygın vaziyete düşecek, perişan olarak saraya gelmeye mecbur olacaklardır.

616 Bu olayın ay kaydı SS 84 ve 67'de bulunmamaktadır.

İmparator "nasıl?" dedi.

Chü " lütfen onların elçilerini bağışlayarak, kendi ülkelerine dönmeleri müsaade edilsin, o ülkenin kralına acele haber gönderilerek gelip, size itaat etmelerini söyleyiniz. Eğer kabul etmezlerse üzerlerine Gök-Türk yardımıyla gidip, cezalandırılırsınlar" diye verdi.

19/a s. 11633

İmparator kabul etti, Kao-yüan emre uymadı, üstelik Liao'da savaş planları ve hazırlıkları yapılmaya başlandı.

6. yılda (610) Shih-yü-shih unvanlı Wei Chie, Ch'u-lo'ya imparatorun konvoyu ile Ta-tou-pa-ku'da buluşmasını emretti. Onun ülkesinin insanları kabul etmeyince, Ch'u-lo elçiye teşekkür ederek, durumu gelemeyişinin sebebini açıkladı.

İmparator buna çok kızdı "neden böyle?" dedi. Bunun üzerine onun küçük kumandanlarından daha önce elçi gönderip evlilik teklifinde bulunmuş olan She-kui'in elçisiyle müzakerelere başlandı. P'ei Chü bu sırada rapor vererek dedi ki: "Ch'u-lo, Çin sarayına gelmedi, gücüne güveniyor. Bendeniz onun ülkesini kolayca itaat altına alacak bir plan düşünüyorum. Eğer onların ülkesini parçalarsak kolayca kontrol altına alabiliriz. She-kui aslında Tou-liu'nun oğlu Tardu'nun torunudur. Kaganlık soyundan geliyor. Bendeniz batı tarafını ziyaret etti. Şimdi duyuyorum ki; onun teşkilatı bozulmuş, Ch'u-lo'ya bağlanmak durumundadır. Bu sebeple elçi göndererek yardımlaşmak istiyor. Onun elçisine çok iyi merasim yaparak büyük kagan şeklinde selâmlayalım. O halde Gök-Türklerin gücü bölünür. İki taraf da bize itaat eder".

19/b

İmparator "dükün söylediği doğru" dedi. Bundan dolayı P'ei Chü, gece saraya gelerek, onunla batı bölgeleri hakkında gizli müzakerelerde bulundu.

İmparator, Jen-feng sarayında onun elçisini kabul edip, Ch'u-lo'nun vefasızlığından bahsederek She-kui hakkında iyi şeyler düşündüğünü bildirdi. Eğer She-kui askerleriyle harekete geçip, Ch'u-lo'yu cezalandırırsa evlilik işinin gerçekleşebileceğini üstelik büyük kagan ilân edileceğini bildirdi.

İmparator, bir T'ao-chu-pai-yü-chien (bambudan yapılma ok), vererek[617] "bu acil bir iş elçinin hastalığı bu çubuk (ok) gibi" dedi.

Elçiler geri dönerken yolları Ch'u-lo'nun bölgesinden geçiyordu. Ch'u-lo oku sevdiği için alıkoymak istedi ise de elçiler yalan söyleyerek kendilerini gizlediler.

She-kui bunları duyunca çok sevindi. Askerlerini harekete geçirip, Ch'u-lo'ya sürpriz bir hücumda bulurdu. Ağır bir bozguna uğrayan Ch'u-lo, hatununu çocuklarını bir kenara atarak, etrafındaki bir kaç bin süvariyle doğuya kaçtı. Yolda tekrar hücumlara maruz kalınca Kao-ch'ang'ın doğusundaki Shih-lo-man-shan'da saklandı. Kao-ch'ang kralı Ch'ü-po-ya, imparatora durumu bildirdi.

Bunun üzerine imparator, P'ei Chü'yü Hsiang-shih ve yakın akrabalarıyla beraber Yü-men-kuan-chin'deki Ch'ang-ch'eng'a gittiler.

[617] Chavannes'e göre birbirine mesafeleri dört aralıktan oluşan bir bambu deyimidir.

Chü, Hsiang-shih'yı Ch'u-lo'nun bulunduğu yere gönderdi. Hsiang-shih, Çin'in zenginliğinden kendisine nasıl baktıklarını anlatarak, Çin'e itaat etmesini istedi. Bir sürü tavsiyede bulundu. Bunun üzerine hoşnutsuz bir şekilde Çin sarayına geldi.

20/a

11. yıl (615) 8. ayda imparator ve prensler Yen-men'da Gök-Türkler tarafından kuşaltıldı. Nei-shih-shih-lang unvanlı Hsiao Yü ileri çıkıp planını şöyle belirtti. Shih-pi büyük ihtimalle av yaparak buruya kadar geldi. İ-ch'eng prenses onun kalbindeki saldırı fikrini bilmiyordu. Diğer taraftan kuzey yabancılarının geleneğine göre hatunlar asker ve at işlerini bilirler. Eskiden Han Kao-tsu'su, Yen-shih'nın gücü sayesinde P'ing-ch'eng'da kuşatmadan kurtuldu. Üstelik İ-ch'eng imparatorun kızı olarak onunla evlendi. Büyük ülkeye yardımda bulunması gerekir. Eğer ülkede bir ordu hareketi başladığı zaman elçiyle sildirilmesi lazım, işleri aksatmadan, azaltmadan.

Ben yine duydum ki; siz majesteleri Gök-Türkleri düzenledikten sonra Liao-tung işi var. İnsanların kalbi bir değil, bir aksilik olduğu takdirde lütfen orduya Kao-li'lerle savaştan vazgeçilip, Gök-Türklere saldırılsın, o zaman halkın kalbi savaş yoluyla rahat sakin olur. İmparator Yang kabul etti. Neticede

20/b

hemen hatuna elçi ulaştırıldı. İmparatorun emri bildirildi. Sonra Gök-Türkler kuşatmayı çözüp gittiler. Sonra onun casusları yakalandı. Deniyordu ki; İ-ch'eng elçi gönderip Shih-pi'ye kuzey taraflarda isyan çıktığını söylemesi üzerine Shih-pi kuşatmayı çözmüştü. Yani İ-ch'eng prensesin yardımıyla kurtulunmuştu.

T'ang Kao-tsu, Wu-te saltanat devresinin başında (618), Gök-Türklerin sık sık gelmesi üzerine Feng eyaletinin sivil memurları tahammül edemez oldular. Yin T'ai-tse olan Chien, Feng eyaletindeki ahalinin Ling eyaletine nakledilmesini teklif etti. Wu-yüan, Yü-p'ing'in toprakları bölündü. Neticede Gök-Türkler Ch'u-lo'nun oğlu Tou-she Şad on binden fazla boyunu idare edip, Ho-nan'ın topraklarına yerleşti. Ling eyaleti sınır oldu.

21/a

5. yılın (622) 6. ayında Liu Wei, Gök-Türk kuvvetlerine kumanda ederek Shantung'a tecavüz etti.

8. ayda Gök-Türk Hsie-li Kagan sınırlara saldırdı. Sol muhafızları generali Tuan Te-ts'ao, Yün eyaleti valisi Li Ho ve diğerleri askerlerle karşı çıktı.

Hsie-li Kagan yüz elli bin süvariye kumanda ederek Yen-men'a girdi. Gök-Türkler Ping eyaletine de girdiler.

Gök-Türkler Yüan eyaletine girdiler.

22/a

6. yıl (623) 7. ayda Gök-Türkler Yüan eyaletine sonra Shuo eyaletini işgal ettiler. Sağ Wu-hou büyük generali Li Kao-ch'ien karşı çıkmaya cesaret edemedi. Ahaliyi toplayıp kaçarken Gök-Türkler tarafından bozguna uğratıldı. Harekat ordusu kumandanı Ch'ih Ching-te kumandanlarla yardıma gitti.

23/a s. 11635

Hsie-li Kagan Hsiang eyaletini işgal etti. Tai eyaleti valisi Gök-Türklerle Hsin-ch'eng'da savaştı ise de galip gelemedi.

Tekrar harekât ordusu baş kumandanı Chang Chian-pei, Ch'e Ta-ku'da Gök-Türklerle savaşması emredildi.

8. ayda Gök-Türkler Shih-ling'den geçerek, Ping eyaletine saldırdı. Arkasından Gök-Türkler Liang eyaletini istilâ ettiler. Gök-Türkler Lu-pi-han'da üç eyaleti işgal etti.

9. ayda Gök-Türkler Lan eyaletini işgal ettiler.

10. ayda Gök-Türkler Shan eyaletini işgal ettiler.

9. yılın (626) ilk ayında Gök-Türklerin Ch'ih eyaletine girecekleri duyulduğu için ilçelerin surları, duvarları tamir edilip, işaret ateşi kulelerinde ateşler yakıldı.

2. ayda Gök-Türkler Yüan eyaletini işgal ettiler. General Yang Mao çarpışmaya gönderildi.

24/b

6. ayda Gök-Türkler bir kaç bin süvariyle Wu-ch'eng'ı kuşattılar.

Gök-Türkler Wei eyaletine saldırdılar. Sağ muhafızları generali askerlerle savunmaya gönderildi.

991 s. 11636

1/a

T'ang T'ai-tsung, Wu-te saltanat devresinin 9. yılında (626) 8. ayda Gök-Türkler, Ching eyaletine girdiler. Bir kaç gün sonra Gök-Türkler Wu-kung'a saldırdılar.

1/b

Gök-Türkler, Kao-ling'e saldırdılar. Harekât ordusu baş kumandanı Wei-ch'ih Ching-te ile Gök-Türkler Ching-yang'da savaştılar. Gök-Türkler yenildi. Erkin A-shih-te-wu-mei-ch'o ele geçirildi. Binden fazlasının başı kesildi.

Gök-Türkler yakın adamlarından Chih-shih-ssu-li'yi bu erkin için gönderdiler. Kendisi uzun güçlü görünüşlü idi. Dedi ki: "Her iki kaganın toplam bir milyon askeri var. Şimdi savaşa son verelim". T'ai-tsung karşılık olarak dedi ki: Biz Gök-Türkler ile evlilik yolu ile ittifak yapmıştık, siz bunu bozdunuz, bizim suçumuz yok. Eskiden gönüllü ordu başkente girdiğinin öncesinde senin babanın oğlu bize yardım etmiş, bizde size mücevher ve kumaş sunmuştuk. Sonradan bu aşırı derecede devam etti. Siz nasıl askerlerinizle generallerinizle, bizim merkezimize yakın yerlere girersiniz. Ayrıca bir çok insanın kalbi var, nasıl eski minnettarlığı unutursunuz? Kuvvetinizi abartıyorsunuz. Önce seni öldürmem gerekiyor".

Ssu-li çok korkup hayatının bağışlanmasını rica etti. Hsiao Yü, Feng Te-i ve diğerleri merasimle gönderilmesini rica ettiler. İmparator "olmaz eğer dönmesine müsaade edersek, korktuğumuzu söylerler" dedi. Akabinde Gök-Türk elçisi Men-hsia-sheng'da

2/a

hapsettirildi.

Arkasından Hsiao Yü ve Te İ askerlerle eğlenmeye gittiler. Sonradan imparator, vezirler Kao Shih-lien, Fang Hsüan-ling ve general Chou Fan hızla 6 süvariyle Hsüan-wu-men'dan çıktılar. Wei Suyu'na geldiler. İmparator nehrin karşı tarafında bulunan kaganla konuşup, onu anlaşmayı bozmakla suçladı. Onun komutanları Çin imparatorunu görünce atlarından inerek, imparatoru selâmladılar. Az sonra kalabalık bir Çin ordusu görüldü. Tarlalar, yollar, mızrakla dolmuştu. Hsie-li, Çin ordusunun kalabaklığını görünce, üstelik de Ssu-li'nin hapiste olduğunu öğrenince çok endişelendi. İmparator, Hsie-li ile yalnız kalarak ırmağın kenarında konuştular. Bu sırada bütün generaller savaşa hazırlandı.

Hsiao Yü düşmanın hafife alınmasını atına kırbaç vurarak protesto ediyordi[618] .

995 s. 11684

9/b

Pei Ch'i imparatoru Wen Hsüan, T'ien-pao saltanat devresinin 3. yılı ((563) 2. ayda Gök-Türkler, Ju-ju'ların reisi A-na-kui'i bozguna uğrattılar. Kui kendisini öldürdü. Onun veliahtı An-lo-chen ve kardeşleri, Teng-chu, Hou-li, Teng-chu'nun oğlu K'u-t'i arta kalan

10/a

Ju-ju'ları toplayıp kaçtılar. Dağınık olanlar ise Teng-chu'nun öteki oğlu T'ie-fa'yı reis yaptılar.

4. yıl (564) 2. ayda Teng-chu ve öteki oğlu K'u-t'i kuzeye gönderildiler. T'ie-fa, Ch'i-tan'lara sığındı. Azalan devlet adamları tekrar Teng-chu'yu reis yaptılar. Diğer taraftan onun büyük insanlarından A-tang-ti ve diğerleri K'u-t'i'yi reis yaptılar. 12. ayda Gök-Türkler tekrar Ju-ju'lara çarptılar. Ju-ju'lar devletlerini kaldırıp, güneye kaçtılar. İmparator Chin-yang'ın kuzeyinde Gök-Türkleri durdurdu. Ju-ju'ları teslim aldı. Onların reisi K'u-t'i'yi saf dışı edip, A-na-kui'in oğlunu reis olarak oturttu. Yiyecek ve içecek açısından besleyip, yakınlık gösterdi. Takip eden Gök-Türkler Shuo eyaletine vardı.

Gök-Türklerin teslim teklifi üzerine onlara verildiler. Neticede vergi ve hediye işi karşılıklı devam etti.

Sui Kao-tsu zamanında Sha-po-lüe ile A-po karşılıklı savaştılar. Evvelden Hou Wei devrinin sonunda Gök-Türk İl Kagan askerleriyle Töles'leri yenmiş, elli binden fazla aile teslim alınmıştı. Sonra Ju-ju'lara evlilik teklif etmiş, Ju-ju reisi A-na-kui çok kızarak elçi gönderip İl kagan'a hakaret etmişti. İl Kagan onun elçisini öldürüp,

10/b

Ju-ju'lara aniden saldırıp, bozguna uğrattı. Kardeşi İ-hsi-chi Kagan da Ju-ju'ları yendi. Kardeşi Mukan tahta geçti. O da Ju-ju'ları imha etti. Sha-po Kagan ikinci Kagan A-po'nun gücünden ve sertliğinden korktu, kıskandı. Bu sebepten dolayı önce onun boylarına sürpriz bir saldırı yaparak, A-po'nun annesini öldürdü. Yenilen A-po bir daha geri dönemedi, Tardu'nun yanına kaçtı. Tardu'nun diğer ismi Tien

[618] Bu metnin devamı Chang Jen-t'ang tarafından tercüme edilmiştir. bkz. s. 43-45.

Chüe'dir. Gök-Türk Sha-po-lüe'nin babası ile akrabadır. Eskiden "Güney Batı Kaganı" idi. Çok kızdığı gibi A-po'yu askerlerle doğuya gönderdi. Onun askerlerinin sayısı yaklaşık yüz bin süvariyi bulmuştu. Bunun üzerine Sha-po-lüe ile karşılıklı savaştılar. Ayrıca T'an-han Kagan vardı. A-po ile dost idi. Sha-po-lüe, onun üzerine yürüyerek onu da bozguna uğrattı. T'an-han perişan olup, Tardu'nun yanına kaçtı. Sha-po-lüe'nin kardeşi Ti-chin-ch'a başka bir boy idare ediyordu. Sha-po-lüe ile aralarında ayrılık vardı. Tekrar isyan edip A-po'nun yanına döndü. Askerî birlik dağıldı. Hepsi imparatorun sarayına elçi gönderip, ittifak ve yardım istediler. İmparator hepsine müsaade etmedi.

K'ai-huang saltanat devresinin 6. yılında (586) Ch'i-tan'lar ile Gök-Türkler karşılıklı savaştılar. Önceden Sonraki Wei zamanında

11/a s. 11685

Ch'i-tan'lar, Kore'liler tarafından hücuma maruz kalınca on binden fazla insan gelip Çin'e itaat etmişlerdi. Bundan sonra Gök-Türkler tarafından sıkıştırıldıkları için on bin aile Kore'ye gönderildiler. Neticede bütün boyların arasında uzun süre savaş durmadı.

Jen-shou saltanat devresinin ilk yılında (601) Batı Gök-Türk, Ni-li Kagan ile, Yabgu (Ch'u-lo), Töles'ler tarafından mağlup edildiler. Pu-chia (Tardu) çok karıştı. Hsi (K'u-mo-hsi), Hsi gibi beş boy içeriden hareket edince Pu-chia, T'u-yü-hun'lara kaçtı.

İmparator Yang, Ta-ye saltanat devresinin ilk yılında (605) Batı Gök-Türk Ch'u-lo Kagan aniden Töles'lere saldırıp, bütün boylarının mallarına çok yüksek vergiler koydu.

Sir Tarduş'ların ve bazı boyların değişmesinden korkarak, bir kaç yüz şefini toplayıp öldürdü. Neticede bir kere isyan ettiler. Ch'u-lo'yu bertaraf edip, İlteber Erkin unvanlı Ch'i-pi-ko-leng, İ-wu-mo-ho (Baga) Kagan oldu. T'an-han dağında ikâmet etti.

Tekrar Sir Tarduş'lar içlerindeki erkin Ye-shih, Küçük Kagan oldu. Ch'u-lo Kagan her Chiang-tou'yu teftiş ettiğinde isyan ettiler.

11/b

Hua Chi'yi takip ederek nehrin kuzeyine geldi. Hua Chi bozguna uğrayacağını anlayınca başkente kaçtı. Yalnız kalan Ch'u-lo kuzey Gök-Türkleri tarafından katledildi.

T'ang Kao-tsu, Wu-te saltanat devresinin sonunda (626) A-shih-na-she-er, Çin'e girerek, saldırdı. Döndükten sonra Tarduş, Uygur gibi boyların hepsinin isyanıyla karşılaştı. Yü-ku-she, She-er tarafından. tekrar Tarduş'lar tarafından yenilgiye uğratıldılar. Bunun üzerine arta kalan boylar Batı Kaganlığına bağlandı.

996 s. 11691

5/a

Pei Ch'i'nin son reisi Wu-p'ing saltanat devresinin sonunda (575) Shih-chung unvanlı Liu Shih-ch'ing, dört yabancı dilde ilişki kurabiliyordu. O zaman Ch'i reisinin emriyle Shih-ching, Türk dilinde Nie-p'an-ching (Nirvana)'i yazdı. Gök-Türk kaganına gönderildi. Li Te-lin, ona (T'a-po) tanıttı.

996 s.11695

14/a

Sui Kao-tsu, K'ai-huang saltanat devresinin 6. yılında, Ch'i-tan'ların bütün boyları uzun süre kendi aralarında savaştılar. Yine Gök-Türkler ile savaştılar. Kao-tsu elçi gönderip onları azarladı.

997 s. 11698

2/a

Kuzey Ch'i zamanında Gök-Türk Mukan (Ssu-chin)'in görünüşü çok garip idi. Yüzünün genişliği bir ayak (ch'ih)dan fazla rengi kızıl-sarı, gözleri opak idi.

2/b

Sonraki Chou döneminde Gök-Türk, Yen-tou (Mukan)'nun görünüşü çok garipti. Yüzünün genişliği bir ayaktan fazla, rengi çok kızıl, gözleri donuk (opak cam gibi) idi.

Sui imparatoru Wen zamanında Gök-Türk Yabgu (Baga) Kagan uzun yanaklı, sırtı kambur, alnı açık idi.

997 s. 11701

7/a

Gök-Türk She-t'u bir unvanı Sha-po-lüe idi. Cesur olduğu için halkının kalbini kazanmıştı. Kuzeydeki yabancıların hepsi ona itaat etmişti.

Ch'ang ile Tai arasında av düzenledi. Bir on sekiz geyiği eliyle öldürmüştü. Kuyruklarını ve dillerini hediye olarak sundu.

7/b

Batı Gök-Türk Yabgu Kagan cesur ve zeki mükemmel savaşçı idi.

997 s. 11703

11/b

T'ang devrinde Gök-Türk Shih-pi Kagan, Kao-tsu'nun gönüllü ihtilal ordusuna yardımcı kuvvet göndermişti. Başkent sakinleştikten sonra gücüne güvenerek boş alanları gittikçe artan bir hızla işgal etti. Ona bütün sunulanlara rağmen kayde değer başarı kazanılmamıştı. Onun elçisi Ch'ang-an'a vardığında, imparatora çok kibirli ve küstah davrandı. Çin'de henüz tam sulha kavuşulmamıştı. Her seferinde iyi karşılandı.

Gök-Türk Hsie-li Kagan tahta çıktığında baba, büyük kardeşlerinin desteğiyle asker ve atlarının sayısı arttı. Çin'e karşı kötü davrandı. Chung-yüan (T'ang) yeni kurulduğu için dışarıya karşı koyamıyor, dışarıları kontrol edemiyordu. Hepsine iyi muamele edildi. Bağışlar yolu ile de başarı kazanılamadı. Hsie-li kendi nefretini açıklayıp can sıkmadı.

998 s. 11710

6/b

Sui'ler, Hsi'lere aslında K'u-mo-hsi derlerdi. Sui Kao-tsu zamanında Gök-Türkler vassal olduklarını ilân ettikten sonra onlar da Çin sarayına elçi gönderdiler. Ne ilişki kuruldu, ne de reddedildi, güvenilmemişti.

Gök-Türk Shih-pi kagan, Ch'i-min'in oğludur. Ta-ye saltanat devrinin 11. yılında (615) Tung-tou'ya geldi. O yılda imparator, Feng-yang-kuan'da yaz için dinlenmeye çekilmişti.

8. ayda Shih-pi boylarını idare ederek, hücuma kalkıp, Yen-men'da imparatoru kuşattı. Bütün eyaletlere askerle yardıma gitmeleri için ferman çıkarıldı. Yardım ordusu vardığında Shih-pi ordusunu toplayıp gitti. Neticede saraya vergi işini durdurdu. Ertesi yıl tekrar Ma-i'ye hücum ettiğinde, T'ang dükü askerleriyle savaşarak onu geri püskürttü.

7/a s. 11711

T'ang hanedanının başlangıcında Gök-Türkler çok kuvvetli idiler. Wu-te saltanat devresinin 8. yılının (625) 3. ayında Gök-Türklerin Çin'e saldırı yapacağı duyuldu. Ch'in prensine Lu eyaletinden geçerek kaganın otağını basması emredildi. Saldırı olmayınca durdu[619].

999 s. 11718

7/a

İmparator Yang, Ta-ye saltanat devresinin 3. yılının 6. ayında Ch'i-min Kagan Çin sarayına gelirken, imparator Hung-lu-ch'ing unvanlı Shih Yang'ı onu karşılamak için gönderdi.

7/b

7. yıl (612) 12. ayda Batı Gök-Türk Ch'u-lo-to-li Kagan Çin sarayına geldi. İmparator çok memnun olup, onun için farklı merasim yaptırdı.

10. yılda (614) Gök-Türk Ch'i-min, oğlu Tuo-yen-li ile Tung-tou'da imparatorun huzuruna geldi.

13/b s. 11721

Sui imparatoru Wen, K'ai-huang saltanat devresinin ortasında (587) Sha-po-lüe, Çin'in müttefiki olduktan sonra Ch'ang ile Tai arasında av yapma teklifinde bulundu. Müsaade edildi. Ayrıca adam gönderip, kendi içki ve yiyeceklerinden sundu. Sha-po-lüe boylarına liderlik ederek, tekrar selâmladı. Kendisine sunulanları kabul etti.

T'ang Kao-tsu, Wu-te saltanat devresinin 2. yılının (619) 9. ayında Gök-Türkler elçi gönderip Ho-sa-na'yı (teslim alıp) Chung-shu-men-hsia-sheng'da öldürdüler.

Önceden Shih-pi ile aralarında anlaşmazlık vardı. Sonra Ch'ang-an

14/a

[619] Bu bilgiler CTS ve HTS'de bulunmamaktadır.

da olduğunu duyunca Kao-tsu'ya teslim edilmesini teklif etti. İmparator şüphelendi, bütün vezirler dediler ki: "Eğer bir kişinin hayatı ile düşman bir ülkeyi kızdırırsak, hücuma uğrar ve durduramayız".

Neticede kabul edilmedi.

1000 s. 11732

8/b

Sonraki Chou zamanında Gök-Türklerin çoğalmasıyla T'a-po'nun yay çekenleri bir kaç yüz bine ulaştı. Çin ondan çok korktu. Chou ve Ch'i birbirleriyle mücadele ederek onunla evlilik ilişkisi sayesinde dost oldular. Hazine o işlere harcandı. T'a-po, gururunu artırarak etrafındakilere devamlı "benim güneydeki vefakar oğullarım niye kavga ediyorlar?" diye konuşuyordu.

Sui devrinde Gök-Türk Sha-po-lüe'nin eşi Yü-wen ailesinin kızı idi. Unvanı Ch-'ien-chin prenses idi. Kendi ailesi

9/a s. 11733

yıkıldıktan sonra gece ve gündüz Sha-po-lüe'yi etkiledi. Neticede dört yüz bin yay çeken ordusuyla Çin'e saldırdı. Kao-tsu'nun emriyle Chu-kuo unvanlı P'ing Yü, İ-fu-po-yu, Lan eyaleti baş kumandanı Ch'i-li Ch'ang-ch'a'ı korumaya, Chu-kuo unvanlı, You eyaletine, Ta-hsi Chang-ju, ise T'ung-yüe'ye çıkarıldılar. Gök-Türkler hepsini bozguna uğrattı.

Mo-ho (Baga) Kagan Gök-Türklerin başka bir soyudur. Ch'u-lo Kagan yenildikten sonra Mo-ho Kagan büyümeye başladı. Mo-ho cesarette eşsiz olduğu için halkın kalbini kazanmıştı. Komşu ülkelerin hepsi ondan korktular. Hami, Kao-ch'ang, Yen-ch'i gibi bütün ülkeler ona bağlandı.

Shih-pi Kagan, Ta-ye saltanat devresinin sonunda (615) bütün boylarıyla Yen-men'a saldırdı. Ertesi yıl terar Ma-i'ye saldırdı. Sui hanedanı karıştığı zaman sayısız sayıda insan onlara sığındı. Bunun üzerine çok kuvvetlendi, gücü arttı. Hsiao

9/b

Huang-hu, Çin'e gelip Ting-hsiang'da ikâmet ettirilince Gök-Türklere sığınmış olan çinli devlet adamı ve generallerinin ki; bu generaller kagan unvanı almışlardı. Birbirlerini takip ederek Çin'e geldiler.

T'ang zamanında Batı Gök-Türk kralı Yabgu Kagan cesur ve akıllı idi. Komşularını savaşla kendisine bağladı. Yay çekenlerden bir kaç yüz bin askeri vardı. Wu-sun'ların eski topraklarında oturuyordu.

1000 s. 11735

14/b

Batı Gök-Türk T'ung Yabgu Kagan gücüne güvenerek (kibirli davrandığı), minnettar olmadığı için ülkedeki boyların hepsi şikayet eder oldu. Karluk'lar (Ko-lo-lu) soyunun çoğu isyan etti. Hsie-li Kagan Çin ile evlilik yoluyla ittifak yapmak istemedi.

Chen-kuan saltanat devresinin başında defalarca asker gönderip, Çin'e saldırdı. Ayrıca T'ung Yabgu'ya adam göndererek dedi ki: "Eğer T'ang ailesinin prensesiyle evlenirsen, benim ülkemin topraklarından geçmen gerek, geçemezsin". Bu durum T'ung Yabgu'yu endişelendirdi. Evlilik gerçekleşmedi.

3- TSU-CHİH T'UNG-CHİEN

159 s. 4926

545 yılı 2. ay

Wei[620] başbakanı T'ai, Chiu-Ch'üan'[621]li bir Soğd(Hu) olan An-no-p'an-t'o 'yu Gök-Türklere göndererek, onlarla elçilik münasebetini başlattı. Gök-Türkler aslında batı tarafında küçük ülkedir. Kabile isimleri A-shih-na, dır. Nesilleri Altay dağlarının kuzey yamaçlarında oturur ve Jou-jan[622]lara demircilik yaparlardı. Reisleri T'u-men kuvetlenmeye başladığında sık sık Wei'in batı sınırlarına saldırırdı[623]. An-no-p'an-t'o vardığında onun ülkesinin insanlarının hepsi memnun olarak "Büyük ülkenin elçisi geldi. Bizim ülkemiz bundan dolayı çok çabuk yükselecektir" dediler.

164 s. 5077

552 yılı 1. ay

Gök-Türk T'u-men aniden sürpriz bir şekilde Jou-jan'lara saldırıp, büyük bir bozguna uğrattı. Jou-jan'ların reisi T'ou-ping kendini öldürdü. Onun veliahtı An-lo-ch'en ve A-na-kui Teng-chu-ssu-li, Teng-chu'nun oğlu K'u t'i ve diğer liderler, yanlarındakilerle Ch'i'lere sığındılar. Arta kalan halk tekrar Teng-chu'nun ikinci oğlu T'ie-fa, yı reis yaptılar.

s. 5078

T'u-men, İl Kagan unvanını aldı. Karısının unvanına katun (K'o-ho-tun), oğul ve kardeşlerine tegin denirdi. Diğer askeri yöneticilerin hepsine şad (she)denirdi.

165 s. 5097

553 yılı 3. ay

Gök-Türk İl Kagan öldü. Yerine oğlu K'o-lo (Kara)[624], İ-hsi-chi Kagan unvanını alarak tahta geçti. Üçüncü ayda elçi gönderip Wei'e elli bin at sundu.

[620] M.s. 424 yılında resmen kurulan Türk asıllı Tabgaç devleti zamanla tamamen Çin kültürünün tesirine girerek çinlileşmiş, Wei adını almıştı. Bu devlet 535 yılında Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldı. Burada Batı Wei hanedanı kasdedilmektedir.

[621] Chiu-ch'üan bugün Kansu'da Chang-ye kasabası yakınında bulunmaktadır

[622] 91 yılında tesis edilen Moğol asıllı bu devlet 552 yılına kadar Orta Asya'nın en büyük devleti olma özelliğini devam ettirmiştir. Kaynaklarda daha çok Juan-juan ismiyle zikredilen bu kavim, Ju-ju ve Jou-jan şekliyle de adlandırılmaktadır. Bu kavim ve Çin ile olan ilişkileri için tafsilen bkz. Fan Kuo-chien, Pei Wei Yü Juan-juan Kuan-hsi Yen-chiu, Tai-pei, 1988.

[623] Bu bilgi sadece burada bulunmaktadır.

[624] K'o-lo'nn Kara kelimesinin karşılığı olduğu TFYK, TT ve WHTK da belirtilmektedir.

Jou-janların başka bir kolu A-na-kui'in amcasının oğlu Teng-shu-tsu Kagan oldu. Onu, Kara Kagan Wo-ye[625] nin kuzeyinde Mu-lai-shan 'da büyük bir yenilgiye uğrattı. İ-hsi-chi öldü. Oğlu She-t'u'[626]nun yerine kardeşi Ssu-chin tahta geçti. Unvanı Mukan Kagan oldu. Mu-kan'ın görünüşü çok farklı idi; olağanüstü cesur bir şahsiyeti vardı. Zeki ve taktikçi idi. Askerine çok iyi kumanda ediyor, komşu devletlerin hepsi ondan korkuyordu.

165 s. 5107

11. ayda Gök-Türkler tekrar Jou-jan'ları bozguna uğrattılar. Jou-jan'lar ülkelerini kaldırıp, Ch'i 'lere[627] sığındılar.

Ch'i reisi, Chin-yang'dan kuzeye Gök-Türklere saldırdı. Jou-jan'ları kabul etti. Sonra onların kaganı K'u-t'i'yi tahttan indirip, yerine A-na-kui'in oğlu An-lo-ch'en'ı kagan olarak Ma-i'[628]de yerleştirdi. Ona yiyecek ve ipekli kumaş sundu. Gök-Türkler, Shuo eyaletinde durduruldular.

Gök-Türkler barış teklif ettiler. Geri dönmeleri kabul edildi. Vergi ve hediye sunma işi karşılıklı devam etti.

Wei, Shang-shu unvanlı Yüan Lie, Yü Wen-t'ai'ı öldürmeyi planlıyordu. Fakat iş açığa çıktı. T'ai, onu öldürdü.

166 s. 5140

555 yılı sonu Gök-Türk Mukan Kagan, Jou-jan'lardan Teng-shu-tse'ya saldırdı ve yıktı. Shu-tse arta kalanlarla Wei'e sığındı. Mukan batıda Ye-ta'[629]ları bozguna uğrattı. Doğuya Ch'i-tan'ların üzerine yürüdü. Kuzeyde Kırgız'ları (Ch'i-ku) itaat altına aldı. Çin sınırlarının dışındaki bütün ülkeler korkularından ona itaat etmişlerdi. Onun toprakları doğuda Liao-hai[630] 'dan başlayıp, batı Hsi-hai'a on bin li kadar uzunluğunda idi. Güneyde çölün kuzeyinden başlayıp, 5-6 bin li'lik mesafenin hepsi ona itaat etti.

Mukan gücüne güvenerek Wei'den Teng-shu-tse'yı istedi. Elçiler karşılıklı yola devam ettiler. T'ai-shih unvanlı kişi Teng-shu-tse ile üç binden fazla insanını Ch'ing-men düşündü, Gök-Türk elçisine teslim etti; hepsi öldürüldüler.

166 s. 5152-5153

556 yılı 9. ay

Gök-Türk Mukan Kagan, T'u-yü-hun'larla savaşabilmek için Liang-chou[631] dan geçebilme müsaadesi istedi. Wei hanedanı T'ai-shih (nedim) T'ai memur olarak

[625] Wo-ye, Han hanedanı zamanında kurulan bu vilayet Wei zamanında garnizon haline çevrilmişti. Şimdi Sui-yüan eyaleti ile İç-moğolistan ve Ordos'un sınırları arasındadır.

[626] Işbara Kagan'ın ilk ismidir.

[627] Kuzey Ch'i devleti 550 yılında Doğu Wei'in yerini almış ve varlığını 577 yılında Chou hanedanı tarafından yıkılana kadar sürdürmüştür.

[628] Ma-i, şimdiki Shan-hsi'nin, Hsi-shuo kasabası sınırları içinde olan bu yer, Wei döneminde Shuo eyaleti olarak kurulmuş, Kuzey Ch'i hanedanı döneminde Pei-shuo yapılmış, Sui döneminde Ma-i adını almıştır.

[629] Akhun (Eftalit) devletini Çin kaynaklarındaki adıdır.

[630] Sarı Denizin kuzeyindeki körfezin karşılığıdır.

[631] Bugünkü Kansu eyaletindedir.

Liang-chou askeri valisi Shih Ning 'i süvari kumandanı olarak onları takip etmesi için gönderdi. P'an-ho 'ya vardılar. Bu arada T'u-yü-hun'lar durumun farkına varıp, Man-shan 'a kaçtılar. Mukan çeşitli kollara ayırıp takip edecekti. Fakat, Ning dedi ki: "Shu-tun[632] Ho-chen iki kale şehir T'u-yü-hun'ların perili mağaralarıdır. Onların asıl köklerini çekiniz, halkının çoğu kendiliğinden dağılacaktır". Mukan kabul etti.

Mukan kuzey yoldan Ho-chen'ı, Ning güney yoldan Shu-tun'u kuşattı. T'u-yü-hun'ların kaganı Ho-chen'da idi. Onun memuru Cheng Nan-wang bir kaç bin kişi ile Shu-tun'u koruyordu.

Mukan, Ho-chen'a saldırıp, K'ua-lü 'nün karısını ve oğlunu ele geçirdi. Ning, Shu-tun'a saldırıp, Cheng Nan-wang'ı yakaladı. Sonra geri dönerek Mukan ile Ch-'ing-hai 'da buluştu. Mukan, içini çekerek, Ning'in cesur kararına hayran kaldı ve çok miktarda hediye sundu, itibar gösterdi.

169 s. 5236

563 yılı 9. ay

Önceleri Chou'lar Mukan Kagan'la askerlerini birleştirip, Ch'i'lere saldırmak istediler. Onun kızının prenses olarak alınması kabul edildi.

Yü-po tai-fu unvanlı Yang Chien ile Sol Wu-po unvanlı T'ai-yüan'li Wang Ch'ing Gök-Türk prensesini gelin olarak almaya gittiler. Ch'i'ler bunu duyunca çok korktular, onlar da elçi gönderip, evlilik ricasında bulundular. Ayrıca çok miktarda hediye sundular. Mukan hediyelerin çok olduğunu görünce Çin elçisi Yang Chien'i ve yanındakileri tutuklayıp Ch'i'lere sunmak istedi.

Chien, bunu öğrendi ve Mukan'a kızarak "T' ai-tsu'nun eskiden kagana karşı saygılı iyi komşuluğu vardı. Juan-juan'lar binlerce kişi gelip teslim oldular. T'ai-tsu hepsini kagana gönderip teslim etti. Kaganın isteğinin çabuk olması için. Şimdi nasıl olur da aniden bu iyiliği unutursunuz. Sadece Tanrı ve ruhlardan utanmıyormu?" dedi. Mukan uzun bir süre üzüntülü durdu ve dedi ki: "Söyledikleriniz doğru, benim düşünceme döre doğudaki isyancılar ile aynısınız. Bundan sonra kızını gönderiyorum".

Chien ve yanındakilerin hayatını bağışladı.

Dükler ve bakanlar yüz bin kişiyle Ch'i'lere saldırmasını rica ettiler. Chu-kuo unvanlı Yang Chung tek başına on bin süvari ve piyadeyi kumandasına aldı. Yang Chung on bin süvari ile kuzey yolundan Gök-Türklerle beraber Ch'i'lere saldırdılar. Aynı zamanda büyük general Ta Hsi-wu, otuz bin süvariyle güney yolundan P'ing-yang'[633]a çıktı. Tesbit edilen tarihte Chin-yang[634]da oldular.

169 s. 5237

Chou'lardan Yang Chung, Ch'i lerin 20 den fazla kalesine saldırıp, ele geçirdi. Ch'i'lerin insanları Hsing-ling'i savunmaya çalıştılar. Chung, buraya da saldırıp yıktı.

[632] Bugünkü Kansu eyaletindedir.

[633] Şimdi Shan-hsi'de P'in-fen vilayetinin güneyindedir.

[634] Bugün T'ai-yüan vilayeti sınırları içerisindedir.

Gök-Türk Mukan, Ti-t'ou, Pu-li (Börü) üç kagan ile yüz bin süvari birleşti. üç yola ayrılıp beraberce girdiler.

Bir kaç on gün büyük kar olduğu zaman güneyden kuzeye binden fazla li alan bir kaç ch'ih (ayak) yüksekliğinde dümdüz oldu. Ch'i'lerin reisi Ye (bugünkü Honan) dan kaçarak, Chin-yang'a vardı.

Hu-lü-kuang generali otuz bin askerle P'ing-yang garnizonuna ilerledi. Sonra Chou'ların generalleri ile Gök-Türkler Chin-yang'ı muhasara ettiler. Ch'i'lerin reisi onların kuvvetinden çok korktu. Savaş eşyalarını kumandanlarıyla alıp doğuya kaçarak saklanmak istedi.

s. 5238

İlkbaharda Ch'ilerin reisi, kuzey kaleye (Pei-ch'eng) sığındı. Ordular tam karşı karşıya geldi. Gök-Türkler çekinerek Choulara:" Siz dediniz ki; Ch'i'ler zor durumda, karıştılar, bu sebeble itaat altına gelecekler, şimdi Ch'i insanlarının gözlerinin içinde sanki demir vardı. Nasıl karşı karşıya gelinebilir? Chou'nun insanları askeri disiplin içersinde ön kuvvet olarak Hsi-shan 'dan dolaşarak, kalenin 2 li yakınına geldiler. Bütün generaller hep beraber saldırmak istiyorlarda. Tuan Shao dedi ki: "Düzenli orduyu ilerletmek gücünün de bir haddi olmalıdır. Şimdi kar yığınları zaten çok kalın, karşılıklı savaş uygun değil, en iyisi ordunun beklemesi, bu iş benim keyfimi kaçırıyor, yenilebiliriz de". Neticede Ch'i'ler büyük gürültüler kopararak kaleden çıktılar. Gök-Türkler büyük bir dehşete kapıldılar. Hsi-shan'ın yüksek yerlerine çekildiler. Gök-Türkler savaşmakta isteksiz davranınca Chou'ların kumandanları büyük bir yenilgiye uğradılar. Sonra Kumandanlar geri döndü.

Gök-Türkler askerlerini toplayıp, Çin sınırlarını terkettiler. Bu arada askerlerinin çok büyük yağma yapmasına müsaade ettiler. Chin-yang'dan giderken 700 lilik bir alanda insan ve hayvan sürüsü olarak bir şey kalmamıştı. Tuan Shao onları takip etti, fakat sıkıştırmaya cesaret edemedi. Gök-Türkler geri dönerek, Hsing-ling'e vardılar. Buz kaygan olduğu için keçe kilimleri yayarak geçtiler.

Hu'ların atları kıştan dolayı zayıfladı, hepsinin dizlerinin altının kılları döküldü. Bu şekilde Çin seddine vardılar. Atları öldü, ayrıca hepsi bölümlere ayrılarak mızraklarla geri döndüler.

169 s. 5242

Chou'lar önce Chin-yang'a saldırmışlardı. Fakat başarısız oldukları için Gök-Türlerle beraber tekrar Ch'i lerin üzerine yürümeyi planladılar. Ch'i lerin reisi bunu duydu ve çok korktu. Hu'nun annesinin batıya gönderilmesine müsaade etti. Ayrıca dostça ilişkiler kurmayı rica etti ve kız kardeşini de gönderdi.

Chou'lar, Chu-kuo unvanlı Yang Chung'u Gök-Türklere gönderip, birlikte Ch-'i'lere saldırmak için toplanıldı. Pei-ho'ya vardılar, sonra geri döndüler.

169 s. 5243

Gök-Türkler, Ch'i'lerin, You eyaletine yüz binden fazla kişi ile saldırdılar. Çin Seddine girip büyük yağma yaptılar ve döndüler.

169 s. 5244

Tuan Shao, Gök-Türk ordusunun Çin sınırlarının dışında savuşturduğu zaman Ch'i'lerin reisi Kuang-men unvanlı Hsü Shih-jung'u özel elçi olarak mektupla Chou'lara gönderdi.

169 s. 5245

Gök-Türkler, You[635] eyaletinden döndüler. Dönerken Çin Seddinin ve sınırlarının kuzeyinde karakol kuvvetleri bıraktılar. Sonra bütün boyların askerini toplayarak, Chou'lara elçi göndererek, daha önce kararlaştırıldığı gibi Ch'i'lere beraberce saldırmak istediklerini bildirdiler. Gök-Türkler, Chi'lerin You eyaletine saldırıp işgal ettiler.

Chin dükü Hu annesine daha yeni kavuşmuştu. Dolayısıyla Ch'i'lere saldırmak istemedi. Gök-Türklerin anlaşmadan dolayı kendisine saldıracağından korktuğu için, sınırlarda değişiklik yapıp yeni organizasyona gitti. Daha vakit gelmeden 24 kolorduyu ve Sol ve Sağ kanatlarındaki Ch'in (şimdi Şansi), Lung (şimdi Kansu), Pa (şimdi Szu-chüan) bölgelerindeki takviye kuvvetleri çağırdı. Ayrıca Hu'lar ve Ch-'iang'lar da bunlara katıldılar. Toplam iki yüz bin asker oldu...

169 s. 5247

Ch'i'ler, Lang-ling prensi Ch'ang Kung ve Orgeneral Hu Lü-kuang' ı, Lo-yang'ı kurtarmak için gönderdi. Chou askerlerinin kuvvetinden korkuyorlardı. Girmeye (ilerlemeye) cesaret edemediler.

Ch'ilerin reisi P'ing eyaleti askeri valisi Tuan Shao'ya çağrıda bulunarak dedi ki: "Lo-yang kuşatılmış durumda, şimdi prensi kurtarmak için Gök-Türkler kuzeyde, tekrar saldırıları bekleniyor. O zaman nasıl olacak".

Tuan Shao karşılık olarak "kuzeydeki akıncıların sınırlara saldırmaları yaranın her zamanki kaşınması. Şimdi, batı komşudan gelen hücum vücudun içinden, onun için güneye hareket etmenizi rica ediyorum, Ch'i reisi, "benimle senin fikrin aynı" dedi ve Shao'ya hafif süvarilerden oluşan bin kişilik kuvvetle Chin-yang'a saldırmasını emretti. Sonra Ch'i reisi de Chin-yang'dan Lo-yang'a gitti.....

169 s. 5249

Yang Chung askerlerini toplayıp, Wo-ye'ye çıktı. Gök-Türk askerleriyle buluştu. Askerlerin yiyeceklerini vermediler. Bütün ordu üzülüp, endişe etmeye başladı. Çıkış yolu olmadığına karar verildi. Chung, Chi-hu'ların şeflerinin beraberce görevden alınmalarının gerektiğini belirtti.

Yalandan Ho eyaleti askeri valisi Wang Chien askerlerine davul çaldırtarak dedi ki: "Büyük idareci Lo-yang'da rahat, Gök-Türklerle beraber Chi-hu'lara saldırıp, itaatsizliklerini cezalandırmak istiyoruz". Ayrılmış olan Soğd'luların hepsi çok korktu. Chung onlarla güzelce konuşarak gönderdi.

Neticede bütün Soğdların reisleri yiyecek ve taşımak için araba verdiler. Askerlerin levazımatı ve erzakı tamam oldu. Destekli Chou generalleri iş bittikten sonra geri döndü. Chung da geri geldi.

169 s. 5249

565 yılı 2. ay

2. ayda Chou'lar Ch'en dükü Ch'un, Hsü dükü Kui, Sheng-wu dükü Tou İ, Nan-an dükü Yang Chien ve beraberinde bir heyet Huang-hu, İ-wei-hsing-tien'de hazırlanıp 6 saraydan 120 kişi ile Gök-Türk kaganının otağına kızı almaya gittiler.

[635] Bugün Shan-tung'dadır.

169 s. 5252

565 yılı 5. ayda Gök-Türkler, Ch'i'lere elçi gönderdiler. Elçi Ch'i'lerin yanına vardığında Ch'i-Gök-Türk münasebetleri başladı.

169 s. 5260

Ayrıca önceden Gök-Türkler, Ping eyaletine vardıklarında Hsiao Wang miğferini çıkarıp yere atmıştı.

170 s. 5271

567 yılı 11. ayda Chou'ların Hsü-mu dükü, Yü Wen-kui, Gök-Türklerden dönerken Chang-ye'de öldü.

170 s. 5273

568 yılı 2. ayda Mukan Kagan, Chou'lara vekil olarak hizmet ederken sonra değişti. Ch'i'lerle evlilik yapılmasına müsaade etti. Ch'en dükü Ch'un ve yanındakileri alıkoyarak yıllarca geri dönmelerine müsaade etmedi. Bu arada korkunç bir kar fırtınasıyla karşılaştı. Yurtların, çadırların hepsi yıkıldı. On gün durmadan devam etti. Bunun üzerine Mukan çok korktu. Tanrının kendini ayıpladığını zannedip, kızını Chou'lara gönderme hazırlıklarına başladı. Tamamlandıktan sonra Ch'un ve yanındakilere sunup, geri gönderdi.

Ch'ang-an'a vardıklarında Chou'ların reisi akrabalarıyla, onu törenle karşıladı....

171 s. 5301

572 yılı 2. ayda Chou'lar büyük general Ch'ang-ch'eng dükü Shen'ı, Gök-Türklere saygı göstermek için elçi olarak gönderdi.

171 s. 5305

572 yılında Ch'ang-ch'eng dükü Shen, Gök-Türklerden henüz dönmeden K'ai-fu-i-t'ung-san-ssu unvanlı Yü Wen-te'yı gönderip, resmî mektupla hemen öldürttü...

171 s, 5307

572 yılı 5. ay

Kuang'ın kardeşi Hsien, tu-tu (ordu kumandanı) olarak You eyaletinin askeri valisi ve T'ai-shang-shu-ling görevlerinde bulunurken, aynı zamanda askerlerini çok iyi idare ediyordu. Süvariler çok kuvvetlendi. Ordu iyi disipline edildi. Gök-Türkler ondan korkmaya başlamışlar ve "Güney Kagan " demişlerdi.

171 s. 5314

572 yılı

Yazın Mukan Kagan öldü. Ölmeden önce oğlu Ta-lo-pien'i bir kenara atıp kardeşini Kagan tayin etti. O da T'a-po kagan idi. T'a-po, She-t'u yu Er-fu Kagan tayin edip, doğu tarafının idaresini ona verdi. Ayrıca kardeşi Ju-tan'ı oğlu Pu-li (Börü) Kagan'ı batı tarafına tayin etti. O da batı tarafında oturmaya başladı. Chou'larla evlilik yoluyla müttefik olunduğu için yaz mevsiminde kendilerine işlenmiş ve ham renkli ipeklilerden oluşan yüz bin top ipek verildi (gönderildi).

Ch'ang-an'da çok rahat bir vaziyette oturan sayıları bin civarında olan etler beslenen (çinlilerden farklı olarak), Gök-Türkler vardı.

Ch'i'ler de aynı zamanda onun saldırısından korktuğu için acele çok miktarda hediyeyi Gök-Türklere gönderdi. T'a-po pervasızlığını daha da artırarak elçilere" benim güneydeki iki fedakâr, bağlı oğlum, nasıl üzülüp, yoksulluk içindeler" dedi.

A-shih-na-hou (imparatoriçe), Chou'larda gözde olamadı. Shen-wu dükü To İ, Hsiang-yang prensesi destekledi. Genç kız (olgunluğa erişmemiş, bakire) henüz çok geç idi. Gizlice imparatora deki ki: "Şimdi Ch'i'ler, Ch'en'larla üçlü ittifak yapalım. Gök-Türkler kuvvetlendi. İsteniyor ki; dayılık duygularıyla teskin edilsin, halk tarafından hatırlansın".

s. 5315

İmparator onun dediklerini çok uygun buldu.

171 s. 5332

Yazın, Gök-Tükler Ch'i'lere evlilik teklifinde bulundu.

171 s. 5360

576 yılı 11. ay

"Eğer, Chin-yang'ı koruyamazsak, Gök-Türklere kaçalım. Vezirlerin hepsi bu fikre katılmadılar. İmparator da kabul etmedi (Ch'i imparatoru An-te)".

172 s. 5361

576 yılı

Ch'i'lerin reisi gece Wu-lung-men'a saldırdı. Gök-Türklere sığınmak istiyordu. Subaylarının çoğu dağılmıştı.

173 s. 5375

577 yılı

Chao İ, Pei-shuo eyaletini korumak için geri döndü. Chou, Tung-p'ing dükü olan Shen Chü askerleriyle Ma-i'yi sıkıştırıp, kuşattı... Chao İ savaşta yenilince kuzeye Gök-Türklere sığındı. Yanında 3 bin kişi vardı. Emrindekilere deki ki: "Onun beklediği gibi geri dönmek istiyorum". Neticede gittiğini ilân ederek ikiye ayrıldı (yarımlara ayrıldı).

Gök-Türk T'a-po Kagan, sık sık Ch'i Hsien-tsu'nun kahraman bir göğün oğlu olduğunu, Chao İ'nin onun ayak bileklerine benzediğini, bu yüzden onu çok sevdiğini ve Ch'i'lerin bütün insanlarını kuzeyde desteklediğini, hepsinin kendisine ait olduğunu söylüyordu

173 s. 5376

577 yılı

Chou generalleri Chin-yang'ı fethettiler. Ch'i elçisi K'ai-fu-i-t'ung-san-ssu unvanlı Ho-hsi Yung-an Gök-Türklere yardım istemek için gitti. O Gök-Türk başken-

tine vardığında Ch'i ülkesi yıkılmıştı. T'a-po Kagan, onu T'u-yü-hun elçisinin alt tarafına oturttu.

Yung-an, T'a-po'ya dedi ki: "Şimdi Ch'i ülkesi yıkıldı. Yung-an artık (geride kalan) halkı nasıl idare etsin? Kendimi boğarak öldürmek istiyorum. Ancak, Büyük Ch'i'nin vezirinin şerefsizce öldüğü yeryüzünde söylenir. Bana bir kılıç verin, uzakların yakın olduğunu göstereyim". T'a-po çok memnun oldu. Elçiye yedi baş at sundu, sonra ülkesine geri döndü.

173 s. 5383

577 yılı

Kao Pao-ning, kendisi Huang-lung 'dan Kao Chao-i'ye destek vererek, onu tahta çıkarmak için ikna etti. Bunun üzerine Chao-i imparator oluğunu ilan etti. Saltanat devrinin adını Wu-p'ing olarak değiştirdi. Pao-ning de başbakan (baş vezir) oldu.

Gök-Türk T'a-po Kagan, asker göndererek ona yardım edip destekledi.

173 s. 5387

578 yılı

Yazın dördüncü ayda Gök-Türkler, Chou'ların, You eyaletine saldırdılar. Memurlar ve halkı yağma edip öldürdüler.

Fan İ orduyu Huai 'dan geçirip kuzeyine göndererek, Ch'ing-k'ou 'da Çin seddini tamir ettirdi. Sonra Çin seddi muhafaza edilemedi. 5. ayda Chou'ların Kao-tsu'su bütün orduların hepsine kumanda ederek, Gök-Türklere saldırdı. Chu-kuo devletin direği unvanlı Yüan dükü Chi Yüan, Tung-p'ing dükü Shen Chü ve diğerlerine Wu-tao'daki bütün girişlere gitmelerini emretti.

Veliaht tahta geçti. A-shih-na-shih imparatorun saygı değer annesi oldu.

173 s. 5389

578 yılı

Yıl sonunda Ch'i'lerin Fan-yang prensi Chao-i, Chou imparatoru Kao-tsu'nun ölümünü duydu ve tanrının yardımını kazandığını zannetti. You eyaleti insanlarından Lu Ch'ang-ch'i askerleriyle Fan-yang'ı işgal etmeye başladı. Chao-i'yi davet etti. Chao-i, Gök-Türk askerlerini alıp gitti. Buna karşılık Chou, Chu-kuo unvanlı Tung-p'ing dükü Shen Chü'yü, Ch'ang Ch'i'ye saldırması için gönderdi.

Chao-i, You eyaleti askeri komutanın askerleriyle dışarı çıktığını görünce, onun bu durumundan faydalanıp, Chi 'ye saldırıp, ele geçirmek istedi.

Shen Chü, büyük general Yü Wen-en 'ı dört bin askerle kurtarmaya gönderdi ise de askerlerin yarısı Chao-i tarafından öldürüldü. Shen Chü, Fan-yang'ı istilâ edip, Ch'ang Ch'i'yi yakalayacağı sırada Chao-i, bunu duydu ve beyaz yas elbisesi giyerek Gök-Türklere döndü.

Kao Pao-ning, İ'li (Çin'in doğusundaki yabancı kavimler Kore) ve Çinli askerlerden oluşan bir kaç on bin süvari ile Fan-yang'ı kurtarmaya gitti. Lu-shui 'e vardı. Ch'ang Ch'i 'nin öldüğünü duydu. Geri dönüp Ho-lung'u işgal etti.

173 s. 5391

578 yılı

11. ayda Gök-Türkler, Chou'ların sınırlarına saldırdılar. Chiu-ch'üan 'i kuşattılar. Sivil memurlar ve halkı yağma edip öldürdüler..

173 s. 5395

579 yılı 2. ay

Gök-Türk, T'a-po Kagan, Chou'lara barış teklif etti. Chou'ların reisi, Chao prensi Chao'nun kızının Ch'ien-chin prenses olarak evlendirmek, ayrıca Kao Chao-i'yi tutuklu olarak almak istedi. T'a-po kabul etmedi.

173 s. 5398

579 yılı 5. ayda

Gök-Türkler, Chou'ların Ping eyaletine saldırdı. 6. ayda Chou'lar, Shan-tung-'un bütün halkını Çin seddinin tamirine çağırdılar.

174 s.5404

580 yılı

2. ayda Gök-Türkler, Chou'lara vergi gönderdiler. Ayrıca Ch'ien-chin prensesi kabul ettiler.

174 s. 5409

580 yılı 5. ay

Chien dışardaki bütün prenslerin değişmesinden korkuyordu. Bu sebeple Ch-'ien-chin prensesin Gök-Türklere gidişi sırasında, onların vazgeçebileceği düşüncesiyle Chao, Ch'en, Yüe, Tai, T'eng, gibi beş prensi saraya çağırdı

174 s.5410

580 yılı 5. ay

Saygı değer A-shih-na T'ai-hou, T'ai-huang-t'ai-hou[636] oldu.

174 s. 5415

580 yılı 6. ay

Chou, Ju-nan dükü Shen Ching, Ssu-wei-shang-she unvanlı Ch'ang Sun-sheng, Ch'ien-chin prensesi Gök-Türklere götürdüler.

s. 5416

Ayrıca Chien-wei-hou unvanlı Ho Jo-i'yi T'a-po Kagana hediye sunması için gönderdi. Ayrıca Kao Chao-i'yi istediğini bildirdi. T'a-po sahte bir şekilde Chao-i'yle güney sınırlara doğru ava çıkardı. Bu sırada çinli memurlar Kao Chao-i'yi tutukla-

[636] Çin'de imparatoriçelerin yükseldiği en yüksek makamdır.

dılar. Sonbaharda 7. ayda Chao-i, Ch'ang-an'a getirildi. Daha sonra Tu'ya nakledildi. Uzun süre sonra Tu 'da hastalıktan öldü.

175 s. 5449

581 yılı sonu

Gök-Türk, T'a-po kagan hastalandıktan sonra ölecek iken oğlu An-lo 'ya dedi ki: "Benim ağabeyim, kendi oğlunu tahta geçirmedi, tahtı bana sundu. Ben ölünce, sen de tahtı Ta-lo-pien'e sun". Sonra öldü. Devlet adamları Ta-lo-pien'i tahta geçirecek iken onun annesinin asil olmaması sebebiyle, halk bunu kabul etmedi. An-lo gerçekten değerli (asil), tertemiz Gök-Türk soyundan geliyordu.

En sonunda She-t'u geldi ve devlet adamlarına dedi ki: "Eğer An-lo tahta geçerse ben normal olarak, büyük kardeş küçük kardeş gibi izinden gideceğim. Eğer Ta-lo-pien tahta geçerse devleti korumak gerek, keskin bıçağım, uzun mızrağımla sınırlarda bekleyeceğim.

She-t'u kuvvetli, ayrıca cesur ve kahraman idi. Devlet adamları karşı gelmeye cesaret edemediler. Neticede An-lo tahta geçti. Ta-lo-pien tahta çıkamadığı için kalpten An-lo'yu kabul etmiyordu. Her elçi gönderişinde An-lo'yu rahatsız edip, korkutuyordu. An-lo, kontrolü sağlayamadı. Devlet adamları tekrar She-t'u'ya döndüler. Devletin içinde tartışarak dediler ki: "Dört kagan oğlundan en bilgesi, en layığı She-t'u'dur.", Beraberce She-t'u'yu çağırıp, onu tahta davet ettiler.

s. 5450

She-t'u, Sha-po-lüe unvanıyla kagan oldu. Ötüken'de oturmaya başladı. An-lo, Tu-lo (Tola) suyunda oturmaya başladı. Kendini ikinci kagan ilân etti.

Ta-lo-pien, Sha-po-lüe'ye dedi ki: "Ben ve sen hepimiz kagan oğullarıyız. Bütün saygı değerler ve babandan sonra sen şimdi olağanüstü saygı değersin, sadece ben tahtsız kaldım (makamsız). Neden?" Sha-po-lüe, onun A-po Kagan olarak idare ettiği boyların başına dönmesinden endişelendi. Sha-po-lüe'nin Tien-chüe (batı tarafından oturan), unvanı Ta-t'ou (Tardu) olanla da ihtilafı vardı. ßütün kaganlar dört ayrı tarafta ikâmet ediyorlardı.

Sha-po-lüe, çok cesur olduğu için boylarını kuvvetlendirdi. Kuzey tarafında bulunan boyların hepsi korkularından ona itaat ettiler.

Sui reisi tahta geçince Gök-Türklerin tebrik heyeti beklendiyse de, Gök-Türkler çok kin duyuyorlardı.

Ch'ien-chin prenses kendi atalarının soyunun yıkılmasından çok derin üzüntü duyuyor ve gece gündüz ağlayarak, Sha-po-lüe'den Chou'ların intikamını alması için yalvarıyordu. Sha-po-lüe vezirine dedi ki: "Ben ve Chou akrabayız. Şimdi Sui'lerin reisi tahta geçti ve önlenemedi. Bu sebepten karımın yüzüne nasıl bakarım"? Sonra eski Ch'i'lerin Ying eyaleti askeri valisi Kao Pao-ning ile işbirliği yaparak saldırdılar Sui reisi endişe etti. Bir ferman çıkararak, sınırları korumayı Çin seddinin yükseklerini tamir ettirmeyi, emretti. Ayrıca Shang-chu-kuo unvanlı Wu-wei, Yin-shou, You eyaleti garnizonu, Ching-t'ao idarecisi Yü Ch'ing-tse, Ping eyaleti garnizonu kumandanı olmalarını, sınır askerlerinden on binlercesi ile hazırlanmalarını emretti.

Önce Ch'e-tou-wei unvanlı Ch'ang Sun-sheng, Ch'ien-chin prensesi Gök-Türklere sunduğu sırada, Gök-Türk kaganı fevkalâde nişancılığından dolayı onu çok sevmiş ve yaz sonuna kadar alıkoymuştu. Bütün oğullarına, kardeşlerine ve ileri gelen devlet adamlarına onunla yakın dostluk tesis etmelerini emretmiş, onun nişancılık tekniğini kazanmalarını ümid etmişti.

Sha-po-lüe'nin kardeşi Ch'u-lo-hou ki; onun unvanı T'u-li Şad'dır. Halkın gönlünü özellikle kazanmıştı. Sha-po-lüe tarafından kıskanıldı. Kalbinin içinde gizli planlar yaparak Sheng ile yeminle anlaştı. Sheng, onunla çıktığı av seyahatinde kutsal dağlarının, derelerinin durumunu, boylarının kuvvetlisi, zayıfı hakkında öğrenmediği bilmediği kalmadı.

Sonra Gök-Türkler girip saldıracak iken, Sheng, imparatoru mektup göndererek deki ki: "Şimdi her ne kadar bütün Çin emniyette ise de yabancılar halâ diken batırıyor, savaş için şimdi seferberlik ilân edilmiş ise de, onun şimdi zamanı değil, o bir kenara bırakılsın. Ayrıca kendi içlerinde düzensizlik, çekememezlik var. Gizlice plan ve strateji ile orada karışıklık çıkarılabilinir.

s. 5451

She-t'u'nun çatlağı Tien-chüe'nin askerleri kuvvetli dışarıdan desteklenip, içerideki çatlak dışarıya vurulur, içindeki duygular harekete geçirilir ise kendiliğinden gidip savaşır.

Ayrıca Ch'u-lo-hou var ki; She-t'u'nun kardeşi çok kurnaz ve güçlü, halkının kalbini kazanıyor ve devlet adamları tarafından seviliyor. Bu sebeple She-t'u tarafından kıskanılıyor. She-t'u'nun kalbinin içi sıkıntılı, rahat değil, ayak izleriyle ayrılıkları, ihtilafları, huzursuzlukları kapatıyor. Aslında şüphe içinde ve korkuyor.

Ayrıca A-po baş kemirgen bölgesi, onun (She-t'u) arasında, She-t'u'dan korkuyor. Onun liderliğini kabul ediyor. Fakat, kuvetine kendisi karar veremiyor.

Şimdi uzak ile münasebet tesis etmek, yakın ile savaşmak daha uygun olur. Kuvvetliden ayrılıp, zayıf ile ilişki kuralım. Tien-chüe (Tardu)'ye elçi gönderip, dostluk tesis edelim. A-po'ya ortaklık teklifinde bulunalım. Normal olarak She-t'u askerlerini toplayıp, sağda batı tarafındaki toprakları korumaya çalışacaktır.

Aynı zamanda Ch'u-lo'yu kendi tarafımıza çekmek gerekir Hsi[637], Hsi'lerle temasa geçersek, She-t'u'nun gücü bölünür ve sol tarafa doğru dönüp, hazırlanır. Başının içinde kıskançlık ve şüphe sonunda kalbinin içinde durur. 10 sene sonra çıkıp, onunla savaşılır. Böyle bir plandan sonra onun ülkesi boşalır.

İmparator, bunu iyice tetkik ettikten sonra çok mutlu oldu. Bu sebepten dolayı Sheng'ı saraya çağırdı.

Sheng bu sefer kendi ağzıyla tekrar durumu anlattı. Eliyle dağların derelerin resmini yaptı. Onun (She-t'u) gerçek fiili vaziyetini yazdı. Hepsini avucunun içi gibi gösterdi. İmparator içini derin derin çekerek hayran olduğunu belirti. Planın hepsini uygulamak üzere kabul etti.

T'ai-p'u unvanlı Yüan Hui, İ-wu-tao'dan Tardu'nun yanına özel olarak gönderilip kurt başlı sancak sundu. Tardu'nun elçisi geldiğinde onu Sha-po-lüe'nin elçi-

637 Bu boyun asıl ismi K'u-mo-hsi'dir.

sinin üst tarafına oturttu. Savaş arabaları generali olan Sheng, Huang-lung-tao 'dan gönderilerek Hsi, Hsi ve Ch'i-tan'lara hediyeler sunuldu.

İmparatorun emriyle, Ch'u-lo-hou'nun bulunduğu yere selâmıyla haber gönderilip, derin saygı ve selamları sunulup, Çin'e bağlanması teklif edildi. İttifak yapanlar gerçekten harekete geçince neticede kendisinden şüphelenildi.

175 s. 5456

582 yılı

4. ayda Sui'lerin büyük generali Han Seng-shou Chi-t'ou-shan 'da Gök-Türkleri yendi. Shang-chu-kuo unvanlı Li Ch'ung, Ho-pei-shan'da Gök-Türkleri yendi.

5. ayda Kao-pao-ning, Gök-Türk askerleriyle Sui'in Ping eyaletine saldırdı. Gök-Türkler hepsi bir araya geldiler beş kagan dört yüz bin savaşçı Sui'e karşı harekete geçtiler, Çin seddine (Çin sınırlarına) girdiler.

6. ayda Sui'in Shang-chu-kuo unvanlı Li Kuang, Ma-i'de Gök-Türklere yenildi. Gök-Türkler ayrıca Lan eyaletine girdiler. Liang eyaleti askeri valisi Ho-lo Tse-kan, K'o-lo-hai 'da yenildi

175 s. 5458

582 yılı

Kışın onuncu ayda Sui veliahdı Yung, Hsien-yang'a asker yığarak, Gök-Türk hücumlarına karşı hazırlandı. 12. ayda Sui'ler, Ch'in-yüan dükü, Yü Ch'ing-tse'yı Hung-hua 'ya gönderip, asker yığdırtıp, onu oraya yerleştirdiler.

Harekât orduları baş kumandanı Ta-hsi Chang-ju iki bin askerle yola çıktı. Sha-po-lüe Kagan ile Chou-p'an 'da karşı karşıya geldi. Sha-po-lüe'nin ordusu yüz binden fazla oluğu için Çin ordusunda büyük bir korku başladı. Chang-ju ateşli, heyecanlı haliyle bir taraftan savaşırken, bir taraftan hareket ediyordu. Yağmacılar tarafından saldırıya uğrayarak dağıldılar. Sonra tekrar bir araya toplandılar, dört taraftan hücuma maruz kaldılar. Üç gün dönerek savaştılar. Beş subayla birlikte bütün askerler yumruklarıyla mücadele ettiler. Ellerin hepsinde kemik görünür oldu. On binden fazla asker öldü ve yaralandı. Gök-Türkler, gittikçe kızarak güçlerini artırdılar, gitmeye karar verdiler. Chang-ju beş yerden yaralanmıştı. Onun savaşında ölenlerin sayısı 80-90 kişi idi.

İmparator, fermanla Chang-ju'ya Shang-chu-kuo unvanını verdi. Şeref unvanlarına bir tane daha eklendi.

Chu-kuo unvanlı P'ing Yü, İ-fu-po 'ya savunma yapmak için mevzilenirken, Lan eyaleti baş kumandanı Ch'i-lie Ch'ang-ch'a,

Lin-t'ao'yu muhafaza etmeye çalışırken, Shang-chu-kuo unvanlı L: Ch'ung, You eyaletinde savunma hazırlıkları yapılırken, bunların hepsi Gök-Türkler tarafından hezimete uğratıldılar. Neticede Gök-Türkler, askerleriyle serbestçe Mu-hsia ve Shih-men[638] daki iki yolda ilerleyerek, Wu-wei, T'ien-shui, Chin-ch'eng, Hung-hua, Yen-an'a girdiler.

[638] Mu-hsia ve Shih-men bugün P'ing-k'ao vilayetinde bulunmaktadır.

s. 5459

At sığır, koyun vb. hayvanları tükettiler (yağma ettiler).

Sha-po-lüe daha da güneye ilerlemek istiyordu. Tardu kabul etmedi. Askerlerini yanına alıp geri döndü. Bu arada Ch'ang Sun-sheng, Sha-po-lüe'nin oğlu Jan-kan'a yanlış bir şekilde (sahte) Sha-po-lüe'ye "Gök-Türklere karşı Töles'lerin isyan ettiğini ve onun otağına sürpriz bir baskın yapmak istediklerini" söyletti. Bunun üzerine Sha-po-lüe büyük bir endişeye kapıldı. Askerlerini geri çevirip, Çin sınırlarından dışarı çıktı.

175 s. 5460

583 yılı ilkbaharda ikinci ayda Gök-Türkler, Sui'lerin kuzey sınırlarına saldırdılar.

175 s. 5462

583 yılı yaz 4. ay

Gök-Türklerin defalarca saldırması üzerine. Sui'in reisi bir ferman yayınlayarak dedi ki: "Chou ve Ch'i'lere baktığımızda, onlar Çin'i ikiye böldüler. Gök-Türklerin yağmacıları iki ülkeyle de ilişki kurdular. Chou'lar doğudan endişe ettiler, Ch'i'lerin derin dostluk kurmasıdan korktular. Ch'i soyu da batının (Chou), Gök-Türklerle iyi dost olup, zenginleşip kuvvetlenmesinden korktu. Derlerdi ki: "Yağmacıların dostluğunun hafif ve ağırlığına göre devlet tehlikede veyahut emniyette olur. Yani büyük düşmanın üzüntüsü, bir sınırdaki savunmaya azalttırmayı hatırlatıyordu. Ben kötü kişilerle dostluk kurulduğunda çoğunun vahşi olduğundan henüz memnun kalındığını sanmıyorum, desteklendiklerinde de yağma yaparlar.

s. 5463

Onların törenlerine hediye göndermek boşuna harcama değildir. Onlardan gelecek vergileri, gelirleri korur, devletin çok işine yarar. Bundan dolayı mal mülk yağma etmeye girdiklerinde generaller ve diğer savaşçılar ilâve bir şeyler sunsunlar. Yolları üzerindeki halka haber verelim, onlara tarla ve örme (dokuma) işlerinde hizmet etsinler. Sınırlarda iyi duygularla zafer kazandıkları hissine kapılıp kalplerindeki planın tamamlandığını görsünler. Kötülük, çirkinlik ve aptallık gizli (karanlıkta) kalsın. Derinlerdeki (asıl içteki) niyet hiç bilinmesin. Gelecekte büyük belirli gün geldiğinde, Savaşan Devletler zamanındaki eskiden nasıl itaatsizler yola getiriliyordu ise, şimdiki zamanın nefreti ile neticeye gideriz.

Yakınlarda (son zamanlarda) hepsi mağaralarından çıkıp, beraberce kuzey sınırlara saldırıyorlar. Aslında tanrı öfkeleniyor ve eteğindeki baltasıyla en önde gidiyor, şimdi bütün generaller harekete geçsin, birlik içinde hareket edilsin, teslim olanları kabul edin, karşı gelenleri öldürün, onların memurları güneyi seyretmeye cesaret edemesinler. İlelebed vakar bir şeklide itaat etsinler.

Wei-ch'iao'da hizmetçi olarak gönderilen oğul nasıl kullanılmıştı?

En sonunda Wei prensi Shuang ve diğerleri hareket orduları başkumandanları oldular. Sekiz kola ayrılıp, Çin sınırlarına Gök-Türklerle savaşmaya çıktılar. Shuang, Li Ch'ung ve diğer dört generale kumanda ederek Shuo eyaleti yoluna çıktılar. Sha-po-lüe Kagan'la Pai-tao'da karşılaştılar. Li Ch'ung sözle Shuang'a dedi ki:

"Gök-Türkler dört nala zaferden zafere koşuyorlar, bize önem vermemeleri gerek, ayrıca hazırlıksızlar. Az sayıda iyi askerle onlara sürpriz bir saldırı yapıldığında, yıkılabilirler. Bütün generalleri çoğu şüpheye düştüler. Sadece Ch'ang-shih ünvanlı Li Ch'e onun fikrini destekledi. Sonra Ch'ung, 5 bin genç süvari ile sürpriz bir şekilde aniden Gök-Türklere saldırdı. Büyük bir bozguna uğrattı.

Sha-po-lüe, bütün elbiselerini, altın zırhlarını attı. Çayırların arasına daldı ve kaçtı. Onun ordusunda yiyecek yoktu. Kemik tozu onlar için yiyecek olmuştu. Buna ilâve olarak salgın hastalık da çıktı. Gök-Türk halkından olağanüstü çok sayıda kişi öldü. You eyaleti askeri valisi Yin Shou 100 bin süvari ile Lu-lung-sai'a çıktılar. Aniden Kao Pao-ning'e saldırdılar. Pao-ning, Gök-Türklerden yardım istedi. Gök-Türkler kendilerini Sui generallerine karşı korumakla meşgul olduklarından onu kurtaramadılar. Pao-ning kalesini bırakıp Chi-pei'e kaçtı. Ho-lung'daki bütün ilçeler sakin oldu. Shou, onu bir sürü hediyeler vermek suretiyle satın almayı denedi. Ayrıca onun içindekilerine adam gönderdi. Pao-ning, Ch'i-tan'lara sığındı. Orada kendi adamları tarafından öldürüldü.

s.5464

Gök-Türkler elçi gönderip, Sui'ler ile görüştüler. Barış teklifi Sui imparatoru tarafından kabul edilmedi.

5. ayda Sui'in harekat orduları başkumandanı Li Huang, Gök-Türkleri Mo-na geçidinde yenilgiye uğrattı.

Sui'lerin Ch'in eyaleti başkumandanı Tou Jung-ting dokuz süvari kumandanını idare ederek otuzüç bin kişi ile Liang eyaletine çıktı. Gök-Türk A-po Kagan ile Kao Yüe-yüan'de karşı karşıya gelip, savaştılar. A-po defalarca yenildi..

Tam savaş başlayacak iken Gök-Türklere dedi ki; "Askerler suçsuz yere niye ölsünler.

s. 5465

Fakat, her iki taraf da bir kuvetli kahraman kişiyi zafer kazanmak için görevlendirsin". Gök-Türkler bunu kabul edip, saldırmamak için söz verdiler. Bundan dolayı (hemen sonra) bir süvariyi savaşmak üzere gönderdiler. Jung-ting de karşılık olarak Wan Sui'i gönderdi. Wan Sui çabucak onu yenip, kafasını kesip geri döndü. Bunun üzerine Gök-Türkler çok şaşırdılar, tekrar savaşmaya cesaret edemediler. Sonra barış yemini edip, ordularını topladılar ve gittiler.

Ch'ang Sun-sheng, Jung-ting'in ordusunda P'ien-chiang (Kanat generali) olduğu zaman A-po'ya elçi olarak gidip, dedi ki: "She-t'u her gelişinde (Çin'e saldırışında) savaşlarının hepsinde büyük zaferler kazandı. A-po girdiğinde ise sadece yenildi. Bu Gök-Türklerin ayıbıdır. Ayrıca She-t'u ile A-po askeri güç bakımından düşmanlar. Şimdi She-t'u'nun zafer günü, halkı kötü ruhlardan etkileniyor. A-po avantajlı değil doğuştan yüz karası var. She-t'u, kendi eski planını tamamlamak için A-po'ya dönüp, cezalandırma maksadıyla kuzeyi yıkacaktır. Kendi gücünün ölçüsünü öğrenmek arzusundadır. Ona karşı korumalısın." A-po'nun elçisi Çin'e geldiğinde Sheng tekrar ona dedi ki:" Şimdi Tardu ile Sui barış halinde ve bundan dolayı She-t'u onu kontrol edemiyor. Kagan, neden göğün oğluna bağlanmıyor? Tardu ile birleşin, güçler birleşince kuvetli olursunuz. Bu şekilde bütün planlar gerçekleşir. Neden taşıdığın yüz karasını askerlerinle toprağa gömmüyorsunuz? Hemen She-t'u'ya dönüp onun şerefsizliğini katletmiyorsunuz?"

A-po, bunu kabul etti, Sheng'la beraber elçisini Çin sarayına gönderdi.

Sha-po-lüe, A-po'nun cesaretini ve gücünü kıskanıyordu. Kendisi Pai-tao yenilgisinden dönünce, A-po'nun, Sui ile anlaştığını duydu. Bu sebeple önce kuzeye döndü. Ve kuzey merkeze büyük bir saldırı yaptı. Ağır bir yenilgiye uğrattığı A-po'nun annesini yakaladı ve onu öldürdü. A-po geri çekildikten sonra ileri gitmeden batıya Tardu'nun yanına kaçtı. Tardu çok kızdı. Askerlerini toplayarak doğuya doğru ilerledi. Ona bağlananların sayısı yüz bin süvariyi bulmuştu. Sonra Sha-polüe ile karşılıklı savaştılar defalarca galip geldi. Eski topraklarını tekrar ele geçirdi. Askeri gücünü arttırıp, çok kuvetli bir hale geldi.

T'an-han Kagan, A-po'ya yaklaştı. Sha-po-lüe zorla T'an-han Kagan'ın halkını ele geçirdi ve onu yalnız bıraktı. Perişan olan T'an-han, Tardu'nun yanına sığındı. Sha-po-lüe'nin kardeşi Ti-chin-ch'a başka bir boyu idare ediyordu ve Sha-po-lüe ile aralarında anlaşmazlık (çatlak) vardı. O da isyan edip, milletiyle A-po'ya dönerek, ona bağlandı. Askerlerini de birleştirdiler. Hepsi Ch'ang-an'a elçi göndererek barış ve yardım rica ettiler. Sui reisi (imparatoru) hepsine izin vermedi.

175 s. 5466

583 yılı

6. ayda Gök-Türkler, You eyaletini işgal etti. Sui'in You eyaleti baş kumandanı Kuang Tsung,Chuang dükü Li Sui, 3 bin süvari ile karşılarına savunma yapmaya çıktı. On gün durmadan savaştı. Subayların çoğu öldü. Bunun üzerine Sha-ch'eng'a kaçtı. Gök-Türkler burayı da kuşattılar. Kalenin duvarları sağlam olmadığı için müdafaa edilemezdi. Sabah karanlığından akşam karanlığına kadar savaşıldı. Ayrıca yiyecek de yoktu. Her gece düşmanların barakalarına yağma için gittiler. Sürü hayvanlarından ele geçirip, askerin ihtiyacı olan darıyı taşıdılar. Gök-Türkler bunu anladılar, çok büyük hazırlık yapıldı. Her gece hazır vaziyette beklenildi. Li Sui ordusu aç bir halde arabayla düşmanla karşılaştılar, çoğu ölüp, düşman eline geçti. Ertesi gün yüzden fazla kişi ile kaçarak kaleye döndü. Çoğu yaralanmış vaziyette idi, savaşacak halleri yoktu. Gök-Türkler, onu teslim almak fikrinde idiler. Elçi gönderip, Sui'e dediler ki: "Eğer gelip, teslim olursanız, tegin unvanını veririz". Li Sui, kabul etmedi, askerlerine dedi ki: "Sui gömülsün, savaşçılar gitsin, suçlu olanların on bin kere ölmesi gerek, şimdi, devlete fedâkârlık için hayatı fedâ etme zamanı, sen bekle, ben öleyim o zaman teslim olunabilinir. İsteyen dağılıp, kaçabilir, köyüne yurduna dönmeye gayret eder. Eğer şerefli haysiyet gören olursa Sui'in fikri yoluna gelir". Sonra kılıcıyla aniden ileri atılıp, tekrar iki kişi öldürdü. Gök-Türkler önce şaşırdılarsa da onu okla öldürdüler.

Sonbahar, 7. ayda onun oğluna asillik verildi.

175 s. 5467

583 yılı

8. ayda Sui'lerden Shang-shu-tso-p'u-she unvanlı Kao Kung, Ning eyaleti yoluna, Nei-chien unvanlı Yü Ch'ing-tse, Yüan eyaleti yoluna çıktılar. Aniden Gök-Türklere saldıracaklardı.

176 s. 5473

584 yılı

2. ayda Gök-Türklerin Su-ni boyu, kadın erkek 10 binden fazla insanla Sui'e bağlandı.

Gök-Türk Tardu Kagan, Sui hanedanına müttefik olmayı teklif etti.

176 s. 5475

584 yılı 9. ay

Gök-Türk, Sha-po-lüe Kagan, bir kaç defa Sui tarafından mağlup edildi. Sonrada evlilik yoluyla ittifak yapmayı teklif etti. Ch'ien-chin prenses kendisi soyadının Yang-shih olarak Sui reisinin kızı şeklinde değiştirilmesi rica etti. Sui reisi reisinin kızı şeklinde değiştirilmesini rica etti. Sui reisi, K'ai-fu-i-t'ung-san-ssu unvanlı Hsü P'ing-ho elçilik vazifesiyle Sha-po-lüe'ye gönderdi. Ch'ien-chin prensesin unvanını Ta-i Prenses şeklinde değiştirdi.

s. 5476

Sha-po-lüe elçiyle mektup göndererek dedi ki: "Ts'ung-t'ien-sheng-ta-T'u-chüe-t'ien-hsia-hsien-ch'eng-t'ien-tzu-i-li-chü-lü-she-mo-ho-sha-po-lüe-k'o-han, (Tanrıda bolmuş, büyük Gök-Türk yeryüzünün bilge göğün oğlu il küllüg şad Baga) büyük Sui imparatoruna mektup gönderir. İmparator eşimin babası ve de benim kayın pederimdir. Kızınızın kocası olduğumdan oğlunuz statüsündeyim. Her ne kadar sınırlarımız (bölgelerimiz) farklı ise de hissedilen fikirler tek, şimdi oğuldan oğula torundan toruna on bin nesil müttefikliğimiz devam edecek bu ülkenin atları, koyunları, hepsi imparatorun sürüsüdür. Oradaki ipekli kumaşlar vb. zenginlikler bu ülkenin mallarıdır."

İmparator tekrar mektupla dedi ki: "Büyük Sui'in Göğün oğlu, Büyük Gök-Türk Sha-po-lüe Kagan'ın mektubunu aldığımda çok iyi fikirde oluğunu öğrendi. Mademki, Sha-po-lüe'nin babasıyım, şimdi, Sha-po-lüe'yi oğlumdan farklı görmüyorum. Büyük vezirimi kızımı ziyaret etmesi için gönderdiğimde, Sha-po-lüe'yi de ziyaret edecek". Shang-shu-you-p'u-she unvanlı Yü Ching-tseyi Sha-po-lüe'ye elçi olarak gönderdi. Araba süvarileri generali Ch'ang Sun-sheng, ona yardımcı tayin edildi.

Sha-po-lüe askerlerini ve değerli şeylerini dizdi. Oturarak Yü Ch'ing-tse'yı karşıladı. Hasta olduğunu ifade idip, kalkamadığını söyledi. Ayrıca dedi ki: "Biz bütün atalarımızdan beri insanların önünde eğilmeyiz."

Ch'ing-tse, onu azarladı ve ikaz etti. Ch'ien-chin prenses özel olarak Ch'ing-tse'ya dedi ki: "Kagan kurt gibi vahşi karakterlidir. Çok mücadeleler geçirdi. İnsanları ısırabilir".

Ch'ang Sun-sheng, Sha-po-lüe'ye dedi ki: "Gök-Türkler ve Sui ikisi de büyük ülke göğün oğlu, kagan ayağa kalkmıyor; nasıl karşı gelmeye cesaret ediyorsunuz? Fakat, hatun imparatorun kızı oluyor, o halde kagan büyük Sui'nin damadıdır. Nasıl kayınpederine saygı göstermez?"

Kagan gülerek toygunlarına (ta-kuan) dedi ki: "Eşimin babası önünde ayağa kalkmam gerekiyor".

s. 5477

Sonra ayağa kalkıp başını öne eğerek selâmladı. Diz çökerek imparatorun mektubunu alıp, kafasına götürdü. Bu sırada çok utandı, orada olanların hepsi üzüntülerinden ağlamaya başladılar. Ch'ing-tse" tekrar vassallığını ilân etmesini istedi. Sha-po-lüe etrafındakilere "nasıl vassalığımı söylerim?" dedi. Solu ve sağındakiler" Sui diliyle vassallık, kölelik gibi" dediler.

Sha-po-lüe dedi ki: "Büyük Sui Göğün oğlunun köleliğini kabul ediyorum. Yü, vezirin gücünü de dedi. Ch'ing-tse'ya bin baş at sunup kız kardeşiyle evlendirdi.

176 s. 5482

585 yılı 6. ay

Önceden Gök-Türk A-po Kagan ile Sha-po-lüe arasında çatlak vardı. A-po gittikçe bir sel gibi kuvvetlendi. Doğuya ilerleyip Tu-chin'e erişti (ele geçirdi). Batıya Altay dağlarını aştı. Kui-tsu (Kuca), T'ie-le (Töles), İ-wu (Hami) ve bütün batı bölgeleri Soğdlarının hepsi ona bağlandı. Unvanları Batı Gök-Türkleri oldu.

Sui'lerin reisi üst büyük general Yüan Ch'i elçi olarak, A-po'nun nezdine gönderildi. Bu elçi onu aziz kıldı.

Sonbaharda 7. ayda Gök-Türk Sha-po-lüe, Tardu tarafından sıkıştırıldı. Ch'i-tan'lar korktular. Acele Sui'e elçi göndererek Sha-po-lüe zor durumda olduğunu, boylarıyla çölün güneyine geçip Pai-tao-ch'uan 'a yerleşmek istediğini bildirdi.

Sui reisi buna müsaade etti. Chin prensi Kuang'a askerleriyle gidip, onu almasını ve refakat etmesini emretti. Elbise ve yiyecek verildi. Arabalar, hizmetçiler bağışlandı.

Bunun üzerine Sha-po-lüe, batıya A-po'ya saldırdı ve onu bozguna uğrattı. Ayrıca A-po'nun ülkesi boşalmıştı. Onun annesine ve karısına saldırdı. Çinli subaylar tarafından sürpriz bir saldırıya uğrayan A-po yenildi. Bunların hepsi Sha-po-lüe tarafından ele geçirildi.

s. 5483

Sha-po-lüe çok sevindi, kuzeyin en ıssız yerlerine kadar kendisine bağladı (Chi (çöl) sınır olmuştu).

Bu vesileyle imparatora elçi göndererek "Gökte iki güneş olmadığı gibi yerde de iki kral olamaz. Büyük Sui'in imparatoru gerçek imparatordur.

Nasıl askerlerimle karşı tehlike oluşturabilirim? Aşırılan isim unvanla. Şimdi size büyük hayranlık ve saygı duyuyorum. Geri dönme sebebi var, saygıyla diz çöküp, alnımı yere sürüyorum. İlelebed yabancılar itaat edecek".

Sonra oğlu K'u-ho-chen 'ı Çin sarayına gönderdi.

8. ayda K'u-ho-chen, Ch'ang-an'a vasıl oldu.

Sui reisi bir fermanla dedi ki: "Sha-po-lüe ile her ne kadar barış akdedilmiş ise de (aslında) iki ülke gibi şimdi vassal prenslik olarak tek vücud gibi değiştirilmesi (idare edilmesi) uygundur."

Bu sebeple kurban sunma tapınağında uzaklara ve yakınlara ilân edilmesini emretti. Sha-po-lüe'ye ferman sunuldu ise de özel unvan verilmedi.

K'u-ho-chen için iç-sarayda eğlence tertip edildi. Bu sırada imparatoriçeye takdim edildi. Çok fazla hürmet edildi. Sha-po-lüe, bundan çok memnun oldu. Kendisi yazları hediye göndermeyi hiç kesmedi.

176 s. 5485

586 yılının 1. ayında Sui'ler, Gök-Türklere takvim (Çin saltanat devresi) bağışladılar.

176 s. 5489

587 yılı 2. ay

Gök-Türk Sha-po-lüe Kagan, oğlunu elçi olarak gönderip, Sui'e vergi sundu. Heng ve Tai eyaletleri arasında av yapmak için izin istedi. Sui reisi ona müsaade etti. Ayrıca adam gönderip içki ve yiyecek sundu.

Sha-po-lüe'nin uzun ömrü ölümüyle sona erdi. Sui sarayındaki bütün işleri üç gün durduruldu. T'ai-ch'ang unvanlı kişiyi onun cenazesinde kurban kesmek üzere (Gök-Türklere) gönderdi.

Sha-po-lüe'nin oğlu Yung-yü-lü 'nün çekingen ve zayıf olması sebebiyle onu bir kenara iterek yerine kardeşi Yabgu Ch'u-lo-hou'nun geçmesini emretmişti.

Yung-yü-lü, Ch'u-lo-hou'ya tahta geçecek iken adam gönderdi. Ch'u-lo-hou dedi ki: "Biz Gök-Türklerde, Mukan Kagan'dan beri olageldiği üzere esas kadından doğan çocuklardan küçük kardeşler büyük kardeşlerin yerine geçmiştir. Zorla ele geçirip, önceki ataların usulleri bir kenara atılıp, saygı gösterilmiyor. Sen tahta geçersen, ben seni selâmlamaktan korkmam."

Yung-yü-lü dedi ki: "Amcam ve benim babam ayrı vücud iseler de birleşmişlerdi. Ben onların çocuğuyum. Fakat, nasıl? çocuktan aslında isyan geleceği fikrine düşersiniz. Amcam gençlere tenezzül mü ediyor? Ayrıca babamın emri var. Onu mu çiğneyeceğiz? Nasıl kaldırabiliriz, amcamın hiç şüphe etmemesi arzusundayım". Sonra elçi göndererek beş altı kişiyle bağlılığını açığa vurdu. Nihayet Ch'u-lo-hou tahta geçti. Mo-ho (Baga) Kagan unvanını aldı. Yung-yü-lü, yabgu oldu. Çin'e elçi gönderip sözle bağlılığını bildirdi.

Sui elçisi araba ve süvari generali Ch'ang Sun-sheng özel elçi olarak ona gidip, selâmladı, sancak sunup desteklediğini ilân etti. Mo-ho (Baga) Kagan cesurdu, ayrıca çeşitli planları vardı. Sui'in sancak ve davul sunmasıyla batıya A-po'ya ani bir hücum yaptı. A-po'nun askerleri Sui'den yardım almış olduğu için çoğu gelip teslim olma dileğinde bulundular. Bunun üzerine A-po canlı olarak yakalandı. Çin imparatoruna mektup gönderip onun öldürülmesinin emredilmesini rica etti. bunun üzerine Sui'lerin reisi bir müzakere yaptı. Yüe An-kung, Yüan Hsie, onun (A-po) başının kesilip bir direğe asılmasını teklif etti. Wu-yang dükü Li Ch'ung canlı olarak saraya getirtilip öldürtülmesini teklif ettiler. Böylece halka gösterilecekti. Sui reisi Ch'ang Sun-sheng'a dönerek dedi ki:" Bakan bu konuda ne düşünür?" Sheng, karşılık olarak: "Eğer Gök-Türkler anlamsız bir şekilde saldırırlarsa, onların cezalandırılmasına ihtiyaç olacak. Şimdi onlarda büyük kardeş-küçük kardeş birbirlerini öldürüp, yıkıyorlar. A-po'nun kötülüğü devleti taşıyamaması değil, çok kötü mali sıkıntıda olmasından, ele geçirelim ve birleşelim, uzak yolların yakın olmasından korkuyorum. İkisinin kalması gibi değil" dedi.

Sol P'u-she unvanlı Kao Kung "et ve kemik birbirini parçalıyor. Güveyi kışkırtalım (birbirlerini daha çok yesinler) "dedi. Sui reisi kabul etti.

176 s. 5498

588 yılı

Gök-Türk Mo-ho (Baga) Kagan batıya doğru komşu ülkeye aniden saldırdı. Başına boş bir ok saplandı ve öldü. Devlet adamları onun yerine Yung-yü-lü'yü tahta geçirdiler. Unvanı Hsie-chia-ch'i-to-na-tou-lan Kagan oldu.

177 s. 5517

589 yılı 11. ay

Yüe-an dükü Yüan Hsie, imparatora Gök-Türk askerlerinin Ch'en'larla olan savaşlarında kullanmayı tavsiye etti ise de imparator, Gök-Türklerin dağları dereleri bilmediklerini ileri sürerek kabul etmemişti.

177 s. 5521

589 yılı

Bundan sonra Gök-Türkler, Çin sarayına geldi. İmparator onlara dedi ki: "Siz Chiang-nan 'da bulunan Ch'en ülkesinin göğün oğlunun olduğunu duydunuz!" karşılık olarak duyduk dediler.

İmparator etrafındakilere Gök-Türklere, Han Ch'ih-hu'yu ziyarete gitmelerini emretmeden önce dedi ki: "Bu Ch'en ülkesinin göğün oğlunun olduğunu göstermektedir". Ch'ih-hu, çok kızgın bakışlarla baktığı için Gök-Türkler korktu ve onun yanına görmeye gidemedi.

178 s. 5542

593 yılı yazında

İmparatorun yıkmasıyla Ch'en Shu-pao, kaçıp Gök-Türklere Ta-i prensesin yanına gizlendi. Prenses eski soyunu araştırdığı için kalbi genelde rahat değildi. Ch-'en, ona başından geçenleri anlattı. İmparator, bunu duydu ve çok kızdı. Yavaş yavaş sunulan şeyleri azalttı. P'eng dükü Liu Ch'ang, önce Chou prensesini destekledi. Başıboş insanlardan Yang Ch'in mağlup oldu, Gök-Türk ülkesine girip, sığındı. Yanlış sözler ile Liu Ch'ang'ı kandırarak, onun karısını isyana teşvik edip, Sui'e saldırtmak istiyordu. Ch'in'i Ta-i prensese gönderip, gizlice askerler ile sınıra tecavüz etmekten bahsetti. Tou-lan Kagan da ona inandı. Vergi gönderme işini durdurdu. Bir çok defa sınırlara saldırdı.

İmparator, Ch'ang Sun-sheng'ı Gök-Türklere elçi olarak gönderip, onların durumu hakkında casusluk yapmasını emretti.

Prenses, Sheng'ı görünce, kötü sözler söyledi ve saygı göstermedi. Ayrıca orada bulunan özel Soğd'lulardan An-sui-chia ile Yang Ch'in'i plan için görüşmeye gönderdi. Tou-lan teşvik etti.

Sheng, başkente geri döndü. Duyduklarının hepsini imparatora rapor etti.

İmparator tekrar Sheng'ı Gök-Türk ülkesine göndererek Ch'in'in geçmişini açıklamasını emretti. Tou-lan ilgilenmedi. Üstelik dedi ki: "Biz misafirleri ülke-

mizde renklerine bakmadan değerlendiririz. Sheng, onun Ta-kuan'(toygun)larından birine rüşvet vererek olan biteni anlattı. Gece gizlice yakalatıp, Tou-lan'a gösterdi. Bu şekilde prensesin bütün gizli işleri açığa çıktı. Devlet adamları alay ettiler, Tou-lan utandı. An-sui-chia ve adamları Tou-lan tarafından hapse atıldı. Aynı zamanda Sheng'a mükafâtlar verdi. İmparator çok memnun oldu, onun unvanlarına K'ai-fu-i'lik ayarında 3 makam daha tevcih etti. Yine Gök-Türkler arasına prensesin unvanının kaldırıldığını bildirmek için gönderdi. Nei-shih-lang unvanlı P'ei Chü, Tou-lan Kagan'dan prensesin öldürtülmesinin rica edilmesini teklif etti.

Ch'u-lo-hou'nun oğlu Jan-kan, T'u-li Kagan unvanını almış ve kuzey taraflarda oturmaya başlamıştı. Çin'e elçi gönderip, evlilik teklifinde bulundu. İmparatorun, P'ei Chü vasıtasıyla "Ta-i prensesi öldürürseniz evlilik teklifinizi kabul ederiz" şeklinde cevabını bildirdi.

T'u-li tekrar Tou-lan'a iftira attı (onu suçladı). Bunun üzerine Tou-lan, kızdı, prensesi öldürdü. Sonra temsilci gönderip evlilik teklifinde bulundu. Sarayda müzakere yapılıp kabul edildi. Bu sırada Ch'ang Sun-sheng dedi ki: "Ben müşahede ettim ki; Yung-yü-lü güvenilir değil ve tekrar isyan edebilir. Tien-chüe (Tardu) ile direk (doğrudan) anlaşmazlığı var. Onun devletini kendine bağlamak istiyor Her ne kadar evlense de netice de isyan edecek ve gidecektir. Şimdi eğer Shang prensesi alırsa yüksek ve muhterem tabiyetinize girer. Tardu ve Jan-kan onun gücünü kabul ederler. Kuvvetlenir ve sonra isyan eder. Arkasından kötü planlar yapmasından korkarım. Diğer taraftan Ch'u-lo-hou'nun oğlu Jan-kan'da saygı var. Neticede şimdi iki taraftan önce o evlilik ilişkisini kurmak için müracaat etti. Müsaade edilmezse güneye hareket etmesi istenir, askeri az kolayca pasifize edilebilinir. Yung-yü-lü'nün düşmanlığa karşı kullanılarak kolayca sınırları savunabilir."

İmparator mükemmel dedi.

Tekrar elçi olarak Jan-kan ile konuşup etkilemesi için ona gönderdi. Shang prensesini gönderilmesini kabul etti.

178 s. 5558

597 yılı 8. ay. Gök-Türk T'u-li Kagan gelip, bir prenses ile evlenmesi teklifinde bulundu. İmparator büyük tevazuu göstererek" altı şeref, kibarlık (rites, ceromony honor, (Liou-li)" nin öğretilmek suretiyle ailesinden (Tsung-nü) bir kızı An-i prenses unvanı ile ona gönderdi.

İmparator, Tou-lan'ı saf dışı etmek istiyordu. Bunun için Ona (T'u-li) özellikle çok zengin bir tören düzenlendi. T'ai-ch'ang unvanlı Niu Hung, Su Wei, Ming-pu-shang-shu olan Hu Lü-ch'ing sırasıyla elçilik yaptılar.

T'u-li kuzey tarafta oturuyordu. Yani henüz reis idi. Ch'ang Sun-sheng, ona halkına liderlik ederek güneye hareket etmesini Ötüken'de oturmasını söyledi ve çok fazla hediye bağışladı.

Tou-lan kızarak dedi ki: "Ben büyük kaganım Jan-kan gibi değilim. İsyan ediyorum." Sonra Çin sarayına vergi göndermeyi durdurdu. Acele gelip, sınırlardaki mevzileri ve yerleşme yerlerini yağma etti.

T'u-li olacakları anladığı zaman hemen casusluk ederek adam gönderip, rapor etti. Bu sebeple sınırlardaki üstler her saldırı öncesi hazırlandı.

178 s. 5563

599 yılı 2. ay

Gök-Türk T'u-li Kagan, Ch'ang Sun-sheng'a, Tou-lan'ın yapacağı saldırıların planlarını ve Ta-t'ung kalesine saldırmak istediklerini rapor etti.

İmparator, fermanla Han prensi olan Liang 'ı baş kumandan tayin etti. Shang-shu, Sol P'u-she olan Kao Kung, Shou-chou yoluna, Sağ P'u-she unvanlı Yang Su, Ling-chou yoluna Shang-chu-kuo unvanlı Yen Jung, You eyaleti yoluna Tou-lan'la çarpışmak için çıktılar. Hepsi Han prensinin idari desteği altında idiler. Sonra Han prensi beklenmedik bir şekilde savaşa yanaşmadı.

Tou-lan, bunu duydu, Tardu Kagan ile birleşti. Ortak ordu ile aniden T'u-li'ye Çin seddinin dışında saldırdılar. Büyük bir savaş oldu. T'u-li büyük bir bozguna uğradı. Tou-lan, onun bütün ağabey kardeş oğul ve yeğenlerini öldürdü. Sonra nehri geçip Wei-chou 'ya girdi. T'u-li'nin yeniden boyu dağılıp perişan olmuştu. Gece Ch'ang Sun-sheng ile beraber beş süvari ile güneye hareket ettiler. Sabaha kadar 100 li'den fazla yürüdüler. Bu arada birkaç yüz süvari topladılar. T'u-li ve yanındakiler şöyle bir plan yapıyorlardı: "Şimdi askerler mağlup olmuş bir şekilde Çin'e giriyorlar, aşağı düşmüş bir insan olarak! Büyük Sui göğün oğlu bize nasıl saygı gösterir?"

Tien-chüe (Tardu) her ne kadar geliyor idi ise de aslında zulmü kini, garazı yoktu. "Eğer eskiden ona sığınmış olsaydık, hayatta kalmamız mümkündü". Ch'ang Sun-sheng, onun ne demek isteğini biliyordu. Bunun için hemen gizlice Fu-yüan garnizonuna adam göndererek, acele işaret ateşi yakmalarını emretti. T'u-li dört tane ateşin her bir tarafta yandığını görünce, Sheng'a sordu. Sheng da cevap olarak "kale yüksek ve sarp bir yerde, uzaktan gelen yağmacıları görmek için, Bizim ülkemizin usulüne göre eğer gelen yağmacı çok ise üç işaret ateşi, büyük bir kuşatma varsa (her taraftan saldırı var ise) dört ateş yakarlar. Şimdi görülen düşman çok ve de yakın olmalı" dedi.

T'u-li çok korktu, yanındakilere hitaben dedi ki: "Takip edenler zaten çok sıkıştırmış durumda hemen kaleye sığınalım". Sonra acele kaleye girdi. Sheng, onun Ta-kuan'ı (Toygun) Chih-shih,'yı boyuna kumanda olarak bırakıp, kendisi T'u-li ile hızla saraya doğru yola çıktı.

Yazın 4. ayda T'u-li, Ch'ang-an'a vasıl oldu. İmparator çok memnun olup, Sheng'a bundan dolayı Hsün-wei-piao-ch'i

s. 5564

Generalliği unvanını tevcih etti. Üstelik Gök-Türkleri gözetme göreviyle vazifelendirdi.

178 s. 5564

599 yılı yaz 4. ay.

İmparator, T'u-li ile Tou-lan'ın elçisi Yin-t'ou Tegin kendi aralarında anlaşmalarını emretti. T'u-li durumu açıkladı. İmparator, ona çok cömert ve nazik davrandı.

Tou-lan'ın kardeşi Yü-su-lu, karısını çocuklarını bir kenara atıp, T'u-li ile Çin sarayına geldi. İmparator çok memnun oldu. T'u-li'ye ona çok fazla hediye ve mücevher ile onun kalbini etkileme görevini verdi.

Kao Kung, Shang-chu-kuo unvanlı Chao Chung-ch'ing'i üç bin askerle öncü kuvvet olarak gönderdi. Tsu-li dağına vardığında Gök-Türklerle karşılaştı. Yedi gün sonra büyük yenilgiye uğrattı. Ch'i-fu-po'ya kadar takip etti. Tekrar yenilgiye uğratıp, binden fazlasını yakalayıp, on binden fazla hayvanını ele geçirdi.

Gök-Türkler tekrar kuvvetlendiler ve harekete geçtiler. Chung-ch'ing hazırlandı. Dört taraftan çarpışma ile toplam beş gün savaş oldu. Kao Kung'un çok sayıda askerinin gelmesi sonucu ortak saldırı nihayetindeki Gök-Türkler yenilip, geri çekildiler. Çin ordusu Pai-tao 'a kadar takip edip, Ch'in-shan'dan transit geçip, yedi yüz li'den fazla gittikten sonra geri döndü.

Yang Su 'nun ordusu Tardu ile karşılaştı. Bütün generaller, Gök-Türkler ile savaşmadan önce onların aniden kaçıp giden süvarileri için plan yaptılar. Savaş arabaları ve süvarilerin beraber hareket etmesini kararlaştırdılar. Geyik boynuzu gibi düzenlenen arabaların ortasında süvariler yer aldı.

Yang Su dedi ki: "Bu zor bir yola benzer, ayakta yürüyerek kazanılmaz. Neticede bütün eski usuller bir kenar atıldı. Bütün ordulara süvari şeklinde tertiplenmeleri için emir verildi. Tardu, bunu duyunca çok sevindi, "Tanrı'nın bize lütfu" dedi. Sonra atından inip, göğe yöneldi ve selâmladı (eğilmek suretiyle).Yüz binden fazla süvariyle ileriye doğru harekete geçti. Bu arada Shang-i-t'ung-san-ssu olan Chou Lo-hou dedi ki: "Yağmacıların hazırlığı henüz tamamlanmadı. Hemen saldırıya geçmeyi teklif ediyorum". Önce süvari birlikleri savaşa tutuştu. Sonra, çok sayıda piyade askerleri onu takip etti. Gök-Türkler büyük bir yenilgiye uğradılar. Tardu ağır bir şekilde yaralandı ve kaçtı, yaralananların ve ölenlerin haddi hesabı yoktu (sayılmayacak kadar çoktu). Onun halkı büyük bir üzüntü içinde oradan uzaklaştı.

178 s. 5566

Gök-Türklere süpriz bir saldırı yapıldı. Pai-tao'dan çıkıldı, Chi-pei 'e girmenin planları yapıyordu. Elçi gönderip asker rica etti. Yakın vezirler Kung'un isyan edeceğini açıkladılar. İmparator, bunlara cevap vermedi. Kung, Gök-Türkleri yenince geri döndü.

178 s. 5568

599 yılı kışın 10. ayda, Gök-Türk T'u-li Kagan, İ-li-tou-ch'i-min Kagan oldu. Çin dilinde anlamı "fikri sağlam güvenilir" idi.

Gök-Türklerden Ch'i-min'e bağlananların sayısı on binden fazla idi. İmparator, Ch'ang Sun-sheng'a elli bin kişi ile Shuo eyaletinde Ta-li kalesini inşa etmesini ve onları oraya yerleştirmesini emretti. An-i prenses öldüğü zaman, Sheng'ı yeniden özel olarak gönderip, İ-ch'eng prensesi ona sunarak evlendirdi. Sheng, İmparatora şöyle bir rapor verdi: "Jan-kan'ın boyu, ona bağlananların nüfusu büyük bir hızla artıyor, her ne kadar kalenin içinde iseler de halâ Yung-yü-lü tarafından ele geçirilebilirler. Sükunet içinde ikâmet edemezler. Wu-yüan'e nakledilmelerini teklif ediyorum. Nehir tabii sınır olur, Hsia ve Sheng eyaletleri arasında doğudan batıya nehir geliyor. Kuzeyden güneye dört yüz li uzunluğunda bir kanal kazılsın,

onun içine yerleşmeleri emredilsin, burada kendi sevdikleri meslekleri olan hayvancılıkla vazifelendirilsinler".

İmparator uygun buldu.

Ayrıca, Shang-chu-kuo unvanlı Chao Chung-ch'ing'e yirmi bin sınır askeriyle Ch'i-min'i Tardu'ya karşı koruması emredildi. Tai eyaleti baş kumandanı Han Hung, piyade ve süvariler on bin sınır askeriyle Ch'i-min'i Tardu'ya karşı koruması emredildi. Tai eyaleti başkumandanı Han Hung'un ordusu büyük bir yenilgiye uğradı. Chung-ch'ing'in kendisi Yüe-ning garnizonunda yolunu kesti. Bu arada binden fazla baş kesti.

İmparator, Yüe dükü olan Yang Su'ya, Ling eyaletine, hareket ordusu baş kunadanı Han Seng-shuo'ya Ch'ing eyaletine çıkmaların emretti.

T'ai-p'ing dükü Shih Wan-sui, Yen eyaletine çıktı. Büyük General Wei, Wei, Yao-pien, Ho eyaletine Tou-lan'la savaşmak için çıktılar. Kumandanlar daha Çin sınırlarından çıkmadan, 12. ayda Tou-lan kendi boyu tarafından öldürüldü, Tardu kendini Pu-chia Kagan ilân etti. Onun ülkesinde büyük karışıklık meydana geldi.

Ch'ang Sun-sheng, imparatora dedi ki: "Şimdi savaş orduları sınırlardan yukarı bakıyorlar. Savaşta başarı var (Gök-Türkler) kendi aralarında ayrılıyorlar, onları teslim olmaya çağıralım, hepsi teslim olacaklar. Jan-kan'ın gönderilip, dağınık boyları bir araya toplamasını rica ediyorum".

İmparator kabul etti. Bu şekilde çok fazla Gök-Türk boyu teslim oldu.

179 s. 5571

600 yılı

Yazın 4. ayda Gök-Türk Tardu Kagan, Çin sınırlarına saldırdı. İmparator bir fermanla Chin prensi olan Kuang, Yang Su ile, Ling-wu-tao'ya, Han prensi olan Liang, Shih Wan-Sui ile Ma-i-tao'ya çıkıp, onunla çarpışmalarını emretti.

Ch'ang Sun-sheng, teslim olan insanların kumandanı sıfatıyla Ch'in eyaleti harekât ordusu baş kumandanı iken Chin prensi, askeri vazifeli memur oldu.

Sheng, Gök-Türklerin içme kaynaklarına kolayca zehir akıtılabileceğini tahmin ediyordu. Bu sebeple çeşitli zehirleri onların su kaynaklarının yukarılarına akıttı. Gök-Türk halkının ve hayvan sürünlerinin bu sudan içenlerinin çoğu öldü. neticede bağırarak dediler ki: "Gök suyu bulandırdı. Bizi mahvedecek" Sonra gece kaçtılar. Sheng, onları takip etti, binden fazlasının kafasını kesti.

Shih Wan-sui, Çin sınırlarının dışına çıktı. Ta-chin-shan'a vardı. Burada Gök-Türklerle karşılaştı. Tardu elçi göndererek şöyle sordu. "Sui generali kim?"

Hou-chi, karşılık olarak dedi ki: "Shih Wan-sui", Gök-Türkler tekrar sordu: "Tun-huang'ın savunmasını yapan kişi mi?" Hou-chi "evet, o" dedi. Tardu korktu ve geri çekilip gitti. Wan-sui hızla onu yüz'den fazla takip etti. Ch'i'ye (çöle) bir kaç yüz li girdi. Gök-Türkler uzaklara kaçtılar. Geri döndü.

İmparator fermanla Ch'ang Sun-sheng'ı

s. 5572

Ta-li kalesine yeni bağlananları pasifize etmek için gönderdi. Tardu tekrar kardeşi ve oğlu İlteber (Ssu-li-fa)'yı Chi'nin doğusuna gönderip, Ch'i-min'e sal-

dırtmak istedi. Sui imparatoru tekrar asker gönderip Ch'i-min'e gelecek saldırı yollarını korudu. Bunun üzerine ilteber çöle geri döndü. Ch'i-min, imparatora temsilci göndererek teşekkür etti ve dedi ki: "Büyük Sui'in Bilge kaganı ahaliye acıyıp, merhamet etti. Gök saklamıyor, yer biliyor. Jan-kan kuru ağaç gibi idi. Değişip, yapraklı oldu. Kuru kemik gibi idi. Değişip et oldu. Bin soy idi, on bin oldu. Genelde Büyük Sui'in at ve koyunları için vazifeliler." İmparator, yine Chao Chung-ch-'ing'i Ch'i-min için Chin-ho ve Ting-hsiang' da iki kale inşa etmesi için gönderdi.

179 s. 5584

Shih Wan-sui'in Ta-chin-shan'dan dönüşünde başarısının Yang Su tarafından küçümsenmesine şahid olundu. "Gök-Türkler aslında teslim olacaklardı. Sınırların yukarısına gelip hayvanlarını otlatacaklardı" diye sebep gösteriyordu.

179 s. 5588

601 yılı ilkbahar birinci ayda

Gök-Türk Pu-chia Kagan (Tardu), Çin sınırlarına saldırdı. Heng-an'da Tai eyaleti baş kumandanı Han Hung'u yendi.

Yazın 5. ayda Gök-Türkler kadın erkek 90 bin kişi gelip, Çin'e teslim oldular.

179 s. 5590

601 yılı

İmparator, fermanla Yang Su'yu, Yün eyaleti harekat ordusu birinci kumandanı tayin etti ve Ch'ang Sun-sheng teslim olanlar memuru olarak, Ch'i-min'in kolundan tutarak kuzeyde Pu-chia ile çarpışmak üzere götürmesi emredildi.

602 yılı

İlkbaharda 3. ayda Gök-Türk Ssu-li-ssu-chin ve diğerleri güneye doğru harekete geçip, nehri aştılar. Ch'i-min'inin kadın erkek 6 bin insanını ve 200 binden fazla sürü hayvanını ele geçirip gittiler. Yang Su bütün orduları idare ederek, onun arkasından çarpışmaya gitti. 60 li'den fazla bir alanda dönerek savaştılar. Büyük bozgun oldu. Gök-Türkler kuzeye çekildi. Su tekrar takibe geçip, gece yetişti. Onların daha ileri kaçmasından endişe ediyordu. Çok geçmeden iki kişinin önden Gök-Türklere kaçmasını (sızma) emretti. Böylece Gök-Türklerin uyanması önlendi. Onlar henüz tam olarak oturup, savaş düzeni almadan acele ederek, çok ani bir saldırı yaptı. Büyük bir bozgun oldu. Ele geçirdiği bütün insanları ve sürüleri geri getirip, Ch'i-min'e teslim etti. Chi'nin kuzeyine kaçan Gök-Türkler, bir daha güneye geçip yağma yapmadılar.

179 s. 5600

603 yılı

Gök-Türk Pu-chia (Tardu) Kagan'ın bütün boylarında karışıklık çıktı. Töleslerin P'u-ku (Bugu/Bugut) ve ondan fazla boyu beraberce isyan ettiler. Pu-chia, Ch'i-min'e teslim oldu. Pu-chia'nın boyları dağınık bir şekilde idiler. Tardu, T'u-yü-hun-'lara sığındı. Ch'ang Sun-sheng, Ch'i-min'i, Chi-k'ou (çölün ağzı)'ya götürüp, yerleştirdi. Nihayet Ch'i-min, Pu-chia'nın halkına da sahip olmuştu.

180 s. 5605

604 yılı 1. ay

Liang, imparator Kao-tsu'ya dedi ki: "Gök-Türkler kuvvetleniyor, askeri hazırlıklar yapmak gerek". Büyük bir işçiliğe başlandı. Silahlar tamir edildi. sürgüne giden insanlar bir araya toplandı. Etraftaki tehlikeli özel insanlar bir kaç on bine ulaştı. Kao-tsu'nun memuru Liang, Gök-Türkler sınırlara tecavüz ettiklerinde, onlar tarafından yenildi.

180 s. 5613

Wang K'ui, Gök-Türklere kaçacak iken yolu kesildi. Kendisini öldürdü.

180 s. 5621

605 yılı 8. ay

Ch'i-tan'lar, Ying eyaletini işgal ettiler. İmparator bir fermanla T'ung-shih-ho olan Wei Yün-ch'i'nin Gök-Türklerin askerleriyle gidip, savaşmasını emretti. Ch'i-min yirmi bin asker çıkararak, onun emrine verdi. Yün-ch'i, bunları yirmi tabura böldü. Dört yoldan hazırlandı. Taburlar bin li gittiler.

s. 5622

(Düşmanla) temas sağlayamadılar. Davul sesi duyunca ileri harekete geçiyor, boynuz sesi durunca duruyorlardı. Kendisi diplomat (minister) olmadığı için hızlı harekât yapamıyorlardı. Aynı emirleri arka arkaya tekrarlıyordu. Davula vuruldu ve harekete geçildi.

Gök-Türklerden Ho-kan unvanlı birisi ileri atılıp, düşmanla temas kurdu. Onu öldürüp, kesik başını geri ulaştırdılar. Neticede Gök-Türklerin kumandanlarının hepsi dizleri korkudan titriyordu. Bakmaya cesaret edemediler. Ch'i-tan'ların asıl meselesi Gök-Türklerle idi. Kıskançlık ve şüphe hissetmiyorlardı.

Yün-ch'i sınırlara girdiğinde elçi göndererek, yalanla Liu kalesine gittiklerini, Kore'liler ile ticaret yaptıklarını delik açıldığını söyleyerek bu sebepten öldürdüklerini söyledi. Ch'i-tan'lar hazırlanmadan kendi taburlarıyla elli li gittiler. Hızla süpriz bir atak yaptılar. Onlara mensup 10 binden fazla insan yakaladılar. Reislerinin oğlu öldürüldü. Kızlarının ve sürülerinin yarısı Gök-Türklere sunuldu. Arta kalanlar alınıp geri dönüldü. İmparator, çok memnun oldu. Bütün memurları toplayarak dedi ki: "Yün-ch'i, Gök-Türkleri idare ederek, Ch'i-tan'ları sakinleştirdi. Zeki ve fizikî kabiliyete askeri ve sivil olmak üzere sahip, ben şimdi onu yükseltiyorum." Sonra Chih-shu-shih-yü 'lığa terfi ettirildi.

Eskiden Batı Gök-Türk A-po Kagan, Ye-hu (Baga Kagan) tarafından yakalandı (587). Devlet adamları Yang-su Tegin'in oğlunu Ni-li Kagan unvanıyla seçtiler. Ni-li ölünce oğlu Ta-man tahta geçti. Unvanı Ch'u-lo idi. Annesi Hsiang shih aslen çinli idi. Sonradan Ni-li'nin kardeşi Po-shih Tegin ile evlendi. K'ai-huang saltanat devresinin sonunda Po-shih ile Hsiang-shih Çin sarayına geldiler. Tardu'nun karışıklığı ile yüz yüze geldikleri için Ch'ang-an'da kalarak Hung-lu-ssu tapınağında ikâmet ettiler. Ch'u-lo çoğunlukla Wu-sun'ların eski topraklarında otururdu. Halkını iyi idare edemediği için (yolunu kaybettiği için) devlet adamlarının çoğu isyan etti. Ayrıca Töles'ler tarafından zor durumda bırakıldı.

Töles'ler, Hsiung-nu'ların neslindendir. Çeşitli kabileleri en fazla olan onlardır. P'u-ku, T'ung-lo, Ch'i-pi, Hsie-yen-t'o ve benzeri boylar var. Onların hepsinin reislerinin unvanı erkindir. Her ne kadar kabile adları farklı ise de genel olarak Töles denir. Ayağı yukarı Gök-Türkler ile aynı geleneğe sahiptirler. İşgal ve yağmalarla insan öldürürler. Büyük idarecileri yoktur. Doğu ve batıya bölünerek Gök-Türklere bağlıdırlar. Ch'u-lo askerlerini toplayarak, yaz mevsiminde Töles'lerin bütün boylarına saldırıp onların mallarına ağır vergiler koydu. Ayrıca Sir Tarduş'ların değişmelerinen korkarak şüpheleniyordu. Onların reislerinden bir kaç yüzünü toplayıp, hepsini öldürdü.

Neticede Töles'lerin hepsi isyan etti. İlteber Erkin Ch'i-pi-ke-leng Mo-ho (Baga) Kagan olarak tahta geçti. Aynı zamanda Sir Tarduş erkini Ye-hsi, küçük kagan oldu. Ch'u-lo ile savaşıp, onu yendi. Mo-ho (Baga) cesarette emsalsiz olduğundan halkının çok fazla kalbini kazanmıştı. Komşu ülkelerin hepsi korkmuş, Hami, Koço (Kao-ch'ang) ve Karaşar (Yen-ch'i) ona bağlanmıştı.

180 s. 5627

607 yılının ilk ayında Gök-Türk Ch'i-min, Çin sarayına geldiğinde gördüklerine çok hayran oldu. Çinliler gibi yaşamak istediğini bildirdi. İmparator kabul etmedi. Ertesi gün tekrar yanındakilerle gelip daha ısrarlı bir şekilde rica etti. İmparator çok memnun olarak dedi ki: "Şimdi şapkayla hazırlanıyor (büyük değişikliğe), Ch'an-yü çözülüyor, bu Ch'ing (bakan)'ın başarısıdır." Hepsine çok bol mamül ipek bağışladı.

180 s. 5629

607 yaz 4. ay

İmparator kuzeye keşfe çıktı. Ch'ih-an-tse" da dinlendi. 5. ayda Gök-Türk Ch'i-min Kagan oğlu T'uo-t'e Tegin'i İmparatora gönderdi.

Ch'i-min daha sonra büyük kardeşinin oğlu Pi-li-chia Tegin'i imparatora gönderdi. Sonra Ch'i-min elçi gönderip, kendisinin Çin sınırlarına girmeye ve imparatoru karşılamayı rica etti. İmparator müsaade etmedi.

180 s. 5630

607 yılı 6. ay

İmparator ve maiyeti Yü-lin-chün'de konakladı. İmparator sınırlardan çıkıp askerlerin gözünü kamaştırmak istiyordu. Gök-Türklerin içine girmeye karar verip, Chou-chün'e yöneldi. Ch'i-min'in şaşırıp endişelenmesinden korktu. Önce Wu-wei generali Ch'ang Sun-sheng'ı mektupla Ch'i-min'in yanına gönderdi. Ch'i-min, imparatorun mektubunu aldı. Kendisine bağlı Hsi, Hsi (K'u-mo-hsi), Shih-wei vb. bir kaç on boyun reislerini bir araya topladı.

Sheng, çadırın içinde çirkin otların olduğunu gördü. Ch'i-min'in akrabalarının bunları çıkarmasını emretti. Bütün diğer boyların ağırbaşlılığını görünce çadırın önündeki otları göstererek "bunlar çok güzel kokuyor" dedi. Ch'i-min aniden korkarak onları kokladı "garip korkmuyorlar" dedi.

Sheng dedi ki: "Göğün oğlu imparatorluk seyahatinde, bütün beyler vücudlarıyla su serpip temizlesinler. İmparatorun arabasının yolu ayıklansın, kalbinin say-

gısını göstererek, şimdi çadırın içi yabani otlarla dolu, büyük kokular saçtığını söylüyorsunuz."

Ch'i-min endişelenerek dedi ki: "Köleniz suçlu, kölenin eti kemiği hepsi göğün oğluna bağışlanır, kaslarımızın gücü ona vakfedilir, nasıl ayrı tutmaya cesaret ederim, sınırlardaki insanlar özellikle usulleri bilmiyorlar, generale inanıyoruz ki; bize öğretecek, generalin faydasıyla köle imparator tarafından ziyaret edilecek". Sonra kılıcını kınından çıkarıp, kendisi bütün otları temizledi. Onun ileri gelen devlet adamları ve bütün boyları aceleyle ona yardım ettiler (vakfettiler).

Nihayet Yü-lin'den başlayarak kuzey sınırlardan onun otağına varıp, doğuya Chi(çöl)'ye ulaşacak şekilde 3 bin li uzunluğunda bin adım genişliğinde bütün ülkenin sınırlarında muhafazalı araba yolu açıldı.

İmparator, Sheng'ın planını duyunca ona çok fazla hayran oldu.

Aynı ay Ch'i-min ve İ-ch'eng prenses beraber Çin'e gidip sarayı ziyaret ettiler. T'u-yü-hun'lar, Kao-ch'ang'lılar elçi gönderip vergi verdiler.

180 s. 5632

Ch'i-min Kagan tekrar imparatora elçi göndererek "Son imparator zavallı kagan vassalınıza An-i prensesi sunduğunda her şey noksansız idi. Vassalınız küçük-büyük kardeşleri tarafından kıskanıldı. Hepsi vassalınızı öldürmek istediler. Vassalınız ben o zaman kaçtım ve düşmanlarımdan kurtuldum. Sadece göğe toprağa baktım, vücudumu son imparatorun hizmetine sokup, ona bağlandım. Son imparator, zavallı kagan ölecek iken onu besleyip hayat verdi. Vassal büyük kagan oldu. Sonra döndü ve Gök-Türk halkını sakinleştirdi. Şimdi imparatorun konvoyu yeryüzünü şereflendiriyor. Son imparatorun vassalını ve Gök-Türk halkını çok zengin bir şekilde eksiksiz beslediği gibi dönüyor. Vassal, İmparatorun şerefini taşıyor. Bunun için her şeyi sözle söyleyemiyor. Şimdi vassal Gök-Türk kaganının eski günlerdeki gibi değil; mademki, imparator vassalını ve onun halkını şereflendiriyor. Boylarına liderlik edip, elbise değiştirmek istiyorum bir çinli gibi" dedi. İmparator mümkün olamayacağını bildirdi.

Sonbahar 7. ayda Ch'i-min'e imparatorun mektubu sunuldu. Mektup da denildi ki: "Chi-pei heniz tam sakinleşmedi. Uzaklarda savaşa ihtiyaç var. Madem iyi niyetli ve itaatli, neden elbise değiştirmek istiyor?"

İmparator, Gök-Türklere gösteri yapmak istiyordu. Yü Wen-k'ai 'a büyük bir çadır yaptırmasını emretti. Çadırın içinde bir kaç bin insan oturabilirdi. İmparator kalenin doğusundaki büyük çadırda Ch'i-min'e, büyük bir eğlence tertip etti. Dans edildi ve müzik çalındı. Bütün Soğdlular (Hu) hayret içinde sevindiler. Sığır, koyun deve ve attan bir kaç on milyon sunmakta birbirleriyle yarış ettiler.

İmparator, Ch'i-min'e yirmi milyon top ipek sundu. O, altındaki herkesten farklıydı. Bunun yanında ona arabalara koşulan atlardan da sundu. Onun sancağını ve propagandasını yaptı. İsmini selâmladı. Ve bütün beylerin, prenslerin üstünde bir yer tevcih etti.

180 s. 5632 - 5633

Ho Chou, "bu yabancılar Çin'in boş yerlerini, dağların yapısın öğrendiler. Korkarım sonradan değişebilirler." dedi.

180 s. 5634

Ch'i-min oturma çadırını imparatorun konvoyu için hazırladı. İmparator, onun çadırını ziyaret etti. Ch'i-min bir kap içkiyi büyük bir hürmet gösterip, yerlere yatarak imparatora sundu. Bütün prens ve beyler çadırın önünde yere kapanmışlar, yukarıya bakmaya cesaret edemiyorlardı. İmparator, çok mutlu oldu ve bir şiir söyledi.

"Hu-han başını yere eğdiğinde, T'u-ch'i topuklara indi. Ch'an-yü tahtı boş kaldı."

İmparatoriçe de İ-ch'eng prensesin çadırını ziyaret etti. İmparator, Ch'i-min ve prensesin her birine birer çömlek altın sundu. Ayrıca çok çeşitli renklerde elbise, örtü, yatak ve benzeri şeyleri tegin'ler ve daha aşağıdakilerine her birine (rütbelerine göre) farklı olarak sundu. İmparator dönerken Ch'i-min de Çin sınırlarına kadar onu takip etti.

180 s. 5634

Batı Bölgelerinin bütün Hu (Soğd)'larının çoğunluğu Chang-ye de karşılıklık ticaret yapıyorlardı. İmparator, P'ei Chü'yü plan yapmakla vazifelendirdi. Chü, imparatorun uzakları kontrolü altına almak istediğini biliyordu. Tüccar Hu'ların yanına vardı. Bütün ülkelerin dağlarını derelerini, geleneklerini, krallarının ve ahalilerin yaşayış tarzlarını, ananelerini Hsi-yü-t'u-chi adlı eserde üç cild halinde yazdı. Toplam kırkdört ülke vardı. Saraya gelip, imparatora rapor verdi. Ayrıca bir harita yaparak üzerindeki stratejik noktaları önemle berlirtti.

Batı Ch'ing'den takip edilerek yola çıkıldığında Tun-huang'dan Hsi-hai 'a yatay ve dikey (yukarı aşağı) 20 bin li gidildiğinde varılır. Toplam üç tane yol vardır. Kuzey yolu Hami (İ-wu)'dan başlar, güney yolu ise Shan-shan'dan çıkar, orta yol ise Kao-ch'ang (Koço)'dan geçer, Genel olarak Tun-huang'da birleşirler.

Ayrıca söz ile dedi ki:" Becerikli ve hırslı savaşçıları Meng-fang ile K'un-lun arasına yığalım, o zaman eli tersine çevirmek gibi kolay olur. Fakat, Gök-Türkler ve T'u-yü-hun'lar, Ch'iang'larla Hu'ların ülkesini ayrı idare ediyorlar. Onların önünü tıkadıkları için Çin ile vergi münasebeti kurulamıyor. Şimdi tacirlerinin gizlice hürmetlerini sundular. Enselerinden çekilip başlarını kaldırarak, alçak gönüllükle bağlanmak istiyorlar. Eğer elbise giydirilip, teskin edilirlerse barış içinde dost olarak kalacaklar.

Huang-hua elçi gönderirse bütün yabancılar idare altına alınırsa T'u-yü-hun ve Gök-Türkler yıkılabilir. Jung ile Hsia'nın (Çin ile Batılı yabancılar) karışıklığı burada hallolur."

İmparator bundan çok hoşlandı ve beş yüz top ipeği ona bağışladı. Gündüz saraya getirip, samimî bir şekilde batı bölgelerinin işlerini sordu. Chü sözle "batı bölgelerinin zengin hazinelerini ve T'u-yü-hun'ların kolayca yutulabileceğini" gayet açıkça anlattı.

Töles'ler sınırları işgal ettiler. İmparator, General P'ing Hsiao-ts'u'yı Tun-huang'a gönderip, savaşmasını emretti. Fayda sağlanamadı. Töles'ler suçlarının oturulması ve müttefik olma teklifinde bulundular. İmparator, P'ei Chü'yü onları pasifize etmekle vazifelendirdi.

181 s. 5636

608 yılı ilkbahar 1. ay

P'ei Chü, Batı Gök-Türk Ch'u-lo Kagan'ın annesini hatırladığını duydu. Elçi göndererek onu annesini kucaklamaya davet etti.

2. ayda imparator Ssu-ch'ao-ho olan Ts'ui Chün-su'yu bir mektupla durumu izah etmek için Ch'u-lo'ya gönderdi. Ch'u-lo mağrur davrandı. İmparatorun fermanını almak için ayağa kalkmak istemedi. Chün-su ona dedi ki: "Gök-Türkler aslında tek ülke idi. İçlerinde ikiye ayrıldılar. Her yıl karşılıklı savaştılar. Bir kaç on yıl bu böyle devam ettiği halde birbirlerini yıkamadılar. Onların düşmanca güçleri biliniyordu. Sonra Ch'i-min bir milyon halkıyla kendisi hayat tarzını değiştirdi. Göğün oğluna vassal oldu. Nasıl idi! Tam kagan tarafından kesilecek iken, tek başına kontrol edemediği için büyük ülkeden ödünç asker aldı. Beraber kaganı yıktılar. Bütün vezirler Ch'i-min'in ricasını kabul etmek istediler. Göğün oğlunun müsaadesiyle kumandanlar çıkalı günler oldu. Kaganın yolunu bekleyen annesi Hsiang-fu-jen batı ülkelerinin yıkılmasından endişe ediyordu. Sabah karanlığından geceye kadar büyük bir yas içinde sürünerek gidip suçunun bağışlanmasını, kaganın çağrılmasını rica edip, Çin sarayına vararak itaat etmesini emretti.

İmparator acıdı ve üzüldü, bu sebeple tekrar buraya elçi gönderdi.

Şimdi kagan gururlu ve kibirli olması sebebiyle Hsiang-fu-jen imparatoru aldatmış oluyor. Şehirde yerlerde süründürülerek dolaştırılacak, kafası Gök-Türk merkezine ulaştırılacak, harekete geçirilen Büyük Sui'in askerleri doğudaki ülkeyi destekleyecek, sağdan kaldırılacak, soldan kaldırılacak ve kagana hücum edilecek, bir gün bile geçmeden kagan mahvolacak! iki eğilip selâmlamaktan başka yol yok, saygı değer anneninizin hayatını bir vassal sözü söylemeyi esirgemekle durduruyorsunuz. Devletin elçileri yüksekte olur."

Ch'u-lo etrafına korkuyla bakmaya başladı ve ayağa kalktı. Gözyaşları akıtarak tekrar tekrar eğildi. Diz çökerek imparatorun mektubunu aldı. Bu Chün-su ile elçi gönderip, kan terleyen atlardan sundu.

181 s. 5641

608 yılı 6. ay

İmparator tarafından Gök-Türk Ch'i-min Kagan'ın Çin sarayına gelip, yabancı geleneğini değiştirmek arzusunu yerine getirmek istemesiyle Wan Shou-shu 'da kale yaptırılması uygun görüldü. Kalenin içine ev oda vb. inşaa edildi. İçine yataklar perdeler konup, çok zengin hediyeler arasında ikâmetine tahsis edildi.

7. ayda P'ei Chü, Töles'leri, T'u-yü-hun'lara saldırıya ikna etti. Onların saldırısı ile T'u-yü-hun'lara büyük bir darbe vuruldu. T'u-yü-hun kaganı Fu-ch'ung doğuya kaçıp, Hsi-p'ing'den Çin sınırları içine girdi. Daha sonra elçi gönderip af diledi.

181 s. 5642

608 yılı

İmparator, Sağ İ-wei generali olan Ho-tung 'lu Hsie Shih-hsiung'ı Yü-men-tao harekât ordusu generali olarak tayin edip, Gök-Türk Ch'i-min Kagan ile askerlerini birleştirerek Hami'yi vuracaklardı. Çinli kumandan Yü-men'a vardığında Ch'i-min

gelmedi. Shih-hsiung yardımcısız tek başına ordusuyla çölü geçti. Hami, önceleri Sui ordusunun gelemeyeceğini düşünerek hiç bir savunma hazırlığı yapmamıştı. Shih-hsiung'un çölü geçtiğini duyunca Shih-hsiung, Eski Han'da (Han hanedanı zamanında inşa edilmiş) eski Hami kalesinin doğu tarafının tamiri için Yin-ch'ing-kuang-tai-fu olan Wang Wei ile binden fazla zırhlı muhafazı bıraktı ve döndü.

181 s. 5643

İlk bahar 1. ayda

Gök-Türk Ch'i-min Kagan, Çin sarayına geldi. Kendisine çok sayıda hediye bağışlandı.

181 s. 5647

609 yılı 3. ay

Gök-Türk Ch'i-min Kagan öldü. İmparator Çin sarayında yas tutu. Yerine onun oğlu Tuo-chi tahta geçerek Shih-pi Kagan unvanını aldı. Temsilci göndererek Shang prensesi istedi. İmparator, onun geleneğini kabul etti.

181 s. 5654

Önceden imparator büyük keşif gezisine çıktığında Shih-yü-shih unvanlı Wei Chie 'yi Batı Gök-Türk Ch'u-lo Kagan'a göndererek, imparatorun konvoyu ile Ta-tou-pa-ku 'da birleşmesini emretti.

Fakat, (Ch'u-lo'nun) devlet adamları bunu kabul etmediler. Ch'u-lo'nun elçisi, onun sebebini açıkladı. İmparator çok kızdı. Yazıklar olsun çaresi yoktu. onun şeflerinden She-kui Çin sarayına elçi gönderip, evlilik teklifinde bulunduğu sırada P'ei Chü şöyle bir rapor verdi:" Ch'u-lo saraya gelmiyor, gücüne güveniyor olmalı, bendenizin (vezirinizin) hazırladığı bir plan sayesinde onun ülkesi parçalanıp, kolayca kontrol altına alınabilir. Tou-liu'nun oğlu olan She-kui, Tardu'nun torunudur. Kagan soyundan geliyor. Batı taraflarında geniş bir bölgenin idaresini elinde tutuyor. Şimdi duydum ki; ülkesindeki kontrolü kaybetmiş ve Ch'u-lo'ya bağlanmak zorunda kalmış. Bu sebeple Çin'e elçi gönderip yadım talebinde bulundu. Onun elçisine çok derin hürmette bulunup, büyük kagan olarak selamlamak arzusundayım. O zaman Gök-Türklerin gücü bölünür. İkisi de bizim idaremiz altına girer."

İmparator "dükün (memurun) sözün gerçekten doğru" dedi. Sonra Chü'yü gece misafirlerin kaldığı konağa gönderip, gizlice görüşmelerde bulundurdu.

İmparator Jen-feng-tien 'de onu elçisini çağırıp, ona Ch'u-lo'nun uygunsuz davranışından bahsetti. She-kui'in daha iyi olduğunu belirtip, onu kagan olarak tahta geçmesini sağlayacağını açıkladı. Askerlerini harekete geçirip Ch'u-lo'yu cezalandırması halinde evliliğin gerçekleşebileceğini söyledi. Bir demet bambu beyaz tüylü oku She-kui'e verilmek üzere onun elçisine sundu ve dedi ki: "Bu iş acele hallolmalı, elçinin ızdırabı bu bambu ok gibi."

Elçiler geri gönderildiler, yolları Ch'u-lo'nun ülkesinden dar bir patikadan geçiyordu. Ch'u-lo ok sevdiği için onu alıkoyacaktı. Elçiler hileli konuşmalarıyla onu aldatıp, yollarına devam ettiler. She-kui, bunu duyunca çok sevindi. Askerlerini harekete geçirip, Ch'u-lo'ya sürpriz bir saldırıda bulundu. Çok ağır bir yenilgiye uğrayan Ch'u-lo karısın çocuklarını bırakıp, bir kaç bin süvariyle doğuya kaçacaktı.

Fakat, yolu kesildiği için geçici bir süre Kao-ch'ang'da kaldı. Doğuda Shih-lo-man-shan 'da saklandı.

Kao-ch'ang kralı Ch'ü-po-ya durumu imparatora bildirdi. İmparator, P'ei Chü ile Hsiang-shih (Ch'u-lo'nun annesi) yanındaki akrabalarıyla Yü-men-kuan'daki Chin-ch'ang-ch'eng (kale'a Ch'u-lo'nun Çin sarayına gelmesi için iknaya gönderdi.

12. ayda Ch'u-lo, Çin İmparatorunun karşısına Ping-shuo köşkünde geldi. İmparator çok memnun oldu, onu çok nazik bir şekilde merasimle kabul etti. İmparator, Ch'u-lo ile eğlence tertip etti. Ch'u-lo sonunda yerlere kapanarak gördükleri karşısında teşekkür etti. İmparator sıcak sözlerle onu etkiledikten sonra, yeryüzünde ender bulunan değerli yiyeceklerden, çok sayıda kadın şarkıcılardan hazırlanmıştı. Geniş bir alana mamul ipekli kumaşlardan, bambulardan yaydı. Ch'u-lo'nun gözü kulağı kamaştı. Neticede Ch'u-lo mest oldu.

181 s. 5658

8. yıl ilkbahar 1. ayda imparator, Batı Gök-Türk Ch'u-lo'ya bağlı halkı üçe böldü; Ch'u-lo'nun kardeşi Chüe-tu Şad'ı, Hui-ning'de on binden fazla zayıf insanıyla ikâmet etmeye memur etti. Yine Tegin Ta-nai başka bir gurupla Lu-k'ung'da ikamet etmekle vazifelendirildi. Ch'u-lo'ya beş süvariyle imparatorun teftiş yaptığı araba konvoyunu takip etmesini emretti. Ho-p'o-na Kagan unvanını sundu. Çok fazla aşırı derecede hediye sunulup, hürmet edildi.

182 s. 5668

613 yılı ilkbahar 1. ayda

Ling-wu isyancılarının reisi Pai Yü-suo yağmalar yaparak, sürü ve at ele geçirdi. Kuzeyde Gök-Türklerle birleşti. Lung-you, onun tarafından taciz oldu. Adi hırsız diye adlandırıldı.

182 s. 5695

613 yılı

İmparator, P'ei Chü'ye Lung-you'yu Hui-ning hadiseleri sebebiyle sakinleştirme görevi vermişti.

Ho-sa-na Kagan'ın boyuna haber gönderdi. Chüe-tu Şad'ı T'u-yü-hun'lara saldırıp yağma yaparak, bol miktarda mal sahibi oldu. Sonra dönüp imparatora durumu rapor etti. İmparator, ona çok fazla ihsanda bulundu.

182 s. 5695

615 yılı 1. ay

İsyancı liderlerinden Wei Tao-er, kendini Li-shan-fei ilân etti. Wang Hsü-pa ile her biri yüz binden fazla insan ile Gök-Türklerle birleştirildiler. Güneye yönelip Yen ve Chao 'yu işgal ettiler

182 s. 5697

615 yılı

Sonbahar 8. ayda imparator kuzey sınırları teftişe çıktı. Bundan önce P'ei Chü, Gök-Türk Shih-pi Kagan'ın boylarının gittikçe kuvvetlenmesi sebebiyle onun gücünü bölmek için bir plan sundu. Onun kardeşi Ch'i-chi Şad'ı imparatorluk sülale-

sinden bir kızla evlendirip "Güney Tarafının Kaganı "olarak selâmlamak istiyordu. Ch'i-chi kabul etmeye cesaret edemedi. Shih-pi bunu duydu ve çok kızdı. Gök-Türklerin vassalı Shih-shu-hu-hsi gayet stratejik planlar yapıyordu. Shih-pi tarafından yüksek vazifeye getirilmiş, beğenilen bir kişi olmuştu. Chü (onu) karşılıklı pazar kurup, ticaret yapma vaadiyle kandırıp klavuzluk ederek Ma-i'nin dışına getirdi. Sonra onu öldürdü. Shih-pi'ye elçi göndererek dedi ki: "Shih-shu-hu-hsi, kagana isyan edip, Çin'e gelerek bizimle müttefik oldu. Biz de onu idam ettik. Shih-pi onun (asıl) durumunu biliyordu. Bu nedenle Çin sarayına gelmedi. Shih-pi bir kaç yüz bin süvariyle aniden gelip, imparatorun teftiş konvoyuna saldıracaktı. İ-ch'eng prenses önce elçi gönderip, bu durumdan imparatoru haberdar etti.

İmparator hızla Yen-men kalesine girdi.

s. 5698

Ch'i Wang-hsien takviye ordusuyla Kuo-hsien'i korumaya aldı.

Gök-Türkler Yen-men'i kuşattılar, her tarafı, herkesi büyük bir korku kapladı. Korkuya kapılan halk evlerine çekilip kendilerini korumaya çalıştılar. Kalenin içinde yüz elli asker ve halk vardı. Yiyecek stokları ancak yirmi gün dayanabilirdi. Yen-men'de 41 kale vardı. Gök-Türkler bunların 39 tanesini ele geçirmişlerdi. Sadece Yen-men ile Kuo düşmediler. Gök-Türkler acele Yen-men'e saldırıp ok ve mızraklarını imparatorun bulunduğu yere attılar. İmparator çok korktu. Chao Prensi olan Kao 'ya sarıldı ve gözlerinden yaşlar gelmeye başladı. İki gözü de şişti.

Sol muhafızları büyük generali Yü Wen-shu, imparatora bir kaç bin süvariyle kuşatmayı yarıp çıkmayı tavsiye etti. Sözü alan Su Wei dedi ki: "Kaleyi savunmak için yeterince kuvvetimiz var. Hafif süvarilerden ve onların reisi, majestelerinin emrinde bir çok (on bin) reis var. Neden kolayca hareket etmeyelim?"

Ming-pu-shang-shu olan Fan Tsu-kai dedi ki: "İmparatorun arabası sınırlarda acı bir tehlike içinde, bir haneden yardımsız kalmışsa üzülmenin ne faydası var? Eğer kalenin kuvveti onların hücumlarına dayanamayacaksa ülkenin her tarafındaki askerleri yardıma çağıralım, imparator askerlere kendisi yaklaşmalı, bir daha Liao 'ya saldırılmayacağını izah etmeli, bu şekilde fevkalade muvaffakiyete ulaşılır. Herkes kuvvetini kaldırmalı, o zaman nasıl üzüntü başarıya dönüşmez?

Nei-shih-shih-lang olan Hsiao Yü dedi ki: "Gök-Türklerin geleneğinde hatun ordunun stratejilerini bilir; ayrıca İ-ch'eng prenses imparatorun dışarıdaki kızıdır. Büyük ülkenin yardımına koşması gerek, eğer elçi gönderilip ona bildirildiğinde faydalı olmazsa normal olarak ne zararı olur? Bunun yanında korkarım majesteleri Gök-Türklerin tecavüzünden çekiniyor. Kao-li'lerin af olunduğu bildirilip, Gök-Türklere saldırtılırlarsa halkının kalbinin hepsi huzurlu olur, insanlar kendileri savaşır. Yü, imparatoriçenin erkek kardeşi idi.

Yü Shih-chi de imparatora yeniden Liao-tung'a çok sayıda hediye göndermesini erteletmesini tavsiye etti. İmparator kabul etti.

İmparator yanındaki teftiş generallerine dedi ki: "Büyük bir gayret ile Gök-Türklere saldırılırsa, eğer savunma olsa, her şey yoluna girer, yüksek derecede üzüntü olmaz. Sizin başarınızın kılıç kalem kullanarak yıkılmasına müsaade etmemek gerekir." Sonra şöyle emretti: "Kalenin muhafazasında başarı için idarî unvanı

olmayanları altı kısma ayırıp yüz top ipek sunulsun, idarî unvanı olanlara daha da artırılsın,"

Memurlar sevindiler, yola fırladılar. Neticede hepsi hoşlanmıştı. Gece savaş planları yaptılarsa da halkın çoğu müdafaa ederken yaralandı, öldü.

s. 5699

Bir fermanla Çin ülkesinin her tarafında asker olmayanlar da göreve çağrıldı. Muhafızlar zor olan yere gelmek için yarış ettiler.

Li Yüan 'in oğlu Shih Min 16 yaşında idi. Sınır Muhafaza generali Yün Ting-hsing 'i kendisine bağladı. Ting-hsing'e çok sayıda davul, sancak kötü, şüpheli askerlere sunarak deki ki: "Shih-pi askerlerini kaldırıp göğün oğlunu kuşatmaya cesaret etti. Gücümüz oraya yardıma gitmeye hemen müsait değil. Kolayca bir plan yapıp sancaklarımızla bir kaç on li durmadan gitsek, gece diyelim ki; kendi aramızda davul çalsak, Gök-Türkler büyük ihtimalle çok askerin geldiğini söyleyecekler ve kaçıp gitmenin yollarını arayacaklardır. Eğer, aksi olursa biz yapayalnız kalacağız. Bütün askerleri gelir ve savaşırsak, büyük ihtimalle dayanamayız." Ting-hsing kabul etti.

İmparator, İ-ch'eng prensese imdat dileyen gizli elçiyi gönderdi. prenses, Shih-pi'ye elçi gönderip dedi ki:" Kuzey sınırlarda problem var!" Tung-tu ve bütün bölgelerden yardım askerleri Hsin-k'ou 'ya ulaştı.

9. ayda Shih-pi kuşatmayı çözdü ve gitti. İmparatorun memurları keşfe çıktı. Dağlar ve vedilerin hepsi boştu. Yabancıların atı (hu-ma) yoktu. Ayrıca 2 bin süvari takibe gönderildi. Gök-Türklerden arta kalan yaşlı ve zayıf 2 bin insan ele geçirip geri döndüler.

183 s. 5706

Hua Chi, Chih-chi Gök-Türklerle karşılıklı pazar kurdular, Sui imparatoru çok kızdı.

183 s. 5717

Gök-Türkler defalarca kuzey sınırlara saldırdılar. İmparatorun emriyle T'ai-yüan-tao'nun askerlerine kumanda eden Li Yüan ile Ma-i sulh yargıcı Wang Jen-kung onlarla çarpıştı.

Gök-Türkler kuvvetlendiği zaman iki ordunun sayısı beş bini bulmuyordu. Yüan mükemmel ok atan ve ata binen 2 bin kişi seçti Memurlar onları Gök-Türkler gibi besleyip, onlar gibi oturup kalkmayı öğrettiler. Bazen Gök-Türklerle karşılaştıklarında ufak çarpışmalar oldu. Kazanılınca Gök-Türkler korktu.

183 s. 5718

617 yılı

2. ayda Shuo-fang Yin-ch'ang-lang generali, Liang Shih-tou, Yardımcı vali T'ang Shih-tsung'u öldürdü. Eyaleti ele geçirip, kendisini Büyük Başbakan) ilân etti. Gök-Türklerle müttefik oldu.

s. 5723

617 yılı

3. ay Wu-chou ve Gök-Türkler askerlerini birleştirip, Chih-pien'e saldırdılar, onu öldürdüler. Hsiao-i kaçarak Yen-men'a sığındı.

3. ayda Lu-kung-chün'e saldırdı. Fen-yang-kuan'e girip ele geçirdi. Yakaladığı saray kadınlarını Gök-Türk Shih-pi Kagan'a hediye olarak gönderdi. Shih-pi de karşılık olarak at verdi. Gittikçe gücü artan Wu Chou, Ting-hsiang'a hücum etti. Gök-Türkler, onu Ting-yang bölgesi kaganı ilân ettiler. Kurt başlı sancak gönderdiler.

183 s. 5724

Shih-pi ona kurt başlı sancak göndererek, ona Ta-tu-pi-chia (Tardu Bilge) unvanını verdi. Shih-tou, Gök-Türklerden kuvvet alarak Ho-nan'daki topraklara da oturdu. Yen-ch'uan-chün'e saldırıp tahrip etti.

Kuo Tse-ho'nın iki binden fazla süvarisi vardı. Güneyde Liang Shih-tou ile müttefik olup, kuzeye Gök-Türklere bağlandı. Her ikisi de oğullarını gönderip kendilerinin kesin olarak itaat ettiklerini gösterdiler.

Shih-pi, Liang Shih-tou'yu Chie-shih göğün oğlu, Liu Wu-chou'yu da Ting-yang göğün oğlu tayin etti. Tsu-ho P'ing-yang göğün oğlu tayin etti. Tsu-ho'yı da kabul etmeye cesaret edemedi. Wo-li Şad'lık tevcih edilmek suretiyle unvanı değiştirildi.

183 s. 5730

617 yılı

Gök-Türkler, Ma-i'ye saldıracaktı. Yüan, Kao Chün-ya'yı göndererek, Ma-i sulh yargıcı (muhafızı) olan Wang Jen-kung ile beraber karşı koymalarını istedi. Chün-ya ile Jen-kung savaştılar ise de başarı sağlayamadılar.

183 s. 5734

627 yılı

Gök-Türkler bir kaç on bin süvari ile Chin-yang'ı işgal ettiler. Hafif süvarilerle kuzey dış kapısından girip, doğu kapısından çıktılar. Yüan, P'ei Chi ve diğerlerine duran (bekleyen) askerleri hazırlamasını emretti. Ayrıca kalenin bütün kapılarını açtırdı. Gök-Türkler gözetleyemediklerinden içeri girmeye cesaret edemediler. Ahalinin Wei Chün-ya'yı gerçekten ihbar etmesi üzerine neticede Yüan, Wei, ve Chün-ya'nın açıkça halkın gözü önünde başlarını kestirdi. Yüan, Pu generali Wang K'ang-ta'yı binden fazla askerle savaşmaya çıkardı

Çarpışmada hepsi öldü. Kalenin içini korku kapladı. Yüan gece orduyu kalenin dışına çıkardı. Sabaha kadar yüksek sesle davul çaldırdı. Sancağı yükseğe astırdı. Onun tarafından yardım ordusu geliyormuş gibi Gök-Türkler şüphelendiler. Kalenin dışında iki gün kalıp yağma yaparak geri gittiler

184 s. 5737

617 yılı 6. ay

Liu Wen-ching, Li Yüan'a Gök-Türklerle birleşmesini onlardan at ve silahşör olarak, askeri gücünü artırmayı tavsiye eti. Yüan kabul etti. Kendisi eliyle bir çok

hediyeler hazırlayıp Shih-pi Kagan'a gönderdi ve dedi ki: "Büyük bir ihtilâl ordusu harekete geçirmek istiyorum. Uzaktan gelip tahttan indirilmeye yardım ederseniz tekrar Gök-Türkler ile müttefik olmak istiyoruz. K'ai-huang saltanat devri zamanında olduğu gibi. Eğer bize güneyde eşlik ederseniz, ahaliye saldırmanızı ve sert davranmanızı istemiyorum. Eğer ittifak yaparsak bir sürü altın ve mücevher önünüze serilecek bunlardan istediklerinizi seçeceksiniz."

Shih-pi haberi aldıktan sonra büyük vezirine dedi ki: "Sui reisi insanları tarafından tahttan indirildi. Biz hepsini biliyoruz. Eğer gelmelerine izin verirsek T'ang dükü yaralanır ve şüphesiz bize saldırır. Aksi halde T'ang dükünün kendisi göğün oğlu olursa, gücümüzü sakınmayıp asker ve at ile yardım etmeliyiz."

Hemen bu fikrinden dolayı tekrar mektup gönderildi. Elçi yedi günde gitti ve döndü. Generaller yardım haberine sevindiler ve Gök-Türklerin teklifinin kabul edilmesini rica ettiler. Yüan, olur demedi. P'ei Chi ve Liu Wen-Ching beraber ona dediler ki: "Şimdi her ne kadar gönüllü askerler toplandı ise de Jung'ların atları zayıf ve boş, Hu'ların askerlerine ihtiyaç yoksa da atları kaçırılmamalı eğer tekrar araştırılırsa korkarım pişman olunur."

Yüan dedi ki: "Bütün hükümdarlar onların tecrübelerinden de faydalanmalıdır."

Chi ve diğerleri göğün oğlunun T'ai-shang-huang (imparatorun babası) olarak selâmlanmasını, Tai Wang 'ın imparator olup Sui'in evine yerleşmesini Sui'in evine yerleşmesini Sui odasının sancaklarının değiştirilip karışık renk koyu kırmızı ve beyaz olmasını, durumun Gök-Türklere bildirilmesini tavsiye ettiler.

Yüan, "bu düşünülebilir" dedi. Sonra "kulaklarımızı yağmalarına kapayalım, sonra sıkıştırıp icabına bakarız. Başka çaremiz yok" diye devam etti. Sonra müsaade etti. Gök-Türklere elçi gönderip, durumu rapor etti.

184 s. 5740

617 yılı 6. ay

Gök-Türkler Chu-kuo unvanlı K'ang-ch'iao-li ve yanındakileri bin baş at ile Li Yüan'le karşılıklı pazar için gönderdi. Askerlerin Yüan'e katılıp, Kuan 'a girmelerine müsaade etti. İsteyenler takib etmesi için Yüan, K'ang ve yanındakilerle karşılaştı. Kaganın mektubunu aldı. Hepsine fevkalade selâmlama töreni yapıldı. K'ang-ch'iao-li çok fazla hürmet edilip yüceltildi. Atlarının mükemmel olanlarını seçti. Gök-Türklerin yarısını pazar yerinde bıraktı. Çinli gönüllü askerler, onların arta kalanlarıyla sahte para vermek suretiyle alış veriş yapmak için ricada bulundular. Yüan dedi ki:" Gök-Türkler bize güzel atlar verdiler, ayrıca aç gözlüler, onlar gelirse durduramayız, korkarım siz ticaret yapamazsınız. Ben az olarak fakir olduğumuzu göstereyim, ayrıca acil olmadığını sansınlar. Sonra siz borç olarak alırsınız fazla almaya hakkınız yok."

K'ang-ch'iao-li kuzeye döndü. Yüan, Liu Wen-ching'e elçi olarak Gök-Türklere gidip, askeri yardım için ricada bulunmasını emretti. Özel olarak Wen-ching'e dedi ki:" Hu'ların süvarileri Çin'e girdiğinde ahali onlara haksızlık yapıyor. Benim onları alarak niyetim, Liu Wu-chou ile beraber sınırlara tecavüz etmelerinden endişe ediyorum. Ayrıca Hu'lar atlarını otlatırken hububat tarlalarına zarar vermiyorlar, her nasılsa bazı yerliler onlardan etkileniyor. Bir kaç yüz kişinin dışında faydası yok."

s. 5741

7.ayda Batı Gök-Türk A-shih-na Ta-nai ayrıca kendi halkına liderlik ederek, (T'ang ihtilâl ordusunu) takip etti.

184 s. 5742

7. ay

Liu Wen-ching, Gök-Türk ülkesine vardı. Shih-pi Kagan'la görüştü. Asker istedi. Ayrıca onunla ittifak yaptı, dedi ki: "Eğer Ch'ang-an'a girerseniz. Ahali topraklarıyla T'ang düküne bağlanacak (girecek) Gök-Türklere, altın, yeşim taşı ve çok güzel ipekler sunulacak."

Shih-pi çok sevindi zamanında kendi büyük veziri Chih-shih'yi Yüan'in ordusuna gönderdi ve yukarı bölgeleri, yolları koruyacağını bildirdi...

184 s. 5746

Batı Gök-Türk Chüe-tu Şad, Hui-ning-ch'uan'ı işgal etti. Kendisini Chüe Kagan ilan ederek, Kui'e ittifak teklifinde bulundu.

184 s. 5749

8. ay. da Yüan, Lung-men'a vardı. Liu Wen-ching, K'ang-ch'iao-li, Gök-Türklerden 500 asker, 2 bin baş at ile oraya geldi. Yüan, gelen yardıma sevinerek Wen-ching'e dedi ki:" Ben batıya nehre kadar ilerliyorum. Gök-Türkler gelmeye başladı. Asker az, at çok bütün prenslere başarmalarını emrediyorum[639].

[639] Bu tarihten sonraki hadiseler (618-630) Chang Jen-t'ang tarafından tercüme edilmiştir.

SONUÇ

542 kışında Sarı nehri geçerek Çin'de yağmalar yaptıkları sırada tarihte zuhur eden Gök-Türklerin, 542-630 yılları arasını incelediğimiz araştırmamız iki kısımdan meydana geldi. Birinci kısımda bütün vesikaları değerlendirerek, Gök-Türklerin bir monografisini yapmaya çalıştık. İkinci kısımda ise bu zamana kadar her hangi bir dile tercümesi yapılmayan Gök-Türklerle ilgili metinlerin tercümesini verdik.

Menşeyleri efsanelerle karışık olan Gök-Türklerin bu dönemini aydınlatmak oldukça zordur. Bütün değişik rivayet, efsane ve görüşlerin ortak noktası Altay dağlarının güney etekleridir. Burada demircilikle iştigal ediyorlardı ve Juan-juan devletine vassal olarak bağlı idiler. Vassallıklarının federatif bir şekilde olduğunu taşıdıkları şad ve yabgu unvanlarından anlamak mümkündür. Hemen bütün metinlerin müştereken ittifak ettikleri bir başka husus, Hunların bir kolu olmaları ve onların kuzey bölgelerinde oturmalarıdır.

Bulundukları mevkide gittikçe kuvvetlenen Gök-Türklerin reisi Bumın, Çin Seddi'nin kuzeyindeki pazarlarda ipek ticaretine başladı. Daha sonra 545 yılında Çin ile ilk resmî münasebet kuruldu. Bunu memnuniyetle karşılayan Bumın, vassalı olduğu Juan-juan'lar hesabına daha sonra Töles isyanını bastırdı. Neticede en az elli bin kişilik bir kuvvet ona katılmıştı. Gücünün artmasına güvenerek, bağlı olduğu Juan-juan hükümdarının kızıyla evlenmek suretiyle siyasî platformda bir adım daha atmak istedi. Ancak, Juan-juan reisi A-na-kui, Onun teklifini reddettiği gibi üstelik hakaret dahi etti. Bunun üzerine Çin'deki Batı Wei hanedanıyla evlilik yoluyla ittifak kuran Bumın, ani bir hücumla Juan-juan'ları mağlup etti ve ortadan kaldırdı. Arkasından kendini İl Kagan ilân etti. Bu şekilde Gök-Türk devleti resmen kurulmuş oluyordu. Devletin istiklâlini kazanmasından sonra fazla yaşamayan Bumın, aynı yıl öldü (552). Yerine oğlu Kara geçti. Yeni kagan da Juan-juan'ları imha etmek politikası güttü. Ancak, bir yıl içinde ölünce vasiyeti uyarınca kardeşi Mukan, kagan oldu. Her yönüyle birinci Gök-Türk devletinin en meşhur hükümdarı olan Mukan'ı, Çin kaynakları, "yüzü kızıl ve geniş, gözleri cam benzeri donuk" gibi ifadelerle tarif etmektedirler. Mukan, Gök-Türk devletine yirmi yıl tam anlamıyla muhteşem bir devir yaşattı. Önce Juan-juan'ların en son kalıntılarını ortadan kaldırdı. Doğuda Moğol Ch'i-tan'ları, kuzeyde Kırgızları itaati altına aldı. Güneyde T'u-yü-hun'ları, güney doğuda Akhunları (Eftalit)i yendi. Aynı sıralarda kuzey Çin'de hüküm süren Chou ve Ch'i devletlerini baskı altına aldı.

Evlilik yoluyla ittifak kurma bahanesini çok iyi kullanıp, Chou ve Ch'i devletlerinin hazinelerinin kendi ülkesine akmasını sağladı. Bundan başka Chou'larla müttefik olup, Ch'i başkentini kuşattı. 569 yılında bin kadar Gök-Türk, Chou başkenti Ch'ang-an'da kalmaya başladı. Bunlara çinliler iyi muamele göstermek zorunda kalmışlardı. Yıllık yüz bin top ipek vergi olarak, Gök-Türk ülkesine gönderiliyordu. Mukan Kagan zamanında, devletin sınırları, doğuda Liao körfezinden, batıda Hazar denizine kadar uzanıyordu (on bin li). Gobi çölünün güneyinden kuzeyin ıssız

yerlerine kadar, bütün bölgeler ona ait idi. Çin kaynakları hiç bir hükümdar için kullanmadıkları "Çin Seddi'nin dışındaki bütün yerler ona ait idi" kaydını ifade ederler. Mukan'ın kaganlığı 572 yılında ölümüyle son buldu. Ölmeden önce yerine ağabeyinin yaptığı gibi kardeşi Taspar'ı tahta vasiyet etti. Çin kaynaklarının T'a-po, Soğdça yazılı Bugut kitabesinin Taspar olarak bildirdiği bu kagan, ağabeyinin bıraktığı rakipsiz devleti, her yönden ileri götürmeye çalıştı. Güneyindeki her iki Çin devletine karşı hükmedercesine bir siyaset takip ediyordu. Ancak o, Mukan'ın aksine Ch'i'lerle müttefik olmuştu. Bu arada çok fazla genişlemiş olan Gök-Türk devletinde yeni bir idarî taksimat yaptı. Kara Kagan'ın oğlu She-t'u'yu Er-fu Kagan olarak doğu tarafına, yine kardeşi Ju-tan'ın oğlunu Börü unvanıyla batı tarafına küçük kagan tayin etti. Böylece kendisini de kaganlar kaganı seviyesine yükseltmiş oluyordu. Amcası İstemi ise 576 yılına kadar doğu kısmındaki merkeze bağlı olarak, yabgu unvanıyla devletin batı kısmını idare etti. Bütün faaliyetleri doğudaki kaganlık adına idi. Taspar'ın, sahip olduğu bunca kudrete rağmen devlet politikasında büyük hatalar yaptığı müşahede edilmektedir. Başlıca büyük hatası Gök-Türk yaşayışına hiç uymayan Budizm'e meyl etmiş olmasıdır. Yağmalar sırasında ele geçirilen bir Budist rahibin (Huei-lin) etkisinde kalarak ülkesinde Budist pagodası (tapınak) yaptırttı. Ardından Ch'i'ler tarafından Türkçeye çevrilmiş olan Nirvana ve benzeri Budizm kitaplarından getirtti. Bu dine meyl etmiş olmasına rağmen Taspar'ın Budizme girdiği söylenemez. Sadece hayran olmuştur. Bundan sonra bu konuda hiç bir vesikaya rastlamıyoruz.

576'lı yıllardan sonra Çin'de olaylar hızlı gelişmiş, Ch'i devleti Chou'lar tarafından yıkılmıştı (577). Arta kalan bazı Ch'i prensleri Gök-Türk ülkesine kaçmış; Taspar bir süre onları desteklemiş ise de başarılı olamayacaklarını anlayınca, bir Chou prensesiyle evlenme karşılığında, bu prensleri onlara teslim etmişti.

581 yılında hastalanan Taspar, bir süre hasta yattıktan sonra aynı yıl içerisinde öldü. Ölmeden önce Gök-Türk devletini sarsacak bir hata daha yaptı. Ağabeyi Mukan'ın bile annesi Türk olmadığı için tahta vasiyet etmediği oğlu Ta-lo-pien'i veliahd tayin etti. Onun ölümünden sonra devlet adamları tahta Ta-lo-pien'i geçirmek istediklerinde millet bunu kabul etmedi. Daha sonra Işbara'nın desteğiyle Taspar'ın oğlu An-lo, kagan oldu. Fakat, An-lo ülke içinde tam kontrolü sağlayamadığı için, devlet adamları, Işbara'yı kaganlığa davet ettiler. Işbara'nın cesur, kahraman kişiliğiyle tanınmış olması bunda etkili olmuştu. An-lo, bu duruma razı oldu. Kendine ikinci kagan unvanını alarak Tola nehri etrafında oturmaya başladı. Kagan olamadığı için kuzey bölgelerine çekilen küskün Ta-lo-pien de kendi kendine A-po unvanını almıştı. Devamlı Işbara'ya elçi göndererek, kendisinin makamsız kaldığını ileri sürüyor ve onu tedirgin ediyordu.

Bu arada Taspar'a gönderilen Ch'ien-chin prensesin gelişi sırasında Gök-Türk ülkesine gelen ve burada kalarak iyi nişancılığından dolayı sevilen Ch'ang Sun-sheng, Gök-Türklerin iç yüzünü tamamen öğrenip Çin'de yeni kurulan Sui imparatoru hesabına casusluk faaliyetlerinde bulundu. Batı kanadını idare eden İstemi, 576 yılında ölünce yerine oğlu Tardu geçmişti. Tardu devletin merkezine bağlılığını pek sürdürmek istemiyordu. Bunu farkeden Ch'ang Sun-sheng, imparatoruna Tardu'ya kurt başlı sancak göndererek onun bağımsızlığını tanımasını tavsiye etti. İmparator, Hami'de bulunan Tardu'ya kurt başlı sancak gönderince o da resmen tanınmış olduğunu kabul ederek bağımsızlığını ilân etti. Bu hadiseden sonra Batı Gök-Türklerinin tarihi müstakil olarak gelişmiştir.

Işbara, ülkesindeki bütün huzursuzluklara rağmen Çin'e büyük çapta seferler düzenledi. Ülkesinde kıtlık çıkması da bu akınların önemli sebebi idi. Çin'deki Sui imparatorluğuna karşı bir çok zafer kazanılmış olmasına rağmen Ta-lo-pien, T'an-han ve Ti-chin-ch'a gibi küçük kaganların isyan hareketleri, onu zor durumda bırakmıştı. neticede Çin'in siyasî üstünlüğünü kabul etmek zorunda kaldı(585). 587 yılında çıktığı bir av seyahati sırasında ateşlenen Işbara, bir ay sonra öldü. Yerine kardeşi ve yabgusu Ch'u-lo-hou, Baga Kagan unvanıyla tahta geçti. Bu kaganın ömrü uzun sürmedi. 588 yılında ölünce, Işbara'nın oğlu Tou-lan Kagan oldu.

Ch'u-lo-ho'nun oğlu Ch'i-min'in ortaya çıkarak, Çin hesabına casusluk yapıp, ihanet etmesine kadar (599) gayet başarılı kaganlık icra eden Tou-lan, kendisine bağlı boylar tarafından öldürüldü. Onun ölümü üzerine boş kalan Doğu Gök-Türk tahtına, Batı Gök-Türk kaganı Tardu, Pu-chia (Bilge) unvanıyla oturdu. Ancak, iki yıl sonra Töles boylarının isyanı neticesinde kontrolünü kaybetti ve T'u-yü-hun'ların yanına sığındı. Ortaya çıkan taht boşluğunu Çin'de Sui imparatorunun desteğiyle kaganlığını ilân eden Ch'i-min, doldurmaya çalıştı. Gök-Türk ülkesine geri dönen Ch'i-min, 609 yılına kadar Sui imparatoru Yang'a vassal olarak hüküm sürdü. Onun yerine geçen oğlu ona hiç benzemiyordu. Doğu Gök-Türk devletini her bakımdan kuvvetlendirdi. Çin'e vergi göndermeyi kesti. Hatta 615 yılında Çin imparatorunu Yen-men'da kuşatmayı başardı ise de hatunu İ-ch'eng'ın ihaneti yüzünden neticeye ulaşamadı. Bundan az sonra kurulan T'ang hanedanı (618) döneminde Çin'e seferlerini sürdürdü. Haşmetli çağına ulaştırdığı Doğu Gök-Türk devletini, ölümünden (619) sonra kardeşi aynen devam ettirdi ise de 621 yılında Çin elçileri tarafından zehirlenerek öldürüldü. Onun da yerine kardeşi, İl Kagan (Hsie-li) geçti. Yeni kagan 626 yılına kadar akınlarla devamlı Çin'i baskı altında tuttu. Gök-Türk orduları Çin içinde koloniler kurmuştu. Ne var ki; Shih-pi'nin oğlu olup ikinci kaganlık vazifesini ifâ eden T'u-li'nin Çinlilerle anlaşıp ihanet etmesine kızarak, 626 yılında Wei nehri kenarında barış anlaşması imzaladı. Devletin içinde hatalı idaresi, önemli mevkilere Gök-Türklerin değil çinli ve soğd'luların getirilmesi neticesinde kanunların bozulması, diğer Tük boylarını ağır vergilerle ezmesi, kontrolü kaybetmesine yol açtı. 627 yılından itibaren ağır kışların sürmesi kıtlığa sebep olmuştu. Sir Tarduş'lar Ötüken civarını ellerine geçirerek kendi kaganlıklarını kurdular. Bir çok Türk boyu Çin'e bağlandı. Kısa zamanda zayıflayan Doğu Gök-Türk devleti 630 yılında İl Kagan'ın esir olarak, T'ang imparatorluğu merkezine götürülmesiyle son buldu.

Batı Gök-Türk devleti, Tardu idaresinde Batı Türkistan'ın Soğd'lularla meskun bütün şehir devletçiklerini ele geçirdi. Kuzey Afganistan ve İran içlerine kadar ilerledi. Sasanî imparatorluğunun taht mücadelelerine karıştı. Ancak, Tardu, doğuda aynı başarıyı gösteremedi. Çinlilerin hileleri sayesinde askerî gücü çok azaldı. 630 yılında T'u-yü-hun'lara sığınınca torunu Ch'u-lo hakimiyeti ele aldı. Fakat, başarısız idaresi ve Çin entrikası neticesinde annesinin ülkesi Çin'e sığınmak zorunda kaldı(611), 612 yılından itibaren Sui imparatorluğu hesabına Kore isyanlarını bastırdı. Bundan dolayı çinliler ona Ho-sa-na Kagan unvanını verdiler. 619 yılında kuvvetli devrini yaşayan Doğu Gök-Türk kaganı Shih-pi, T'ang hanedanına onun teslim edilmesi için baskı yaptı. Bu baskıya dayanamayan T'ang imparatoru Kao-tsu, onu Shih-pi'nin elçisine teslim etti ve öldürüldü. 611 yılında onun Çin'e sığınmasıyla kaganlığı ele geçiren She-kui, 619 yılına kadar başarılı bir şekilde hükümdarlığını sürdürdü. Onun ölümüyle yerine kardeşi T'ung Yabgu, Batı Gök-Türk devletine parlak bir dönem yaşattı. İsfahan ve Rey şehirlerine kadar uzanan akınlarda

bulunurken, Kuzey Afganistan bölgesini tamamen ele geçirdi. Kafkasya bölgesi dahi ona bağlanmıştı. Onun akınları sayesinde zayıflayan Sasanî imparatorluğu, daha sonra İslâm kuvvetleri tarafından kolayca ortadan kaldırıldı. T'ang imparatorluğu ile dahi münasebet tesis eden T'ung Yabgu, ülke içerisinde aynı başarıyı gösteremedi. Kendisine bağlı diğer Türk boylarının çoğu ayaklandı. Bu arada amcası Bagatur, T'ung Yabgu'yu öldürünce(630), Batı Gök-Türk devleti bir daha sakinleşmedi. Ortaya çıkan hanedandan yeni beyler T'ang imparatorluğuna bağlı birer beylik durumunda idi. Bu yüzden T'ung Yabgu'nun ölümü Batı Gök-Türk devletinin sonu olarak kabul edilmektedir. Aslında vassal beylikler, 658-659'lı yıllara kadar yarı bağımsız bir şekilde varlıklarını sürdürebildiler.

BİBLİYOGRAFYA

AALTO, PENTI: "İranian Contacts of the Turks in Pre-İslamic Times", Studia Turcica, Budapest, 1971.

ARAT, R. RAHMETİ: Eski Türk Şiiri, Ankara, 1987.

BANG, W.: Über die Köktürkische İnschrift auf Süd seite des des Kültegin Denkmals, Leipzig, 1896.

BANG, W.: "Zu den Köktürkische İnschriften", TP, VII, 1896.

BAZIN, LUIS: Notes sur les Mots Oguz et Türk, Oriens, VI, 2, 1953.

BAZIN, LUIS: Les Calenderiers Turc Anciens et Mediewaux, Lille, 1974.

BEALS, SAMUEL: The Life of Hsüan Ts'ang, London, 1911.

BERNŞTAM, A.: Socialno-ekonomiçeskiy stroy Orchono-Eniseyskich Tyurok, Moskova, 1946.

BICURIN, N. YAKINEF: Sobreniye Svediy o Narodah Obvitavşih v Sredney Azii v Drevneye Vremena, Sanktpeterburg 1851, 1950^2.

BOODBERG, P. A: "Three Notes On T'u-chüeh Turks", Semitic And Oriental Studies, XI, 1951.

CHANG JEN-T'ANG: Doğu Gök-Türkleri,Tai-pei, 1968.

CHAVANNES, EDOUARD: Documents sur les Tou-Kioue (Turc) Occidentaux, Paris, 1941.

CHAVANNES, EDOUARD : Notes Additionnelles sur les Tou-kioue (Turc) Occidentaux, 1903. (1941^2)

CLAUSON, G: "Turk, Mongol, Tungus", Asia Maior, N. S. VIII-1, 1960.

CLAUSON, G: "Turks and Wolves", Studia Orientalia, XXVIII, 2, Helsinki, 1964.

CLAUSON, G: An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish, Oxford, 1972.

CLAUSON, G.: The Origine of the Turkish "Runic" Alphabet, Acta Orientalia, XXXII, Leyden, 1970.

CORDİER, H.: Histoire De La Chine, Paris, 1922.

CZEGLEDY, G.: "A Korai Törtenelem Forrasainak Kritikajahoz", Mgy. Tud.Akad. Közlemenyek, XV, 1-2, 1960.

CZEGLEDY, G.: Nomad Nepek Vandorlasa Napklettöl Napnyugatig, Budapest, 1969.

CZEGLEDY, G.: "On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederations", Acta Orientalia, XXV, Budapest, 1972.

ÇANDARLIOĞLU, GÜLÇİN: Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı (İstabul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi yayınlanmamış doçentlik tezi, İstanbul, 1972).

DEGUİGNES, J.: Histoire Generale des Huns, des Turcs, des Mongol et des Autres Tartares Occidentaux, Paris, 1756-58, 5. cil. (Türkçe terc. H. Cahit Yalçın, İstanbul. 1325h.).

DİETRİCH, K.: Bizantinische Quellen zur Laender und Völkerkunde, II, Leipzig, 1912.

DONUK, ABDULKADİR: Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler, İstanbul, 1988.

EBERHARD, W.: "Çin kaynaklarına Göre Orta ve Garbî Asya Halkları", Türkiyat Mecmuası, VII, VIII, 1942.

EBERHARD, W.: Çin Tarihi, Ankara, 1947.

ECSEDY, H.: "Old Turkish Titles Chinese Origin," Acta Orientalia, XVIII, 1965.

ECSEDY, H.: "Trade and War Relations Between the Turks and China in the Second of the VIth. Century", Acta Orientaila, XXI, Budapest, 1968.

ECSEDY, H.: "Tribe and Tribal Society", Acta Orientalia, XXV, 1972.

ERGİN, MUHARREM: Orhun Abideleri, İstanbul, 1970.

ESİN, EMEL: "Gök-Türklerin Ecdadından Tsü-k'ü Meng-hsün (m.367-433) Devrinde Sanat", Türk Kültürü, Sayı 100, IX. yıl.

ESİN EMEL: Antecedents and Devolopment of Budist and Manichean Art in Eastern Turkestan and Kansu, İstanbul, 1967.

FAN KUO-CHİEN: Pei Wei Yü Juan-juan Kuan-hsi Yen-chiou, Taipei, 1988.

FRANKE, OTTO: Das Datum der Chinesischen Tempelinschriften von Turfan", TP, 1909.

FRANKE, OTTO: Geschihte des Chinesischen Reiches, Berlin, I, 1930, II, 1936.

GABAIN, A. M. V.: "Köktürklerin Tarihine Kısa Bir Bakış", DTCF, II/5, 1944, s 685-695, VIII/3, 1950, s. 373-379.

GIRAUD, R: L'Empire de Turcs Celestes, Paris, 1960.

GRIGNASCHI, MARIO: "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", Türk Tarih Kongresi Zabıtları, C. I, (Ankara, 25-29 Eylül, 1971), Ankara, 1972.

GROUSSET, R.: L'Empire de Steppes, Paris, 1931 (Türkçe terc. R. Uzmen, İstanbul, 1981).

HAMİLTON, J.: "Toquz-oguz et On-uygur", JA, 1964.

HANNESTAD, K.: "Les relations de Byzance avec la Transcaucausie et L'Aise Central aux 5. et 6. Siecles, Byzantion, XXIII, 1975.

HARMATTA, J.: "Byzantino-Turcica", Acta Antiqua, X, 1962.

HARMATTA, J.: "İrano-Turcica", Acta Orientalia, 1972.

HAYASHI, T.: "Development of A Nomadic Empire", Bulletin Ancient and Orient Museum, XI, 1990.

HAUSSIG, H. W.: "Theophylaktos Excurs über Die Skytischen Völker", Byzantion, XIII, 1954.

HIRTH, F.: "Nachworte Zur Inscrift Des Tonyukuk", ATIM. II, Folge, 1899.

İNAN, A.: "Altay Dağlarında Eski Türk Mezarları", Makaleler ve İncelemeler, I Ankara, 1987.

İZGİ, ÖZKAN: "XI. Yüzyıla kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çinle Yaptığı Ticarî Münasebetler", TED, IX, 1978.

JULIEN, STANISLAS: Memoires Sur Les Contréés Occidentales Par Hiouen-Tsang, Paris, 1857-1858.

JULIEN, STANISLAS: Documents Historique Sur les Tou-kioue Extraits du Pien-i-tien, et Traduit du Chinois par, JA, 1864.

JULIEN, STANISLAS: Documents Sur les Tou-kioue, Paris, 1877.

KAFESOĞLU, İ.: "Tarihte Türk Adı", R. R. Arat için, Ankara, 1966.

KAFESOĞLU, İ.: Türk Millî Kültürü, İstanbul, 1987.

KAFESOĞLU, İ.: "Eski Türklerde Devlet Meclisi (Toy)", Türkoloji Kongresi Zabıtları İstanbul ,(1980 basılış tarihi).

KISELEV, S.V.: Drevnyaya İstoriya Sibiri, 1951.

KLYASTORNY, S. G.: "Sur les Colonies Sogdiennes de la Haute-Asie", Uajhb XXXII, 1-2, 1961.

KLYASTORNY, S. G.: Livsic, "The Sogdian İnscription of Bugut Revised", Acta Orientalia, XXVI, 1, Budapest, 1972.

KURT, A. N.: "Göktürk kağanlığı", DTCF, X, 1-2, 1952.

LASZLO, F.: "Dokuzoğuzlar ve Göktürkler", Ankara, 1950.

LIANG SHIH-CH'IOU: Chinese- English Dictionary, Tai-pei, 1986.

LIGETI, L.: Bilinmeyen İç Asya (Terc. Sadrettin Karatay) Ankara, 1986.

LIN EN-HSIEN, T'u-chüe Yen-chiu, Taipei, 1987.

LIU MAO-TSAI: Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschihte der Ost-Türken (T'u-küe), 2 cild. Wiesbaden, 1958.

LIU İ-T'ANG: "A Study of the Genealogy of Türk Qaghan", Pien-cheng 7, 1976.

LIU İ-T'ANG: "Chou Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", Pien-cheng, 12, 1981.

LIU İ-T'ANG: "Sui Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", Pien-cheng, 12, 1981.

LIU İ-T'ANG: "Hsin T'ang Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", Pien-cheng, 12, 1981.

LIU İ-T'ANG: "Sui Shu Hsi T'u-chüe Chüan K'ao-chu", Pien, cheng, 14, 1983.

LIU İ-T'ANG: "Hsin T'ang Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", Pien-cheng, 14, 1983.

MACARTNEY, C. A.: "On the Greek Sources for the History Turks in the Sixth Century", BSOAS, XI, 2, 1944.

MCGOVERN, W. M.: The Early Empires of Central Asia, North Carolina, 1939.

MORAVCSIK, GY.: Byzantino - Turcica, Budapest, I-II, 1958.

MORI, MASAO: "Ch'i-min Hakan'ın Bir Çin İmparatoruna Gönderdiği Mektubun Uslubu Hakkında", R. Rahmeti Arat İçin, Ankara, 1966.

MORI, MASAO: "On the Chi-li-fa (Elteber) and Chi-chin of T'iele Tribes", Acta Asiatica, 9, 1966.

MULLER, F. W. K.: Uigurica, II, APAW, 1911.

NEMETH, GY.: "Der Volksname Türk", KCsA, II, 4, 1927.

ORKUN, H. NAMIK: Eski Türk Yazıtları, Ankara, 1987.

ÖGEL, BAHAEDDİN: "Göktürk Yazıtlarının Apurımları ve Fu-lin Problemi", Belleten, 33, 1945.

ÖGEL, BAHAEDDİN: "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasî Sınırları Hakkında Bazı Problemler", DTCF, VI, 4, 1948.

ÖGEL, BAHAEDDİN: "İlk Töles Boyları", Belleten, 48, 1947.

ÖGEL, BAHAEDDİN: "Doğu Gök-Türkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar", Belleten, 81, 1957.

ÖGEL, BAHAEDDİN: Türk Kültür Tarihi, Ankara, 1962.

ÖGEL, BAHAEDDİN: "Über die Altürkischen Schad (Sü-baschi)",Würde, CAJ, III, 1, 1963.

ÖGEL, BAHAEDDİN: Türk Mitolojisi, Ankara, 1987.

ÖGEL, BAHAEDDİN: Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, Ankara, 1981.

ÖZERDİM, M.: "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ının Şehirleri", DTCF, XII, 1,2, 1952.

PARKER, E. H.: "The Origin of the Turks" The English Historical Review 11, 1896, s. 431-435.

PARKER, E. H.: A Thousand Years of the Tartars, London, 1924.

PELLIOT, P.: "Kao-tch'ang, Qoço, Houo-tchou et Kara-Khoja", JA, 1912.

PELLIOT, P.: "L'Origine de Tou-kiue, Nom Chinois des Turcs", TP, XVI, 1915.

PULLEYBLANK, E. G.: "A Sogdian Colony in Inner Mongolia", TP, XXXX, 1951.

PULLEYBLANK, E. G.: "Chinese Names for Turks", JAOS, LXXV, 1965.

RASONY, LASZLO: Dünya Tarihinde Türklük, Ankara, 1987.

ROTOURS, DES R.: "Les Grand Fonctionnaires des Provinces en Chine Sous la Dynastie des T'ang", 2. cild, Leyden, 1943.

SALMAN, HÜSEYİN: "VII. ve X. Asırlar Arasında önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti", Türk Dünyası Araştırmaları, 15, Aralık, 1981.

SAMOLIN, W.: East Türkistan to the 12th. Century, The Hague, 1964.

SAMOLIN, W.: "Hsiung-nu, Hun, Turk", CAJ, III, 2, 1956.

SECHIN JAGCHID: "Trade, Peace and War Betwen the Nomadic Altaic and the Agricultural Chinese", Pien-cheng, 1, 1970.

SECHIN JAGCHID: "Objectives of Warfare in İnner Asia", Pien-cheng, 4, 1973.

SECHIN JAGCHID: "A Study on the T'o-pa and Jou-jan Relationship from the Point of View of North Asian History", Pien-cheng, 7, 1976.

SINOR, DENİS: "Historical Role of the Turc Empire" Cahier d'Histoire Mondiale, 1, 1953.

SOPER, A. C.: "Northern Liang and Nothern Wei in Kansu", Artibus Assiae, [Assona, 1958).

ŞEŞEN, RAMAZAN: "Eski Araplara Göre Türkler", Türkiyat Mecmuası, XX, 1968.

T'ANG CH'I: "A Preliminary Interpretation of Terms From Toba (Tabgaç) Language Recorded in the Nan Ch'i Shu", Pien-cheng, 4, 1973.

T'ANG CH'I: "Wei Irmağı Barış Anlaşmasına Dair Araştırmalar", Tarih Dergisi, 33, 1980/1981.

TEKİN, TALAT: Orhon Yazıtları, Ankara, 1988.

THOMSEN, V.: "İnscriptions de l'Orkhon Dechifréé" MSFOu, V, 1896.

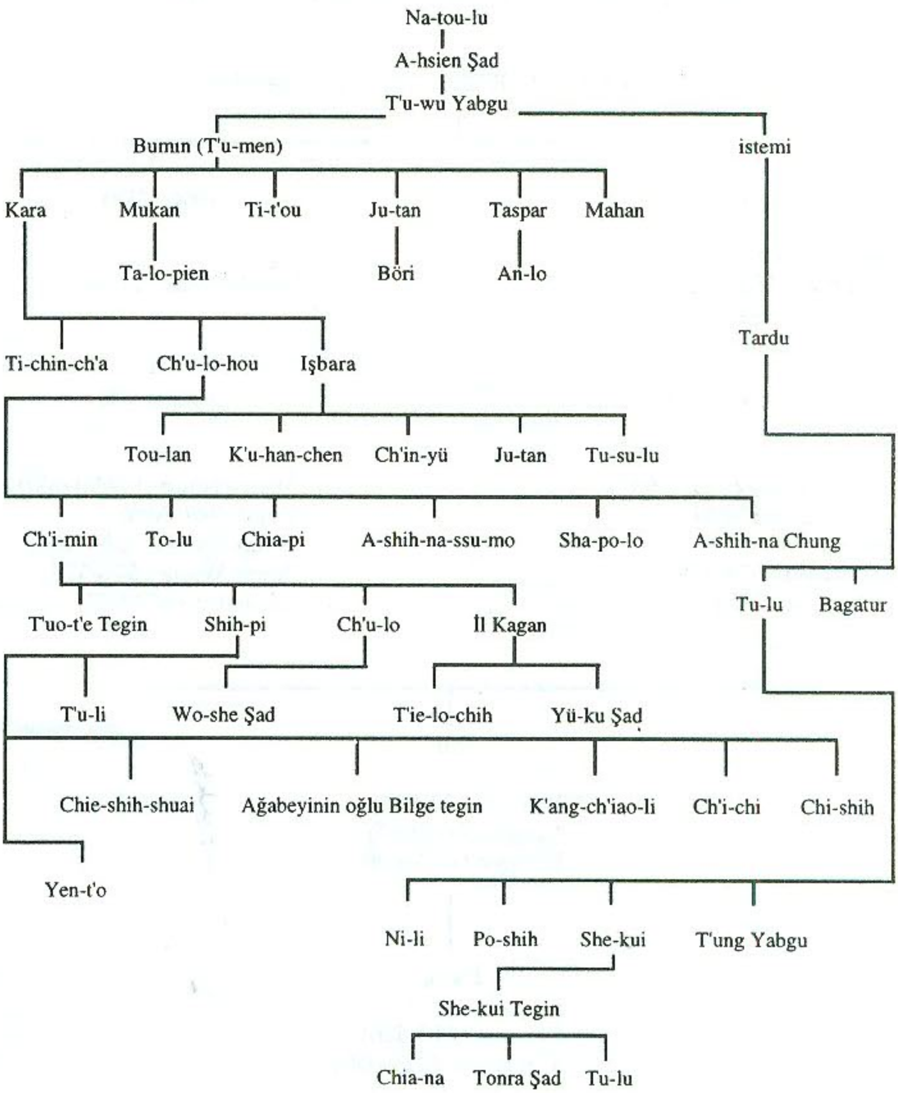
THOMSEN, V.: "Turcica Etudes Concernant L'interpretation des Inscription Turque de la Mongolie et de la Siberie," MSFOu, XXXVII, Helsingfors 1916.

TOGAN, NAZMİYE: "Hüan-ch'ang'a göre Peygamber Çağında Orta Asya" İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, IV, 1-2, 1964.

TOGAN, Z. V.: Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1970.

TURAN, OSMAN: 12 Hayvanlı Türk Takvimi, İstanbul, 1941.

GÖK-TÜRKLERİN SOYKÜTÜĞÜ (542-630)

GÖK-TÜRKLER DÖNEMİNDE (542-630) ÇİN İMPARATORLUKLARI KRONOLOJİSİ

KUZEY WEİ (TABGAÇ, T'O-PA) (424-534)

Batı Wei

Wen-ti (535-552)
Ti-ch'in (552-554)
Kung-ti (554-557)

Kuzey Chou

Hsiao ming-ti (557-557)
Ming-ti (557-561)
Wu-ti (561-578)
Hsüan-ti (578-579)
Ching-ti (580-581)

Doğu Wei

Hsiao Ching-ti (534-543)

Kuzey Ch'i

Wen Hsüan-ti (550-560)
Fei-ti (560-560)
Shao Chao-ti (561-565)
An-te Wang (576-576)
Chu-chu (577-577)

Sui

Wen-ti (581-604)
Yang-ti (605-617)
Kung-ti (617-618)

T'ang

Kao-tsu (618-626)
T'ai-tsung (627-650)

GENEL DİZİN

-I-

-İ-

-Ş-

-T-

-Z-

VESİKALAR

通典卷一百九十七

唐 京兆 杜佑 君卿 纂

邊防十三

北狄四

高車

高車蓋古赤狄之種也初號為狄歷北方以為敕勒諸夏以為高車丁零其語略與匈奴同而時有少異或云其先匈奴之人也其種有狄氏袁紇氏斛律氏解批氏異奇斤氏其俗云匈奴單于生二女姿容甚美單于曰此女安可配人將以與天乃於國北無人之地築高臺置二女於其上曰請天自迎之乃有一老狼晝夜守臺嗥呼因穿臺下為穴經時不去其小女曰吾父[illegible]與天而今狼來或是天處我乃下為狼妻而產子[illegible]滋繁成國故其人好引聲長歌有似狼嗥本無都統大帥當種各有君長為性麤猛黨類同心至於寇難翕然相依鬬無行陣頭別衝突乍出乍入不能堅戰其俗蹲踞褻黷（褻音薛黷音瀆）無所忌避婚姻用牛馬納聘以多為榮俗無穀不作酒迎婦之日男女相將持馬酪熟肉節主人延賓亦無行位穹廬前叢坐飲宴終日復留其宿明日將婦歸既而將夫黨還入其家馬羣極取良馬俗不潔淨喜致震霆每震則叫呼射天而棄之移去至於來秋馬肥復相率集於震所埋羖羊燃火拔刀女巫祝說似如中國祓除而羣隊馳馬旋繞百帀乃止持一束柳枝回曲豎之以乳酪灌焉婦人以皮裹羊骸戴之首上縈屈髮鬌（[illegible]反）而綴之有似軒冕其死亡葬送掘地作坎坐屍於中張臂引弓佩刀挾矟無異於生而[illegible]

之其遷徙隨水草衣皮食肉牛羊畜產盡與蠕蠕同唯車輪高大輻數至多後徙於鹿渾海西北百餘里部落強大常與蠕蠕為敵亦每侵盜於魏魏道武渡弱水西至鹿渾海襲破之復討其餘種於狼山又大破之又自駮髯水西北徇略其部破其雜種三十餘部虜獲男女五萬餘口馬牛羊百餘萬高車二十餘萬乘而還其後太武帝征蠕蠕還至漠南聞高車東部在已尼陂相去千餘里遣騎襲破之降數十萬皆徙置漠南千里之地後又相率北叛高車之族又有十二姓一曰泣伏利氏二曰吐盧氏三曰乙旃氏四曰大連氏五曰窟賀伏氏六曰達薄干氏七曰阿崙氏八曰莫允氏九曰俟斤氏十曰副伏羅氏十一曰乞袁氏十二曰右叔沛氏先是副伏羅部為蠕蠕所役屬魏孝文帝太和十一年蠕蠕主豆崘犯塞其酋阿伏至羅率所部之眾西叛阿伏至羅死弟子彌俄突立遣使朝貢宣武詔曰蠕蠕嚈噠與吐谷渾所以交通者皆路由高昌國（今交河郡）犄角相接今高昌內附遣使迎引蠕蠕既與吐谷渾路絕姦勢亦沮於卿彼蕃便有所益行途經由宜相供俟不得令羣小擁塞王人彌俄突等與蠕蠕主伏圖戰於蒲類海北大敗明帝初彌俄突又被蠕蠕主醜奴大敗殺之弟越居靜帝時為兒子比適所殺越居子去賓自蠕蠕奔後魏封為高車王肆州刺史死於鄴至隋有突越失國即役屬之高車國矣

稽胡

稽胡一曰步落稽蓋匈奴別種劉元海五部之苗裔也或云山戎赤狄之後自離石（今西河郡）以西安定（今安定郡）以[illegible]

亦知種田地少桑蠶多衣麻布其丈夫服皮死亡殯葬與中夏略同婦人多貫蜃貝以為耳頸飾又與華人錯居其渠帥頗識文字其言語類夷狄因譯乃通蹲踞無禮貪而忍害俗好淫穢雖分統郡縣列於編戶然輕其徭賦有異齊人山谷阻深者未盡役屬而凶悍恃險數為寇亂至後魏明帝孝昌中有劉蠡升者居雲陽谷（今[illegible]界）自稱天子立年號署百官後為齊神武所滅後周明帝武成初延州稽胡郝阿保郝狼皮（延州今延安郡）率其種人附於齊氏并與其部劉桑德共為影響周柱國豆盧寧督諸軍與延州刺史高琳擊破之建德五年武帝敗齊師於晉州（今平陽郡）乘勝逐北齊人所棄甲仗未暇收斂稽胡乘間竊出盜而有之乃立蠡升孫沒鐸為主號聖武皇帝後齊王憲為行軍元帥討破之自是寇盜頗息

突厥上

突厥之先平涼（今平涼郡）雜胡也蓋匈奴之別種姓阿史那氏後魏太武滅且渠氏（且渠牧健都姑臧謂之北涼為魏所滅）阿史那以五百家奔蠕蠕代居金山狀如兜鍪俗呼兜鍪為突厥因以為號焉或云其先國於西海之上為鄰國所滅男女無少長盡殺之有一兒年且十歲以其小不忍殺之乃刖足斷臂棄於大澤中有牝狼每銜肉至於兒處所此兒因食之得以不死其後遂與狼交狼有孕焉負於西海之東止於山上其山在高昌西北有洞穴狼入其中遇得平壤茂草地方二百餘里後狼生十男長大外託妻孕其後各為一姓阿史那即其一也子孫蕃育漸至數百家經數代相與穴處而臣於蠕蠕又云先出於索國在匈奴之北其部落大人曰阿謗步兄弟十七[illegible]

遂被泥師都既別感異氣能徵召風雨娶二妻云是夏神冬神之女一孕而生四男其大兒名訥都六設衆奉爲主號爲突厥訥六所生子皆以母族爲姓阿史那是其一也號阿賢設此說雖殊然俱狼種也後魏末其酋帥土門部落稍盛始至塞上通中國至西魏大統十二年乃求婚於蠕蠕主阿那瓌大怒使人罵辱之曰爾是我鍛奴何敢發是言也土門發兵擊蠕蠕大破之於懷荒北阿那瓌自殺土門遂自號伊利可汗（後魏太武帝時蠕蠕主社崙已自號可汗突厥又因之）猶古之單于也號其妻爲可賀敦亦猶古之閼氏也其子弟謂之特勒別部領兵者謂之設其大官屈律啜次阿波次頡利發吐屯次俟斤其初國貴賤官號凡有十等或以形體或以老少或以顏色鬚髮或以酒肉或以獸名其勇健者謂之始波羅亦呼爲英賀弗肥麤者謂三大羅大羅便酒器也似角而麤短體貌似之故以爲號此官特貴惟其子弟爲之又謂老爲哥利故有哥利達官謂馬爲賀蘭故賀蘭蘇尼闕蘇尼掌兵之官也謂黑色者爲珂羅便故有珂羅啜官甚高耆年者爲之謂髮爲索葛故有索葛吐屯此如州郡官也謂酒爲匐你熱汗熱汗掌監察非違釐整班次謂肉爲安禪故有安禪具泥掌家事如國官也有時置附鄰可汗鄰狼名也取其貪殺爲稱亦有可汗位在葉護下或有居家大姓相呼爲遺可汗者突厥呼屋爲遺言屋可汗也木杆可汗（土門之子名俟斤一名燕尹）狀貌奇異面廣尺餘其色甚赤眼若琉璃性剛暴而多智西破蠕蠕嚈噠東走契丹北并契骨威服塞外諸國其地東自遼海以西西至西海萬餘里南自沙漠北至北海五六千里皆屬焉其俗如古之匈奴其異者其主初立近侍重臣者舁之以氈隨日轉九迴每一迴臣下皆拜訖乃扶令乘馬以帛絞其頸使纔不至絕然後釋而急問之曰你能作幾年可汗其主既神情瞀亂不能詳定多少臣下等隨其所言以驗修短之數其後大官有葉護次設特勒次俟利發次吐屯發餘小官凡二十八等皆代襲爲兵器有角弓鳴鏑甲矟刀劍其佩飾則兼有伏突旗纛之上施金狼頭侍衞之士謂之附離夏言亦狼也蓋本狼生志不忘舊其徵發兵馬及科稅雜畜輒刻木爲數并一金鏃箭蠟封印之以爲信契候月將滿輒爲寇抄其刑法反叛殺人者皆死淫者割勢而腰斬之鬬傷人目者償之以女無女則輸婦財折支體者輸馬盜者則償贓十倍有死者停屍於帳子孫及諸親屬男女各殺羊馬陳於帳前以刀剺面且哭（剺理之反）血淚俱流如此者七度乃止春夏死者候草木落秋冬死者候華葉茂然後始坎而葬之於墓所立石建標其石多少依平生所殺人數是日男女咸盛服飾會於葬所男有悅愛於女者歸即遣人聘問父母多不違也雖遷徙無常而各有地分可汗處於都斤山每歲率諸貴人祭其先窟又以五月中旬集他人以水拜祭天神又於都斤西五百里有高山迥出上無草樹謂爲教登凝黎夏言地神也其書字類胡而不知年曆唯以草青爲記男子好樗蒲女踏鞠飲馬酪取醉歌呼相對敬鬼神俟斤既盛使於西魏請誅蠕蠕主（事見蠕蠕篇）後周武帝納其女爲后至他鉢可汗（木杆之弟）以攝圖爲爾伏可汗（乙息記可汗之子也乙息記捨攝圖而立俟斤）（俟斤即木杆可汗也）統其東面又以其弟褥但可汗子爲步離可汗居西方（爾伏與步離皆小可汗褥內沃反）控弦數十萬中國憚之周齊爭結婚姻傾府藏事之仍歲給繒絲十萬段突厥在京師者常以千數他鉢益驕曰使我在南兩兒孝順何患貧也後攝圖立爲大可汗號伊利俱盧設莫何始波羅可汗一號沙鉢略理都斤山以他鉢之子菴羅降居獨洛水稱第二可汗木杆之子大邏便乃謂沙鉢略曰我與你俱可汗子各承父後你今極尊我獨無位何也沙鉢略以爲阿波可汗還領所部沙鉢略勇而得衆北狄皆歸附之周武帝之婚於木杆也突厥錦衣肉食在長安者且以萬數至隋初並遣之突厥大怨俟斤賀敦周趙王之女千金公主閔周滅故悉衆爲寇控弦三十萬入武威天水安定金城上郡（並今郡）六畜咸盡隋文帝以河間王弘高熲虞慶則出塞擊之沙鉢略敗走時虜饑甚不得食於是粉骨爲糧又多災死者極衆而沙鉢略襲擊阿波大破之阿波西奔達頭可汗達頭者名玷厥沙鉢略之從父也舊爲西面可汗（達頭即西突厥步迦可汗）既而大怒遣阿波率兵而東與沙鉢略相攻於是分爲東西部（自此分爲二國焉）迭相侵掠沙鉢略因擊阿波爲阿拔國部落乘虛掠妻子隋遣軍爲擊阿拔敗之所獲悉與沙鉢略沙鉢略大喜乃立約以磧爲界因上表曰大突厥伊利俱盧設始波羅莫何可汗臣攝圖言突厥自天置以來五十餘載地過萬里士馬億數常力兼戎夷抗禮華夏在於北狄莫之與大今被沾德義仁化所及禮讓之風自朝滿野竊以天無二日土無二主豈敢阻兵偷竊名號今便歸心有道永爲藩附遣男臣窟含眞奉表以聞後卒帝爲廢朝三日後葉護可汗（沙鉢略之弟）西征阿波生擒之既而上書請阿波死生之命高熲進曰骨肉相殘教之蠹也宜存養以示寬大帝曰善頡伽施多那都藍可汗（沙鉢略之子名雍虞閭）後與西面

泥利可汗連結（阿波可汗既為處羅侯所擒，其國立鞅素特勤之子）時突利可汗居北方（沙鉢略之弟處羅侯之子，名染干）遣使求婚。開皇中，帝妻以宗女安義公主。帝欲離間北狄，故特厚禮，遣牛弘、蘇威、斛律孝卿相繼為使，突厥前後使入朝三百七十輩。突利本居北方，以尚主之故，南徙度斤舊鎮，錫賚優厚。雍虞閭怒曰：我大可汗也，反不如染干。於是朝貢遂絕，數為邊患。雍虞閭與玷厥舉兵攻染干，盡殺其兄弟子姪，遂入蔚州（今安邊郡）。染干以五騎與隋使長孫晟歸朝，拜為意利珍豆啟人可汗，華言意智健也。於朔州（今馬邑郡）築大利城以居之。安義公主死，又以宗女義成公主妻之，部落歸之者眾。雍虞閭又擊之，帝復令入塞，遂於河南，在夏、勝二州之間（今朔方、榆林二郡）發役掘塹數百里，東西距河，盡為啟人畜牧之地。詔楊素、史萬歲等擊雍虞閭，頻破之。雍虞閭旋為部下所殺，是歲泥利可汗及葉護俱被鐵勒所敗，並奚霫五部內徙（步迦先立反），啟人遂有其眾。煬帝大業三年，幸榆林，啟人來朝，帝大悅，詔贊拜不名，位在諸侯王上，厚其部落酋長二千五百人，賜物二十萬段。帝親巡雲中，泝金河（在今榆林郡界）而東北，幸啟人所部（在今馬邑郡）。啟人奉觴上壽，跪伏甚恭。明年，朝於東都，禮賜益厚。及始畢可汗（染干之子，名咄吉也）立，因事怨恨不朝。十一年，煬帝避暑於汾陽宮，八月，始畢率其種落入寇，圍帝於雁門（今雁門郡）。詔諸郡發兵赴援，始畢引去。及隋末亂離，中國人歸之者甚眾，又更強盛，勢陵中夏。迎蕭皇后，置於定襄（今定襄郡）。薛舉、竇建德、王世充、劉武周、梁師都、李軌、高開道之徒，雖僭尊號，俱北面稱臣，受其可汗之號。東自契丹，西盡吐谷渾、高昌諸國，皆臣之。控弦百萬，戎狄之盛，近代未有也。○大唐起義太原，劉文靜聘其國，引以為援。始畢遣特勤康稍利獻馬千匹，會於絳郡，又遣二千騎助軍，從平京城。及高祖受隋禪，以復賞賜不可勝紀。始畢使骨咄祿特勒來朝，賜宴於太極殿，奏九部樂，錫賚甚厚。二年春，始畢帥兵渡河至夏州，賊帥梁師都出兵會之，謀入抄掠。四月，授馬邑賊帥劉武周兵五百餘騎，遣入句注，又追兵大集，欲侵太原。是月始畢卒，其子什鉢苾（毗貧反）以年幼不堪嗣位，立為泥步設，使居東偏，直幽州之北。立其弟俟利弗設，是為處羅可汗（始畢之弟），又以隋義成公主為妻。遣使入朝告喪，高祖為之舉哀，廢朝三日，詔百官就館弔其使者，遣內史舍人鄭德挺往弔處羅，賻物三萬段。先是，隋煬帝蕭后及齊王暕之子政道，陷於竇建德。三年春，處羅迎之至於牙所，立政道為隋主，其中國人在虜庭者，悉隸之，行隋正朔，置百官，居於定襄城，有徒萬餘。時太宗奉詔討劉武周，師至太原，處羅遣其弟步利設率二千騎與官軍會。六月，處羅至并州，總管李仲文出迎勞之，留三日，城中美婦人多為所掠，仲文不能制。俄而處羅死，義成公主以其子奧射設醜弱，廢不立之，遂立處羅之弟咄苾，是為頡利可汗（啟人第三子）。又納隋義成公主為妻，以始畢之子什鉢苾為突利可汗（按始畢父啟人可汗，染干本突利可汗，今更稱突利，蓋襲其先號）。遣使入朝，告處羅死。高祖為之罷朝一日，遣百官就館弔其使。咄苾初為莫賀咄設，牙直五原之北。時薛舉猶據隴右，遣其將宗羅睺攻陷平涼郡，北與頡利結連。高祖遣光祿卿宇文歆賫金帛以賂頡利，歆說之，令與薛舉絕。初，隋五原太守張長遜因亂以其所部五城隸於突厥，歆又說頡利遣長遜入朝，以五原地歸於我。頡利並從之，因發突厥兵及長遜之眾，並會於太宗軍所。頡利承父兄之資，兵馬強盛，有憑陵中夏之志。高祖以中原初定，未遑外略，每優容之，賜與不可勝計。頡利言辭悖傲，求請無厭。四月，頡利自率萬餘騎與馬邑賊苑君璋將兵六千人共攻鴈門，定襄王胡大恩擊走之。於是大懼，更請和好，獻魚膠數十斤，令二國同於此膠。高祖五年春，胡大恩奏言：突厥饑荒，馬邑可圖。詔大恩與殿內少監獨孤晟帥兵討苑君璋，期以二月會於馬邑。晟後期不至，大恩不能獨進，頓兵新城以待之。頡利遣數萬騎與劉黑闥合軍進圍之，大恩敗績，沒於陣。六月，劉黑闥又引突厥萬餘騎入鈔河北。頡利復自率五萬騎南侵，至於并州。太宗帥師出蒲州道以討之。時頡利攻圍并州，又分其兵入汾、潞等州，掠男女五千餘口。聞太宗兵至蒲州，乃引兵出塞。七年八月，頡利、突利二可汗又入寇原州，連營南上。太宗北討，頓兵於豳州。頡利率萬餘騎奄至城西，乘高而陣，將士大駭。太宗乃親率百騎馳詣虜陣，告之曰：國家與可汗誓不相負，何為背約深入吾地？我秦王也，故來一決。可汗若自來，我當與可汗兩人獨戰；若欲兵馬總來，我唯百騎相禦耳。頡利弗之測，笑而不對。太宗又命騎告突利曰：爾往與我盟，急難相救；爾今將兵來，何無香火之情也？亦宜早出一決。勝負突利亦不對。太宗因縱反間於突利，突利悅而歸心焉。其叔姪內離，頡利因遣使請和，許之。八年七月，頡利領十餘萬騎大掠朔州，又襲將張瑾於太原，瑾全軍沒，脫身奔於李靖。靖出師拒戰，頡利不得進，屯於并州。太宗率師討之，次蒲州，頡利引去。九年七月，頡利又率十餘萬騎進寇武功，京師戒嚴。己卯，進寇高陵，行軍總管左武候大將軍尉遲敬德與之戰於涇陽，大破之，獲俟斤阿史德烏沒啜，斬

當千伐我突厥頡利遣其腹心執失思力來朝自張形勢云兵百萬今至矣太宗讓之曰我與突厥面自和親汝則背之我實無愧又義軍入京之初爾父子並親從我賜汝金帛前後極多何故全忘大恩自誇強盛我當先戮汝矣思力懼而請命太宗縶之於門下省太宗與侍中高士廉中書令房元齡將軍周範馳六騎幸渭水之上與頡利隔津而語責以負約其酋帥大驚皆下馬羅拜而眾軍從至頡利見軍容大盛又知思力被拘由是大懼太宗獨留與頡利臨水交言麾諸軍卻而陣焉蕭瑀以輕敵固諫於馬前上曰吾已籌之矣突厥所以掃其境內直入渭濱應是聞我國家初有內難我新登九五將謂不敢拒之今若閉門虜必大掠強弱之勢在今一舉我故獨出一以示輕之又曜軍容使知必戰事出不意乖其本圖虜入既深理當自懼與戰則必尅與和則必固制服北狄自茲始矣是日頡利請和詔許之乙酉又幸城西刑白馬頡利同盟於便橋之上頡利引兵而退蕭瑀進曰初頡利之未和也謀臣猛將各欲戰而陛下不以為疑既而虜自退其策安在上曰我觀突厥之兵雖眾而不整可汗獨在水西酋帥皆來謁我因而襲擊其眾勢同拉朽然我所以不戰者即位日淺為國之道安靜為務一與虜戰必有死傷又兇虜一敗或當懼而修德結怨於我為患不細我今卷甲韜戈啗以金帛頑虜驕恣必自此始破亡之漸其在茲乎九月頡利獻馬三千匹羊萬口上不受詔頡利所掠中國戶口者令歸之貞觀元年陰山以北薛延陀迴紇拔也古等十餘部皆相率叛之擊走其欲谷設頡利遣突利討之師又敗績輕騎奔還頡利怒拘之十餘日突利由是怨

望內欲背之二年突利遣使奏言與頡利有隙奏請擊之詔秦武通以并州兵馬隨便應接三年薛延陀自稱可汗於漠北遣使來貢方物頡利稱臣求尚公主頡利每委任諸胡疏遠族類胡人貪冒性多翻覆以故法令滋章兵革歲動國人患之諸部攜貳頻年大雪六畜多死國中大餒頡利用度不給復重斂諸部由是下不堪命內外多叛之上以其請和後復援梁師都令兵部尚書李靖代州都督張公瑾出定襄道并州都督李勣右武衛將軍丘行恭出通漢道左衛大將軍柴紹出金河道衛孝節出恆安道薛萬徹出暢武道並受靖節度以討之十二月突利可汗及郁射設蔭奈特勒等並率所部來奔四年正月李靖進屯惡陽嶺夜襲定襄頡利驚擾因徙牙於磧口胡酋康蘇密等遂以隋蕭后及楊政道來降二月頡利計窘竄於鐵山兵尚數萬使執失思力入朝謝罪請舉國內附太宗遣鴻臚卿唐儉將軍安修仁等持節安撫之頡利稍自安靖乘間襲擊大破之遂滅其國復定襄恆安地斥土界至於大漠頡利乘千里馬獨騎奔於從姪沙鉢羅部落三月行軍副總管張寶相率眾掩至沙鉢羅營生擒頡利送於京師太宗數之令還其家口館於太僕廩食之頡利鬱鬱不得志與其家人或相對悲歌而泣上見其羸憊授虢州刺史以彼土多麋鹿縱其畋獵庶不失物性頡利辭不願往遂授右衛大將軍賜以田宅八年卒令其國人葬之從其俗禮焚屍灞水之東贈歸義王諡曰荒其舊臣胡祿達官吐谷渾邪自刎以殉渾邪者頡利之母婆施氏之媵臣也頡利初誕以付渾邪至是感義而死太宗聞而異之贈中郎將乃葬於頡利墓側令中書侍郎岑文本制頡利

及渾邪之碑以紀之突利可汗什鉢苾者始畢之嫡子頡利之姪也隋大業中突利年數歲始畢遣領其東牙之兵號為泥步設隋淮南公主之入北也遂妻之頡利嗣立以為突利可汗牙直幽州之北管奚霫等數十部徵稅無度諸部多怨之貞觀初奚等並來歸附頡利怒其失眾遣北征薛延陀又喪師旅遂囚而撻焉突利初自武德時深自結託太宗亦以恩義撫之結為兄弟與盟而去後頡利政亂驟徵兵於突利突利拒之不與尋為頡利所攻遣使來乞師太宗因令將軍周範屯太原以圖進取突利乃率其眾來奔太宗禮之甚厚頻賜以御膳四年授右衛大將軍封北平郡王食封七百戶以其下兵眾置順州都督府仍拜為順州都督遣率部落還蕃太宗謂曰昔爾祖啟人亡失兵馬一身投隋隋家竪立遂至強盛荷隋之恩未嘗報德至爾父始畢反為隋家之患自爾之後無歲不侵擾中國天實禍淫大降災變爾眾微亂死亡略盡既事窮後乃投我我今所以不立爾為可汗者正為啟人前事故也改變前法欲中國久安爾宗族永固是以授爾都督當須依我國法齊整所部如違當獲重罪五年徵入朝至并州道病卒年二十九太宗為之舉哀令中書侍郎岑文本為碑文其子賀邏鶻嗣突利弟結社率貞觀初入朝歷位中郎將十三年從幸九成宮陰結部落得四十餘人并擁賀邏鶻相與夜犯御營踰第四重幕引弓亂發殺衛士數十人折衝孫武開率兵奮擊乃退北走渡渭水欲奔其部落尋皆捕斬之詔原賀邏鶻流於嶺表頡利之敗也其部落或走薛延陀或走西域而來降者甚眾酋豪首領至者皆拜將軍布列朝廷五品以上百餘人殆與朝士相半惟

柘羯不至詔使招慰之涼州都督李大亮以為於事無
用徒費中國因上疏曰臣聞欲綏遠者必先安近中國
百姓天下根本四夷之人猶之枝葉擾於根本以厚枝
葉而求久安未之有也今者招致突厥雖入提封臣愚
稍覺其勞未悟其益也然河西人庶積禦蕃夷州縣蕭
條戶口鮮少加因隋亂減耗尤多若更勞役恐致妨損
以臣愚誠請停招慰且謂之荒服者固臣而不內隋室
早得伊吾今伊吾郡兼統鄯善且末既得之後勞費日甚虛
內致外竟無所益遠尋秦漢近觀隋室動靜安危昭然
備矣伊吾雖曰臣附遠在藩磧人非夏人地多沙鹵其
自豎立稱藩附庸者請羈縻受之使居塞外必畏威懷
德永為藩臣蓋行虛惠而收實福矣近日突厥傾國入
朝既不能俘之江淮以變其俗乃置於內地去京不遠
雖則寬仁之義亦非久安之計也每見一人初降賜馬
五匹袍一領酋帥悉授大官祿厚位尊理多糜費以中
國之租賦供積惡之兇虜其眾益多非國之利也時降
突厥多在朔方之地其入居京師者近萬家詔議安邊
之術朝士多言突厥恃強擾亂中國為日久矣今天實
喪之窮來歸我本非慕義之心因其歸命分其種落俘
之兗徐之地散屬州縣各使耕織百萬胡虜可得化為
百姓則中國有加戶之利塞北可常空虛矣惟中書令
溫彥博議請准漢建武時置降匈奴於河南五原塞下
全其部落得為捍禦又不離其土俗因而撫之一則實
空虛之地二則示無猜之心若遣向徐兗則乖物性非
含育之道秘書監魏徵奏言北狄自古至今未得如斯
之破敗也且其代寇中國百姓怨讎若以其降伏不能
誅滅即宜遣還河北居其本土此人面獸心非我族類

強必寇盜弱則卑服不顧恩義其本性也秦漢患其若
是故發猛將以擊之收取河南以為郡縣奈何以內地
居之且今降者幾至十萬數年閒孳息日倍居我肘腋
甫邇王畿心腹之疾將為後患彥博又曰天子於物也
如天地覆載有歸者則必養之今突厥破滅之餘歸心
降附若不加憐愍棄而不納非天地之道阻四夷之意
臣愚甚謂不可遣居河南初無所患所謂死而生之亡
而存之懷我德惠終無背叛徵又曰晉代有魏時胡落
分居近郡平吳以後郭欽江統勸武帝逐出塞外不用
欽等言數年之後遂傾瀍洛前代覆車殷鑒不遠必遣
居河南所謂養獸自遺患也彥博又曰臣聞聖人之道
無所不通古先哲王有教無類突厥餘魂以命歸我救
之護之收居內地教之以禮法數載之後盡
為農人選其酋首使入宿衛畏威懷德何患之有尤武
居南單于於內郡為漢藩翰終乎一代不有叛逆太宗
竟用其計於朔方之地幽州至靈州置順化四州都督
府又分頡利之地六州左置定襄都督府右置雲中都
督府以統其眾自結社率之反太宗始患之上書者多
云處突厥於中國殊謂非便乃徙於河北立右武候大
將軍化州都督懷化郡王思摩為乙彌泥孰俟利苾可
汗賜姓李氏率所部建牙於河北思摩者頡利族人也
始畢處羅以其貌似胡人不類突厥疑非阿史那族類
故歷處羅頡利代常為夾畢特勒終不得典兵為設武
德初數來朝貢封為和順郡王及其國亂諸部多歸中
國惟思摩隨逐頡利竟與同擒太宗嘉其忠使統頡利
舊部落居於河南之地勝兵四萬馬萬匹錢其土南至
於大河北至白道川以北拔薛延陀為種落初渠帥辭

延陀不肯出太宗遣司農卿郭嗣本賜延陀璽書曰前
破突厥止為頡利一人除百姓之害所以廢而黜之實
不貪其土地利其人馬也自黜廢頡利以後恒欲更立
可汗是以所降部落等並置河南任其放牧今戶口羊
馬日向孳多元許冊立不可失信至秋即欲遣突厥
渡河復其國土我冊爾延陀日月在前今突厥理是居
後後者為小前者為大爾在磧北突厥居磧南各守土
境若其踰越故相抄掠即將兵各問其罪此約既定非
但有便爾身助厥子孫長守富貴也於是命禮部尚書
趙郡王孝恭齎冊書就思摩部落築壇於河上以拜之
并賜之鼓纛突厥及胡在諸州安置者並令渡河北還
其舊部又以左屯衛將軍阿史那忠為左賢王左武衛
將軍阿史那泥孰為右賢王以貳之將延陀聞思摩渡
河北處其部落翻附磧北先畜輕騎伺至而擊之太宗
遣使敕止之時思摩下部眾渡河者凡十萬勝兵四萬
人思摩不能撫眾皆不愜服至十七年相率叛之南渡
河請分處於勝夏二州之間詔許之思摩遂輕騎入朝
尋授右衛將軍從征遼東為流矢所中太宗親為吮血
其見顧遇如此未幾卒於京師贈兵部尚書夏州都督
陪葬昭陵立墳以象白道山詔立碑於化州

通典卷一百九十七

通典卷一百九十九

唐　京　兆　杜　佑　君　卿　纂

邊防十五

北狄六

突厥下

西突厥大邏便(木杆可汗之子)初木杆與沙鉢略可汗有隙，因分爲二。(大邏便即阿波可汗)其國居烏孫之故地，東至突厥國，西至雷翥海，南至疏勒，北至瀚海，在京師西北七千里。自焉耆國西北七日行至其南庭，自南庭又正北八日行至其北庭。鐵勒、龜茲及西域諸國皆歸附之。其人雜有都陸及弩失畢、葛邏祿、處月、處密、伊吾等諸種。風俗大抵與突厥同，唯言語微異。其官有葉護，有設，有特勤，常以可汗子弟及宗族爲之。又有乙斤、屈利啜、閻洪達、頡利發、吐屯、俟斤等官，皆代襲其位。大邏便既爲處羅侯所執，其國立鞅素特勤之子，是爲泥利可汗。至其子達漫，號泥撅處羅可汗。(自大邏便之種落與北突厥處羅可汗號同，非一人也)其母向氏，本中國人，生達漫而泥利卒，向氏又嫁其弟婆實特勤。隋開皇末，婆實與向氏詣長安。處羅可汗居無常處，然多在烏孫故地。立小可汗分統所部，一在石國北，以制諸胡；一居龜茲北，其地名應娑。每五月八月相聚祭神，歲遣重臣向其先代所居之窟致祭焉。煬帝大業六年，帝將西討吐谷渾，遣侍御韋節召處羅，令會於大斗拔谷。其國人不從，處羅謝使者，辭以故。適會其酋長射匱使求婚，裴矩因奏曰：「處羅不朝，自恃強大，臣請以計弱之，分裂其國，則易制也。射匱者，都六之子，達頭之孫，(達頭舊爲西面可汗，與沙鉢略有隙，遂分爲則都因東可汗華處閩歿後自立爲步迦可汗)(達頭死後，其孫射匱於彭不得爲可汗)代爲可汗，君臨西面。今聞其失職，附隸於處羅，故遣使來以結援耳。願厚禮其使，拜爲大可汗，突厥勢分，兩從我矣。」帝從之，遂召其使者，言處羅不順之意，稱射匱有好心，吾將立爲大可汗，令發兵誅處羅，然後當爲婚也。帝取桃竹白羽箭一枚以賜射匱，因謂之曰：「此事宜速，疾如箭也。」使者反，路經處羅，處羅愛箭，將留之，使者譎而得免。射匱聞之大喜，興兵襲之。處羅大敗，棄妻子，將左右數千騎東走，遁於高昌，東保時羅漫山。高昌王麴伯雅上狀，帝遣裴矩將向氏親要左右往曉諭之，遂入朝。詔留其羸弱萬餘口，令其弟闕達設牧畜會寧郡。處羅可汗，隋煬帝大業中與特勤大奈入朝，仍從煬帝征高麗，賜號爲曷薩那可汗。遇江都之亂，從宇文化及至河北。化及敗，大唐已革命，歸京師，封歸義郡王。俄貢大珠於高祖，上勞之曰：「珠信爲寶，但赤心珠無所用。」不受。自處羅朝隋後，射匱遂有其地。處羅既先與始畢有隙，及在京師，始畢遣使請殺之，高祖不許。羣臣諫曰：「若不與，則是存一人而失一國也。後必爲患。」遲久之，不得已，乃引曷薩那可汗於內殿，與縱酒，既而送至中書門下省，縱北突厥使殺之。太宗即位，令以禮改葬。闕達設初居於會寧，有部落三千餘騎。至隋末自稱闕可汗，武德初，遣使內屬，厚加撫慰，尋爲李軌所滅。特勤大奈，隋大業中與曷薩那可汗同歸中國，及從煬帝討遼東，以功授金紫光祿大夫。後分其部落於樓煩。會高祖舉兵，大奈率其衆以從。隋將桑顯和襲義軍於飲馬泉，諸軍多已奔退，大奈將數百騎出顯和後，掩其不備，擊大破之，諸軍復振，拜光祿大夫。及定京城，以力戰功賞物五千段，賜姓史氏。武德初，從太宗討薛舉，又從平王世充、竇建德、劉黑闥，並有殊功，賜宮女三人，雜綵萬餘段。貞觀三年，累遷右武衛大將軍、檢校豐州都督，封竇國公，實封三百戶。十二年卒，贈輔國大將軍。初，曷薩那之朝隋也，爲煬帝所留，其國人遂立薩那之叔父射匱爲可汗。始開土宇，東至金山，西臨西海，自玉門以西諸國皆役屬之，遂與北突厥爲敵。乃建庭於龜茲北三彌山。尋卒，弟統葉護可汗代立。統葉護可汗勇而有謀，善攻戰，北并鐵勒，西拒波斯，南接罽賓，悉歸之。控弦數十萬，霸有西域，據舊烏孫之地。又移庭於石國北千泉。其西域諸國王悉授頡利發，并遣吐屯一人監統之，督其征賦。西戎之盛，未有也。武德三年，遣使貢條支巨卵。時北突厥作患，高祖厚加撫結，與之并力以圖北蕃。統葉護許以五年冬大軍當發。頡利可汗聞之大懼，復許葉護通和，無相征伐。統葉護尋遣使來請婚。高祖謂侍臣曰：「西突厥去我懸遠，急疾不相得力，今來請婚，計將安在？」封德彝對曰：「當今之務，莫若遠交而近攻，正可權許其婚，以威北狄。待三數年後，中國全盛，徐思其宜。」高祖許之婚，令高平王道立至其國，統葉護大悅。遇頡利可汗頻歲入寇，西蕃路梗，由是未果爲婚。貞觀元年，遣真珠統俟斤與道立來，獻萬釘寶鈿金帶、馬五千匹。時統葉護自負其強，無恩於國，部落咸怨，歌邏祿種多叛之。頡利可汗不欲中國與之和親，數遣兵入寇，又遣人謂統葉護曰：「汝若迎唐家公主，要須經我國中而過。」統葉護患之，未克婚，爲其伯父所殺而自立，是爲莫賀咄侯屈利俟毗可汗。初，統葉護令伯父分統突厥種類爲小可汗，及此自稱大可汗，國人不附。弩失畢部共推泥孰莫賀設爲可汗，泥孰不從。時統葉護之子咥利特勤避莫賀咄之難，亡在康居，泥孰遂迎而立

之是爲乙毗沙鉢羅肆葉護可汗連兵不息俱遣使來朝各請婚於我太宗不許詔令各保所部無相征伐其西域諸國及鐵勒先役屬於西突厥者悉叛之國內虛耗肆葉護既是舊主之子爲衆心所歸其西面都陸可汗及莫賀咄可汗二部豪帥多來附之又興兵以擊莫賀咄莫賀咄大敗遁於金山尋爲咄陸可汗所害國人乃奉肆葉護爲大可汗肆葉護可汗立大發兵北征鐵勒薛延陀逆擊之反爲所敗肆葉護性猜狠信讒無統馭之略有乙利可汗者於肆葉護功最多由是投小可汗以非罪族滅之衆下震駭莫能自固肆葉護素憚泥孰而陰欲圖之泥孰遂適焉耆其後設卑達官與突厥咄矢畢二部豪帥潛謀擊之肆葉護以輕騎遁於康居尋卒國人迎泥孰於焉耆而立之是爲咄陸可汗咄陸可汗者亦稱大度可汗其父莫賀設本隸統葉護武德中常至京師時太宗居藩務加恩賴與之結盟爲兄弟及被推爲可汗遣使詣闕請降太宗賜以名號及鼓纛貞觀七年遣鴻臚寺少卿劉善因至其國冊授爲吞阿婁拔奚利邲咄陸可汗明年泥孰卒其弟同俄設立是爲沙鉢羅咥利失可汗咥徒結反以貞觀九年上表請婚獻馬五百匹朝廷唯厚加撫慰未許其婚俄而其國分爲十部每部令一人統之號爲十設每設賜以一箭故稱十箭焉又分十箭爲左右廂各置五箭其左廂號爲五咄陸部落置五大啜管一箭右廂號爲五弩失畢置五大俟斤管一箭其後或稱一箭爲一部落大箭頭爲大首領五咄陸部落居碎葉以東五弩失畢部落居於碎葉以西自是都號爲十姓部落咥利失既不爲衆所歸部衆攜貳爲其統吐屯所襲麾下亡散咥利失以左右

百餘騎拒之戰數合統吐屯不利而去咥利失奔其弟步利設與保焉耆其阿悉吉闕俟斤與統吐屯等召國人將立欲谷設爲大可汗以咥利失爲小可汗統吐屯爲人所殺欲谷設兵又爲其俟斤所破咥利失復得其故地弩失畢處月處密等並歸咥利失十二年西部竟立欲谷設爲乙毗咄陸可汗乙毗咄陸可汗與咥利失中分自伊列河以西屬咄陸以東屬咥利失咄陸可汗又建庭於鏃曷山西謂之北庭自厥越失拔悉彌駮馬結骨火燖觸木昆諸國皆臣之十三年咥利失爲吐屯俟利發與欲谷設通謀作難咥利失窮蹙奔於鏺汗而死弩失畢部落酋帥迎咥利失弟伽那之子薄布特勒而立之是爲乙毗咯沙鉢羅葉護可汗乙毗可汗既立建庭於雖合水北謂之南庭東以伊列河爲界自龜茲鄯善且末吐火羅焉耆石國史國何國穆國康國皆受其節度累遣使朝貢太宗降璽書慰勞貞觀十五年令左領軍將軍張大師冊授焉賜以鼓纛於時咄陸可汗與葉護頻相攻擊會咄陸遣使詣闕太宗諭以敦睦之道咄陸兵衆漸強西域諸國復來歸附未幾咄陸遣石國吐屯攻葉護擒之送於咄陸尋爲所殺咄陸可汗既幷其國弩失畢諸姓不服咄陸皆叛之咄陸復率兵擊吐火羅破之遣兵寇伊州安西都護郭孝恪率輕騎二千自烏骨邀擊敗之咄陸又遣處月處密等圍天山縣孝恪又擊走之孝恪乘勝進據處月俟斤所居之城追奔及於遏索山斬首千餘級降其處密之衆而歸咄陸初以泥孰啜自擅取而斬之以徇尋爲泥孰啜部將胡祿屋所襲衆多亡逃其國大亂貞觀十五年部下屈利啜等謀欲廢咄陸各遣使詣闕請立可汗太宗遣使

齎璽書立莫賀咄乙毗可汗之子是爲乙毗射匱可汗乙毗立乃發弩失畢兵就白水擊咄陸大敗之咄陸自知不爲衆所附乃西走吐火羅國中國使人先爲咄陸所拘者射匱悉以禮資送歸長安復遣使貢方物請賜婚太宗許之令割龜茲于闐疏勒朱俱波葱嶺等五國以充聘禮及太宗崩賀魯反叛射匱部落爲其所併○阿史那賀魯者曳步利設射匱特勒之子也阿史那步真既來歸國咄陸可汗乃立賀魯爲葉護以繼步真居於多邏斯川在西州直北千五百里統處月處密姑蘇葛邏祿畢失五姓之衆其後咄陸西走吐火羅國射匱可汗遣兵迫逐賀魯不常厥居貞觀二十三年乃率其部落內屬詔居庭州尋授左驍衛將軍瑤池都督永徽二年與其子咥運率衆西遁據咄陸可汗之地總有西域諸部建牙於雙河及千泉自號沙鉢羅可汗統咄陸弩失畢十姓其咄陸有五啜弩失畢有五俟斤各有所部勝兵數十萬並羈屬賀魯其咄陸有五啜一曰處月木昆律啜二曰胡祿居闕啜賀魯以女妻之三曰攝舍提暾啜四曰突騎賀羅施啜五曰鼠尼施處半啜弩失畢有五俟斤一曰阿悉結闕俟斤二曰哥舒闕俟斤三曰拔塞幹暾沙鉢俟斤四曰阿悉結泥孰俟斤五曰哥舒處半俟斤西域諸國亦多附隸焉賀魯尋立咥運爲莫賀咄葉護數侵擾西蕃諸部又進寇庭州三年詔遣左武候大將軍梁建方右驍衛大將軍契苾何力率燕然都護所部回紇兵五萬騎討之前後斬首九千級虜渠帥六十餘人四年咄陸可汗死其子真珠葉護與五弩失畢請擊賀魯破其牙帳斬首千餘級顯慶二年遣左屯衛將軍蘇定方燕然都護任雅相副都護蕭嗣業左驍衛大將軍瀚海都督回紇婆閏等率師討擊仍使右武衛大將軍阿史那彌射左屯衛大將軍阿史那步真持節爲安

才用翻。帥，讀曰率；下同。復，扶又翻。土門自號伊利可汗，號其妻爲可賀敦，子弟謂之特勒，考異曰：諸書或作「特勤」。今從劉昫舊唐書及宋祁新唐書。別將兵者皆謂之設。

6湘東王命王僧辯等東擊侯景，二月，庚子，諸軍發尋陽，舳艫數百里。陳霸先帥甲士三萬，舟艦二千，自南江出湓口，會僧辯於白茅灣，贛水，謂之南江，過彭澤縣，西注于彭蠡，北入于江。白茅灣在桑落州西。南史王僧辯傳：霸先帥衆五萬，出自南江，前軍五千，行至湓口。蓋水陸俱下也。帥，讀曰率。築壇歃血，歃，色甲翻。共讀盟文，流涕慷慨。癸卯，僧辯使侯瑱襲南陵、鵲頭二戍，克之。戊申，僧辯等軍于大雷；丙辰，發鵲頭。戊午，侯子鑒還至戰鳥，子鑒蓋自合肥還。杜佑曰：宣州南陵縣有鵲洲，有戰鳥圻，孤在江中，本名孤圻。昔桓溫舉兵東下，住此圻，中宵鳥驚，溫謂官軍圍之，既而定。以翠鳥驚噪，因名戰鳥。唐顧況集有題靈山寺詩，下註：戰鳥蓋戰鳥圻，後爲靈山寺。西軍奄至，子鑒驚懼，奔還淮南。淮南，今太平州當塗之地。

7侯景儀同三司謝答仁攻劉神茂於東陽，程靈洗、張彪皆勒兵將救之，神茂欲專其功，不許，營於下淮。或謂神茂曰：「賊長於野戰，下淮地平，四面受敵，不如據七里瀨。七里瀨在桐廬縣；距建德四十餘里，與嚴陵瀨相接。賊必不能進。」不從。神茂偏裨多北人，不與神茂同心，別將王曄、酈通並據外營，降於答仁，劉歸義、尹思合等棄城走。神茂孤危，辛未，亦降於答仁，降，戶江翻。答仁送之建康。

21 丙戌，周主如同州。

22 初，周人欲與突厥木杆可汗連兵伐齊，厥，九勿翻。杆，公旦翻。可，從刊入聲。汗，音寒。許納其女爲后，遣御伯大夫楊荐唐六典曰：後周天官新置御伯中大夫二人，天子出入則侍于左右，大祭祀盥洗則授巾。武帝改御伯爲納言，蓋侍中之職也。宣帝末，又別置侍中爲加官。及左武伯太原王慶左武伯，蓋侍衞之官，註見後。往結之。齊人聞之懼，亦遣使求婚於突厥，賂遺甚厚。使，疏吏翻。遺，于季翻。木杆貪齊幣重，欲執荐等送齊。荐知之，責木杆曰：「太祖昔與可汗共敦鄰好，好，呼到翻。蠕蠕部落數千來降，太祖悉以付可汗使者，以快可汗之意，事見一百六十六卷梁敬帝紹泰元年。蠕，人兗翻。降，戶江翻。如何今日遽欲背恩忘義，獨不愧鬼神乎？」背，蒲妹翻。木杆慘然良久曰：「君言是也。吾意決矣，當相與共平東賊，然後遣女。」荐等復命。考異曰：典略在保定二年。按王慶傳云，是歲乃興入并之役。故置於此。

公卿請發十萬人擊齊，柱國楊忠獨以爲得萬騎足矣。戊子，遣忠將步騎一萬，與突厥自北道伐齊，又遣大將軍達奚武帥步騎三萬，自南道出平陽，期會於晉陽。忠將，即亮翻，又音如字，領也。騎，奇寄翻。帥，讀曰率；下同。

23 冬，十一月，辛酉，章昭達大破周迪。迪脫身潛竄山谷，民相與匿之，雖加誅戮，無肯言者。

208

24 十二月，辛卯，周主還長安。自隴上還。

25 丙申，大赦。

26 章昭達進軍，度嶺，趣建安，討陳寶應，趣，七喻翻。詔益州刺史余孝頃梁元帝之世，益州之地已入于周，陳命余孝頃遙領益州刺史耳。督會稽、東陽、臨海、永嘉諸軍自東道會之。會，工外翻。

27 是歲，初祭始興昭烈王於建康，用天子禮。帝嗣高祖，以子伯茂奉始興昭烈王之祀。今初以天子禮祀之，非禮也。

28 周楊忠拔齊二十餘城。齊人守陘嶺之隘，唐志：代州鴈門縣有東陘關、西陘關。陘，音刑。隘，烏懈翻。忠擊破之。突厥木杆、地頭、步離三可汗以十萬騎會之。木杆分國爲三部：木杆牙帳居都斤山，地頭可汗統東方，步離可汗統西方。厥，九勿翻。杆，公旦翻。己丑，自恆州三道俱入。恆，戶登翻。時大雪數旬，南北千餘里，平地數尺。齊主自鄴倍道赴之，戊午，至晉陽。斛律光將步兵【章：十二行本「兵」作「騎」；乙十一行本同；孔本同。】三萬屯平陽。拒達奚武之兵也。己未，周師及突厥逼晉陽。齊主畏其強，戎服帥宮人欲東走避之。趙郡王叡、河間王孝琬叩馬諫。孝琬請委叡部分，分，扶問翻。必得嚴整。帝從之，命六軍進止皆取叡節度，而使幷州刺史段韶總之。委叡部分而段韶總其事。

五年（甲申、五六四）

2 辛丑，周主祀南郊。

3 癸亥，齊主使兼散騎常侍鄭大護來聘。

4 湘東忠肅公徐度卒。卒，子恤翻。

5 二月，丁卯，周主如武功。

6 突厥木杆可汗貳於周，厥，九勿翻。杆，公旦翻。可，從刊入聲。汗，音寒。更許齊人以婚，留陳公純等數年不返。純等逆女，見上卷文帝天嘉六年。會大雷風，壞其穹廬，壞，音怪。旬日不止。木杆懼，以爲天譴，卽備禮送其女於周，純等奉之以歸。三月，癸卯，至長安，周主行親迎之禮。迎，魚敬翻。古者天子娶于諸侯，使同姓諸侯爲之主。桓八年，祭公來，遂逆王后于紀。杜預註云：祭公來，受命於魯，是也。周主行親迎，與突厥爲敵國之禮。甲辰，周大赦。

7 乙巳，齊以東平王儼爲大將軍，南陽王綽爲司徒，開府儀同三司徐顯秀爲司空，廣寧王孝珩爲尚書令。珩，音行。

8 戊午，周燕文公于謹卒。燕，因肩翻。卒，子恤翻。謹勳高位重，而事上益恭，每朝參，所從不過二三騎。朝廷有大事，多與謹謀之。朝，直遙翻。騎，奇寄翻。謹盡忠補益，於功臣中特被親信，禮遇隆重，始終無間；被，皮義翻。間，古莧翻。教訓諸子，務存靜退，而子孫蕃衍，蕃，音煩。率皆顯達。

自是令萱與其子侍中穆提婆勢傾內外，賣官鬻獄，聚斂無厭。斂，力贍翻。厭，一鹽翻。每一賜與，動傾府藏。藏，徂浪翻。令萱則自太后以下，皆受其指麾；提婆則唐邕之徒，皆重足屏氣；重，直龍翻。屏，必郢翻。殺生予奪，唯意所欲。

34 乙巳，周以柱國田弘爲大司空。

35 乙卯，周主享太廟。五代志：後周思復古之道，右宗廟而左社稷，置太祖之廟幷高祖已下二昭二穆，凡五，親盡則遷。其有德者，謂之祧廟，亦不毀。

36 是歲，突厥木杆可汗卒，復捨其子大邏便而立其弟，是爲佗鉢可汗。佗鉢以攝圖爲爾伏可汗，統其東面；又以其弟褥但可汗之子爲步離可汗，居西面。厥，九勿翻。梁世祖承聖二年，突厥土門可汗卒，捨其子攝圖，立其弟俟斗（斤），稱爲木杆可汗。褥但既佗鉢之弟，蓋小可汗也。杆，古按翻。可，從刊入聲。汗，音寒。卒，子恤翻。復，扶又翻。佗，徒何翻。周人與之和親，歲給繒絮錦綵十萬段。繒，慈陵翻。突厥在長安者，衣錦食肉，常以千數。衣，於既翻。齊人亦畏其爲寇，爭厚賂之。佗鉢益驕，謂其下曰：「但使我在南兩兒常孝，何憂於貧！」在南兩兒，謂爾伏、步離二人，所部分西北，皆南近中國。

阿史那后無寵於周主，考異曰：周書曰：「后有姿貌，善容止，周帝甚敬焉。」按房玄齡唐高祖實錄云：「武帝納突厥女，陋而無寵，太穆皇后勸帝強撫慰之。」今從之。神武公竇毅尚襄陽公主，神武郡公，拓跋魏置神武郡於尖山。生女尚幼，密言於帝曰：「今齊、陳鼎峙，齊、陳及周，三國鼎峙。突厥方強，願舅抑情慰撫，

戎（北漆水在新平漭音款氏音支朐音許于切）而晉北有林胡樓煩之戎
燕北有東胡山戎（烏桓之先也後爲鮮卑）各分散谿谷自有君
長往而聚者百有餘戎然莫能相一趙襄子踰句注
而破之并代以臨胡貉（貉音莫洛切）秦始皇時匈奴單于
曰頭曼（音莫安切）姓攣鞮氏（攣音力全切鞮音丁奚切）其大臣皆世官
呼衍氏蘭氏（呼衍即今鮮卑姓呼延者是也蘭今亦有之）其後有須卜氏此
三姓其遺種也西晉時北狄以部落爲類其入居塞
者有屠各種鮮支種寇頭種烏譚種赤勒種捍蛭種
黑狼種赤沙種鬱鞞種萎莎種禿童種勃蔑種羌渠
種賀賴種鍾跂種大樓種雍屈種真樹種力羯種凡

十九種皆有部落相雜錯屠各最豪貴故得爲單于
統領諸種南匈奴醢落尸逐鞮單于比者（醢音火兮切比單于）
（名也）呼韓邪單于之孫烏珠留若鞮單于之子也自呼
韓邪後諸子以次立至比季父單于輿時以比爲右
薁鞬日逐王部領南邊及烏桓（薁音於六切鞬音几言切）後漢建
武二十四年冬自立爲呼韓邪單于是年十二月癸
丑匈奴始分爲南北單于
烏桓者本東胡也（桓亦作丸）漢初匈奴冒頓滅其國餘類
保烏桓山因以爲號焉氏姓無常以大人健者名字
爲姓

鮮卑亦東胡之餘也別保鮮卑山因號焉漢初亦爲
冒頓所破遠竄遼東塞外與烏桓相接後漢建武二
十三年始通譯使桓帝時鮮卑檀石槐者其父投鹿
侯初從匈奴軍三年其妻在家生子投鹿侯歸怪欲
殺之妻言嘗晝行聞雷震仰天視而雹入其口因吞
之遂姙身十月而產此子必有奇異且宜長視投鹿
侯不聽遂棄之妻私語家令收養焉名檀石槐其後
盡據匈奴故地東西萬四千餘里
蠕蠕蓋匈奴之別種也（南史謂之芮芮）姓郁久閭氏後魏神
元之末掠騎有得一奴髮始齊眉忘本姓名其主字

曰木骨閭（言首禿也）木骨閭與郁久閭聲相近故後子孫
因以爲氏木骨閭既壯免奴爲騎卒穆帝時坐後期
當斬（臣欽若等曰神元穆帝皆後魏追封帝號）亡匿廣漠谿谷間收合逋
逃得百餘人依純突隣部木骨閭死子車鹿會雄健
始有部衆自號爲柔然後太武以其無知狀類於蟲
故改其號爲蠕蠕
突厥之先平涼雜胡也姓阿史那氏後魏太武滅沮
渠氏阿史那以五百家奔茹茹世居金山工於鐵作
金山狀如兜鍪俗呼兜鍪爲突厥因以爲號或云其
先國於西海之上爲隣國滅男女無少長盡殺之至

一兒不忍殺刖足斷臂棄於大澤中有一牝狼每銜
肉至其所此兒因食之得以不死其後遂與狼交狼
有孕焉彼隣國者復令人殺此兒而狼在其側使者
將殺之其狼若爲神所憑欻然至于海東止於山上
其山在高昌西北下有洞穴狼入其中遇得平壤茂
草地方二百餘里其後狼生十男其一姓阿史那氏
最賢遂爲君長故牙門建狼頭纛示不忘本也又云
突厥之先出於索國在匈奴之北其部落大人阿謗
步兄弟十七人其一曰伊質泥師都狼所生謗步等
性亦愚癡國遂被滅泥師都旣別感異氣能徵召風

雨娶二妻云夏神冬神之女一孕而生四男其一變
爲白鴻其一國於阿輔水之間號爲契骨其一國於
處折木其一居䟦斯處折施山卽其大兒也山上仍
有阿謗步種類並多寒露火兒爲出火溫養之咸得
全濟遂共奉火兒爲主號爲突厥卽訥都六設也都
六有十妻所生子皆以其母族爲姓阿史那是其小
妻之子也都六死十母子內欲擇立一人乃相率於
大樹下共爲約曰向樹跳躍能最高者推立阿史子
年幼而跳最高諸子遂奉以爲主號阿賢設此說雖
殊然皆狼種也其後曰土門部落稍盛始至塞上市

繒絮願通中國

西突厥者突厥木杆可汗之子大邏便沙鉢也與沙
鉢畧有隙（古隙字）因分爲二其國則烏孫之故地也其
人雜有都陸及弩失畢歌邏祿處月處密伊吾等諸
種

沙陀突厥本西突厥之別種也唐則天通天中有墨
離軍討擊使沙陀金山爲金滿州都督其後又有沙
陀骨咄支沙陀盡忠等十餘人皆官至將軍仍兼金
滿州都督元和三年廻鶻破涼州吐蕃意沙陀致之
欲西徙以散弱其類沙陀遂舉帳東來轉戰三千餘

里本出甘州有九千餘人五月到靈州者小幾二千
餘人橐駞千餘頭馬六七百匹餘者戰死餓死及散
失范希朝將爲靈武節度爲市牛羊孳息群牧鳳翔
興元太原等數道後得迸落之餘歸之靈州四年八
月范希朝移鎭太原詔沙陀舉軍隨之希朝奏選一
千二百人爲軍其餘種落本欲置之大同川其川接
生奚路處河冰合其衆西走遂居之於襄州谷中

退渾者本吐谷渾之族音訛曰退渾唐至德後吐蕃
强盛乃徙居陰山藩隣則退渾之首帥咸通中以
從康承訓破龐勛有功補陰山都督

落皆自稱王又遼東蘇僕延衆千餘落自稱峭王右
北平烏延衆八百餘落自稱汗魯王
鮮卑東胡之支也別依鮮卑山故因爲號後漢和帝
時右校尉耿夔擊破匈奴北單于逃走鮮卑因此轉
徙據其地匈奴餘種留者尚有十餘萬落皆自號鮮
卑其地東接遼水西當西域
突厥者蓋匈奴之別種居金山之陽金山形似兜鍪
其俗謂兜鍪爲突厥因以爲號一說突厥之先平涼
雜胡也西魏廢帝時木可汗俟升西破嚈噠東走契
丹北并契骨威服塞外諸國其地東自遼海以西西

至西海萬里南自沙漠以北北至北海五六千里皆
屬焉西突厥本與北突厥同祖初木杆與沙鉢略可
汗有隙因分爲二其國即烏孫故地東至突厥國西
至雷翥海南至疏勒北至瀚海在長安北七千里自
焉耆國西北七日行至其南庭又正北八日行至其
北庭鐵勒龜茲及西域諸胡皆歸附之一說沙鉢羅
葉護可汗既立建庭於睢合水北謂之水南庭東以
伊列河爲界
契丹國居黃水之南黃龍之北數百里後魏時爲
高麗所侵部落萬餘口求內附止於白貔河其後爲

突厥所逼又以萬家寄於高麗隋開皇中背高麗率
衆內附高祖安置於渇奚那頡之北部落漸衆遂北
徙逐水草當遼西正北二百里依託紇臣水而居東
西亘五百里南北三百里分爲十部兵多者三千少
者千餘其南者爲契丹在北者號室韋一說其國在
鮮卑之東故地距高麗西至奚北鄰靺鞨南接營州
延袤二千里勝兵萬餘人分爲八部又云古匈奴之
種代居遼澤之中潢水南崖南距渝(與榆同)關千一百
里渝關南距幽州七百里本鮮卑之舊地也後唐天
祐末其酋阿保機乃僭稱皇帝署中國官號爲城郭

宮室之制於漠北距幽州三千里名其邑曰西樓邑
屋門皆東向如車帳之法城南別作一城以實漢人
名曰漢城
南室韋在契丹北三千里分爲二十五部每部有餘
莫弗瞞咄猶酋長也
北室韋在南室韋北行十一日其國分爲九部落繞
吐紇山而居其部落渠帥號乞引莫賀咄每部有莫
何弗三人以貳之
鉢室韋在北室韋北千里依胡布山而住人衆多北
室韋不知爲幾部落

自爲趨利趨讀曰趨趨向也善爲誘兵以包敵包景取之故其逐
利如鳥之集其困敗兎解雲散矣戰而扶轝死者盡
得死者家財
烏桓國本東胡也俗善騎射弋獵禽獸爲事隨水草
放牧居無常處以穹廬爲舍東開向日食肉飲酪以
毛毳爲衣毛之彊細者爲毳貴少而賤老其性悍塞悍勇也塞謂不
聞怒則殺父兄而終不害其母以母有族類父兄無
相仇報故也有勇健能理決鬬訟者推爲大人無世
業相繼邑落各有小帥數百千落自爲一部大人有
所召呼則刻木爲信雖無文字而部衆不敢違犯氏

姓無常以大人健者名字爲姓大人以下各自畜牧
營産不相徭役其嫁娶則先略女通情不以道娶爲略或半
歲百日然後送牛馬羊畜以爲聘幣婿隨妻還妻家
無尊卑旦旦拜之而不拜其父母爲妻家僕役一二
年間妻家乃厚遣送女居處財物一皆爲辦其俗妻
後母報寡嫂死則歸其故夫計謀從用婦人唯鬭戰
之事乃自決之父子男女相對踞蹲以髡頭爲輕便
婦人至嫁時乃養髮分爲髻著句決飾以金碧猶中
國有簂步搖簂音古海切或爲𩬅婦人首飾也皇后首飾有垂珠步則搖之婦人能
刺韋作文繡織氀毼氀音力于切毼音曷氈也男女能作弓矢鞍

勒鍛金鐵爲兵器其土地宜穄及東牆東牆似蓬草
實如穄子至十月而熟見禽獸孕乳以別四節俗貴
兵死斂屍以棺有哭泣之哀至葬則歌舞相送肥養
一犬以綵繩纓牽并取死者所乘馬衣服皆燒而送之
言以屬累音蜀力瑞付託也犬使護死者神靈歸赤山赤山
在遼東西北數千里如中國人死者魂神歸岱山也
敬鬼神祠天地日月星辰山川及先大人有健名者
祠用牛羊畢皆燒之其約法違大人言者罪至死若
相賊殺者令部落自相報不止詣大人告之聽出馬
牛羊以贖死其自殺父兄則無罪若亡畔爲大人所

捕者邑落不得受之皆徙逐於雍狂之地地無山有
沙漠流水草木多蝮蛇
鮮卑者東胡之支也其言語習俗與烏桓同唯婚姻
先髡頭以季春月大會於饒樂水上在今營州北飲宴畢
然後配合又禽獸異於中國者野馬原羊角端牛以
角爲弓俗之角端弓者原羊似吳羊而大角出西方又有貂豽鼲
子皮毛柔蝡豽音女骨切鼲音胡良切貂鼲並鼠屬豽族屬也蝡故天下以
爲名裘
突厥世居金山其俗畜牧爲事兵器有弓矢鳴鏑甲
矟刀劍其佩則兼有伏突旗纛之上施金狼頭侍衛

之士謂之附離夏言亦狼也蓋本狼生志不忘舊其徵發兵馬及科稅雜畜輒刻木為數并一金鏃箭蠟封印之為俗契其刑法反叛殺人及姦人之婦盜馬絆者皆死奸人女者重責財物即以其女妻之鬬傷人者隨輕重輸物盜馬及財物者各十餘倍徵之死者停屍於帳子孫及諸親屬男女各殺羊馬陳於帳前祭之繞帳走馬七匝一詣帳門以刀剺面且哭血淚俱流如此者七度乃止擇日取亡者所乘馬及經服用之物并屍俱焚之收其餘灰待時而葬春夏死者候草木黃落秋冬死者候華葉榮茂然始坎而瘞

之葬之日親屬設祭及走馬剺面如初死之儀葬訖於墓所立石建標其石多少依平生所殺人數以祭之羊馬頭盡懸挂於標上是日也男子咸盛服飾會於葬所男有悅愛於女者歸即遣人聘問父母多不違也父兄伯叔死者子弟及姪等妻其後母世母母嫂唯尊者不得下淫雖晉而各有地分可汗恒處於都斤山牙帳東開蓋敬日之所出也每歲率諸貴人祭其先窟以五月中旬集他人水拜祭天神於都斤西五百里有高山迥出上無草木謂為勃外凝黎夏言地神也其書字類胡而不知年曆唯以草青為記

其主初立近侍重臣等輿之以氈隨日轉九迴每一迴臣下皆拜訖乃扶令乘馬以帛絞其頸使纔不至絕然後釋而急問之曰你能作幾年可汗其主既神情瞀亂不能詳定多少臣下等隨其所言以驗修短之數一說男女好樗蒲女子蹴踘飲馬酪取醉歌呼相對敬鬼神信巫覡重兵死而恥病終大抵與匈奴同俗

西突厥君無常處多在烏孫故地其俗每五月八月相聚祭神歲遣重臣向其先世所居之窟致祭焉

稽胡一日步落稽蓋匈奴之別種其俗土赤知種田

地少桑蠶多衣麻布其丈夫衣服及葬殯與中夏畧同婦人則多貫蜃貝以為耳頸飾又與華民錯居其渠帥頗識文字然語類夷狄因譯乃通蹲踞無禮貪而忍害俗好淫穢處女尤甚將嫁之夕方與淫者叙離夫民聞之以多為貴既嫁之後頗有防閑有犯姦者隨事懲罰又兄弟死者納其妻雖分統部郡縣列於編戶然輕其徭賦有異齊民山谷阻深者又未盡役屬而凶悍恃險數為寇亂

駮馬國其地在突厥之北漸近北海土地嚴寒至冬積雪樹木不沒者一二尺比暖雪消以馬犁種取魚

右谷蠡最大國左右骨都侯輔政諸二十四長亦各自置千長百長什長裨小王（裨音頻移切）相都尉當戶且渠之屬（且音子余切相之且渠姓蓋本因此官）後漢時其大臣貴者左賢王次左谷蠡王次右賢王次右谷蠡王謂之四角次左右日逐王次左右溫禺鞮王次左右漸將王是謂六角皆單于子弟次第當單于者也異姓大臣左右骨都侯次左右尸逐骨都侯其餘日逐且渠當戶諸官號各以權力優劣部衆多少爲高下次第焉至晉時其官號有左賢王右賢王左奕蠡王右奕蠡王左於陸王右於陸王左漸尚王右漸尚王左朔方

王右朔方王左獨鹿王右獨鹿王左顯祿王右顯祿王左安樂王右安樂王凡十六等皆用單于親子弟也其左賢王最貴唯太子得居之其四姓有呼延氏卜氏蘭氏喬氏而呼延氏最貴則有左日逐右日逐世爲輔相卜氏則有左沮渠右沮渠蘭氏則有左當戶右當戶喬氏則有左都侯右都侯又有車陽沮渠餘地諸雜號猶中國百官也

吐谷渾晉末自稱沙州刺史其官置長史司馬將軍覩周之際始稱可汗官有王公僕射尚書及郎中將軍之號

烏桓（桓亦作丸）國有勇健能理決鬬訟者推爲大人無世業相繼邑落各有小帥數百千落自爲一部大人

蠕蠕國千人爲軍軍置將一人百人爲幢幢置帥一自稱爲可汗其俗君及大臣因其行能即爲稱號若中國立諡既死之後不復追稱

突厥後魏時自稱可汗號其妻爲賀可敦其子弟謂之特勤別部領兵者謂之設其大官屈律啜次阿波次頡利發次吐屯次俟斤其初國貴賤官號凡有十等或以形體或以老小或以顏色鬚髮或以酒肉或以獸名其勇健者謂之始波羅亦呼爲英賀弗肥麁

者謂三大羅大羅便酒器也似角而麁短體貌似之故以爲號此官特貴唯其子弟爲之謂老爲哥利故有達官謂馬爲賀蘭故賀蘭蘇尼闕蘇尼掌兵之官也謂黑色者爲珂羅便故有珂羅啜官甚高耆年者爲之謂髮爲索葛故有索葛吐屯此如州縣官也謂酒爲匐你熱汗故有熱汗官監察非違釐整班次謂肉爲安禪故有安禪具泥掌家事如國官也有時置附隣可汗隣狼名也取其貪殺爲稱亦有可汗位在葉護下者或有居家大姓相呼爲遺可汗者突厥呼屋爲遺言屋可汗也其後大官有葉護次設特勤次俟

北齊文宣天保元年九月以散騎常侍車騎將軍領
東夷校尉遼東郡開國公高麗王成爲使持節侍中
驃騎大將軍領護東夷校尉王公如故
廢帝乾明元年二月以高麗王世子高湯爲使持節
領東夷校尉遼東郡公高麗王
武成河清四年二月詔以新羅國王金眞興爲使持
節領東夷校尉樂浪郡公新羅王
後主武平元年二月以百濟王餘昌爲使持節侍中
驃騎大將軍帶方郡公王如故
二年正月以百濟王餘昌爲使持節都督東青州刺

史
後周武帝建德六年高麗王高湯遣使來貢一作拜高陽
湯爲上開府儀同大將軍遼東郡開國公遼東王
隋高祖開皇元年十月百濟王扶餘昌遣使來賀授
昌上開府儀同三司帶方郡公
十二月高麗王高湯遣使朝貢授湯大將軍遼東郡
公
四年五月契丹王莫賀弗遣使請降拜大將軍
五年党項拓拔寧叢等各率所部詣旭川內附授大
將軍其部下各有差

十年七月高麗遼東郡公高湯卒拜其子元爲上開
府儀同三司襲爵遼東郡公賜衣一襲元奉表謝恩
并賀祥瑞因請封王高祖優詔策元爲王
十四年新羅國王眞平遣使貢方物拜眞平爲上開
府樂浪郡公新羅王
十九年四月突厥利可汗內附以爲啓可汗
煬帝大業五年高昌王麴伯雅來朝拜左光祿大夫
車師太守封弁國公

舅胥都侯喜爲等所殺立單于適之子師子是爲亭
獨尸逐侯鞮單于師子永元六年立四年薨單于長
之子檀立是爲萬氏尸逐鞮單于檀永元十年立二
十七年薨弟㧞立是爲烏稽侯尸逐鞮單于㧞延光
三年立四年薨弟休利立是爲去特若尸逐就單于
休利永建三年立十三年爲中郎將陳龜逼迫之自
殺時呼蘭若尸逐就單于兜樓儲先在京師漢安二
年立之遣行中郎將持節護送單于歸南庭兜樓儲
立五年薨伊陵尸逐就單于居車兒建和元年立二
十五年薨子某立是爲屠特若尸逐就單于某熹平

元年立六年薨子呼徵立呼徵光和元年立二年中
郎將張脩與單于不相能脩擅斬之更立右賢王羌
渠爲單于羌渠光和元年立十年爲國人所殺子右
賢王於扶羅立是爲持至尸逐侯單于於扶羅中平
五年立七年死弟呼廚泉立建安二十一年來朝魏
太祖因留於鄴遣右賢王去卑歸監其國
烏桓後漢靈帝初遼西有丘力居者衆五千餘落自
稱王獻帝初平中丘力居死子樓班年小從子蹋頓
有武畧代立總攝三王部衆皆從其號令其後上谷
王難樓遼東峭王蘇僕延率其部衆奉樓班爲單于

鮮卑後漢建武末封大人於仇賁爲王滿頭爲侯永
初中賜大人燕荔陽王印綬不詳其子孫檀槐至桓
帝時有檀石槐者勇健有智畧部落推爲大人東西
部大人皆歸焉光和中檀石槐死子和連代立靈帝
末年數爲寇鈔攻北地北地庶人善弩射中和連和
連即死其子騫曼年小兄子魁頭既立後騫曼長大
與魁頭爭國衆遂離散魁頭死弟步度根代立後爲
大人軻比能所殺魏文帝封軻比能爲附義王比能
死立其弟素利彌加爲歸義王大和二年素利死子
小以弟成律歸爲王代攝其衆北突厥者匈奴之別

種後魏時號土門部落魏末有伊利可汗伊利卒弟
阿逸可汗立阿逸病且卒捨其子攝圖立其弟俟斤
是爲木杆可汗在位二十年卒復捨其子事邏便而
立其弟是爲佗鉢可汗佗鉢以攝圖爲爾伏可汗統
其東面又以其弟褥但可汗子爲步離可汗居西方
佗鉢在位十年病且卒謂其子菴羅曰吾聞親莫過
父子吾兄不親其子委位與我我死汝當避大邏便
也及佗鉢卒國中將立大邏便以其母賤衆不服菴
邏母貴突厥素重之攝圖最後至謂國中曰若立菴
邏者我當率兄弟以事之如立大邏便我必守境利

刀長子以相待矣攝圖長而且雄國人皆憚莫敢拒
者竟立菴邏爲嗣大邏便不得立心不服菴邏每遣
人詈辱之菴邏不能制因以國讓攝圖國中相與議
曰四可汗之子攝圖最賢因迎立之號伊利俱盧設
始波莫何可汗一號沙鉢畧治都斤山菴邏降居獨
雒水稱第二可汗隋開皇中卒攝圖以其子雍虞閭
性懦遣令立其弟葉護處羅侯雍虞閭遣使迎處羅
侯將立之處羅侯曰我突厥自木杆可汗以來多以
弟代兄以庶奪嫡失先祖之法不相敬畏汝當嗣位
我不憚拜汝也雍虞閭又遣使謂處羅侯曰叔與我

父共根連體我是枝葉寧有我作王令根本反同枝
葉令叔父之尊下我卑稚又亡父之命其可廢乎願
叔勿疑相讓者五六處羅侯竟立是爲葉護可汗以
雍虞閭爲葉護遣使上表言狀隋高祖賜之鼓吹幡
旗後處羅侯西征阿波中流矢而卒其衆奉雍虞閭
爲主是爲頡伽施多多那都藍可汗都藍開皇末爲
麾下所殺是時沙鉢子染干號突利可汗尚義成公
主拜染干爲意利珍豆啓民可汗華言意智健也於
朔方築大利城以居之大業十年啓民朝於東都是
歲疾終煬帝爲之廢朝三日立其子咄吉世是爲始

畢可汗唐武德二年卒其子什鉢苾以年幼不堪嗣
位立爲泥步設使居東偏直幽州之北立其弟俟利
弗設是爲處羅可汗尚義成公主三年處羅死義成
公主以其子奧射設醜弱廢不立之遂立處羅之弟
咄苾是爲頡利可汗頡利以始畢之子什鉢苾爲突
利可汗頡利貞觀四年寇邊爲行軍副總管張寶相
所擒送於京師突利來奔乃封爲北平王拜順州都
督遣歸部衆還蕃五年徵入朝至并州道病卒子賀
邏鶻嗣

西突厥者木杆可汗之子大邏便也與沙鉢畧有隙

因分爲二大邏便爲處羅侯所執其國立鞅素特勒
之子是爲泥利可汗泥利卒子達漫立號泥撅處羅
可汗隋大業中從煬帝征高麗賜號爲曷薩那可汗
唐武德中來奔爲北突厥使人所殺初薩那之朝隋
也國人立薩那之叔父曰射匱可汗射匱卒弟統葉
護可汗代立統葉護爲其伯父所殺而自立是爲莫
賀咄侯屈利俟毗可汗俟毗先分統突厥種類爲
小可汗及此自稱大可汗國人不附弩失畢部共推
泥孰莫賀設爲可汗泥孰不從時統葉護之子咥力
特勒亡在康居途迎立之是爲乙毗沙鉢羅肆葉護

往白道人民羊馬徧滿山谷染干譬如枯木重起枝
葉枯骨重生皮肉千萬世長與大隋典羊馬也
煬帝大業三年三月遣羽騎尉朱寬使於琉球國
是年啓民可汗上表乞依大國服飾帝下其議公卿
請依所奏帝以爲不可乃下詔曰先王建國夷夏殊
風君子教民不求變俗斷髮文身咸安其性旃裘卉
服各土所宜因而利之其道弘矣何必化諸削衽縻
以長纓豈遂性之至理非包荒之遠度衣服不同旣
辨要荒之叙庶類區別彌見天地之情仍璽書荅啓
民以爲磧北未靜猶須征戰但使存心孝順何必改

變
唐高祖武德四年定襄王胡大恩敗突厥頡利於鴈
門先是濮陽公瓌太常卿鄭元璹左驍衛大將軍長
孫順德等各使於突厥頡利並拘之我亦留其使人
前後數輩至是於大恩所捷於是大懼乃放順德還
更請和好獻魚膠數十斤欲令二國同於此膠帝嘉
之放其使者特勤熱寒阿史德等還蕃賜以金帛
七年八月壬申頡利可汗遣其從叔畢特勤阿史那
思摩來朝帝引申御榻頓顙固辭帝謂之曰頡利誠
心遣特勤朝拜今見特勤如見頡利引之就坐因代

而言可汗稱陛下馭中原突厥據漠北各一方何敢
相犯但爲漢人不交搆也今見秦王即爲要契請子
子孫孫永爲蕃附
是月丁酉遣尚書左僕射裴寂使於突厥
九年七月壬戌吐谷渾遣使請和
八年辛巳突厥頡利率十萬餘騎突武功京師戒嚴
進寇高陵太守與侍郎高士廉中書令房玄齡將軍
周範馳六騎幸渭水之上與頡利隔津而語責以負
約其首帥皆下馬羅拜頡利請和詔許焉幸城西刑
白馬與頡利同盟於便橋之上

太宗貞觀十六年夏四月薛延陁以前擾漢南遣使
謝罪
二十一年十二月乙亥高麗使第二子莫離支高任
武朝賀因謝罪帝許納之
高宗儀鳳四年二月吐蕃贊普卒遣使賫璽書往弔
之
玄宗開元元年十二月吐蕃遣其大臣來求和丁酉
命有司引吐蕃使宴於三殿
六年春正月辛丑北狄請和乃降璽書曰突厥默啜
表具知往者默啜在逆爲人之蠹叉詐降遣使於我

求婚我國家不違賞賜無數所在單鍔爲之解嚴遂
背信乘虛縱㓂深犯損我百姓陷我數州從此之後
嘗行賊計近者梟戮實謂天誅卿能舉前事之非有
降和之請但能誠實何慮不依且漢日有呼韓邪是
卿族類既率部落來慕中華終保寵榮足爲前鑒今
契丹奚等輸欵入朝皆封郡王各賜公主旅歸所部
以息其人卿若能來此是成例官榮重功則授財帛
賞善斯行此乃國家所餘亦是卿之所要若懷姦設
變口順心違應朝不朝以惡繼惡遂學黙啜自取殘
亡想卿解思不至於此也

七年六月吐蕃遣使請和求皇帝親署誓文帝以爲
昔歲和親已有誠約而今何乃重請盟書但信必繇
衷聿尋前代足矣不許大享使因賜其束帛用脩前
好以雜綵二千段賜贊普五百段賜贊普祖母四百
段賜贊普母二百段賜可敦一百五十段賜坌達延
一百三十段賜論乞力徐一百段賜尚贊咄及大將
軍大首領各有差皇后亦以一千段賜贊普五百段
賜贊普母二百段賜可敦
九年二月丙戌突厥遣使來朝獻方物且通和好帝
降璽書謂曰國家舊與突厥和好之時蕃漢非嘗快
活甲兵休息互市交通國家買突厥馬羊突厥將國
家綵帛彼此豊足皆有便宜自二四十年已來不似
舊時法用總緣黙啜可汗失信遂令使命不通一口
稱和一心即背每將兵馬嘗抄邊軍天嗔地知人怨
神怒身被誅滅豈不繇茲今可承破亡之遺餘驗違
負之得失禍福斯在吉凶可見計合早相依附如何
久事遲迴仍襲其迹復行抄劫初聞爲惡不能無怪
頼自遣使至此通和國家如海之容如天之覆不念
既往之過以納將來之誠可汗若實好心求爲和好
計彼此百姓各得自安斟酌一生更亦何慮若言無

准定意有翻覆還似往日可汗又違今時明信不煩
更差使命徒令再遣往來至於邊疆之任侵掠自當
更擬宜審思之
十年五月戊午突厥遣大首領阿史德𣪍泥熟來和
授右驍衛大將軍員外置放還蕃
十二年五月新羅賀正使金武勲還蕃帝降書謂新
羅王金興光曰卿再承正朔朝貢闕庭言念所懷深
可嘉尚又得所進雜物等並踰越滄波跋涉草莽物
既精麗深表卿心今賜卿錦袍金帶及綵素共二千
疋以荅來獻至宜領之